

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Політологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (33) 2017

Харків
«Право»
2017

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 10 від 22.04.2017 р.)

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2017. – № 2 (33). – 396 с.

Засновник — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор; **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, професор; **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Серія: Політологія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 820

від 11.07.2016 р. як наукове фахове видання України з політичних наук.

Дата попереднього включення 10.02.2010 (зі змінами від 25.01.2013 № 54).

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2017

© Оформлення. Видавництво «Право», 2017

ЗМІСТ

Політологія

<i>Владленова І. В.</i> КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД ПОЛЬЩІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ПРОБЛЕМИ.....	7
<i>Герасіна Л. М.</i> МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКСЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	16
<i>Данильян О. Г., Дзьобань О. П.</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ: ПРОТИРІЧЧЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ	29
<i>Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М.</i> ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ І МЕРЕЖЕВІ ПРАКТИКИ	42
<i>Зінченко О. В.</i> ВСЕЛЕНСЬКЕ КАНОНІЧНЕ ПРАВО ПЕРШОГО ТисячОЛІТТЯ І ЦЕРКОВНЕ ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ ХІ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	55
<i>Клімова Г. П.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПРІОРИТЕТНА ДЕТЕРМІНАНТА СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	65
<i>Козловець М. А.</i> ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	74
<i>Куцєнал С. В.</i> СПЕЦИФІКА ІДЕОЛОГІЇ В ПАРАДИГМІ ПОСТМОДЕРНУ	88
<i>Малиновський В. Я.</i> УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ.....	95
<i>Полищук І. О.</i> ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ».....	105
<i>Романюк О. І.</i> ЩО ТАКЕ «ДЕФЕКТНІ ДЕМОКРАТІЇ» І ЯКИМИ ВОНИ БУВАЮТЬ	114
<i>Смолянук В. Ф., Слободян О. Ф.</i> ВОЄННА ПОЛІТИКА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ: АНТИНОМІЯ СУТНОСТІ	124
<i>Требін М. П.</i> АРМІЯ І СУСПІЛЬСТВО: ОСМИСЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ	138
<i>Кальницький Э. А.</i> ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ВАКУУМ І КРИЗИС ІДЕНТИЧНОСТІ.....	163
<i>Коваленко І. І., Борисюк Р. Р.</i> ВИМІРИ-ЯВИЩА ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ	172
<i>Сахань О. М.</i> ПРОБЛЕМА НЕПОТИЗМУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	189
<i>Лур'є В. К.</i> КОНЦЕПЦІЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	210
<i>Майко Т. С.</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІСТАХ	217

Окуньовська Ю. В. «ТРЕТІЙ СЕКТОР» ПОЛЬЩІ В ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ ЄС.....	226
Полищук О. О. ЕВОЛЮЦІЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ КАМПАНІЯХ УКРАЇНИ	234

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСТУПНЕ СЛОВО (<i>А. П. Гетьман</i>).....	246
Березинський В. П. МЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ.....	248
Бліхар В. С. НАПРЯМ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ЦЕРКВИ.....	251
Gerasina L. M., Drongal' A. N. MARGINALITY AND PROBLEMS MENTALITY: ESSENCE AND WAYS OF OVERCOMING	255
Гулай В. В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОЇ АМБІВАЛЕНТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ)	258
Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. КОРЕЛЯТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУР У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕНТАЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ПІДґРУНТЯ.....	262
Кириленко О. Н., Чубатенко А. Н. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ.....	266
Кіндратець О. М. ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕНТАЛІТЕТУ НАРОДУ В УМОВАХ ЗАГРОЗИ ЙОГО БЕЗПЕЦІ.....	268
Клімова Г. П. ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЯДРО ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	270
Козловець М. А. ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ VERSUS МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ.....	273
Кривошеїн В. В. МЕНТАЛЬНІ РИЗИКИ В СТРУКТУРІ ПРОСТОРУ ВЛАДИ	278
Кузь О. М. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ.....	282
Куц Г. М. АРХЕТИП СЕРЦЯ В ПОЛІТИКО-МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	286
Мануйлов Є. М. УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ.....	290
Погрібна В. Л. ПРОБЛЕМИ «М'ЯКОЇ СИЛИ» ТА МЕНТАЛЬНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ.....	294
Полищук І. О. ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ».....	296

<i>Требін М. П.</i> ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙЦІВ	298
<i>Харченко Л. В.</i> ПРОБЛЕМИ МІЖЕЛІТНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ МЕНТАЛЬНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	305
<i>Андрушко Л. М.</i> ДЕРЖАВНА МИТНА ЕКСПЕРТИЗА ІКОНОСТАСУ ЯК КУЛЬТУРНОЇ ЦІННОСТІ.....	309
<i>Вінникова Н. А.</i> ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ РЕФЕРЕНДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД).....	313
<i>Воднік В. Д.</i> МЕНТАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	317
<i>Гайворонюк Н. В.</i> ПРАВО НА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ	320
<i>Голованов Б. Д., Фролова О. В.</i> МЕНТАЛЬНОСТЬ И ИДЕОЛОГИЯ: ПОИСКИ КОРРЕЛЯЦИИ	323
<i>Жеребятнікова І. В.</i> УПРАВЛІННЯ ПОЛІТИЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ У ТРАНЗИТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	327
<i>Ковальська-Павелко І. М.</i> ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР	331
<i>Лесняк В. Ю.</i> ПОЛІТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ЙОГО ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ.....	335
<i>Олексюк М. М.</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНИХ ОСНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ)	339
<i>Орлов С. Ф.</i> ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	341
<i>Підкуркова І. В.</i> ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ	345
<i>Потоцкая Ю. И.</i> СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ДЕМОКРАТИИ	347
<i>Поцюрко О. Ю.</i> МОВА ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕНТИФІКАТОР В РОЗУМІННІ В. ВИННИЧЕНКА	351
<i>Приймак Б. І.</i> КОНЦЕПЦІЯ ВИКЛИКІВ ЕЛІТАМ	354
<i>Сахань О. М.</i> МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ	358
<i>Сіромська Г. М.</i> ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У ТРАКТУВАННІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО.....	361
<i>Стасевська О. А.</i> НОВІТНІЙ МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	363
<i>Трофименко В. А.</i> ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА ШЛЯХУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	367

Ценко М. Б. МОРАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	370
Яцюк М. В. ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ У ДОБУ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ МІЖ ГЕТЬМАНАТОМ І ДИРЕКТОРІСІЮ 1918 р.....	373
Ячний А. М. МАНІПУЛЯТИВНЕ СПРЯМУВАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	377
Ярунів М. І. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	381
Кузьменко А. О. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ВІДМІННІСТЬ ВІД МЕНТАЛІТЕТУ ІНШИХ КРАЇН	384
Лур'є В. К. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	386
НАШІ АВТОРИ	390
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	392
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	393

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.01+316:1

І. В. Владленова, доктор філософських наук, доцент

КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД ПОЛЬЩІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується філософське підґрунтя проблеми корупції. Виводиться, що засади корупції також фундуються в ментальних характеристиках та світоглядних установах, які обумовлено культурою та історією. Досвід поляків, що мають близькі ментальні характеристики з українцями і загальні історичні паралелі, безцінний для України. Хабарництво і корупція мають не тільки економічний, але й моральний аспект. Основне завдання філософії полягає в тому, щоб усунути корупцію шляхом зміни стимулів, настанов, світоглядних орієнтирів. У довгостроковій перспективі стратегії боротьби з корупцією повинні підтримуватися моральним вихованням і зміцненням етичних принципів, що лежать в основі суспільства.

Ключові слова: *корупція, світоглядні орієнтири, ментальні характеристики, відповідальність, соціальний контроль.*

Актуальність проблеми. Україна – держава Східної Європи. Як багато країн, що розвиваються, вона має безліч проблем, серед яких: недоліки правової системи та державного управління, слабка економіка, а також виснажливі військові дії. Незважаючи на труднощі, Україна має достатній потенціал, щоб їх подолати. Найбільш складною і вкоріненою проблемою є корупція, хабарництво, які «вписалися» у світоглядні установки українців ще за часів Радянського Союзу. Корупція, в свою чергу, викликає кризу довіри політичної влади. І Україна, і Польща несуть у собі відбиток радянської спадщини, де корупційні взаємодії пронизували всю систему суспільних підвалин. Досвід

поляків, які мають близькі ментальні характеристики з українцями і загальні історичні паралелі, безцінний для України.

Аналіз основних джерел і публікацій. Фундаментальні роботи, які присвячено проблемам корупції, відображено в роботах таких авторів: Susanne Rose-Ackerman, Edward C. Banfield, Robert Klitgaard, Paolo Mauro, Daniel Kaufmann, Vito Tanzi, Daniel Treisman, Shang-Jin Wei, Jakob Svensson, Johann Graf Lambsdorff, Laurence Cockcroft, Lonn Litchfield та ін. Серед українських дослідників треба назвати О. Лук'янова, який розглядає корупцію як архетип державного управління, а також вчених, які працюють у русі психоаналітичної та соціальної філософії: Е. Афонін, Т. Бутирська, О. Васильєва, О. Донченко, Т. Вакулова, О. Крюков, М. Пірен, О. Радченко, Ю. Романенко, О. Суший, М. Требін, Ю. Шайгородський, В. Шедяков та ін. У монографії М. Михальченка, О. Михальченка та Є. Невмержицького «Корупція в Україні: політико-філософський аналіз» використано системний підхід при вивченні корупції. У більшості праць переважає аналіз окремих сторін, аспектів, явищ нової реальності, де виявляється корупція. Практично не розробленими залишаються проблеми трансформації явища корупції під впливом сучасних суспільних процесів, визначення її впливу на сучасне українське суспільство.

Метою статті є реконструкція філософсько-політичного підґрунтя проблеми корупції та її шляхи подолання з використанням досвіду Польщі.

Основний виклад матеріалу. Під корупцією зазвичай розуміють використання державними службовцями та представниками органів державної влади службових прав і владних повноважень для незаконного збагачення, отримання матеріальних та інших благ і переваг, як в особистих, так і групових інтересах [1, с. 365]. Однак необхідно усвідомлювати, що система корупції має двосторонній характер і працює тільки в компонентній зв'язці: той, хто дає винагороду, і той, хто її отримує. Корупція – поняття соціально-політичне. Вона включає в себе комплекс взаємопов'язаних проблем, які пронизують всю структуру суспільства [2]. Сьогодні у світі діє впливова організація Transparency International – неурядова міжнародна організація, яка займається боротьбою з корупцією і дослідженням її рівня в різних країнах. У своїх розрахунках вона використовує індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index) – щорічний індекс, що вимірює рівень сприйняття корупції в державному секторі різних країн. У рейтингу відображено сприйняття корупції від 100 (немає корупції) до 0 (сильна корупція). Країни у рейтингу впорядковані за показником рівня корупції, який базується на комбінації незалежних опитувань та оцінок рівня корупції. У дослідженнях беруть участь авторитетні міжнародні фінансові та правозахисні експерти, в тому числі зі Світового банку, Freedom House, World Economic Forum, Азійського та Африканського банків розвитку тощо. Рейтинг України в 2016 р.: 131 місце,

оцінка: 29 із 100. У Польщі – 62. У 2016 р. серед лідерів з низьким рівнем сприйняття корупції була Данія – в неї 90 балів із 100 можливих, наприкінці списку Сомалі та Північна Корея, які отримали по 10 та 12 балів. Необхідно відзначити, що рівень корупції в країні є важливим маркером при виборі країни для інвестування. Низький рівень корупції Польщі – це одна з причин, чому відомі компанії обирають Польщу як місце для ведення бізнесу.

Які ж причини виникнення корупції? Який фундамент і умови її функціонування в громадських та політичних структурах? Правовий дискурс з приводу корупції можна знайти у Платона і Арістотеля, для яких корупція виступала різновидом пороку. Проблема корупції, яку Арістотель описує за допомогою різних понять, у тому числі користолюбства, призводить до «виродження» держави. «Яке значення у даному випадку мають нахабство і користолюбство і в якому відношенні вони служать причинами внутрішніх чвар – це, мабуть, ясно; якщо ті, що знаходяться при владі, виявляють нахабство і користолюбство, то населення починає вороже ставитися і до них, і до того державного ладу, який дає їм такі можливості; користолюбство ж прямує іноді на майно приватних осіб, іноді на державне добро» [3, с. 477]. Арістотель пояснює, що люди обурюються, коли бачать, як вони самі не користуються пошаною та різними можливостями, а інші, навпаки, користуються. В середні віки поняття корупції розробляється відповідно до богословського поняття гріха. Августин Блаженний вважав, що корупція – властивість людської натури, моральний розлад, що виникає в результаті втрати цілісності і чистоти. Ідея корупції влітається в сферу політичного в теософії Томи Аквінського. Він вважає, що людську природу можна розглядати як чисту – до первородного гріха і корумповану – після скоєння первородного гріха. Томас Гоббс вказує на те, що корупція приводить до руйнування держави та призводить до міжусобиць. «Тому коли держави занепадають, не внаслідок зовнішнього насильства, а внаслідок внутрішніх міжусобиць, то це вина людей не в силу того, що вони є матеріалом, з якого складені держави, а в силу того, що вони є творцями і розпорядниками останніх. Без допомоги здібного архітектора з них не може бути складено нічого, крім хиткої будівлі, яка, ледь переживши самих будівельників, неминуче обрушиться на голову їх потомства» [4]. «Неміч» держави, за Гоббсом, виникає з недосконалого його встановлення і подібно до хвороби.

Коли соціологи включилися в дискусію про корупцію, вони стали розглядати корупцію як спотворення моральних норм у контексті конфлікту між загальним і приватним інтересом. Еміль Дюркгейм у «Методі соціології» пише: «дійсно, соціальні явища створюються людьми, вони є продуктами людської реальності. Вони, отже, не що інше, мабуть, як здійснення властивих нам ідей, вроджених чи ні, не що інше, як застосування їх до різних обставин,

відносини людей між собою» [5, с. 273]. Таким чином, корупція вписується в систему соціальних відносин, які створюють люди. Корупція – це продукт соціальної реальності, тому їй можна протистояти за допомогою системи соціального контролю. Ця система підтримує рівновагу інтересів. Е. Дюркгейм розуміє під соціальним контролем процес, за допомогою якого члени соціального суб'єкта опиняються під впливом цінностей і принципів належної поведінки, які вважаються придатними для цього соціального суб'єкта [5, с. 289].

Термін «соціальний контроль» фундаментально розробляється в працях Е. А. Росса. У становленні соціології як інтелектуальної дисципліни ідея соціального контролю була центральною концепцією аналізу соціальної організації і розвитку індустріального суспільства. Фактично поняття соціального контролю служило для ув'язки соціологічного аналізу з людськими цінностями і філософськими орієнтаціями. У найфундаментальніших термінах «соціальний контроль» – це здатність суспільства регулювати себе відповідно до бажаних принципів і цінностей. Соціологічний аналіз має завдання вивчення умов і змінних, які можуть зробити цю мету досяжною. Морріс Яновіц вважає, що особистий контроль – це психологічний і особистісний аналог соціального контролю, який фокусується на здатності людини спрямовувати свою енергію і задовольняти потреби, одночасно зводячи до мінімуму руйнування і шкоду самому собі або іншим [6, р. 84]. Очевидно, що існує безліч типів і механізмів соціального контролю. Кожен результат конкретних antecedentів і, в свою чергу, кожна форма надає різний вплив на соціальну поведінку. Соціальний контроль, наскільки він ефективний, «мотивує» соціальні групи. В ситуації сучасної України соціальний контроль може побороти корупцію, якщо він буде організований як громадянський важіль впливу та контролю власних структур. Але це можливо тільки при усвідомлюванні громадянами України своєї власної відповідальності. Морріс Яновіц описує Модель Gesellschaft, в якій соціальний контроль являє собою формат впливу, який засновано на понятті взаємодії і взаємних (двосторонніх) стосунків між соціальними групами. В політології Чарльз Мерріам використовував концепцію соціального контролю в емпіричних дослідженнях політичних і державних інститутів. У трактаті «Людина і суспільство в епоху реконструкції» (1935) К. Мангайм зробив соціальний контроль центральним відправним пунктом для своєї роботи. Зацікавлений політичною соціологією, він представив і зосередив увагу на ролі парламентських інститутів у процесах соціального контролю в передовому індустріальному суспільстві [7]. Едвард Шилз вказує на те, що істотна трансформація сучасного суспільства ґрунтується не тільки на його промисловій і технологічній базі, але й на прагненні включити «масу населення» в центральні інституційні та ціннісні сис-

теми суспільства в результаті соціально-політичного процесу фундаментальної демократизації [8]. Економіст Джозеф Най виділяє деякі позитивні аспекти корупції. Він вважає, що корупція компенсує дефіцит приватного капіталу, безробіття. Також вона може бути джерелом фінансів, допомагає пом'якшити наслідки ідеологічного вакууму і є одним із основних правил, за якими грає країна, яка розвивається [9]. Згідно з Джозефом Наєм корупція може служити засобом подолання дискримінації щодо меншин, щоб отримати доступ до необхідних для них політичних рішень. Також корупція може допомогти подолати розбіжності в правлячій еліті, а корупційні скандали допомагають актуалізувати моральні цінності в суспільстві.

Джеймс К. Скотт вивів дискурс корупції у контекст політичної антропології. Він каже, що корупція може бути альтернативним способом артикуляції інтересу, до нього приєднується Семюел Гантінгтон, який стверджує, що певна кількість корупції потрібна, вона пом'якшує шлях до модернізації [10]. Також корупція сприяє інтеграції в еліту не-еліти і таким чином сприяє політичній мобільності, долаючи розколи між інтересами більшості і меншості. Відзначимо, що механізми позитивного впливу корупції працюють тільки при низькому її рівні. В цілому, корупція є негативним соціальним явищем, з яким треба боротися.

У рамках боротьби з корупцією в Польщі було створено Польське центральне антикорупційне бюро (ЦАБ) – це структура, яка почала свою роботу в 2006 р. [11]. У цій організації два завдання: викорінення корупції всередині польського суспільства, а також в економіці. Під пильним наглядом ЦАБ знаходяться і державні структури, і органи місцевого самоврядування. У Польщі корупція – соціально-кримінальна проблема, за корупційні дії слідує кримінальне покарання. Недосконалість інституційних структур фактично викликають або сприяють корупції. Благодатний ґрунт для корупції – податки і мита, державні закупівлі, інститут чиновників, які розподіляють субсидії, допомоги, медичні або освітні послуги, а також ліцензування, нерівномірний доступ до інформації тощо. Робота ЦАБ зосереджена в таких сферах: податкова і митна адміністрація; сільськогосподарські субсидії; фармацевтичний ринок; правосуддя і поліція; приватизація.

Висновки. Польський дослідник Александер Сердеж зазначає, що корупція процвітає там, де держава сприймається як ворожа організація, тому люди схвалюють корупцію як спосіб обману і підриву функціонування такої держави. Корумповані практики залишаються поширеними, навіть якщо держава була «відвойована» демократичними інститутами. З точки зору А. Сердежа хабарництво і корупція – як би не старалися експерти розглядати ці прояви з точки зору економік – мають моральний аспект. Основне завдання філософії полягає в тому, щоб усунути корупцію шляхом зміни стимулів,

шляхом закриття лазівок і усунення помилкових правил, які заохочують корупційну поведінку. Якщо, наприклад, бюджет сформульований, затверджений і виконаний в умовах чітких правил і прозорих процедур, він набагато менш вірогідно може бути механізмом зловживання і особистого збагачення. Але підхід, який фокусується виключно на зміні правил і стимулів і супроводжується суворим покаранням за порушення правил, може бути набагато більш ефективним, якщо він також підтримується зусиллями по зміцненню морально-етичних основ людської поведінки. Це означає, що в довгостроковій перспективі стратегії боротьби з корупцією повинні підтримуватися моральним вихованням і зміцненням етичних принципів, що лежать в основі суспільства. Відповідна політика і правильні види стимулів можуть, врешті-решт, якимось чином вирішити проблему корупції, але в багатьох місцях може виявитися недостатньою [12]. Це може означати посилення компонента громадянської відповідальності світської освіти. У колишніх країнах радянського блоку хабарництво та корупція процвітали. Через відсутність легальної підприємницької діяльності розвивався тіньовий бізнес, корупція в торгівлі через дефіцит товарів. Стали стійкими, крилатими вирази: треба мати зв'язки, із-під поли, достати товар, магарич, сидіти на дефіциті та ін. Заохочувалися зв'язки та неформальні контакти із безпосереднім начальством, а також з ключовими людьми з правоохоронних і контролюючих органів, розповсюдженою була передача влади в спадщину. Польща стала першою країною соціалістичного блоку, яка приступила до здійснення мирного демонтажу соціалістичної системи. У неї є помітні успіхи. Зазначимо, що боротьба з корупцією повинна бути багатоаспектною, бо не можна забувати про ті ментальні та світоглядні установи, які провокують людину на корупцію. Трансформація суспільних відносин, комп'ютеризація та глобальні тенденції впливають на зміну соціальних пріоритетів. Все більше і більше глобальна система стає тісно пов'язаною мережею, в якій зміни в будь-якій частині Інтернету роблять значний вплив на інші. Зі змінами виникають нові методології та засоби боротьби із застарілими проблемами. Світовий банк рекомендує країнам зосередити увагу на шести областях політики, спрямованих на підвищення шансів розвитку, серед яких: формування антикорупційного світогляду та правосвідомості громадян – а це завдання виключно системи освіти; інституціоналізація громадського контролю та громадського доступу до інформації про роботу державних органів – для цього треба формувати громадянську позицію, стимулювати бажання впливати на суспільні процеси, брати відповідальність на себе. Треба розповсюджувати інформацію про корупцію, пояснювати населенню, що такі дії є не звичайними, як вони думають, а морально неправильними. Стабільність та добробут держави досягається за допомогою рівних прав, публічного обговорення політичних пи-

тань, при формуванні громадянської відповідальності та готовності йти на компроміс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
2. Требін М. П. Феномен корупції у сучасному світі / М. П. Требін // Взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції : матеріали наук.-практ. семінару 24 квіт. 2014 р. / НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса ; редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) [та ін.]. – Х. : НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса, 2014. – С. 23–25.
3. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – С. 375–644.
4. Гоббс Т. О том, что ослабляет или ведет государства к упадку [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступа: <http://kursach.com/biblio/0001006/213.htm>.
5. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М. : Наука, 1996. – С. 256–309.
6. Janowitz M. Sociological Theory and Social Control / Morris Janowitz // American Journal of Sociology. – 1975. – Vol. 81. – No. 1. – P. 82–108.
7. Манхейм К. Избранное: Социология культуры / К. Манхейм. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – 501 с.
8. Shils E. Tradition / Edward Shils. – Chicago : University Of Chicago Press, 1981. – 334 p.
9. Nye J. Is the American century over? / Joseph S. Nye Jr. – Malden, MA : Polity Press, 2015. – VII, 146 p.
10. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Samuel P. Huntington. – N. Y. : Simon & Schuster, 1996. – 367 p.
11. Surdej A. Sources of Corruption in Post-Communist Poland / Aleksander Surdej // Arbeitspapiere und Materialien – Forschungsstelle Osteuropa, Bremen Working Papers of the Research Centre for East European Studies, Bremen. – No. 65, March 2005. – P. 5–20.
12. Joseph S. Nye. Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis / Joseph S. Nye // American Political Science Review. – 1967. – Vol. 61. – P. 417–427.

КОРРУПЦИЯ В УКРАИНЕ И ОПЫТ ПОЛЬШИ: ФИЛОСОФСКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Владленова И. В.

В статье анализируется философское основание проблемы коррупции. Делается вывод, что принципы коррупции также фундируются в ментальных характери-

стиках и мировоззренческих установках, обусловленных культурой и историей. Опыт поляков, имеющих близкие ментальные характеристики с украинцами и общие исторические параллели, бесценен для Украины. Взятничество и коррупция имеют не только экономический, но и моральный аспект. Основная задача философии заключается в том, чтобы устранить коррупцию путем изменения стимулов, стереотипов, мировоззренческих ориентиров. В долгосрочной перспективе стратегии борьбы с коррупцией должны поддерживаться нравственным воспитанием и укреплением этических принципов, лежащих в основе общества.

Ключевые слова: коррупция, мировоззренческие ориентиры, ментальные характеристики, ответственность, социальный контроль.

CORRUPTION IN UKRAINE AND THE EXPERIENCE OF POLAND: A PHILOSOPHICAL AND POLITICAL BASIS OF THE PROBLEM

Vladlenova I. V.

An article the philosophical basis of the problem of corruption analyzed. This shows that the principles of corruption based on mental characteristics and philosophical attitudes conditioned by culture and history. The experience of Poles, who have close psychological characteristics with Ukrainians and common historical parallels, is invaluable for Ukraine. Bribery and corruption have not only an economic but also a moral aspect. The main task of philosophy is to eradicate corruption by changing incentives, stereotypes, ideological guidelines. In the long term, anti-corruption strategies it must be supported by moral education and the strengthening of the ethical principles that underlie society. Despite the difficulties, Ukraine has the potential to overcome corruption. The country rooted problem of corruption, bribery. The problems of corruption and bribery have been rooted in the country since the time of the Soviet Union. Corruption, in turn, causes a crisis of confidence in political power. Ukraine and Poland have a common Soviet heritage. In the Soviet regime, corruption permeated the whole system of society. The experience of the Poles is very important for Ukrainians. Poles have similar mental characteristics. Corruption is the use by government officials and representatives of state bodies of official rights and powers to illegally enriched, receive material and other benefits and benefits both in personal and group interests. The system of corruption is two-sided and works only in the component correlation: the one who gives the reward and the one who receives it. Corruption is a socio-political concept. It includes a set of interrelated problems. It should be noted that the level of corruption in the country is an important marker when choosing a country for investment. The low level of corruption in Poland is one of the reasons why well-known companies choose Poland as a place for doing business. Thus, corruption fits into the system of social relations that people create. Corruption is a product of social reality, so it countered with the help of a social control system. This system maintains a balance of interests. In the situation of modern Ukraine, social control can overcome corruption. It organized as a civil lever of influence and control of its own structures. This is possible only if citizens of Ukraine realize their own responsibility. As part of the fight

against corruption in Poland, formed in 2006, the Central Bureau for Combating Corruption. In Poland, corruption is a social and criminal problem, and for corruption, criminal punishment follows. Imperfect institutional structures actually cause or contribute to corruption. Favorable ground for corruption – taxes and duties, government procurement, an institution of officials who distribute subsidies, benefits, medical or educational services, as well as licensing, uneven access to information and the like. Polish researcher A. Surdej notes that corruption thrives where the state perceived as a hostile organization, so people approve of corruption as a way to deceive and undermine the functioning of such a state. In the long term, anti-corruption strategies it must be supported by moral education and ethical principles. Appropriate policies and moral education in the end should solve the problem of corruption. Poland became the first country of the socialist bloc, which launched a peaceful dismantling of the socialist system. She has notable successes. Note that the fight against corruption must be multifaceted, so we must not forget about those mental and ideological institutions that provoke a person to corruption.

Key words: *corruption, world outlook reference points, mental characteristics, responsibility, social control.*

УДК 321.02:001.82

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКСЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Теоретико-методологічний аналіз політичних процесів у даній статті дозволяє дослідити їх природу, специфіку і праксеологію розвитку. Найбільший пізнавальний потенціал містять парадигми інституціоналізму, структурного функціоналізму, біхевіоризму і теорія «раціонального вибору». Політологічний дискурс за багатьма критеріями виділяє різновиди політичних процесів: макро- і мікрорівня; горизонтально і вертикально організовані; процеси стабільного і перехідного типу; світовий політичний процес та ін.

Ключові слова: *політичний процес; методологія інституціоналізму, біхевіоризму, структурно-функціональна і «раціонального вибору»; світовий політичний процес.*

Актуальність проблеми. В історії людства небагато феноменів, таких як політика і влада, що викликають стільки амбівалентних суджень і мають ореол загадковості й міфологізму. Глобальні політичні процеси цивілізації мали стародавнє коріння і розпочались ще в епоху Античності, коли Олександр Македонський завойовував світ, а Римська імперія утверджувала свою гегемонію у Середземномор'ї. Сучасна ж політична реальність об'єктивно твориться суспільно-політичними діями людей, соціальних груп та політичних інститутів, пов'язана з різними цілями, і передусім – з процесом реалізації політико-владних інтересів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідження політичних процесів було у центрі уваги як світових, так і вітчизняних політологів (Г. Алмонд, В. Бебик, С. Верба, М. Головатий, Р. Гудін, Х.-Д. Клінгеманн, Д. Лейн, М. Михальченко, Л. Пай, М. Панов, Дж. Пауелл та ін.). Однак методологія і праксеологія досліджень політичних процесів потребує свого подальшого обґрунтування.

Отже, **мета** даної статті полягає у необхідності дослідити й узагальнити теоретико-методологічні засади аналізу політичних процесів у різних праксеологічних формах їхнього існування. Для наукового пояснення змісту, форм і динаміки політичного життя суспільства політологія використовує дефініцію «політичний процес». Це – універсальна категорія політичного дискурсу, яка відображає мінливість політики, характеризує динамічний зміст політичної практики, розкриває взаємодію політичних інститутів і політичних суб'єктів,

що виконують певні функції та «ролі» [1, с. 565–567]. Крім того, політичний процес, на думку О. Ю. Мелешкіної, як об'єктивне явище демонструє розгортання політичних відносин у просторі та часі у формі спонтанних або послідовно впорядкованих політичних дій та взаємодій [2, с. 6].

Виклад основного матеріалу. Теоретичний дискурс з даної проблеми фундаментально започатковує теза В. Ключевського, який відзначав, що «природа країни спрямовує господарське життя... а суспільство утворює життя політичне і соціальне» [3, с. 28]. У ХХ ст. поняття «політичного життя» (Д. Лейн) дещо передувало процесуальним трактуванням, але змістовно до них наближалось, а саме – як сукупність духовних і практичних (предметних) форм і практик політичного буття людини і суспільства, що характеризують їхнє ставлення до політики і безпосередню участь у політичних процесах. Вочевидь, найважливіші елементи структури політичного життя – суб'єкти і об'єкти політики, специфічні засоби і ракурси політичної діяльності – демонструють процесуальну спрямованість і способи здійснення політичної практики.

Процесуальний зріз політичного буття дозволяє теоретично синтезувати нове поняття «соціополітичної реальності» у комплексній єдності праксеологічного та інституційного підходів; вона є відтворенням політичних відносин та всіх форм політичної діяльності, що обумовлені суспільними і приватними інтересами, задоволення яких залежить від механізмів функціонування політичної влади та права, і, відповідно, від реалізації політико-правових практик державою й людьми [4, с. 40]. Отже, мінлива соціополітична реальність постійно стимулює діяльність індивідів та організованих груп з досягнення політично значущих цілей. Звідси, політичний процес можна також інтерпретувати як системну діяльність усіх суб'єктів та об'єктів політики, що опосередковує публічну владу, тобто – діяльність, пов'язану з формуванням, розвитком, перетвореннями і функціонуванням політичної системи.

Генеза і подальший розвиток політичної системи як процес має циклічний, спіралеподібний характер, обумовлений конкретно-історичними чинниками та відтворюється у тих або інших типових формах. Саме тому, коли політичний процес розглядають у параметрах часу (як послідовну зміну станів політичної системи), як правило, виокремлюють такі фази – стадії його розвитку: конституювання політичної системи; її функціонування та політичний контроль; політичний розвиток системи в напрямку перетворень; відтворення (або занепад) найзначніших елементів політичної системи. Ці фази політичної еволюції є взаємообумовленими, взаємопов'язаними і дозволяють теоретично впорядкувати політичну динаміку. Логіка її розвитку може базуватися на прийнятті та реалізації політико-управлінських рішень;

так, Г. Алмонд і Дж. Пауелл на цій підставі виділяли п'ять етапів політичного процесу:

- артикуляція індивідуальних і групових інтересів;
- агрегування (поєднання в єдиній позиції) цих інтересів;
- вироблення політичного курсу;
- реалізація прийнятих політичних рішень;
- контроль за виконанням цих рішень.

Визначення сутності, характеру й особливостей політичних процесів безпосередньо залежить від методології, застосованої до об'єкта дослідження. Для їх всебічного аналізу сучасна політологія застосовує певний комплекс методологічних підходів, але найбільш продуктивними вважаються парадигми [2, с. 22–37], які ми розглянемо більш докладно.

Прихильники *інституційного* підходу, що найбільш властивий політико-правовому дискурсу, традиційно представляли політичні інститути як домінуючу «систему координат» у перебігу політичного процесу. В аспекті еволюційного розвитку він пов'язує політичний процес із трансформацією (або модернізацією, модифікацією) інститутів влади та зі зміною головних суб'єктів політичної дії. Так, конституційні дослідження політичного процесу (зокрема, у Великій Британії) у формально-легальному і ліберально-реформістському аспекті головну увагу приділяли ключовим змінам у британській політиці, порівнянням практик конституційних угод, прагнули уникати формалізму в аналізі процесу «інститути у дії», в наш час – обґрунтуванню конституційного процесу виходу Великої Британії з Європейської економічної спільноти та ЄС (Brexit). У вивченні питань public administration (державне і муніципальне управління) основний акцент робиться на аналізі історії, структури і функцій, політико-правових аспектів держуправління; оцінюють критерії ефективності державної служби, поєднання формальних організацій з поведінковими стереотипами політичних суб'єктів тощо.

Метод *неоінституціоналізму* кінця ХХ ст. (Р. Гудін, Х.-Д. Клінгеманн, Б. Гай Пітерс) характеризується новими тенденціями, і помітно відрізняється від «класичного» інституційного підходу до процесів у політиці [5; 6]. Аналізуються результати діяльності й неформальна структура політичних інститутів, більш акцентована їхня автономія та «рольові» впливи у суспільно-політичних відносинах. Слабким місцем цієї методології вважається те, що умови середовища, зокрема соціальна інфраструктура, враховуються лише частково, або розглядаються як другорядний чинник. Переваги нового інституціоналізму коріняться в широких компаративістських кореляціях: зокрема, порівняльний аналіз інституційної динаміки (зміни) політичних режимів в історії однієї держави, або в межах низки країн певного геополітичного регіону. Виходячи з теорії політичного розвитку і кількісного аналізу, при-

хильники неоінституціоналізму намагаються виявити «незалежні змінні величини», що визначають зміст політики і адміністративну поведінку, правила та процедури виборчого процесу. Отже, так намагаються доповнити неоінституційний підхід поведінковим аналізом.

Прихильники ж *біхевіористської* парадигми (дослідження політичної соціології) як суб'єктів політики розглядають здебільшого індивідів або соціальні «групи інтересів». Тому політичний процес тут представлений як «результуючий вектор» поведінки, реалізації політичної волі, цілей та прагнень цих суб'єктів. Дослідників, наприклад, цікавлять питання: як впливає форма правління (парламентська/президентська) на поведінку політичних акторів? Як відбиваються в поведінці й свідомості людей революційні форми політичного процесу [7]? Але даний методологічний підхід частково обмежує розкриття організаційних і структурно-функціональних сторін політичного процесу.

Структурно-функціональна методологія акцентує увагу на внутрішній структурі, особливостях інфраструктури та функціях політичної системи, на ролі соціального середовища, які зумовлюють характер і процесуальні способи політичних дій та взаємодій між акторами. Об'єктами аналізу за цієї парадигми виступають великі соціополітичні групи і структури, їх «рольова» характеристика і політичні практики, функціональність чинних політичних інститутів, або ж політична система в цілому. Серед цих політичних практик найбільш значущими є конституювання політичної системи, реформи і революції, політична конкуренція, правотворчість і правореалізація, лобізм, виборчі кампанії, референдуми, політичні конфлікти і кризи, війни, політичні страйки, мітинги, демонстрації, петиції, політичні дискусії тощо. Реалізація цих політичних практик як форм політичного процесу обумовлена структурцією суспільства, політизуванням його буття, балансом різних політичних впливів, масштабом діяльності політиків і організацій, соціально-правовою традицією та нормативно-правовими межами законодавства. Дана парадигма найбільш продуктивна при аналізі політичних макропроцесів, що відбуваються у транзитивних суспільствах, або мегапроцесів у світовій політиці.

Врешті, однією з парадигм, що виявила великий методологічний потенціал, стала теорія *«раціонального вибору»*, яку запропонували Е. Даунс [8], Д. Блек (механізм трансляції «переваг» до результатів діяльності), Г. Саймон (концепція «обмеженої раціональності») і підтримали Дж. Б'юкенен, Л. С. Шеплі, В. Райкер, М. Олсон та ін. Вона розкрила нові можливості вивчення специфіки політичних процесів, суттєво подолавши обмеженість структурного функціоналізму і біхевіоризму. Політичний процес у цій теорії найчастіше описується у вигляді «суспільного вибору», або певного набору так званих сценаріїв «теорії гри» («теорія ігор» у політичній науці Г. Таллока).

Прихильники раціонального вибору обрали такі критерії: 1) *методологічний індивідуалізм* – визнання того, що суспільство, політика і політичні структури в цілому вторинні стосовно індивіда. Це людина визначає порядок переваг, утворює своєю діяльністю інститути, відносини, отже, і процеси; 2) *егоїзм індивіда* (групи), тобто прагнення максимізувати власну вигоду (що не виключає можливостей альтруїзму, якщо цей спосіб є більш вигідним); 3) *обмін діяльністю* – в суспільстві існує взаємозалежність вибору людей. Поведінка індивідів та порядок їх переваг складається під впливом дії інститутів, але ці інституційні умови створюють або корегують самі люди відповідно до своїх інтересів. Власне, сама політична поведінка індивідів розглядається як процес: тобто позиція людини, яка виступає незалежним, дієвим політичним актором, оцінюється зсередини, згідно з характером її політичних установок і вибором оптимальних «моделей» та стереотипів політичної дії. Так, виборець вирішує, чи йти на виборчу дільницю (чи ні), залежно від того, як оцінює вигоду від свого голосу; голосує ж він, виходячи з раціональних міркувань користі (маніпулюючи своїми політичними настановами). Політичні партії на виборах теж намагаються максимізувати свою вигоду, заручившись підтримкою якомога більшої кількості виборців. Депутати утворюють комітети та групи, керуючись необхідністю просунути певні законопроекти або провести своїх представників до уряду й ін.

Методологія «раціонального вибору» має широку сферу застосування: зокрема, для оцінки чинних міжнародних відносин та їх перспектив; прогнозу парламентської діяльності фракцій при формуванні коаліцій, політичних блоків або груп; аналізу електоральної поведінки громадян; використовується в моделюванні нових політичних процесів тощо. Проте і в цій моделі є свої вади – слабо враховується вплив соціокультурного середовища на переваги, мотивацію і стратегії поведінки політичних суб'єктів, і майже не виявляється вплив специфіки політичного дискурсу.

Праксеологію політичних процесів найбільш виразно можна розглянути на прикладі наукових типологізацій, що здійснюються на різних критеріальних засадах. Сучасна політологія дискурсивно визнає значну різноманітність політичних процесів, відповідно до їх рівня, характеру і змісту.

Згідно з масштабом можна виокремити політичні процеси *макрорівня*, що характеризують функціонування політичних інститутів на рівні держав, режимів, регіонів планети (історичний, глобальний; західний і «незахідний»; еволюційний, революційний). Їх визначають як цикл політичних зрушень, чи як послідовні зміни стану політичної системи; тому практичне вимірювання тут можливе лише у великих одиницях часу (становлення або розпад імперій, епоха модернізації, «хвилі» демократизації). Цим процесам властива участь «великих» акторів – держав, політичних еліт, класів, інститутів влади [9,

с. 81–85]. Політичні процеси *мікрорівня* – це безпосередні політичні події, що є «рівнодіючою сумою» акцій різних соціально-політичних суб'єктів. Це щоденні зносини в політиці, події, що відбуваються між політичними акторами, які пов'язані з практичною реалізацією індивідуальних, групових або корпоративних інтересів (політична взаємодія в уряді, парламенті, партіях, регіонах країни, структурах місцевої влади тощо).

Якщо в основі політичної взаємодії суб'єктів знаходиться демократична, неетатистська політична культура, в суспільстві розвивається горизонтально організований політичний процес, побудований на принципах консоціальної демократії (А. Лейпхарт) – формальної рівності, автономії суб'єктів політики, які співпрацюють чи конкурують один з одним за правилами «політичної гри»; в системі цінностей домінують ідеї свободи, права і консенсусу [10]. Коли ж політика ґрунтується на етатистській, автократичній політичній культурі, складається *вертикально організований* процес. За його умов державній владі та пануючій системі цінностей протистоять стихійні прояви політичних інтересів і потреб ірраціональних мас. Тож сенс взаємодії держави і громадян полягає у визначенні норм поведінки правителів і підлеглих, а піддані можуть визнати авторитет влади, якщо правителі гарантують їм очікувану міру суспільної свободи.

За критерієм стану суспільства і характеру суспільних змін можна виділяти *відкриті* чи *закриті* політичні процеси, або *стабільного* і *перехідного* типу (наприклад, демократичний «транзит»). Перший здійснюється в межах чинної політичної системи і визнається системним; а інший є характерним для перехідних, транзитивних суспільств, і його визначають як «міжсистемний». Зокрема, О. І. Соловйов відзначає, що стабільний політичний процес забезпечує «стійке відтворення політичних відносин» у державі, а перехідний – характеризується відсутністю «чіткої переваги тих або інших базових рис в організації влади, що виключає можливість якісної ідентифікації змін» [11, с. 293].

Політичні процеси у посттоталітарних державах Євразії, Центральної та Східної Європи, до яких належить і Україна, є вкрай суперечливими через необхідність руйнування тоталітарної системи, проходження авторитаризму і специфічний розвиток «гібридної» демократії. Це спричиняє: транзитивний стан суспільства; наявність політичних субкультур і контркультури; незавершеність структури і дисфункції інститутів «гібридної» демократії; хиткий стан партійної та виборчої систем; слабку спеціалізацію політичних ролей; олігархізацію економіки; велику майнову диференціацію населення; корупцію і гальмування реформ. Як наслідок, взаємодія суб'єктів політики перетворюється на реально гостру чи латентну боротьбу за владу та її ресурси, перерозподіл котрих руйнує сталу «рівновагу інтересів», і може надати політичній

системі нові імпульси модернізаційної перебудови, або поштовх до реставрації минулих політичних форм. Отже, у цій групі країн протікають такі політичні процеси (або їх комбінації) [12, с. 372–373]:

- *ідеоократичний* – властивий традиційним суспільствам, де відсутня автономна політична особа і слабка диференціація політичних ролей-функцій. Але деякі посттоталітарні держави після трансформаційних змін стали розвиватися цим політичним шляхом (Албанія, Вірменія, Хорватія, Україна 90-х рр. ХХ ст.). Політичні еліти прагнуть інтегрувати та мобілізувати соціум на ґрунті загальнонаціональних об'єднуючих ідей, наприклад – соборності, суверенітету, месіанства, відродження (захисту) національної культури або релігії тощо, вибір якої залежить від специфіки культурно-історичного досвіду народу і країни;

- *харизматичного* типу, раніше характерний для східної культурно-політичної традиції, у 1980–2000 рр. відновлюється у посттоталітарних країнах (Китай, Росія, Білорусь, Грузія, Азербайджан, Туркменія, Сербія). Харизматичний лідер нібито ціннісно уособлює політичні ідеали народу; визначає цілі та методи влади; під нього підлаштовують політичні традиції й правові норми. Але існує тенденція, що за умов низької політичної культури населення харизматичний вождь може швидко перетворитись на диктатора, чим деформує весь процес; тому його необхідно контролювати і стримувати демократичними засобами;

- *технократичний*, який головне місце відводить політичним технологіям, засобам легітимзації влади, опануванню методів і процедур прийняття та реалізації політичних рішень. Еліти та інші учасники політичного процесу свідомо дотримуються нормативних приписів у виконанні ролей-функцій; політична культура основних груп соціуму активістська і більш гомогенна; політична система досить стабільна, а зміни йдуть еволюційним шляхом (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Болгарія).

Світовий політичний процес у сучасному вимірі потребує свого аналізу, як інтегрований глобальний процес, що відображає різнопланову діяльність суверенних держав та їх легітимних органів, організацій та рухів світового (чи континентального) масштабу; це *консолідована політична діяльність усіх суб'єктів – учасників міжнародних відносин*, яка має найсуттєвішою рисою поєднання зусиль людства в основних сферах його буття [13, с. 362].

Концептуальні засади світового політичного процесу містяться в теорії «світосистемного аналізу» І. Валлерстайна [14; 15] і Й. Галтунга, саме вони ввели до наукового обігу поняття «світо-політики» і «світо-економіки». Згідно з цією теорією еволюція світового політичного процесу є функцією гетерогенної мегасистеми, якій властиві політична й економічна неоднорідність складових елементів та їх діалектична, мультиполярна взаємозалежність.

У перебігу світового політичного процесу беруть участь майже двісті суверенних держав, а до його подій залучені мільярди людей. Нині значно підвищилась керованість світової політики, хоча в ній відбувається складний, суперечливий процес глобалізації політичних та економічних зв'язків. Практично завершився перехід від біполярного до багатополярного світу, при збереженні відносного домінування США. Світовому політичному процесу стали властиві тенденції демократизації основних галузей життєдіяльності держав, зростання міжнародної ролі представницьких сил, рухів і впливових публічних політиків.

В аспекті реальної політики світовий процес спрямований: на вирішення глобальних питань війни і миру; охорону довкілля і справедливий розподіл ресурсів виживання; зміцнення глобальної безпеки перед викликами міжнародного тероризму; захист прав і свобод людини; боротьбу з міжнародною злочинністю; подолання відсталості, злиднів і голоду на «світовій околиці»; запобігання небезпечним хворобам, епідеміям і пандеміям тощо. Тому світовий політичний процес доцільно трактувати як сукупну діяльність акторів світової політики і суб'єктів міжнародного права (держав, міжурядових союзів, неурядових організацій), спрямовану на підтримку справедливого порядку у світі, вироблення механізмів узгодження національних інтересів, вирішення проблем розв'язання регіональних конфліктів, виживання і прогресу людства.

Сучасний тренд глобалізації пов'язаний із діяльністю транснаціональних систем і форматів у політиці, економіці, фінансах, науці, що забезпечує домінування капіталу й інформаційної свободи над національними інтересами. Політична специфіка глобалізації полягає в очевидному послабленні національних держав (особливо «незахідного» світу), у зменшенні їх суверенітету. Ці процеси тісно пов'язані з централізацією світової влади, її умовних «суб'єктів управління», сьогодні жодна країна світу реально не має повної незалежності. Почасти це пов'язано з тим, що сучасні держави все більше повноважень делегують впливовим міжнародним організаціям, таким як ООН, ЄС, СОТ, МВФ, НАТО. Інший чинник полягає в тому, що через обмеження державного втручання в економіку і дерегуляцію бізнесу зростає політико-економічний вплив, насамперед, великих транснаціональних корпорацій. Унаслідок зростання міграції людей і вільного переміщення капіталів за кордон також зменшується обсяг влади урядів стосовно своїх громадян [16; 17].

У наш час глобальні проблеми розвитку політичного процесу переважно вирішуються так званими «клубами» світових еліт – Великою сімкою (G7) і Великою двадцяткою (G20), а також Давоським Форумом, БРІКС та іншими, до сфер їхнього впливу здебільшого входять політико-економічні питання. Як відомо, ці світополітичні й макроекономічні структури не формалізовані

за міжнародним правом, але значущість їх у світовій політиці постійно зростає. На своїх форумах представники держав-членів («світових і регіональних лідерів») обговорюють та узгоджують позиції щодо розв'язання економічних і політичних проблем у світі. Цей формат, який не дуже обтяжений юридичними зобов'язаннями, дозволяє провідним акторам гнучко виробляти нові механізми «балансу інтересів» різних країн та консолідувати зусилля у протистоянні глобальним викликам сучасності.

З початку ХХІ ст. процеси світової політики в цілому неуривно змінюються. Їх зміст і головна специфіка полягає в одночасній дії двох суперечливих тенденцій – *консолідації* (до об'єднання) і *дезінтеграції* (до розмежування). Тенденція консолідації проявляє себе у формуванні загального масиву світових продуктивних сил, інтернаціоналізації економічної діяльності в масштабі регіонів чи цілого світу, у стрімкому розвитку НТР та інтеграції різних виробничих і невиробничих факторів; розвивається світовий ринок енергетики, ресурсів, робітничої сили, продукції та послуг; прогресує сфера інформатизації та управління макроекономічними і технологічними новаціями. Глобальний світ набув потужних інтеграційних трендів у політиці; наприклад, розповсюдження практик і процедур демократії, «діалогові формати» світових лідерів, посилення ролі інформаційних мереж, глобальної освіти і гуманітарної сфери в цілому тощо.

Тенденцію дезінтеграції характеризують відцентрові процеси, обумовлені одночасним існуванням на планеті народів і держав, які перебувають на різних стадіях цивілізаційного розвитку. Вони прагнуть розмежування через величезні відмінності в культурі та релігії, у рівні добробуту, медичного забезпечення, освіти і зайнятості, через проблеми політико-правового розвитку, расові й національно-етнічні розбіжності та ін. Ці чинники є історично дезінтеграційними та неминуче породжують відчуженість між людьми, недовіру між державами (економіко-політичну ізоляцію, санкції щодо деяких міжнародних суб'єктів – автаркій, диктатур, держав-агресорів), як наслідок – суперечки, конфлікти, війни.

Водночас специфіка світового політичного процесу полягає в тому, що тут відсутній єдиний легітимний «центр примусу» з відповідною політико-правовою компетенцією, тобто немає джерела влади із беззаперечним авторитетом серед усіх суб'єктів міжнародних зв'язків. Відповідно, сфера світової політики регулюється конгломератом різних норм: міжнародно-правових, політико-історичних, церемоніальних, ділових, морально-етичних і навіть звичаєвих, традиційних та ін.

У цьому контексті набуває вагомості проблема «балансу сил та інтересів» як важливий чинник стабільності (або нестабільності) світової політики. За відсутності постійної ієрархії суб'єктів все ж існує велика кількість сувере-

нітетів, які хоч і не рівні, однак рівноправні; а відтак не визнають над собою іншої вищої влади. Саме це спричиняє відсутність стабільності. Колишній держсекретар США Г. Кіссинджер зазначав, що «глобалізація розглядає світ як єдиний ринок, в якому процвітають найбільш ефективні і конкурентоспроможні. Вона приймає і навіть вітає той факт, що вільний ринок безжально відокремить ефективне від неефективного навіть ціною економічних і політичних пертурбацій» [18, с. 242], а в міжнародній системі (як у минулі століття) порядок має переважно виникати на ґрунті примирення і балансування суперницьких національних інтересів.

Отже, можна підсумувати, що світовий політичний процес характеризують: ціннісне багатоманіття політичного розвитку та соціально-політичних сил, форм і методів реалізації світової політики; поширення досвіду і напрямків міжнародної співпраці; складна сукупність цивілізаційних, транснаціональних і периферійних, регіональних, національних і локальних, етнополітичних процесів; збереження у пріоритетах світової політики глобальних проблем (викликів) людської цивілізації; зростання у системі загальнолюдських цінностей ролі прав, свобод і життєвих інтересів людини; наявність умовнокоординуючого центру, роль якого виконує Організація Об'єднаних Націй; продуктивна взаємодія країн «Великої сімки», Євросоюзу, вагомих міжнародних інституцій – МВФ, СОТ, НАТО, ЮНЕСКО та ін.; суперечливі тенденції руху до «багатополюсного» (або «однополюсного») світу; колізії відносин між провідними світовими центрами (США, Євросоюз, Китай, Японія, Росія, «нові індустріальні країни»); протиріччя між країнами і народами на ґрунті так званого «конфлікту цивілізацій» (західної, східної, ісламської, християнської, слов'янської та ін.); колізії способів реалізації світових процесів: спадкоємності чи інновацій, визначеності або стихійності; еволюційності або революційності.

Таким чином, розгляд методології й праксеології розвитку політичних процесів на національному, регіональному і світовому рівнях показує, що прогресивний еволюційний рух цивілізованих народів і держав спрямований на розбудову демократичної, правової держави на ґрунті політичного плюралізму, реальних прав і свобод людини, розвинутої національної економіки і культури, високого рівня добробуту і соціального захисту громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
2. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 304 с.

3. Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Т. VI. Специальные курсы / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989. – 486 с.
4. Герасіна Л. М. Політико-правові практики сучасної соціополітичної реальності: теоретико-праксеологічний синтез / Л. Герасіна // Укр. соціум. – 2012. – № 4. – С. 39–57.
5. Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна ; науч. ред. рус. изд. Е. Б. Шестопаля ; Ин-т «Открытое общество». – М. : Вече, 1999. – 815 с.
6. Клингеманн Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе / Х.-Д. Клингеманн // Полит. исследования. – 2008. – № 3. – С. 97–117.
7. Смолин О. Н. Политический процесс в современной России / О. Смолин. – М. : Изд-во Проспект, 2004. – 336 с.
8. Downs A. An Economic Theory of Democracy / Anthony Downs. – N. Y. : Harper, 1957. – 310 p.
9. Герасіна Л. Н. Динамика политических процессов и современные политико-правовые практики / Л. Н. Герасіна // Технологизация политических процессов в условиях глобализации: теория, опыт, перспективы / под общ. ред. В. И. Камышанова, О. Е. Гришина. – М. : Федерация мира и согласия, 2012. – С. 81–88.
10. Лейпхарт А. Со-общественная демократия / Аренд Лейпхарт // Полит. исследования. – 1992. – № 3. – С. 86–99.
11. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии : учеб. для студ. вузов / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
12. Політологія: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. ВНЗ / М. Панов, Л. Герасіна та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
13. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 540 с.
14. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. М. Кудюкина ; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Изд-во «Унив. кн.», 2001. – 416 с.
15. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануэль Валлерстайн ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
16. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Энтони Гидденс ; пер. с англ. М. Л. Коробочкина. – М. : Весь Мир, 2004. – 120 с.
17. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунт Бауман ; пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький. – К. : Видав. дім «Києво-Могил. акад.», 2008. – 109 с.
18. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика : пер. с англ. / Генри Киссинджер. – М. : АСТ, 2016. – 416 с.

МЕТОДОЛОГИЯ И ПРАКСЕОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Герасина Л. Н.

Теоретико-методологический анализ политических процессов в данной статье позволяет исследовать их природу, специфику и праксеологию развития. Наибольший познавательный потенциал содержится в парадигмах институционализма, структурного функционализма, бихевиоризма и в теории «рационального выбора». Политологический дискурс на базе многих критериев выделяет разновидности политических процессов: макро- и микроуровня; горизонтально и вертикально организованные; процессы стабильного и переходного типа; мировой политический процесс и др.

Ключевые слова: политический процесс; методология институционализма, бихевиоризма, структурно-функциональная, «рационального выбора»; мировой политический процесс.

METHODOLOGY AND PRAXEOLGY RESEARCHES OF POLITICAL PROCESSES

Gerasina L. M.

The theoretical methodological analysis of political processes in this article allows probing their nature, specific and practices of development. A political process can be interpreted as a system action of all of subjects and objects of policy for realization of public power; activity related to forming, development, transformations and functioning of the political system.

The greatest cognitive potential is contained by the paradigms of institutionalism, structurally functional, behaviorism and theory of «rational choice». Institutional approach in political discourse presents the political institutes as dominant «system of co-ordinates» in development of political process. Structurally functional methodology accents attention on an underlying structure and functions of the political system, on the role of social environment in a process. A political process in the theory of «rational choice» is often described as a «public choice», or as certain variations of «scenarios of games». This methodology has wide application: for the estimation of operating international relations and their prospects; to the prognosis of parliamentary activity of factions from forming of coalition, political blocks or groups; at the analysis of electoral conduct of citizens.

Praxeology of political processes most expressly demonstrate them scientific typology's, which was carried out scientists on the base of different criteria. For a scale, allocate the political processes of macro-level, which characterize political development at level held or regions of planet (historical, global; western and «unwestern»; evolutionary, revolutionary). Processes micro-level are concrete political events, daily relations of different subjects politicians, which are related to practical realization of individual, group

or corporate interests (political co-operation is in a government, parliament, parties, regions of country, structures of local-authority). When a democratic political culture consists in basis of political co-operation of subjects, in society the horizontally organized process is formed on the base of principles of consocial democracy; when a policy is based on an etatism and authoritarian culture, there is the apeak organized political process.

Political processes in the post of totalitarian states of Eurasia, Central and East Europe, which Ukraine belongs to, is extremely contradictory – is investigation of the transitional state of society; presence of political subcultures; dysfunctions of institutes of «hybrid» democracy; instabilities of the party and electoral systems; oligarchic of economy; property differentiation of population; corruptions and braking of reforms.

A world political process of contemporaneity is a computer-integrated, global process, which represents the various activities of nation-states and those legitimate organs, international organizations and motions (world or continental scale); it – political activity of all of subjects of international relations is consolidated. The specific of world political process is that here the unique, legitimate «center of compulsion» absents with the proper political legal jurisdiction. Consequently, the problem of «balance of powers and interests» acquires ponderability, as a factor of stability (or instabilities) of worldwide policy is important. This process characterizes: variety of political development and different social and political forces; special methods of realization of world power; difficult aggregate of civilization, transnational and peripheral, regional, national and local political processes.

Thus, progressive evolution of the civilized people and countries directed anymore on the construction of the democratic, legal state on the base of political pluralism, rights and freedoms of man, developed national economy and culture, high level of welfare and social defense of citizens.

Key words: *political process; methodology of institutionalism, to behaviorism, structurally functional and «rational choice»; world political process.*

УДК 327.39+130.2-027.511

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор;
О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ: ПРОТИРІЧЧЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розглядаються основні теоретичні підходи до дослідження проблеми глобалізації культури. Констатується, що глобалізація культури – це процес інтеграції окремих національних культур в єдину світову культуру на основі розвитку транспортних засобів, економічних зв'язків та засобів комунікації. Робиться висновок про суперечливість та багатоваріантність процесу глобалізації культури.

Ключові слова: глобалізація культури, культурна уніфікація, культурна асиміляція, акультурація, культурна експансія, культурна дифузія, синтез культур.

Актуальність проблеми. Наприкінці ХХ ст. людство вступило в якісно новий етап у своєму розвитку, який визначається, перш за все, глобалізацією всіх сфер життя суспільства. Головна відмінність його від усіх попередніх етапів – неоднозначність основного вектора подальшого розвитку, що може привести як до матеріального та духовного розквіту, так і до глобальної кризи, що загрожує загибеллю людської цивілізації. Глобалізація виробництва, торгівлі, фінансових та інформаційних потоків, яка значною мірою стимулює продуктивність праці на основі високих технологій, разом з тим збільшує контрасти в рівнях розвитку різних країн та в їхній демографічній динаміці. Ці контрасти породжують потужні хвилі міграцій, наслідком чого стає як зростаюче змішування рас, народів, культур, так і їхні прагнення до ствердження власної ідентичності, що викликає гострі міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, які погрожують «зіткненням цивілізацій».

У той же час у зв'язку з глобалізацією сучасного світу, обумовленою в першу чергу темпами впровадження інформаційних технологій, у розвитку культури чітко вималювалося відставання цивілізаційного прогресу від науково-технічного. Цивілізаційний прогрес підпорядковується іншим закономірностям, що пов'язані не з відмиранням усього традиційного, а з його культивуванням. У зв'язку з цим потребує вивчення проблема гармонізації інноваційних та традиційних форм культури. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми могла б стати глобалізація культури, що розуміється як єдність різноманіття, плюралізм культурних форм у рамках єдиного універсального культурного простору. Як справедливо зазначає А. Ареф'єва, «фактор глобалізації стає своєрідним міфогенним простором для осмислення мультикуль-

турних процесів, які відбуваються в сучасному просторі культуротворення» [1, с. 185].

Однак слід зазначити, що глобалізація культури часто набуває форми не стільки організації єдності різноманіття, що забезпечується взаємодією різних культурних традицій, зразків та цінностей, скільки уніфікації культурних моделей за американським зразком. У цих умовах назріла необхідність у виробленні такого світогляду, який враховував би існуючі зміни та динаміку розвитку сучасного світу, однак при цьому не відторгав фундаментальні основи культурного минулого. Крім того, важливо зазначити, що сама проблема культурних взаємодій, а також культурних інтегративних процесів, які відбуваються в рамках сучасних реалій, потребує визначення принципів осмислення культури [1, с. 186].

Аналіз джерел і публікацій. Загальні теоретико-методологічні та філософсько-антропологічні підходи до вивчення проблем глобалізації соціокультурних процесів представлені у сучасній політичній та філософській думці в працях А. Вересай, Т. Возняка, А. Гревцевої, В. Давидовича, С. Іконникової, А. Кравченка, О. Коржова, В. Кохановського, Л. Матвєєвої, Г. Осипової, С. Пилипенко, С. Савченко, Н. Садовської, В. Самохвалової, Б. Слющинського, Л. Столович, П. Федик, П. Шіхірева, Є. Юдіна та багатьох інших. У сучасній західній соціально-філософській та політологічній думці розгляд окремих аспектів цієї проблеми представлено у працях А. Арона, Д. Белла, Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, В. Дільтея, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Д. Коллінгвуда, Ж.-Ф. Ліюгара, М. Мерло-Понті, Г. Райла, П. Рікєрта, Р. Рорті, М. Фуко, Х. Патнема, К. Поппера, Т. Парсонса, Дж. Томпінсона, К. Томпсона, А. Тойнбі, Е. Тоффлера, С. Хоффмана, М. Шеллера та ін. Разом з тим деякі аспекти глобалізації культури залишаються недостатньо вивченими. Крім того, слід врахувати, що динаміка розвитку сучасного світу повсякчас привносить нові моменти в зміст розглянутих у статті проблем, що робить особливо актуальними дослідження, присвячені аналізу проблем глобалізації культури.

Таким чином, **метою статті** є розгляд проблем і протиріч розвитку культури в світі, що глобалізується.

Виклад основного матеріалу. Термін «глобалізація» міцно увійшов у сучасний науковий лексичний обіг і використовується для пояснення змін, що відбуваються в різних сферах людської діяльності. Під глобалізацією, як правило, розуміється загальноцивілізаційний процес планетарного єднання різних сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, фінанси, торгівлю, культуру, політичні й державні інститути. Глобалізація є макротенденцією сучасного світового розвитку – це природний процес, який

неможливо зупинити і важко коригувати, він відображає свого роду «рівнодіючу» різноманітних і різноспрямованих глобалізаційних сил світу [2, с. 144].

Основним наслідком глобалізації є світовий поділ праці, міграція, концентрація в масштабах усієї планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення та злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. Унаслідок глобалізації світ стає дедалі більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості загальних для групи держав проблем, так і розширення кількості та типів суб'єктів, що інтегруються.

Погляди на витоки і сутність глобалізації в науковій літературі істотно різняться. Наприклад, історики розглядають цей процес як один з етапів розвитку капіталізму, а економісти найчастіше ведуть відлік від транснаціоналізації фінансових ринків. Політологи наголошують на розвитку елементів громадянського суспільства, а дослідники-культурологи пов'язують прояв глобалізації насамперед з вестернізацією культури тощо. Є також інформаційно-технологічні, цивілізаційно-культурологічні та інші підходи до пояснення процесів глобалізації [3, с. 403–404].

Однак більшість дослідників визнають, що сьогодні глобалізація поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства (економічну, соціальну, політичну, культурну, інформаційну, духовну) та являє собою складний та такий, що постійно розширюється, процес, а найважливішим фактором прискорення процесу глобалізації вважається рівень розвитку технологій. Саме розвиток технологій та формування відкритості доступу до різної інформації дозволяє уникнути тимчасового простою, що був властивий процесам, які відбувалися раніше. Це сприяє створенню інформаційного глобального суспільства, не обмеженого рамками окремих держав. Інформація, знання нині стають найважливішим ресурсом глобалізації. Чимало дослідників вважають, що процес глобалізації, спрямований на створення єдиного, інтегрованого суспільства, яке функціонує через загальні інформаційно-економічні мережі, здатний вирішити багато проблем, що виникають на шляху розвитку людства, і загалом оцінюють цей процес позитивно [4; 5].

У той же час глобалізація – надзвичайно складний процес, що протікає нерівномірно. Активність здійснення процесу глобалізації в сучасному світі, яка пов'язана з рівнем розвитку науки, технологій, неминуче призводить до нерівності його учасників. Є країни-лідери з високотехнологічною економікою (найчастіше – це західні країни), які диктують умови всім іншим країнам світу; водночас є країни з «наздоганяючою» економікою, які існують на кредити МВФ. Таким чином, учасники процесу глобалізації від початку виявля-

ються в нерівному стані [6]. Це є однією з негативних характеристик процесу глобалізації. На жаль, далеко не єдиною.

Розглядаючи глобалізацію як багаторівневий просторово-часовий процес, низка дослідників (С. Хоффман, П. Малиновський та ін.) сходяться на думці, що структурно вона розвивається в трьох площинах: економічній, культурній та політичній [7; 8]. Звідси можна виділити культурну глобалізацію, політичну глобалізацію та економічну глобалізацію. У цьому дослідженні увагу сконцентровано, перш за все, на аналізі проблем глобалізації культури.

Глобалізація культури – це процес інтеграції окремих національних культур в єдину світову культуру на основі розвитку транспортних засобів, економічних зв'язків та засобів комунікації. На думку відомого американського політолога С. Хоффмана, автора роботи «Зіткнення глобалізацій», розвиток глобалізації культури починається з технологічної революції та економічної глобалізації, які разом створюють потік культурних благ [7, с. 81]. Глобалізація культури у сучасному світі – це діалектично суперечливий процес, в якому тенденції інтеграції та диференціації, конфліктів та співпраці, універсалізації та партикуляризації не виключають один одного, а є взаємно передбачаючими тенденціями розвитку. Глобалізацію культури та її протиріччя можна розглядати в двох вимірах: у масштабі соціуму, а також у масштабі системи соціумів.

Розглядаючи проблеми глобалізації культури в першому вимірі, необхідно пам'ятати, що культура будь-якого соціуму є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні та інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних спільнот, груп, етносів, релігійних конфесій тощо. В умовах глобалізації інноваційні культурні форми, як правило, є продуктом впливу країн-лідерів, які нав'язують менш розвиненим країнам свої культурні норми та зразки. Усі соціокультурні елементи конкретного суспільства об'єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного соціуму цінностей, що являють собою певний фундамент, на якому базується культурне розмаїття. Найважливішими консолідуючими початками суспільства, які згуртовують його суб'єктів в єдиний соціокультурний організм, є: спільність їхньої історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних та моральних цінностей тощо. Загальнозначущі цінності є і у різних соціокультурних систем. Ці десятки спільних рис, властивостей культур різних народів, етносів, які дозволяють робити висновок про глобалізацію культури людства, отримали назву культурних універсалій (Дж. Мердок) [9, с. 45–46].

Крім певних рис єдності, між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому, існують певні відмінності, які при взаємодії суб'єктів у процесі глобалізації можуть набувати різних станів: від інтеграції

(взаємопроникнення) до конфлікту. Найтиповішими видами конфлікту в сфері культури в умовах глобалізації є: колізія між традиційними та інноваційними формами в її розвитку [10, с. 6–7], культурна аномія [11, с. 34], культурна травма [12, с. 375–376], культурний шок [13, с. 376–378], культурне відставання (культурний розрив) [14, с. 45–52], міжцивілізаційні (міжсоціокультурні) конфлікти та ін. [15]

Розгляд глобалізаційних процесів у сфері культури в масштабах людства передбачає аналіз самого поняття «глобалізація», що, як і поняття «культура», належить до числа багатозначних і багатоаспектних. «Говорячи про глобалізацію, слід враховувати, – справедливо зазначає В. Самохвалова, – що дане поняття може мати не тільки різні смисли, а й різні цілі, що визначає і різні ціннісні вектори цих різних смислів, і різну стратегію досягнення цілей. В одному випадку глобалізація розуміється як організація єдності різноманіття, що забезпечується взаємодією різних культурних традицій, зразків та цінностей, настанову на їх збереження для збагачення змісту культурного життя людства та його культурного простору. В іншому випадку глобалізація розуміється як уніфікація культурних моделей, що з неминучістю означатиме й гомогенізацію культурного простору людства. При цьому культурна уніфікація, як швидко з'ясувалося, має відбуватися за американськими зразками, а гомогенізація – означатиме “структурування” простору відповідно до американських цінностей. Іншими словами, у реальній дійсності інструментом глобалізації був обраний другий варіант — одностороннього монологічного диктату, при якому відбувається витіснення, придушення культурою, взятою “за зразок”, усіх інших культур» [16, с. 9]. Можна погодитися, що сутність глобалізації, принаймні в даний час, більш точно позначається поняттям «уніфікація», ніж поняттям «єдність різноманіття».

Деякі західні дослідники, розглядаючи процеси глобалізації культури в сучасному світі, характеризують її сутність ще більш жорстко – поняттями «культурний імперіалізм», «культурний тоталітаризм» тощо. Наприклад, американський науковець Дж. Томплінсон у своїй статті «Інтернаціоналізм, глобалізація і культурний імперіалізм» [17] стверджує, що капіталізм відіграє провідну роль у розвитку глобалізації культурного процесу, що глобальні ринки несуть загрозу не лише національній державі, а й національній культурі. А глобальний капіталізм, який виник наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., прагне не стільки знищити національні культури, скільки сформувавши глобальну капіталістичну культуру, що веде до встановлення західної версії соціокультурної реальності: онтологічної, епістемологічної, а також етичної. Тому не випадково кажуть, що глобалізація не просто йде з Заходу, вона і за своєю суттю є західним проектом. Це означає, що глобалізація є

продовженням тривалого історичного процесу західної експансії і являє собою варіант глобальної гегемонії.

Інший дослідник цієї проблеми, К. Томпсон, також доходить висновку, що концепція культурного імперіалізму перетворилася на концепцію глобалізації культури, оскільки було встановлено, що вона являє собою об'єктивний неминучий процес, а не тимчасове явище, пов'язане з «холодною війною». Тому, на його думку, «культурний імперіалізм передбачає наявність ієрархічності і домінування однієї культурної ідентичності – у даному випадку – американської» [18, р. 9–12]. Можна констатувати, що культурний імперіалізм – це досить поширена концепція, в основі якої лежить ідея про домінування «культурного гегемона» як окремої національної культури, а саме американської. Такі міркування дозволяють послідовникам цього підходу визначити процес культурної глобалізації як процес створення американізованої культури шляхом абсорбції всіх периферійних культур в однорідну глобалізовану культуру на основі культурного імперіалізму і всемогутності західних культурних зразків та ЗМІ.

У той же час уявлення про глобалізм як про процес, що уніфікує культурні моделі, суперечить поширеним уявленням про плюралістичний характер нашого часу та настання ери мультикультуралізму. Як, наприклад, стверджує С. Хоффман, глобалізація світової культури викликає неминучий процес створення культурного різноманіття, тобто плюралістичний синтез різних культур, який спрямований на ренесанс звичаїв, цінностей, норм національних культур (локоглобалізація) [7]. Можна припустити, що це протиріччя поверхневе. У безмежній плюралізації культурних зразків та норм, роздробленні культури на дисперсні частинки якраз і виражається її розпад, перетворення на матеріал асиміляції. Індивідуальна культура, коли кожна особистість має власні поняття про добро та зло, справедливе та несправедливе, персональна совість, яка завжди виправдовує свою персону, позбавляє смислу її соціальні функції, ведучи тим самим до зникнення, що мимоволі визнають самі адепти екстремального мультикультуралізму. «Дорогою, але необхідної ціною за зростання культурного розмаїття, – відзначають вони, – стає гомогенізація глибинних смислових пластів етнічних, раціональних, релігійних та інших макрогрупових структур. Культурологам варто звернути увагу на те, що збереження історичної самобутності кожної культури – завдання, мабуть, сприятливе, але нереалістичне» [19, с. 96].

Важливим питанням для розуміння складності і суперечливості процесу глобалізації культури в сучасному світі є проблема мегатенденцій, тобто напрямів, за якими здійснюється розвиток глобального суспільного процесу. Відомий культуролог П. Малиновський, аналізуючи процес культурної гло-

балізації, виділяє чотири соціокультурні мегатенденції: «культурну поляризацію», «культурну асиміляцію», «культурну гібридизацію» та «культурну ізоляцію» [8]. Характеризуючи процес локоглобалізації, він зазначає, що вона реалізується насамперед у двох мегатенденціях – «культурної поляризації» та «культурної ізоляції». Культурна поляризація – це взаємозалежність, яка породжується страхом взаємного гарантованого знищення, – така основна скріпа глобального світу протягом декількох десятиліть минулого століття. Поляризація і сегментація політичної та гео економічної карти світу – такий основний механізм реалізації цієї мегатенденції. Причиною виникнення культурної поляризації може служити розрив у ступені розвитку економіки, брак зникаючих природних ресурсів, претензія на домінуючий вплив на ситуацію в світі та ін. Наступною основною мегатенденцією, на думку П. Малиновського, є культурна ізоляція. Цей процес виявляється в ізоляції або самоізоляції держав, країн, культур тощо. Найчастіше такі заходи використовуються при захисті інтересів від внутрішніх або зовнішніх ворогів. Початком процесу культурної ізоляції можуть служити зростання націоналістичних тенденцій, культурного фундаменталізму, влада авторитарних режимів тощо [7, с. 9–12].

Дійсно, у глобалізованому світі культура, так само як і її носії, мусять захищатися від нівелювання, а то й зникнення. Для цього суспільство виробляє особливі механізми захисту від зникнення, перш за все підтримуючи тенденції локалізації та ідентифікації.

Для осмислення сутності глобалізації культури як суперечливого, багатоаспектного соціального явища необхідно розуміти, що діалог культур історично виникає в процесі комунікації представників різних культур (національних та етнічних) або між субкультурами в межах чітко визначеного просторово-часового континууму. Така взаємодія відбувається відповідно до норм культури, які традиційні для суб'єктів комунікації. Ці норми культури, як правило, мають символічний, знаковий характер [19, с. 106]. У процесі глобалізації способи взаємодії різних культур досить різноманітні. Саме аналіз способів взаємодії культур у процесі глобалізації, на думку авторів статті, є найбільш перспективним підходом, тому що дозволяє систематизувати всі можливі варіанти діалогу культур, у тому числі й ті, що були розглянуті раніше.

Дослідники виділяють, як правило, декілька основних способів взаємодії культур, внаслідок яких або збагачується соціокультурний досвід людей і співтовариств, або загострюються етнокультурні протиріччя. Найбільш поширеним способом взаємодії культур виступає акультурація, під час якої одна культурна система перебирає на себе властивості іншої культурної системи.

На першому етапі цього процесу відбувається своєрідне набуття комунікативних здібностей до нової культури, а на завершальних етапах результатом акультурації може бути як сприйняття нових культурних елементів, так і заперечення нових впливів, що веде до захисту та ідеалізації власної оригінальної культури. Основними варіантами акультурації виступають: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція тощо [20, с. 152–160; 21, с. 4].

Іншим способом взаємодії культур у процесі глобалізації виступає культурна експансія, яка являє собою розширення сфери впливу домінуючої культури поза початковими межами функціонування або державними кордонами. За своїм характером це процес односпрямований, він контролюється «ззовні», має насильницький характер і не потребує узгодження дій та принципів з іншою культурою. Слід констатувати, що сьогодні культурна експансія виступає наслідком економічних та політичних експансійних дій, у результаті яких відбувається культурна та ідеологічна гомогенізація світу, до якої прагне не якась окрема країна, а об'єднана система різних національних секторів, що схильна до специфічної форми соціально-економічної організації.

Наступним способом взаємодії культур виступає культурна дифузія. Культурна дифузія – це спосіб взаємодії культур, який являє собою взаємне проникнення культур або запозичення культурних рис та комплексів з одного суспільства в інше. У процесі культурного запозичення між різними культурами, яке має переважно вибіркового характеру, може відбуватися обмін не тільки матеріальною культурою, але й науковими та технологічними ідеями, соціальними інститутами та організаціями, звичаями та традиціями, релігійними догмами та практиками, цінностями та нормами життя. Умовою культурної дифузії є готовність приймаючої культури до сприйняття нових елементів іншої культурної системи. У рамках міжкультурної комунікації процеси культурної дифузії обумовлені, перш за все, взаємним історичним розвитком культур, що контактують між собою.

Найбільш конструктивним способом (формою) міжкультурної комунікації прийнято вважати синтез культур, який являє собою об'єднання культурно різних елементів: орієнтирів, цінностей, норм, типів поведінки, при якому виникає якісно інше культурне явище. Синтез має місце, коли «соціокультурна система приймає і освоює досягнення інших суспільств в сферах, які виявляються недостатньо розвиненими в ній самій, але при цьому зберігає власну, притаманну їй вихідну основу, яка дозволяє говорити про її визначеність та самобутність, про здатність підтримання цілісності та стійкості» [20, с. 160].

Отже, є усі підстави стверджувати, що глобалізаційні тенденції в культурі є суперечливими й неоднозначними. Разом з тим сьогодні домінує точка

зору, згідно з якою ситуація культурної трансформації в контексті глобалізаційних процесів здебільшого є деструктивною. Вона деструктує традицію або стає гіперкритичним дискурсом сучасної культурної ситуації, в якій національній культурі відводиться місце стадії експериментального випробування на міцність. Усі ці експерименти небезпечні, тобто знайти горизонт культурної глобалізації дуже важко. Сьогодні розшукуються сакральні горизонти як у сурогатних релігіях, так і в модерністському просторі трансформації релігійного досвіду в культурі і мистецтві. Всі моделі працюють на правах паритетних інтерпретативних систем, які існують як дискурси сучасної культури. Це, як справедливо вважає А. Ареф'єва, призводить до мімікрії цінностей культури, свідчить про те, що сам феномен глобалізації не можна визначити ані позитивно, ані негативно [1, с. 187]. Глобалізація в культурі відбувається як певна проекція економічних, геополітичних, релігійних, ідеологічних реалій на культурну цілісність буття людини, що призводить або до холізму (примату системи над її складовими – редуکتивний глобалізм) або антихолізму (примату особливого, підсистеми над системною цілісністю – антиглобалізм), до редукціонізму (культура інтерпретується як норма, продукти культурної діяльності, засоби діяльності) [1, с. 189].

Таким чином, можна зробити **висновок**, що глобалізація культури в сучасному світі – це складний, діалектично суперечливий процес, в якому тенденції інтеграції та диференціації, конфліктів та співпраці, універсалізації та партикуляризації не виключають одна одну, а є взаємно передбачаючими тенденціями розвитку. Тому не випадково, що дослідники часто обґрунтовують протилежні погляди на сутність глобалізації культури та тенденції її здійснення [22].

Розглядаючи проблеми глобалізації, необхідно пам'ятати, що культура будь-якого соціуму є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні та інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних спільнот, груп, етносів, релігійних конфесій тощо. Крім певних рис єдності, між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому існують певні відмінності, які при взаємодії суб'єктів у процесі глобалізації можуть набувати різних станів: від інтеграції (взаємопроникнення) до конфлікту. У процесі глобалізації об'єктивно виникають комунікації між представниками різних культур (національних і етнічних) або між субкультурами. Дослідники виділяють, як правило, декілька основних способів взаємодії культур, внаслідок яких або збагачується соціокультурний досвід людей і спільнот, або загострюються етнокультурні протиріччя. Основними серед них є: акультурація, культурна експансія, культурна дифузія, синтез культур та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ареф'єва А. Ю. Глобалізаційні процеси в культурі сучасності / А. Ю. Ареф'єва // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Васькевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2017. – Вип. 116 (1). – С. 185–189.
2. Герасіна Л. Глобалізація / Л. Герасіна // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 146–148.
3. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Х. : Право, 2013. – 432 с.
4. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левиной. – М. : АСТ : Ермак, 2005. – 588 с.
5. Гревцова А. А. Культурная глобализация: проблемы и парадигмы / А. А. Гревцова // Известия Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2008. – № 70. – С. 145–149.
6. Требін М. П. Глобалізація і державний суверенітет: концептуалізація взаємодії / М. П. Требін // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. – С. 29–31.
7. Хоффман С. Столкновение глобализаций / С. Хоффман // Россия в глобальной политике. – Т. 1. – М., 2003. – С. 78–91.
8. Малиновский П. В. Глобализация 90-х годов: время выбора (вступительная статья) / П. В. Малиновский // Глобализация – контуры XXI века : реферат. сб. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – С. 5–35.
9. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
10. Данильян О. Г. Протиріччя процесу розвитку культури в транзитивному суспільстві та міжцивілізаційні конфлікти / О. Г. Данильян // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2009. – № 1. – С. 5–13.
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. – М. : Прогресс, 1991. – 432 с.
12. Погрібна В. Культурна травма / В. Погрібна // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 375–376.
13. Погрібна В. Культурний шок / В. Погрібна // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 376–378.
14. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 341 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

16. Самохвалова В. И. Метафизика глобализации. От утопии к антиутопии / В. И. Самохвалова // Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир» / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений, Ин-т микроэкономики. – М. : Изд. Дом «Новый век», 2002. – Вып. 11(23). – С. 2–9.
17. Tomplinson J. Internationalism, globalization a imperialism / J. Tomplinson // Media and cultural regulation / edited by Kenneth Thompson. – London ; Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications ; Milton Keynes : Open University, 1997. – P. 117–174.
18. Tompson K. Regulation, de-regulation a reregulation / K. Tompson // Media and cultural regulation / edited by Kenneth Thompson. – London ; Thousand Oaks, Calif. : Sage Publications ; Milton Keynes : Open University, 1997. – P. 9–69.
19. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании / А. П. Назаретян // Обществ. науки и современность. – 1997. – №2. – С. 91–98.
20. Осипова Г. Культура і діалог культур у контексті глобалізації / Г. Осипова, Н. Садовська // Схід. – 2010. – №3 (103). – С. 105–107.
21. Данильян О. Г. Культурология : учебник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 239 с.
22. М'язова І. Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / І. Ю. М'язова ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 18 с.

ГЛОБАЛИЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ: ПРОТИВОРЕЧІЯ И ТЕНДЕНЦІИ РАЗВИТИЯ

Данильян О. Г., Дзобань А. П.

Рассматриваются основные теоретические подходы к исследованию проблемы глобализации культуры. Констатируется, что глобализация культуры – это процесс интеграции отдельных национальных культур в единую мировую культуру на основе развития транспортных средств, связей и средств коммуникации. Делается вывод о противоречивости и многовариантности процесса глобализации культуры.

Ключевые слова: *глобализация культуры, культурная унификация, культурная ассимиляция, аккультурация, культурная экспансия, культурная диффузия, синтез культур.*

GLOBALIZATION OF CULTURE: CONTRADICTIONS AND DEVELOPMENT TRENDS

Danylian O. G., Dzoban O. P.

It is shown that in connection with the globalization of the modern world, conditioned, first of all, by the rates of introduction of information technologies, in development of culture clearly lag of civilization progress appeared from scientific and technical. Civiliza-

tion progress submits to other conformities to law, that is related not to dying off all traditional, but with his cultivation. In this connection the problem of harmonization of innovative and traditional forms of culture needs a study. One of variants of decision of this problem globalization of culture that understands as unity of variety would become pluralism of cultural forms within the framework of single universal cultural space.

Attention is accented on that development of technologies and forming of openness of access to different information allows to avoid temporal outage, that was peculiar to the processes that took place before. It assists creation of informative global society unreserved the scopes of the separate states. Information, knowledge become the major resource of globalization presently.

Marked, that the process of globalization, sent to creation of the only, integrated society, that functions through general informatively-economic networks, is capable to decide many problems, that arise up on the way of development of humanity, and on the whole estimate this process positively. It is underlined that globalization of culture is a process of integration of separate national cultures in an only world culture on the basis of development of transport vehicles, economic connections and facilities of communication. Globalization of culture in the modern world – it dialectical contradictory process, in that tendencies of integration and differentiation, conflicts and collaboration, universal and particularly does not eliminate each other, but are mutually providing for progress trends. Globalization of culture and her contradiction it is suggested to examine in two measuring: in the scale of society, and also in the scale of the system of societies.

Marked, that important for understanding of complication and contradiction of process of globalization of culture there are tendencies in the modern world, directions after that development of global public process comes true: cultural polarization, cultural assimilation, cultural hybridization and cultural isolation. Grounded, that the dialogue of cultures historically arises up in the process of communication of representatives of different cultures (national and ethnic) or between subcultures within the limits of clearly certain space-temporal continuum. Such co-operation takes place under right culture, what traditional for subjects communications. These norms of culture, as a rule, have symbolic, sign character. In the process of globalization the methods of co-operation of different cultures are various enough. Exactly an analysis of methods of co-operation of cultures in the process of globalization, in opinion of authors of the article, is the most perspective approach, because allows to systematize all possible variants of dialogue of cultures, including those that were considered before.

Drawn conclusion, that globalization of culture in the modern world is a difficult, dialectical contradictory process, in that tendencies of integration and differentiation, conflicts and collaboration, universalization and particularity does not eliminate each other, but are mutually providing for progress trends. Examining the problems of globalization, it is necessary to remember, that a culture of any society is the difficult system the elements (by subsystems) of that are traditional and innovative cultural forms, subculture of different social associations, groups, religious confessions and others like that. Except the certain lines of unity, between the elements of the social and cultural system, and also

between cultures on the whole, there are certain differences that at co-operation of subjects in the process of globalization can acquire the different states: from integration (interpenetration) to the conflict.

In the process of globalization, objectively there are communications between the representatives of different cultures (national and ethnic) or between subcultures. Researchers distinguish, as a rule, a few basic methods co-operations of cultures, as a result of that or social and cultural experience of people and concords is enriched, or ethnic cultural contradictions become sharp. Basic among them are: actualization, cultural expansion, cultural diffusion, synthesis of cultures and others.

Key words: *globalization of culture, cultural unification, cultural assimilation, acculturation, cultural expansion, cultural diffusion, synthesis of cultures.*

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ І МЕРЕЖЕВІ ПРАКТИКИ

У статті обґрунтовується, що інформаційна безпека посідає одне з ключових місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку суспільств. Це передусім обумовлено нагальною потребою створення розвиненого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави. Робиться висновок, що інформаційна безпека – це і захист інформації, і захист від інформації. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційного суспільства – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта, і вимагає невпинної роботи з інформацією, що включає в себе взаємодію з різними експертними системами, делокалізацію дій, забезпечення свободи та мінімізацію ризиків.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційні процеси, інформаційна безпека, мережі, кіберпростір.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття, якими б концептуальними характеристиками ми його не наділяли – постіндустріальне, інформаційне, ринкове, громадянське тощо. Виробляючи нормативні визначення дійсності, формуючи потреби, погляди, оцінки й переваги, інформаційна діяльність є однією з конститутивних складових соціальної реальності. Поява нових інформаційних технологій закладає міцну основу для розвитку світової інформаційної спільноти. У розвинених країнах цей перехід призведе до зміни соціальних і економічних відносин. Суперечності інтеграційних стратегій глобалізації і регіоналізації конструюють нові інформаційні й віртуальні потоки, що продукують інформаційне насильство й прагнуть до власної влади, панування слова.

На сучасному етапі знання й інформація стали найважливішими ресурсами влади, які дозволяють досягти бажаних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, перетворити супротивників на союзників. Крім того, особливо актуалізується проблема інформаційної безпеки, яка посідає одне з ключових місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку країн. Це передусім обумовлено нагальною потребою створення

розвиненого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави. У сучасних умовах виникла потреба в переосмисленні та уточненні проблеми інформаційної безпеки крізь призму екзистенційних та мережевих практик з урахуванням сучасних амбівалентних інформаційних процесів. Мережеві практики забезпечення інформаційної безпеки мають низку особливостей, які задаються характером соціальних практик у кіберпросторі і мережевою, потоковою організацією віртуального простору.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що сучасні тенденції у сфері інформації можуть викликати різні особистісні й соціальні аномалії, що неминуче поставить під загрозу як особистісну, так і суспільну безпеку. Незважаючи на достатньо суттєве опрацювання проблеми інформаційної безпеки, єдності у розумінні сутності феномену інформаційної безпеки в контексті екзистенційно-мережевих вимірів у сучасній науковій парадигмі немає. Узагальнююче соціально-філософське осмислення даної проблеми, на жаль, не є на належному рівні. Дана стаття покликана певною мірою ліквідувати окремі прогалини у даному контексті, що і є *метою статті*.

Виклад основних положень. Сучасне суспільство поступово стає все більш інформаційним, не тільки через те, що воно насичується інформацією та інформаційними технологіями, а й тому, що його соціальний і економічний розвиток залежать від володіння адекватною інформацією та від уміння правильно користуватися нею. Головну роль у такому суспільстві відіграє інформація, причому точна, доступна і своєчасна. На цій підставі інформація перетворюється на третій вид ресурсів, поряд із речовиною і енергією. Все це веде до того, що в усьому світі відбувається поступова інформатизація суспільства.

У міру освоєння інформаційної сфери людина на своєму шляху зустрічає певні труднощі, деякі з яких їй доводиться вирішувати самостійно. Це призводить до проблеми формування у суб'єкта інформаційної культури, від рівня якої залежить здатність людини адекватно реагувати на зміни, що відбуваються навколо неї.

Сучасні темпи розвитку інформаційних технологій перевершили всі очікування і спростували навіть найсміливіші прогнози. Можливості апаратури зростають зараз набагато швидше, аніж очікувалося в численних прогнозах десятирічної давності. У результаті відповідна інфраструктура, яка будувалася на основі вчорашніх прогнозів, сьогодні виявляється неспроможною перед обличчям інформаційного вибуху [1, с. 55]. Мережеві практики забезпечення інформаційної безпеки визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Місця (території) тепер визначаються похідними від функціональних вузлів інформаційної мережі. Іншими

словами, рішення приймаються в мережі, але здійснюються локально й територіально. Подія «на місці» стає похідним від події в мережевому вузлі. Ця особливість лежить в основі сутності практик як забезпечення інформаційної безпеки, так і здійснення агресії, у тому числі «гібридних» війн. Наприклад, сьогодні агресор може вести інформаційні війни на будь-яких територіях, перебуваючи у зручному для нього місці і в будь-який час, зберігаючи свою анонімність [2, с. 190–194].

Зупинимося на особливостях мережевих практик у контексті проблеми інформаційної безпеки. Ю. Кузнецова і Н. Чудова цілком слушно зазначають, що основоположною якістю кіберпростору є залежність його формальних характеристик від уявлень і схильностей його творців (їх знань та умінь, професійних навичок і звичок, рівня інтелектуального розвитку, етичних поглядів і естетичних потреб, форм і способів взаємного спілкування в рамках спільноти професіоналів-кібернетиків і за її межами). При цьому він має абсолютно особливі якості: безпросторовість (існування ніде) і припинення дії фізичних законів [3]. Такі спостереження залежності якостей мережі від особливостей її творців і її безпросторовість також важливо брати до уваги при аналізі мережевих практик.

Багато сучасних вітчизняних дослідників [4–7] вважають, що мережа Інтернет має практично статус повноцінної субкультури, оскільки володіє необхідними ознаками, які дозволяють констатувати формування повноцінної самостійної Інтернет-культури: власний сленг, внутрішню ієрархію, набір усталених ідей, які в сукупності утворюють світоглядну позицію членів субкультури, певні етичні норми, достатню кількість формальних та неформальних лідерів, що створюють навколо себе стійкі співтовариства користувачів, тощо.

Дійсно, якщо ми говоримо про життєдіяльність локальних, персональних мереж соціального характеру або мікромереж, то твердження про кіберпростір як про сформовану субкультуру має під собою підставу. Можна погодитися з точкою зору Т. Владимирової, що формування персональних мікромереж є загальною особливістю мережевих практик забезпечення інформаційної безпеки, а також універсальним способом впливу на функціональні макромережі (мережі слабких зв'язків) [8, с. 205].

У пошуках особливостей практик забезпечення інформаційної безпеки важливо звернути увагу на те, що в кіберпросторі відбувається дестабілізація соціального нормативного регулювання. Все частіше регулятором відносин, як справедливо стверджує С. Леш, стає не норма, а цінність [9, с. 111–123]. Нормативне регулювання спирається на багатофакторну регуляцію, воно не може без неї обійтися, а змушене сприймати і продовжувати вироблені в ній тенденції, йти тим же курсом. Однак такі види нормативного регулю-

вання, як правове, моральне й релігійне, мають високу здатність чинити опір «диктатурі інтересів і цінностей». Це особливо важливо, як стверджує Г. Мальцев, коли інтереси надмірно суб'єктивовані, а цінності занадто ідеалізовані [10, с. 21].

Ускладнення соціальних взаємодій і зростання їх інтенсивності в умовах кіберпростору обумовлені матричною природою мережевого простору, що призводить до високої варіативності практик забезпечення безпеки. Мережевий комунікативний простір виробляє свою впорядкованість, представлену новою системою соціальних обмежень комунікацій. Інтереси суб'єктів залишаються, розвиваються і примножуються, а значить, зберігається і примножується необхідність деякої впорядкованості як гаранта безпечної взаємодії в мережі. Такому стану властивий високий ступінь спонтанності, випадковості, неорганізованості соціальної взаємодії.

С. Кравченко зазначає, що в даний час активно формується нова «нелінійна глоболокальна соціальна реальність» [11]. Дійсно, світ на глобальному і на локальному рівнях стикається з ускладненням соціокультурної динаміки суспільства, небаченими раніше біфуркаціями. В умовах глобалізації конкретні культури, піддаючись змінам, починають не тільки активно протидіяти, але й рефлексувати, прагнучи підтримувати свою ідентичність. Зі свого боку місцеві, культурні особливості, представлені, в тому числі, у персональних, локальних мережах, впливають на характер рефлексії самої глобалізації, того соціуму, який продукує глобальні віртуальні мережі.

Нові соціокультурні реалії несуть екзистенційну невизначеність і ризики [12–15]. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, довготривалих чинників порядку, загально визнаних авторитетів. Зростає обізнаність про те, що нові культурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони амбівалентні, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й часом приховані небезпеки і навіпаки.

У житті суспільства зароджується більш складне, рефлексивне осмислення свободи – «парадоксальна свобода». Її сутнісними характеристиками є неминуче нав'язування і прийняття на себе відповідальності за явні та латентні наслідки ризиків: соціальний суб'єкт виявляється поставленим у такі умови життя, коли необхідно постійно вибирати, просто не можна не вибирати щось або когось з урахуванням фактора негайного або відкладеного, явного або латентного ризиків [16]. Оцінки зробленого вибору активно варіюються у соціокультурному просторі і змінюються у часі. Вибір, який виявився функціональним, ефективним для одного культурного простору, не є універсальним для інших культур [11, с. 6]. Девіація в одному ціннісно-нормативному просторі стає інновацією в іншому. Нормою практик забезпечення безпеки стає «свобода ризику». Як зазначає Л. Свендсен, обставини особистої свобо-

ди зазнали величезних змін. Стандарти життя, надлишок часу і матеріальних ресурсів сьогодні стали доступними не лише для нечисленної меншості – а це перетворює свободу вибору в одне з центральних понять людського існування [17, с. 288].

Новий порядок веде до появи принципово нових форм соціального протесту, що мають своєрідний глобальний дискурс. Якщо раніше основу протесту складали інституціалізовані колективні актори, то тепер їм на зміну приходять «конвергенція різних типів акторів». С. Кравченко зазначає, що в умовах мережевого суспільства значно складніше впливати на вкрай радикальні, неінституціалізовані форми протесту. Вони здатні породжувати «мучеників за справжню культуру, віру» і, відповідно, ризики тероризму [11]. Нові форми протесту сьогодні зароджуються й реалізуються насамперед у мережевому просторі Інтернету.

Можна погодитися з думкою В. Чупрова, що проблема інноваційних ризиків полягає у систематичній незахищеності людини перед загрозами, викликаними модернізацією, і є наслідками нераціонального використання досягнення науково-технічного прогресу [18, с. 45]. З другого боку, незахищеність людини викликана парадоксальним характером індивідуалізації в суспільстві, коріння якого криються в характері життя в умовах «плинної сучасності». Як відзначалося нами раніше, сьогодні зростання відособленості особистості, її індивідуалізація поглиблюють дисбаланс між індивідуальною свободою й безпекою (З. Бауман) [19]. На наш погляд, з цим пов'язане деяке переміщення фокусу уваги суспільства від норми до цінності. У сучасному кіберпросторі в більшій мірі розвивається орієнтація на цінність, а не орієнтація на норму. З другого боку, відсутність єдиної ціннісної системи є ще однією особливістю мережевого «соціального порядку», що породжує різноманіття й розвиток толерантності. Сучасність характеризується орієнтацією на нові методи селекції, які припускають у перспективі стабільність і безпеку.

Мережа Інтернет становить простір найбільшої щільності та інтенсивності комунікації. Різні типи соціальних структур, що задаються спрямованістю, щільністю й інтенсивністю інформаційних потоків, зумовлюють різні форми координації у соціумі. Погодимось з думкою Д. Іванова, який вважає, що ці форми істотно відрізняються за рівнем традиційної соціальності – на тлі абсолютної соціальності інститутів, приватної та ситуативної соціальності інтеракцій, відносної соціальності мереж потоки постають як феномени анти-соціальні або альтерсоціальні [20]. Саме у соціальному просторі мережі тиск з боку девіацій посилюється і трансформується все швидше. Тому ми вважаємо, що мережевий кіберпростір є епіцентром зростання різних інформаційних загроз для реалізації особистісних і суспільних потреб.

Мережа не просто складається з самозароджуваних вузлів і комунікацій, а являє собою простір потоків. М. Кастельс справедливо стверджує, що виникла «нова просторова форма, характерна для соціальних практик, які домінують у мережевому суспільстві й формують його простір потоків. Простір потоків є матеріальною організацією соціальних практик у розділеному часі, які працюють через потоки» [21, с. 338]. Тому вважаємо за доцільне погодитися з точкою зору Т. Владимирової, яка вважає, що критерієм забезпечення безпеки (стійкості в умовах мінливості) у кіберпросторі є спрямованість, щільність та інтенсивність інформаційних потоків або мереж [8, с. 212].

Ще одним феноменом сучасного етапу розвитку суспільства, який істотно впливає на розуміння сутності інформаційної безпеки в сучасних умовах, є феномен так званого «тимчасового розриву». У цьому контексті представляє інтерес точка зору О. Назарчука, котрий стверджує, що «тимчасові розриви у соціальному просторі були завжди, але в глобалізованому суспільстві вони починають долатися, генеруючи новий профіль суспільства. Сьогодні різні цивілізації, як зазначав С. Гантінгтон, змушені співіснувати у єдиному часі. Між культурно-цивілізаційними сферами (С. Гантінгтон налічує їх вісім) існують розриви, які в ряді випадків, наприклад, якщо порівнювати Африку і Європу, є набагато більш разючими, ніж між римлянами й варварами. Але це розриви єдиного часу, єдиної цивілізації. Розриви можуть бути і всередині одного суспільства, причому не обов'язково щодо маргінальних верств у суспільстві. Часові розриви можуть культивуватися й соціально схвалюватися, наприклад, у ставленні до релігійного способу життя громад ченців або явищ традиції (боротьба на японських мечях тощо). Тимчасові ремінісценції є найважливішим для культури способом ідентифікації і збереження своєї специфіки» [22].

У більшості випадків темпоральні розриви є деструктивним явищем для суспільства. Різні соціальні агенти, прошарки й субкультури задають різні темпи життя. У зв'язку з цим знову наведемо роздуми О. Назарчука: «Оскільки суспільство зростання орієнтоване на максимізацію змін, у ньому закладена присутність як передовиків, так і тих, що відстають, тобто ефект збільшення відстані між першими й останніми. Якщо ця відстань настільки велика, що участь у “перегонах” втрачає сенс, то її учасники можуть випадати з єдиного часу, в якому їх об'єднують “перегони”. Для тих, хто вирішує в ній не брати участі, темп часу радикально змінюється. Час “гонщиків” для них екстерналізується, тобто втрачає сенс, який відчувають повноцінні учасники. З цього моменту рух учасників перегонів уявляється їм хаотичною метушнею, не більше. Йдеться про розрив часу, про різні соціальні часи, які співіснують поруч. Точкою перетину різних соціальних часів є час фізичний, який слугує єдиним вікном, де вони зустрічаються, але також єдиним спо-

собом і приводом до конфлікту. Через це вікно представники іншого часу, наприклад часу квазісередньовічного ісламського фундаменталізму, можуть намагатися зруйнувати актуальний час, тероризуючи зі свого часу інші часи. Але і представники “подальших часів” мають можливість, і набагато ширшу, через фізичний час впроваджуватися у “часи минулі”. Таким впровадженням служать, наприклад, форми колоніальної практики, коли “чужі” починають на території “іншого часу” роландувати свої колонії, впроваджувати свій час. Цей процес має колосальні соціально-руйнівні наслідки. Для аборигенів скорочується сфера “їхнього” часу, час набуває меж, оскільки у будь-який момент можна опинитися на території чужого часу, точніше, чужий час може виявитися там, де знаходишся ти. Часова невизначеність дестабілізує буття, хаотизується весь життєвий ритм, призводячи до соціальної аномії» [22].

Цілком очевидно, що темпоральні розриви можна долати і створювати, збільшувати і зменшувати, прораховувати їх поширеність у просторі і прогнозувати з метою реалізації інтересів і забезпечення інформаційної безпеки. Значення часу і ритмів практик мають пряме відношення до висновків про особливості здійснення мережевих аспектів інформаційної безпеки щодо різних ідентифікацій і темпоральних можливостей суб’єктів і в цілому окремих мережевих ресурсів. Розгалуження шляхів забезпечення інформаційної безпеки в умовах мережевих комунікацій інформаційного суспільства задаються таким критерієм, як рівень інтенсивності комунікації. Забезпечення інформаційної безпеки, передусім в Інтернеті, – це практичні дії з подолання розривів у захисті інформації та захисту від інформації. Подолання розривів здійснюється з метою орієнтації в загальному інформаційному просторі на предмет контролю за інформацією.

Мережевий кіберпростір можна розглядати як простір «комфортабельної аномії», де комфортабельність обумовлена спокоєм, безпекою й анонімністю суб’єкта. Н. Чеботарьова наводить низку властивостей Інтернету як комунікаційного середовища [23], які, на нашу думку, безпосередньо впливають на стан безпеки суб’єкта в інформаційному середовищі сучасного суспільства:

- анонімність спонукає до гри з особистою самопрезентацією та надає можливість управляти враженням про себе, «втекти від власного тіла», сприяє психологічній розкутості, ненормативності у проявах більшої свободи висловлювань та вчинків, у програванні нездійснених у діяльності поза мережею необмежених соціальними нормами ролей і сценаріїв;
- своєрідність протікання процесів міжособистісного сприйняття: територіальна доступність і фізична привабливість втрачають своє регулююче значення і спілкування будується завдяки подібності установок, переконань і цінностей;

- добровільність і бажаність контактів, можливість їх переривання в будь-який момент;
- ускладненість емоційного компонента спілкування і, в той же час, стійке прагнення до емоційного наповнення тексту.

Властивість анонімності Інтернет-комунікацій має кілька граней: внаслідок фізичної відсутності учасників в акті комунікацій можна висловлювати почуття, приховувати їх, а також висловлювати почуття, які людина в даний момент не відчуває; втрачає своє значення низка бар'єрів спілкування, обумовлених статтю, віком, соціальним статусом, зовнішньою привабливістю або непривабливістю, а також невербальною складовою комунікативної компетентності партнерів; виникає можливість створювати про себе будь-яке враження за своїм вибором, при цьому збагачуються можливості не тільки саморозкриття людини, але і конструювання свого образу за своїм вибором [6; 7; 14; 24].

Наслідком анонімності й захищеності від оцінок є суб'єктивна безпека Інтернету [25], яка і веде до розвитку безнормності і потенційно до особливого стану аномії. Ю. Кузнецова і Н. Чудова у зв'язку з цим зазначають, що почуття анонімності носить ілюзорний характер – практично будь-яка дія в Інтернеті може бути відстежена. Але навіть якщо людина знає, що за нею спостерігають, віртуальний світ уявляється їй анонімним, оскільки її спостереження є візуальними. Можливість говорити від імені іншої людини веде до виникнення почуття анонімності, відчуття самотності в натовпі [3]. Разом з анонімністю приходять і стан «розторможеності» [3]. Л. Пережогін вказує, що «в умовах відсутності зовнішніх обмежень, які регулюють поведінку в реальному соціальному світі, – матеріальних обмежень, моральної цензури, художньої критики, політичних і кон'юнктурних впливів – практично безперешкодно можуть реалізовуватися різного роду патологічні ідеї (наприклад, створюватися “художні” твори або випробуватися транссексуальна ідентичність)» [26].

Анонімність провокує особливу емоційну забарвленість поведінки в Інтернеті. Як справедливо стверджує В. Нестеров, «в умовах суб'єктивної безпеки, по-перше, зникає детермінованість вчинків, людина робить не те, що повинна, а те, що хоче; по-друге, образ партнера набуває таємничості, незрозуміле ж завжди притягує, і якщо людина відкривається, то це надає відносинам певну інтимність; по-третє, відсутність відповідальності, випадковість зустрічей і завжди існуюча можливість у будь-який момент перервати зв'язок і назавжди зникнути в безмежній мережі дозволяє людям бути більш відвертими, аніж в реальності» [27].

Інформаційна поведінка соціального суб'єкта у сучасному світі може носити активний і пасивний характер, це визначається рівнем його інформа-

ційної культури. Забезпечення інформаційної безпеки суб'єкта, пов'язане з рівнем його інформаційної культури, причому, чим вище цей рівень, тим менше неприємностей виникає у людини з боку інформації і інформаційних технологій, що впливають на неї. На цій підставі можна стверджувати, що рівень інформаційної культури суб'єкта прямо пропорційний рівню інформаційної безпеки і, причому, чим вище рівень інформаційної культури – тим менше загроз останньої [1]. Таким чином, традиційні практики захисту інформації і від інформації ускладнюються через розвиток віртуальної соціальної реальності кіберпростору. Сучасні комунікаційні процеси ведуть до інформаційної надмірності й посилення «розлому» між віртуальним і реальним світами [8], що позначається на зростанні умовності мережевих практик інформаційної безпеки.

Отже, як **висновок**, зазначимо, що інформаційна безпека – одна з гострих соціокультурних проблем сучасного суспільства, яка має системний характер і торкається діяльності основних інститутів і підсистем; у контекст її впливу потрапляють ключові соціокультурні процеси, що відбуваються в суспільстві. Ключовим фактором ризику для інформаційної підсистеми соціуму виступають масштабні соціокомунікативні та соціокультурні трансформації, що несуть у собі низку негативних соціальних наслідків. В останні роки чітко фіксуються дезорганізаційно-дисфункційні тенденції, що безпосередньо пов'язані з високими швидкостями інформаційних змін. Інформаційна безпека – це і захист інформації, і захист від інформації. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах інформаційного суспільства – це необхідність, яка стає атрибутом сучасного життя будь-якого соціального суб'єкта, і вимагає невпинної роботи з інформацією, що включає в себе взаємодію з різними експертними системами, делокалізацію дій, забезпечення свободи та мінімізацію ризиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О. П. Проблема інформаційної безпеки як соціокультурна проблема / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // *Materiály XIII mezinárodní vědecko-praktická konference «Moderní vymoženosti vědy – 2017»*. – Díl 3. Právni věda. History. Filosofie. Hudba a život : Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2017. – S. 55–57.
2. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується / М. П. Требін // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2 (16). – С. 188–198.
3. Кузнецова Ю. М. Психологія жителів інтернету / Ю. М. Кузнецова, Н. В. Чудова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.

4. Прудникова О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
5. Зуділіна Н. В. Формування ідентичності в Інтернет-співтовариствах : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Надія Вікторівна Зуділіна. – Сімферополь, 2012. – 20 с.
6. Іщук С. М. Інтернет-комунікації в контексті культури інформаційного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Сергій Миколайович Іщук. – К., 2012. – 20 с.
7. Пивоварська К. С. Віртуальні соціальні мережі в континуумі Інтернету: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Ксенія Сергіївна Пивоварська. – К., 2015. – 19 с.
8. Владимірова Т. В. Обеспечение безопасности в условиях информационной нестабильности общества : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Татьяна Валерьевна Владимірова. – Красноярск, 2016. – 300 с.
9. Лэш С. Проект другой мобильности / С. Лэш, Б. Губман, О. Тесленко // Вестн. Твер. гос. ун-та. Серия: Философия. – 2013. – Вып. 3. – С. 111–123.
10. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
11. Кравченко С. А. Риски в нелинейном глоболокальном социуме / С. А. Кравченко. – М. : Анкил, 2009. – 220 с.
12. Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 3 (12). – С. 3–12.
13. Данильян О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.
14. Дзьобань О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104–114.
15. Требін М. П. Глобалізація як визначальний вектор розвитку сучасної цивілізації / М. П. Требін // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2008. – С. 26–29.
16. Данильян О. Г. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / Редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2017. – № 1 (32). – С. 5–15.
17. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи : пер. з норвезьк. / Ларс Фр. Г. Свендсен. – Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; К. : Ніка-Центр, 2016. – 336 с.

18. Чупров В. И. Молодежь в обществе риска / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. Уильямс. – М. : Наука, 2001. – 230 с.
19. Дзьобань О. П. Сучасне суспільство як суспільство з деформованою відповідальністю (за працею З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство») / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – №4 (31). – С. 14–26.
20. Иванов Д. В. Актуальная социология, веселая наука в поисках злых истин / Д. В. Иванов // Журн. социологии и соц. антропологии. – 2010. – №2. – С. 21–51.
21. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. / М. Кастельс ; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
22. Назарчук А. В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества [Электронный ресурс] / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2012. – №9. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=598&Itemid=52.
23. Чеботарева Н. Д. Интернет-форум как виртуальный аналог психодинамической группы [Электронный ресурс] / Н. Д. Чеботарева. – Режим доступа: <http://ezotera.ariom.ru/2006/05/24/chebotarivova.html>.
24. Жичкина А. Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс] / А. Е. Жичкина. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy>.
25. Карделан К. Дети процессора: как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых : пер. с фр. / К. Карделан, Г. Грезийон. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 272 с.
26. Пережогин Л. О. Интернет-аддикция в подростковой среде [Электронный ресурс] / Л. О. Пережогин. – Режим доступа: <http://www.rusmedserv.com/psychsex/main003.htm>.
27. Нестеров В. Ю. Что выплавляют из «тонн словесной руды», или попытка реабилитации чатов [Электронный ресурс] / В. Ю. Нестеров. – Режим доступа: <http://banderus2.narod.ru/93117.html>.

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ И СЕТЕВЫЕ ПРАКТИКИ

Дзобань А. П., Мануйлов Е. Н.

В статье обосновывается, что информационная безопасность занимает одно из ключевых мест в системе обеспечения жизненно важных интересов всех без исключения обществ. Это, прежде всего, обусловлено насущной необходимостью создания развитой информационной среды общества. Но именно из-за информационной среды чаще всего осуществляются угрозы национальной безопасности в различных сферах деятельности личности, общества и государства. Делается

вывод, что информационная безопасность – это и защита информации, и защита от информации. Обеспечение информационной безопасности в условиях информационного общества – это необходимость, которая становится атрибутом современной жизни любого социального субъекта, и требует неустанной работы с информацией, включающей в себя взаимодействие с различными экспертными системами, делегализацию действий, обеспечение свободы и минимизацию рисков.

Ключевые слова: информация, информационное общество, информационные процессы, информационная безопасность, сети, киберпространство.

INFORMATIVE SAFETY: ASPECTS OF EXISTENTIAL AND NETWORK PRACTICES

Dzoban O. P., Manuylov E. M.

In the article grounded, that informative safety occupies one of key places in the system of providing vitally of important interests of all countries. It is foremost conditioned by the urgent necessity of creation of the developed informative environment of society. But exactly through an informative environment mostly come true threat to national safety in the different spheres of activity of personality, society and state. In modern terms there was a requirement in overthinking and clarification of problem of informative safety through the prism of existential and network practices taking into account modern ambivalent of informative processes.

It is shown that network practices of providing of informative safety have a row of features that is set by character of social practices in a cyberspace and network, stream organization of virtual space. It is shown, that modern tendencies different personality and social anomalies can cause in the field of information, that unavoidable will put both personality and public safety under a threat. At the same time, without regard to the substantial enough working of problem of informative safety, unity in understanding of essence of phenomenon of informative safety in the context of the network for existential measuring in a modern scientific paradigm it is not. Summarizing socio-philosophical comprehension of this problem in unfortunately there are not levels on a due.

Network practices of providing of informative safety are determined by a functional value, but not the place where are subjects at. Locations (territories) are now determined the by derivatives from the submachine's of informative network. In other words, made decision in a network, but come true locally and territorial. An event «in place» becomes to the derivatives from an event in a network knot. This feature is the basis of essence of practices of both providing of informative safety and realization of aggression, for example, of hybrid wars. For example, today an aggressor can conduct informative wars on any territories, being in a comfortable for him place and at any time, keeping the anonymity.

It is shown that complication of social co-operations and increase of their intensity in the conditions of cyberspace are conditioned by matrix nature of network space that results in high variety of practices of providing of safety. Network communicative space pro-

duces the efficiency presented by the new system of social limitations. Interests of subjects remain, develop and increased, and, the necessity of certain efficiency is kept and increased as a guarantor of safe co-operation in a network. To such state peculiar large enough degree of spontaneity, chance, disorganization of social co-operation, and are dangers.

More difficult, reflective comprehension of freedom – «paradoxical freedom» is conceived in life of society. Her descriptions are the inevitable imposing and assuming of responsibility for the obvious and latent consequences of risks: a social subject is put in the terms of life, when it is necessary constantly to choose. It appears that it is simply impossible not to choose something or someone taking into account the factor of immediate or set aside, obvious or latent risks. The estimations of the done choice are actively varied in social and cultural space and change in time. A choice, that became functional, effective for one cultural space, is not universal for other cultures. Deviation in one valued-normative space becomes an innovation in other. «Risk freedom» becomes the norm of practices of providing of safety.

To it some movement of focus of attention of society is related from a norm to the value. In a modern cyberspace in a greater measure an orientation develops on a value, but not orientation on a norm. On the other hand, absence of the single valued system is another feature of network «social order» that generates a variety and development of tolerance. Contemporaneity is characterized by an orientation on the new methods of selection, that admits stability and safety to the prospect. Network the Internet presents space of most closeness and intensity of communication. The different types of social structures, that is set by an orientation, closeness and intensity of informative streams, predetermine the different forms of co-ordination in society. Grounded, that branching of ways of providing of informative safety in the conditions of network communications of informative society is set by such criterion, as a level of intensity of communication. Providing of informative safety, foremost in the Internet, are the practical operating under overcoming of breaks and protecting from information. Overcoming of breaks comes true with the aim of orientation in general informative space for the purpose control after information. Drawn conclusion, that informative safety is protecting the information and protecting from information. Providing of informative safety in the conditions of informative society is a necessity that becomes the attribute of modern life of any social subject, and requires incessant work with information that includes for itself co-operating with different consulting models, where localization of action, providing of freedom and minimization of risk are.

Key words: information, informative society, informative processes, informative safety, networks, cyberspace.

УДК 322+340.5:271.2(477,25)«0»

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ВСЕЛЕНСЬКЕ КАНОНІЧНЕ ПРАВО ПЕРШОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ І ЦЕРКОВНЕ ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ ХІ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснюється порівняльний аналіз ухваленої Вселенськими та Помісними соборами християнської церкви IV–IX століть нормативності та норм церковного права Київської Русі, зокрема, Уставу князя Володимира та Статуту князя Ярослава. Основна увага звертається на встановлення ступеня впливу соборних постанов на визначення спрямованості та змісту князівських документів, а також їхніх спільних ознак та відмінностей.

Ключові слова: Вселенські собори, Помісні собори, Устав, Статут, канонічне право.

Актуальність проблеми. Урядові, парламентські й економічні кризи, масові виступи громадян України свідчать про недостатню ефективність політики формування у ній правової держави, необхідність інтенсифікації цього процесу застосуванням додаткових чинників. До останніх слід віднести й розповсюдження знань канонічного права, багатий морально-правовий спадок якого сприяє піднесенню у суспільстві рівня самосвідомості, культури та моральності громадян, подоланню негативних тенденцій правового нігілізму, зміцненню соціального миру і консолідації громадянського суспільства. Ігнорування суспільством історичного православного фундаменту вітчизняної державності спрямовує його на деградацію та моральну руйнацію. Вивчення канонічного права надає студентам можливості здобути не однобоку атеїстичну, а всеохоплюючу, широку, фундаментальну освіту й глибше оцінювати правові системи, визначати характер і норми взаємозв'язків між церквою та державою, а також між різними конфесіями.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Канонічне право різною мірою висвітлювали дорадянські правознавці та історики Є. Є. Голубинський, В. Н. Бенешевич, М. Красножон, А. С. Павлов, Н. С. Суворов та багато інших, сучасні російські вчені А. В. Карев, С. А. Комаров, Н. Кулаков, А. П. Лопухін, А. І. Масляев, К. В. Сомов, П. Тилліх, В. А. Томсінов та ін. До числа вітчизняних дослідників канонічного права входять В. В. Андрейцев, В. І. Андрейцев, Л. Войтович, А. Домановський, В. І. Киянко, В. В. Лазор, Л. І. Лазор,

І. Лильо, Ю. М. Оборотов, О. Рудаков, С. Сорочан, В. В. Сташис, П. П. Толочко, О. Файда, І. І. Шамшина та ін. Вони розглядали процес виникнення та особливості еволюції канонічного права у першому тисячолітті нашої ери на Сході й на Заході, формування його джерел, узагальнено констатували впливи на розвиток державності Київської Русі тощо. Однак серед праць означених авторів не зустрічаються конкретні порівняльні аналізи нормативності джерел канонічного права, зокрема, ухвалених Вселенськими та Помісними соборами правил із церковними Уставом та Статутом князів Володимира та Ярослава.

Мета статті і полягає у спробі співставлення означених текстів.

Виклад основного матеріалу. Виклад матеріалу логічно розпочати висвітленням особливостей виникнення канонічного права у Православній церкві і в Київській Русі. Російський правознавець і історик церковного права А. С. Павлов наголошував, що оскільки російська церква складає частину єдиної східної православної церкви, її право має вивчатись у нерозривному зв'язку з правом останньої, а для правильного розуміння того й іншого права необхідно знати, як воно утворилось [3, с. 27]. Вчений додавав, що християнство справило значний вплив на правове життя «висококультурного римського народу», а цивілізаторська діяльність церкви по відношенню до варварських, германських і слов'янських народів проявилась у ще більш широких обсягах і з більшою силою [3, с. 28]. А. С. Павлов розподіляв історію православної церкви досліджуваного періоду на два етапи: перший – від початку християнства до визнання його державною релігією у Римській імперії за Костянтина Великого (306–337 рр.) і другий – від Костянтина Великого до видання Фотієвого номоканона наприкінці IX ст. [3, с. 38]. Отже, цей період охоплює майже тисячоліття. Досліджуваний же період історії церковного права Київської Русі не сягає й одного століття, оскільки після її Хрещення у 988 р. до укладання Уставу святого Володимира максимум у 1015 р. сплинуло лише 27 років, а до появи Статуту Ярослава Мудрого у 1052–1054 рр. – 66 років.

Другу суттєву відмінність процесу виникнення канонічного права на першому етапі його розвитку у Римській імперії й упродовж 988–1054 рр. у Київській Русі складала форма започаткування церковних дисциплінарних правил. Протягом перших трьох століть нашої ери християнська релігія самостійно розповсюджувалась на території Римської імперії і за її межами. При цьому держава досить активно боролась проти християнства. Особливо широких масштабів гоніння проти церкви набуло за імператорів Нерона (37–68 рр.) та Діоклетіана (284–305 рр.). За наказом першого християн розшукували, схоплювали, віддавали до цирків на розтерзання дикими звірами, розпинали на хрестах, обливали гарячою смолою і запалювали вночі замість

факелів для освітлення садів імператора. За правління другого тирана власті протягом десятиліття вбивали сотні тисяч християн, прагнучи поєднати смертну кару з найрізноманітнішими мордуваннями [4, с. 257–258]. У Київській же Русі християнську релігію було запроваджено «зверху» одно-разовим вольовим рішенням князя Володимира. Правовим врегулюванням цього процесу виявився його церковний Устав [9]. Наступним і органічно пов'язаним із першим виявився Статут князя Ярослава Володимировича. «Статті (точніше, норми) Ярославового уставу, – зазначав А. С. Павлов, – перебувають у прямому зв'язку із уставом Володимира» [3, с. 110–111].

Відрізнялись і особливості виникнення церковних правил на першому етапі розвитку християнства у Римській імперії і в 988–1054 рр. у Київській Русі. А. С. Павлов вбачав перший етап історії джерел загальноцерковного права від початку християнства до визнання його державною релігією Римської імперії у 313 р. н. е. [3, с. 38]. У цей час ще не відбувся жоден із Помісних чи Вселенських соборів і ще не формулювались строгі дисциплінарні правила, які виникали на другому етапі, за висловом А. С. Павлова, у «найбільш блискучий період розвитку церковного права... *період утворення загальноцерковного, або вселенського канонічного кодексу*» (курсив А. С. Павлова) [3, с. 43–44]. До початку четвертого століття християнські общини управлялись єпископами відповідно до біблейських норм та апостольських переказів, які відігравали роль загального і необхідного канону церковного життя і дисципліни [3, с. 38]. Вже наприкінці третього століття християнській церкві були повсюдно відомі 85 апостольських правил, які походили від церковних авторитетів (апостолів), підходили під поняття неписаних законодавчих норм і фактично були звичаями [6, с. 15; 3, с. 36]. Вітчизняні правознавці Л. І. Лазор, В. В. Лазор, І. І. Шамшина вбачають у християнстві перших трьох століть нашої ери лише «початок розвитку церковної (канонічної) нормотворчості» [4, с. 259]. Що ж стосується Київської Русі, то після її хрещення князь Володимир, будучи послідовним державним діячем, відразу ж здійснив розмежування юрисдикції церковної і княжої влади. Формальним вираженням княжої волі виявився Устав Володимира, у якому низка вітчизняних правознавців вбачає «перше вітчизняне джерело канонічного права», у відповідності до якого регулювання шлюбно-сімейних, спадкових, торгових та деяких інших відносин передавалось до церковної юрисдикції [4, с. 16].

На другому етапі розвитку канонічного права апостольські усні перекази знайшли письмове оформлення і підтвердження Помісними і Вселенськими соборами і увійшли у числі 85 у видану у 883 р. відому під назвою «Номоканон у XIV титулах» збірку правил, тобто виданих церковною законодавчою владою письмових визначень, які до наших днів у православної церкві мають силу обов'язкових для усіх віруючих [6, с. 9]. До Номоканону увійшли також

правила шести Вселенських і десяти Помісних соборів, правила тринадцяти святих отців. Нікейський Вселенський собор 325 р. ухвалив 20 правил, Константинопольський перший 381 р. – 7 правил, Ефеський 431 р. – 8 правил, Халкідонський 451 р. – 30 правил, Трульський 691–692 рр. – 102 правила, Нікейський другий 787 р. – 22 правила, тобто разом 189 правил. В цілому в роботі цих соборів брали участь 1653 єпископи та інші святі отці. Анкірський Помісний собор 314 р. ухвалив 25 правил, Неокесарійський 314–325 рр. – 15 правил, Гангрський 340 р. – 21 правило, Антиохійський 341 р. – 25 правил, Лаодикійський 343 р. – 58 правил, Сердикський 343 р. – 21 правило, Константинопольський 394 р. – 1 правило, Карфагенський 419 р. – 12 правил, Константинопольський 861 р. – 17 правил.

В цілому після набуття статусу державної релігії християнська церква ухвалила понад 740 правил (*нідраховано автором*) [6, с. 10–12, 23–37, 39–48; 4, с. 266–273]. Що ж стосується церковного права Київської Русі XI ст., то Устав Володимира містив 19 статей, а Статут Ярослава – 56 статей, тобто 75 статей в цілому [9, с. 39–41; 8, с. 41–45]. Однак, якщо врахувати те, що Устав Володимира не містив дисциплінарних правил, а лише вмотивовував необхідність перенесення певного їх числа до церковної юрисдикції, то 56 статей Статуту Ярослава, у порівнянні їх із означеними вище 740 канонами, складатимуть менше 1% кількості правил Східної церкви IV–IX ст. Така різниця також становить значну відмінність.

До цього часу мова йшла в основному про кількісні характеристики об'єктів порівняльного аналізу. Однак порівняння змісту постає більш важливим. Вселенські собори вирішували в основному догматичні питання, засуджували різні псевдовчення – ересі, які перекручували догмати віри. Сім із цих соборів, від 325 до 787 рр., скликались з метою засудження *аріанства* (невизнання божественності Ісуса Христа), *духоборства* (відкидання божественності Святого Духа), *христологічності* (невизнання Ісуса Христа Боголюдиною), *пелагійництва* (невизнання першорідної гріховності), *монофізитства* (невизнання Ісуса Христа людиною), *монофілітства* (визнання Ісуса Христа тільки Богом), *іконоборства* (невизнання святості ікон [4, с. 266–271; 2, с. 113–115, 234]. Одночасно Вселенські собори вирішували питання церковного устрою, церковної політики, засуджували прагнення церковних ієрархів та служителів різних рівнів до збагачення, посвячення у церковнослужителів за гроші, лихварство, відкуп, розкрадання церковного майна, його привласнення, торгівлю напоями тощо [1, с. 143–149; 7, с. 149–145; 3, с. 41–43]. Це обумовлювалось тим, що вже у IV ст. церква перетворилась на могутній централізований інститут, найбагатшу і наймогутнішу організацію. Династії священнослужителів стали повсякденною практикою. Точилась по-

стійна боротьба за вищі церковні посади, які часто купувались. У цілому духовенство жило у розкошах, що бентежило навіть високих придворних сановників [2, с. 50].

Окремі із соборів водночас зачіпали і питання шлюбно-сімейного характеру [1, с. 143–149]. Так, правилом 14-м Халкідонського собору 451 р. дозволялось церковним читачам та співакам одружуватись, але заборонялось брати дружину із іновірних, еретичок, іудейок, язичниць. Порушення правила каралось епітимією [1, с. 145]. Правило 6-те Трульського собору 691–692 рр. забороняло брати шлюб іподіяконам, дияконам та пресвітерам після здійснення над ними хіротонії, порушення якого позбавляло сану. До хіротонії цим служителям одружуватись дозволялось [1, с. 146–147]. Ці два собори, правилами 27-м, 91-м, 92-м, передбачали анафему за викрадання чужої дружини, а також епітимію жінкам за викликання травами викидню як за вбивство [1, с. 146–148]. 3-тє правило Трульського собору кваліфікувало перелюбством вступ у статеві стосунки з іншими чоловіками дружин воїнів та інших чоловіків, що довго були відсутніми, до переконання у їхній смерті або до повернення. Під це визначення підпадали й жінки, які одружувались після відбуття їхніх чоловіків на невизначений час [1, с. 148].

Дисциплінарні питання вирішувались Помісними соборами, які відбулися від 314 до 879 рр. В цілому ухвалені ними правила можна розподілити на чотири групи: шлюбні відносини, покинення членів сім'ї, чаклунство та язичництво, вбивство. Анкірський Помісний собор 314 р. 10-м правилом дозволяв одружуватись поставленим у диякони лише до цієї події і забороняв брати шлюб після неї [7, с. 149–150]. Відповідно до статей 1-ї та 31-ї Лаодикійського Помісного собору 343 р. віруючі могли вільно і законно поєднуватись у шлюбі після проведеної у пості та молитвах недовгочасної перерви, а не таємно сукуплятись. При цьому заборонявся шлюбний союз із еретиками чи еретичками без наміру останніх стати християнами [7, с. 151]. 102-м правилом Карфагенського Помісного собору 419 р. заборонявся повторний шлюб залишеному чоловікові і покинутій дружині, за порушення чого вони схилились до покаяння [7, с. 153].

Гангрський Помісний собор 340 р. статтями 14-ю, 15-ю та 16-ю передбачав покарання прокляттям за покинення чоловіка дружиною, дітей батьком чи матір'ю, батьків дітьми [7, с. 150]. Стаття 24 Анкірського Помісного собору 314 р. вимагала покаяння упродовж п'яти років та молитов без прилучення до святих таїнств за заняття чаклунством, запрошення до житла чаклунів та дотримання язичницьких звичаїв [7, с. 150]. Ухвалені собором правила 22-ге та 23-тє мали карати віруючих за навмисне вбивство переведенням до розряду припадаючих до кінця життя, а за неумисне вбивство – на сім років [7, с. 150].

Канонічне право Східної церкви, що формувалось протягом першого тисячоліття н. е., справило визначальний вплив на виникнення церковного права Київської Русі в XI ст. Про це свідчать згадки про переклад Номоканону у XIV титулах на слов'янські мови у IX–XI ст., письмові пам'ятки про схильність князя Володимира до непоодиноких нарад з єпископами про вироблення законів для християн, а по-друге, його пряма заява про укладання ним Уставу на підставі «грецького номоканону», який переконав його у необхідності відокремлення церковного права від державного. Останнє повторюється і князем Ярославом у його Статуті [3, с. 64, 83, 84, 101; 9, ст. 4, с. 39; 8, ст. 1, с. 41]. Устав не передбачав покарань за порушення норм християнської моралі та поведінки і вирішував лише два питання: встановлення церковної десятини і визначення кола відомства церкви у справах християнського суспільства. За висловом А. С. Павлова, в Уставі Володимира «міститься один тільки голий перелік підсудних церкві справ та осіб без будь-якої вказівки на те, у чому власне повинен полягати суд у цих справах і над цими особами» [3, с. 111].

У перекладі із старослов'янської мови та тлумачення термінів А. С. Павловим 9-та стаття Уставу Володимира передавала до церковної юрисдикції такі дії: *ропуст* (розлучення), *смільное заставанье* (придане), *пошибанье* (згвалтування чужої дружини чи дочки), *промеже мужем і женою о животе* (бійки подружжя), *у племені чи у сватъстве поімутья* (шлюбні між близькими родичами). Сюди входили також різні види чаклунства: *ведьство* (знахарство взагалі), *потвори* (приготування різних чаклунських напоїв), *зелейнічество* (знання цілющих трав), *чародеянія* (способи приготування чаклунських ліків), *волхованія* (те ж, що й ведьство), *уреканія* (уроки), *блядєніє* (базікання), *зелії* (привернення жінок або чоловіків за допомогою трав), *єретічество* (чаклунство), *зубоєжа* (аморальна бійка чоловіків з кусаннями та шкрябаннями).

Далі згадувалось побиття батька чи матері сином чи дочкою, позови дітей про спадок, церковна крадіжка, осквернення могили, руйнування хреста, побиття домашньої птиці та собаки, бійка чоловіків, пошкодження у ній статевих органів дружиною одного із них, язичницькі моління, вбивство дівчиною дитини [9, ст. 9, с. 40; 3, с. 102–105]. А. С. Павлов зазначав з цього приводу, що лише деякі із перелічених предметів церковного суду були «прямо вказані у грецькому номоканоні і разом з ним у Біблії». Інші ж були внесені до Уставу Володимира «за вказівкою самого народного життя», яке в той час нерідко представляло зафіксовані в Уставі випадки [9, с. 40; 3, с. 105]. В Уставі говорилося про його дієвість в усій Русі, неможливості князів усіх наступних поколінь, княжих суддів, бояр, тіунів втручатись у справи церковних судів, наводився перелік церковних посад та церковних людей, передбачались

покарання прокляттям та страшним судом за образу церковного суду [9, с. 39–41]. Таким чином, перший християнський князь Володимир проводив свою законодавчу та установчу діяльність, яка спрямовувалась на встановлення і зміцнення у Київській Русі нового порядку відповідно до приписів нової релігії. Фактично Володимир керувався тією ж ідеєю, що свого часу і римський імператор Костянтин, який, прагнучи до створення єдиної, сильної держави, «високо цинив централізаторську силу церкви і вважав її, нарівні із військом, бюрократією та законодавством, могутнім чинником створення сильної імператорської влади» [5, с. 24].

Статут князя Ярослава також, посилаючись на грецький номоканон і перебуваючи у прямому зв'язку з Уставом князя Володимира, по-перше, призначив відповідні покарання за віднесені до церковного суду дії, а по-друге, додав до них цілу низку нових, історично обумовлених статей. Це були статті про одночасне співжиття з двома дружинами (ст. 13), про зваблення дівчини (ст. 5), про зв'язок одруженого чоловіка з сторонньою жінкою (ст. 6), мирянина із чорницею (ст. 15), про взяття чоловіком другого шлюбу без правильного розлучення з дружиною (ст. 7), про різні види кровозмішення (статті 11, 17–20), про примус батьками дітей до шлюбу (ст. 21), про насильницьке утримання їх від шлюбу, про образу подружньої честі чужої дружини лайливим словом (ст. 22) та інші з покараннями за їх скоєння [8, с. 41–45]. А. С. Павлов вбачав у таких злочинах досить звичайні явища у житті русичів, які щойно хрестилися [3, с. 111].

Передбачені Статутом Ярослава норми можна розподілити на три групи: 1) злочини проти віри й церкви; 2) шлюбно-сімейні відносини; 3) порушення суспільної християнської моралі. До першої групи входять блуд кума з кумою (ст. 13), брата з сестрою (ст. 15), близьких родичів (ст. 16), життя з двома дружинами (ст. 17), статевий зв'язок жінки з жидовином чи бесерменом (ст. 19), чоловіка з бесерменкою чи жидівкою (ст. 51), блуд мирянина з чорницею (ст. 20), з твариною (ст. 21), свекра з невісткою (ст. 22), брата з двома сестрами (ст. 23), вітчима з падчеркою (ст. 24), дівера з ятрівкою (ст. 25), сина з мачухою (ст. 26), двох братів з однією дружиною (ст. 27), батька з донькою (ст. 28), блуд ченця, чорниці, священика, його дружини, проскурниці (статті 44, 45), чаклунство дружини (ст. 38), пияцтво священиків, ченців і чорниць (ст. 46), вживання забороненої їжі, їжі й пиття з іновірцями та відлученими від церкви (статті 47, 49, 50), втручання священика в інший прихід (ст. 48), розстриження ченця й чорниці (ст. 52) [8, с. 43–44].

Злочинами шлюбно-сімейного характеру вважались зрада чоловіком дружини (ст. 8), зрада дружиною чоловіка (ст. 10), покидання чоловіком хворої дружини і дружиною хворого чоловіка (статті 11, 12), незаконне розлучення (ст. 18), насильницький шлюб (ст. 29), підстави для розлучення: непослух

дружини, її перелюбство, замах на життя чоловіка, пияцтво, участь в ігрищах, обкрадання чоловіка (ст. 53) [9, с. 42–44]. Чисельнішим був перелік злочинів проти суспільної християнської моралі: викрадення дівчини (ст. 2), згвалтування боярської доньки (ст. 3), перелюбство боярина з дружиною великого боярина (ст. 4), вагітність дівчини, дружини від іншого чоловіка, дівчини від боярина (статті 5, 6, 7), одруження без розлучення (статті 9, 10), крадіжки (статті 32, 33, 34, 36, 37), образа словами чужої дружини і чоловіка стриженням голови чи бороди (статті 30, 31), посоромлення засватаної дівчини відмовою одружитись (ст. 35), ганебна бійка чоловіків (ст. 39), побиття чоловіка дружиною і дружини чоловіком, сином батьків (статті 40, 42, 43), бійка двох жінок (ст. 41) [8, с. 41–44]. В цілому Статут передбачав покарання 29 злочинів грошима з адекватністю суми небезпеці злочину, 8 – єпитимією, 3 – відлученням від церкви і 8 – князівським судом (*нідраховано автором*).

Змістом численних норм Устав і Статут відрізнялись від норм Номоканону. Зокрема, в них не розглядались порушення канонів церковними ієрархами, а врегульовувались питання конкретної поведінки мирян, які щойно перейшли від язичництва до християнства і не жили в умовах розвиненого цивільного законодавства. А. С. Павлов зазначав з цього приводу, що грецькі церковні канони набули нових своєрідних визначень під впливом народного життя Київської Русі і додали до них багато нового [3, с. 99].

Таким чином, запровадження церковного права в Київській Русі відбулося з метою створення сильної централізованої держави за допомогою канонів Візантійської церкви. Однак цьому процесу і сутності руських канонів були властиві певні відмінності. У Східній церкві канонічне право формувалось протягом майже тисячоліття, складалось із різних джерел, формувалось «знизу», досить чисельними колективами на багатьох Вселенських і Помісних соборах та окремими святими отцями і видавалось збірками. У Київській Русі XI ст. церковне право виникло «зверху», майже одноразовим виданням двома князями Уставу та Статуту, у яких міститься досить точне визначення простору дій церковної юрисдикції. Церква відразу ж після запровадження в Київській Русі була визнана особливим життєвим порядком, який у Римській імперії виник лише на четвертому столітті її існування. На відміну від передбачених Номоканоном покарань церковних ієрархів анафемою, відлученням, позбавленням сану за численні злочини, в Уставі й Статуті взагалі відсутні подібні норми, а також покарання прокляттям. Останні містять значно м'якші покарання і передбачають численні покарання грошима з адекватністю суми небезпеці злочину. Поряд з боротьбою із злочинами проти віри й церкви особливо наголошується боротьба за моральність шлюбно-сімейних відносин і дотримання правил суспільної християнської моралі. Устав і Статут не торкались догматичних питань, а передбачені ними злочини і покарання за

їх скоєння відрізняються більшою деталізацією і віддзеркаленням широких життєвих реалій. Саме цим церква справляла вплив на всі сторони правового життя суспільства Київської Русі, формувала власне руське канонічне право, що проявлялось у відхиленні руської церкви від грецької у своєму ставленні до тогочасного громадянського суспільства й держави, і закладала підвалину його подальшого розвитку. В цілому ж запровадження Руссю християнства означало рецепцію нової – візантійської – ідеї права, яка докорінно почала модернізувати усі аспекти життя держави й суспільства – політичний, правовий, духовний, культурний тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вселенские соборы // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. Т. 2. Европа V–XVII вв. – М. : Мысль, 1999. – С. 143–149.
2. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. – Львів : Апріорі, 2011. – 880 с.
3. Курс церковного права заслуженого професора імператорського Московського університета А. С. Павлова, читаний в 1900–1902 гг. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с.
4. Лазор Л. И. Каноническое право / Л. И. Лазор, В. В. Лазор, И. И. Шамшина. – Луганск : Виртуальная реальность, 2010. – 568 с.
5. Лозинский С. Г. История папства / С. Г. Лозинский. – М. : Политиздат, 1986. – 382 с.
6. О правилах православной церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ipc-russia.ru/duhovnoe-nasledie/14/137-2009-03-24-07-47-59>.
7. Соборы поместные // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. Т. 2. Европа V–XVII вв. – М. : Мысль, 1999. – С. 149–155.
8. Статут князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. Т. 1. – К. : Ін юре, 1997. – С. 41–45.
9. Устав Святого князя Володимира, крестившого Русьскую землю, о церковных судех // Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. Т. 1. – К. : Ін юре, 1997. – С. 39–41.

ВСЕЛЕНСКОЕ КАНОНИЧЕСКОЕ ПРАВО ПЕРВОГО ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ И ЦЕРКОВНОЕ ПРАВО КИЕВСКОЙ РУСИ XI СТОЛЕТИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Зинченко Е. В.

Осуществляется сравнительный анализ принятой Вселенскими и Поместными соборами христианской церкви IV–IX веков нормативности и норм церковного права Киевской Руси, в частности, Устава князя Владимира и Статута князя Ярослава. Основное внимание обращается на установление степени влияния соборных решений на определение направленности и содержания княжеских документов, а также их общих признаков и отличий.

Ключевые слова: Вселенские соборы, Поместные соборы, Устав, Статут, каноническое право.

UNIVERSAL CANONICAL LAW OF THE FIRST MILLENNIUM AND KYIV RUS CANONICAL LAW OF THE XI-TH CENTURY: COMPARATIVE ANALYSIS

Zinchenko O. V.

The article provides a comparative analysis of normativity accepted by Christian Enumerical Council and Local Council of IV–IX century and norms of Kyiv Rus canon law, in particular, the Prince Vladimir's Charter and Prince Yaroslav's Statute. The main attention is paid to the determination of the degree of Council decisions' influence on designation and content of Prince's documents as well as their common features and distinctions.

The author comes to the conclusion that the introduction of canonic law in Kyiv Rus has been made under the influence of Byzantine church canons. Nevertheless, the above mentioned process and the essence of Russian canons are characterized by certain diversity. Eastern Church canonic law has been formed from the «bottom» within the period of nearly millennium at various Universal and Local Councils by Holy fathers and based on different sources and published in various collected works. Kyiv Rus canonic law has occurred «from above», supported by simultaneous publishing of Charter and Statute by two Princes that determined the sphere of the church jurisdiction quite clearly and precisely. The church, immediately after its introduction, was recognized as a special live orderliness while it had appeared in Rome only by the fourth century of its existence. Despite the fact that Nomocanon provided for different kinds of church hierarchs' punishment by anathema, excommunication, deprivation of dignity as the result of numerous offences, the Charter and Statute didn't contain such norms as well as punishment by damnation. The latter contained much more lenient punishment and provided for various monetary penalty adequate gravity of the offence. Within the battle with crimes against faith and church, the struggle for the morality of marriage and family relations and the observance of general Christian morality rules were highly emphasized. The Charter and Statute didn't concern dogmatic issues; crime and punishment, provided for by these documents, were characterized by more peculiar specification and reflection of live realities. This way the church has influenced all legal aspects of Kyiv Rus society and formed original Russian canonic law. It manifested the Russian church deflection from the Greek one in its attitude towards modern secular society and state and formed the basis for its future development. In general the introduction of Christianity in Kyiv Rus meant the reception of the new Byzantine idea of law, which started to modernize all the aspects of society and state including political, legal, spiritual, cultural, ethical ones.

Key words: canonic law, Charter, Enumerical Council, Local Council, Statute.

УДК 323.212+316.74.378.5

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПРІОРИТЕТНА ДЕТЕРМІНАНТА СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розкривається сутність інноваційного суспільства і розглядаються особливості інноваційного типу соціального розвитку. Аналізуються умови його становлення. Особлива увага приділяється дослідженню якості вищої освіти. Аналізується система якості вищої освіти: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти. Розглядаються різноманітні підходи щодо забезпечення якості вищої освіти як необхідної умови становлення інноваційного суспільства в Україні.

Ключові слова: інновація, інноваційний розвиток, інноваційне суспільство, інноваційна система, вища освіта, якість вищої освіти, якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти, якість результату вищої освіти, забезпечення якості вищої освіти.

Актуальність теми. Важливе значення для інноваційного розвитку українського суспільства має підвищення якості вищої освіти, що має не лише педагогічний чи суто науковий, а й соціальний, політичний та управлінський контекст. Тому проблема забезпечення якості вищої освіти України набуває особливої актуальності. Про це свідчать державні програми розвитку вищої освіти, а також новий Закон «Про вищу освіту», в якому вперше з'являється окремий розділ, що присвячується проблемам забезпечення якості вищої освіти в Україні.

Наукова розробка проблеми. У сучасній науковій літературі проблема інноваційного суспільства є однією з найбільш важливих і активно обговорюваних (С. Ю. Глазьев, І. Ф. Коваль, Л. А. Мусіна, О. П. Орлик, М. Є. Рогоза та ін.). У той же час вона залишається однією з найбільш дискусійних, оскільки наукові підходи до її розгляду, що робляться різними дослідниками, значно відрізняються один від одного. Тим самим актуалізується наукова концептуалізація даної проблематики, пов'язаної з пошуком джерел та перспектив розвитку інновацій, соціально-філософським аналізом сутності інноваційного суспільства та умов його становлення.

Метою даної статті є розгляд проблеми забезпечення якості вищої освіти як пріоритетного фактору становлення інноваційного суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. В циклічній динаміці суспільства можна виділити наддовгострокові багатовікові цивілізаційні періоди, які відображають ритм зміни світових цивілізацій і знаменують собою докорінні соціальні перетворення [1, с. 12–13; 2, с. 40–43].

Перший період почався 8–9 тис. років тому. Його започаткувала неолітична революція, що породила доіндустріальну цивілізацію, яка існувала до XVIII ст. Другий період – індустріальна цивілізація – почався з промислової революції і завершився в першій половині XX ст. Третій період пов’язаний з появою в другій половині минулого століття постіндустріальної цивілізації з явним переходом від економіки, характерною рисою якої була бурхлива НТР, до нового типу розвитку – інноваційного, що заклав основи інноваційного суспільства.

Розвиток постіндустріальної цивілізації, особливо на сучасному її етапі, відбувається під егідою знання, інтелекту, творчості [3, с. 48–50]. Він здійснюється шляхом впровадження великої кількості інновацій, що охоплюють різні рівні соціальної ієрархії. Це з необхідністю потребує звернення до аналізу теорії інновацій як методологічної підстави розгляду специфіки інноваційного суспільства, яке являє собою новий історичний етап у розвитку світової цивілізації.

Поняття «інновація» (лат. *innovation* – зміна, оновлення, введення новизни) має давню історію. В науковій літературі цей термін став використовуватися в XIX ст. і спочатку означав процес введення елементів однієї культури в іншу. На початку XX ст. у працях Й. Шумпетера, М. Кондратьєва був виявлений зв’язок між феноменом інновації та економічною динамікою суспільства, дане поняття зазнає серйозної смислової трансформації, в результаті якої втрачає своє первинне культурологічне значення і наповнюється в першу чергу техніко-технологічним і економічним змістом [4, с. 10].

У даний час проблема інтерпретації інновації не вичерпується тільки економічним контекстом. Цей феномен зруйнував традиційні межі економічної теорії і набув загальносоціального характеру. З кінця XX ст. дослідниками були зроблені численні і дуже плідні спроби подолання техніко-економічної парадигми, що склалася у вивченні цього явища, розширення предметної сфери інноватики. У зв’язку з цим у сучасній науковій літературі існує два підходи до визначення інновації: вузький (соціально-економічний) і широкий (соціально-філософський). Прибічники вузького підходу розділяють традиційну точку зору на сутність інновації і особливо акцентують свою увагу на її ринковій значущості, прибутковості, комерційному ефекті. Прибічники ж широкого підходу не обмежують теоретичний аналіз інновації тільки техніко-економічним аспектом. Вони зв’язують цей феномен безпосередньо з розвитком інших сфер суспільного життя. Відповідно до соціально-філософського

підходу інновація охоплює весь соціальний простір. Її природа універсальна. Вона виявляється в кожній функціональній підсистемі суспільства: економічній, політичній, соціальній і духовно-культурній. Інновація як соціально-філософська категорія відбиває динаміку сучасного життя в усьому різноманітті її взаємозв'язків, пронизує усі сфери життя суспільства, допомагає розкрити логіку його розвитку, сприяє виділенню і синтезу світоглядних і методологічних моментів, є невід'ємною частиною осмислення людиною свого досвіду життя і, отже, набуває онтологічного значення.

Усі види інновацій, існуючі в суспільстві (техніко-технологічні, економічні, політичні, правові, власне соціальні, педагогічні, наукові, культурні та ін.) є соціальними інноваціями, оскільки вони є суспільними феноменами і відносяться до тієї або іншої сфери суспільного життя.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. однією з найважливіших характеристик соціуму стає його загальна інноватизація. Звідси і виникнення в теоретичному дискурсі нового терміна – «інноваційне суспільство». Вже в 1991 р. англійські дослідники А. Амін і К. Робінс констатували, що сучасна індустріальна система, що ґрунтується на інноваціях, є «новим вираженням локальної і глобальної динаміки» [5, р. 30].

Інноваційне суспільство не просто відкрите для інновацій. Воно саме безперервно генерує інновації різних видів і рівнів. Його функціонування повністю залежить від швидкості впровадження нового знання в усі сфери суспільного життя. Таке суспільство є найбільш динамічним і стійким, але при дотриманні однієї умови: воно повинне вірно оцінювати наслідки впровадження кожної інновації і виключати ті, які становлять загрозу для життя людини.

Становлення інноваційного суспільства розпочинається з формування національної інноваційної системи, орієнтованої на отримання і використання нових наукових знань, сприяння розвитку передових технологій, НДДКР, підвищення якості людського капіталу. Тому важливим креативним компонентом національної інноваційної системи є вищі навчальні заклади, які готують висококваліфікованих кадрів для інноваційної сфери, активно займаються науковою діяльністю, генерацією нового знання і нових технологій, формуванням інноваційної особистості як найважливішого суб'єкта становлення інноваційного суспільства.

Перехід суспільства до інноваційного сценарію свого розвитку об'єктивно пов'язаний з необхідністю інноваційного реформування вищої школи, що передбачає формування інноваційного клімату у ВНЗ, комплексну реалізацію інноваційних освітніх програм та інноваційних методів навчання, створення інноваційної інформаційно-освітньої сфери, а також підвищення якості вищої освіти.

Поняття «якість вищої освіти» має різноманітні інтерпретації. У закордонній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні підходи до цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Л. Харві і Д. Гріна, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття якості вищої освіти: виключність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до певних цілей (відповідність вимогам клієнтів, потребам або бажанням), співвідношення з ціною (можливість та термін повернення інвестицій у вищу освіту) [6, р. 12]. Близькою до їх підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти як атрибут, що характеризує постійний розвиток [7, с. 108].

Усе більшого поширення в управлінні якістю вищої освіти набуває модель досконалості Європейської організації менеджменту якості (EFQM Excellence Model) [8]. Вона базується на дев'яти показниках. П'ять із них (лідерство, управління персоналом, політика і стратегія, забезпечення ресурсами та ефективність їх використання, технологічні процеси) характеризують якість вищої освіти як можливості, що відображають діяльність установи, а інші чотири (задоволення співробітників, споживачів, вплив на зовнішнє середовище, реалізація потенційних можливостей) – результати, зумовлені можливостями, та зворотний зв'язок від результатів, спрямований на покращення можливостей.

У межах проекту UNESCO-CEPES «Стратегічні показники вищої освіти в XXI столітті» відображені такі основні підходи до визначення якості вищої освіти:

1) якість вищої освіти як зверхність (високий рівень складності програми, процедур тестування студентів, імідж ВНЗ не тільки на національному, але й на міжнародному рівнях);

2) якість як відповідність поставленим цілям (відповідність загальноприйнятим стандартам, визначеним акредитаційним органом, з акцентом на досягнуті результати освітнього процесу або навчальної програми);

3) якість як задоволення споживача (виправдання очікувань споживачів – студентів, батьків, суспільства в цілому та інших зацікавлених сторін);

4) якість як синонім покращення (процес, спрямований на постійне вдосконалення, розвиток відповідальності ВНЗ за краще використання його інституційної автономії та свободи) [9, с. 83].

Якщо звернутися до вітчизняної наукової літератури, то треба зауважити, що в ній також існують різноманітні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти»: 1) якість вищої освіти як соціального інституту; 2) якість вищої освіти як педагогічного процесу; 3) якість вищої освіти як суспільного процесу; 4) якість вищої освіти як процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії,

5) якість вищої освіти як загальноцивілізаційного феномену; 6) якість вищої освіти як соціокультурної системи та ін. [10, с. 36].

На наш погляд, при визначенні поняття «якість вищої освіти» слід спиратися на три основні підходи, які знайшли відображення в сучасній науці: об'єктивістський, релятивістський та компетентнісний. Згідно з першим підходом аналіз якості вищої освіти здійснюється на підставі розгляду вхідних параметрів освітньої системи ВНЗ (професійного рівня викладачів, рівня матеріально-технічного забезпечення, рівня знань студентів на початковому етапі навчання тощо), і вихідних параметрів (рейтингу випускників, можливості працевлаштування тощо). Релятивістський підхід спирається на досягнення цілей навчання. Виявляється, наскільки рівень навчальних досягнень студентів відповідає запланованому результату у вигляді вимог освітніх стандартів. Компетентнісний підхід орієнтований на вдосконалення якості освітнього процесу в поточний період. При оцінюванні якості вищої освіти розглядають творчу пізнавальну активність студентів, рівень сформованих у них компетентностей [11, с. 81]. У відповідності до цих підходів якість вищої освіти є характеристикою вищої освіти, що відображає відповідність інституційних умов, освітніх процесів та результатів навчання державним освітнім стандартам, вимогам розвитку особистості і суспільства.

З цього можна припустити, що в системі якості вищої освіти необхідно виділити три елементи: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти.

Якість потенціалу вищої освіти виражається в таких характеристиках, як якість освітнього стандарту, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної та інформаційно-методичної бази, якість науково-педагогічних кадрів, якість викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), якість наукових досліджень, якість підготовки абітурієнтів і студентів, якість виховання тощо.

Якість процесу вищої освіти – це якість освітньої діяльності, якість технології освіти, використання активних форм навчання, контролю освітнього процесу, якість мотивації викладацького складу на творчість і ефективність педагогічної роботи, якість ставлення студентів до навчання, інтенсивність освітнього процесу, методи презентації знань. Як зауважено в Законі України «Про вищу освіту», «якість освітньої діяльності – рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної вищої освіти та сприяє створенню нових знань» [12, с. 6].

Якість вищої освіти характеризує також результат освітньої діяльності: усвідомлення професіоналізму, розпізнання і реалізація індивідуальних здібностей та особливостей, задоволення вимог споживачів, працевлаштування,

кар'єра і зарплатня, оволодіння методологією самоосвіти, наявність гарантії застосування отриманих знань і практичних навичок із вигодою для дипломованого спеціаліста. У Законі України «Про вищу освіту» наполягається, що «якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти» [12, с. 6].

Найважливіше значення для інноваційного розвитку вищої школи України має вирішення проблеми забезпечення якості вищої освіти. Її розгляд повинен здійснюватися в контексті Болонського процесу, учасником якого Україна стала в 2005 р. Перебуваючи членом Болонського процесу, Україна взяла на себе зобов'язання проводити роботу з приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів та узгодження нормативно-правових змін у системі вищої освіти згідно зі стандартами і рекомендаціями Європейського простору вищої освіти [13, с. 362–370; 14, с. 205–209].

Реальні зміни в забезпеченні якості вищої освіти вищими навчальними закладами повинні відбутися з реалізацією Закону «Про вищу освіту», у відповідності до якого визначена система забезпечення якості вищої освіти, яка складається з: 1) системи забезпечення вищими навчальними закладами якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості); 2) системи зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти; 3) системи забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [12, с. 23].

Ефективними інструментами забезпечення якості вищої освіти України слугують європейська та національна рамки кваліфікацій, зокрема Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (2005), Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя (2003), Національна рамка кваліфікацій (2011), а також імплементація систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти.

Таким чином, інноваційне суспільство знаменує собою перехід від суспільства, заснованого на індустріальних технологіях, до суспільства, основним змістом якого є інновації. Саме з інноваціями людство зв'язує свою подальшу долю, вбачаючи в них основне джерело задоволення соціальних потреб і найважливіший засіб вирішення практичних і духовних завдань. Одним із найважливіших умов інноваційного розвитку українського суспільства є забезпечення якості вищої освіти, для забезпечення якої необхідна імплементація компетентнісного підходу до аналізу якості вищої освіти, реалізація комплексу інструментів систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості

вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій Європейського простору вищої освіти як основи для інтеграції національної системи забезпечення якості вищої освіти в європейську систему оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клімова Г. П. Освіта як феномен цивілізації : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Г. П. Клімова ; Харк. ун-т внутр. справ. – Х., 1997. – 39 с.
2. Климова Г. П. Образование в контексте цивилизационного развития : монография / Г. П. Климова. – Харьков : Изд. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – 248 с.
3. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
4. Клімова Г. П. Інноваційне суспільство – новий історичний етап цивілізаційного розвитку / Г. П. Клімова // Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. – Х. : Право, 2015. – С. 8–40.
5. Amin A. These are not Marshallian times / A. Amin and K. Robins // Innovation Networks: Spatial Perspectives / edited by Roberto Camagni on behalf of GREMI (Groupe de recherche européen sur les milieux innovateurs). – L. ; N. Y. : Belhaven Press, 1991. – P. 28–43.
6. Harvey L. Defining quality / L. Harvey, D. Green // Assessment and Evaluation in Higher Education. – 1993. – Vol. 18, No 1. – P. 9–34.
7. Parri J. Quality in Higher Education / J. Parri // Management. – 2006. – Vol. 2, No 11. – P. 107–111.
8. The EFQM Excellence Model [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ddexcellence.com/About%20Excellence/EFQM%20Excellence%20Model.htm>.
9. Корнілова О. М. Теоретико-методологічні основи визначення якості освіти вищих навчальних закладів України / О. М. Корнілова, Ю. О. Огороднік // Економіка та держава. – 2016. – № 12. – С. 82–85.
10. Клімова Г. П. Інтерпретація поняття «якість вищої освіти»: соціолого-філософська рефлексія / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. – 2016. – № 3. – С. 34–44.
11. Прилипко С. М. Якість вищої освіти України в контексті Болонського процесу / С. М. Прилипко, Г. П. Клімова // Право та інновації. – 2014. – № 1–2 (5–6). – С. 80–87.
12. Про вищу освіту : Закон України станом на 1 верес. 2015 р. – Х. : Право, 2015. – 104 с.
13. Клімова Г. П. Якість вищої освіти у аспекті інноваційного розвитку вищої школи України / Г. П. Клімова // Концептуальні засади становлення інноваційного

суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. – Х. : Право, 2015. – С. 355–374.

14. Клімова Г. П. Якість вищої освіти: європейський вимір / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. – 2016. – № 1. – С. 203–211.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРИОРИТЕТНАЯ ДЕТЕРМИНАНТА СТАНОВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Климова Г. П.

В статье рассматриваются особенности инновационного типа социального развития и раскрывается сущность инновационного общества. Анализируются условия его становления. Особое внимание уделяется исследованию качества высшего образования. Исследуется система качества высшего образования: качество потенциала высшего образования, качество процесса высшего образования и качество результата высшего образования. Рассматриваются различные подходы по обеспечению качества высшего образования как необходимого условия становления инновационного общества в Украине.

Ключевые слова: *инновация, инновационное развитие, инновационное общество, инновационная система, высшее образование, качество высшего образования, качество потенциала высшего образования, качество процесса высшего образования, качество результата высшего образования, обеспечение качества высшего образования.*

QUALITY ASSURANCE OF HIGHER EDUCATION AS A PRIORITY DETERMINANTS OF FORMATION INNOVATIVE SOCIETY IN UKRAINE

Klimova G. P.

The article discusses the features of the innovative type of social development and reveals the essence of an innovative society. The conditions of its formation. Particular attention is given to the quality of higher education. We study the system of higher education quality: quality of higher education building, the quality of the process of higher education and quality results of higher education. Different approaches to ensure the quality of higher education as a prerequisite for becoming an innovative society in Ukraine.

Critical to the innovative development of higher education Ukraine should solve the problem of quality assurance. Its review should be carried out in the context of the Bologna Process, to which Ukraine was in 2005. Being a member of the Bologna process, Ukraine has committed to work to bring the quality of national education in line with European

standards and harmonization of legal and regulatory changes in higher education according to the standards and recommendations of the European higher education.

The real change in the quality assurance of higher education institutions of higher education must take place with the implementation of the Law «On higher education», according to which the defined quality assurance system of higher education, which consists of: 1) system of universities as educational activities and quality of higher education (system of internal quality assurance); 2) a system of external quality assurance of higher education institutions and quality assurance; 3) quality assurance system of the National Agency for Quality Assurance in higher education institutions and independent assessment and quality assurance. Effective tool to ensure the quality of higher education in Ukraine serve European and national qualifications framework, including Qualifications Framework European Higher Education Area (2005), the European Qualifications Framework for lifelong learning (2003), the National Qualifications Framework (2011) and the implementation of internal and external quality assurance in accordance with the standards and guidelines for quality Assurance in the European higher education area. Thus, innovative society marks a transition from a society based on industrial technologies to society, the basic content of which is innovation. It connects humanity with innovations its future fate, seeing them as the main source of social needs and the most important means of solving practical and spiritual problems. One of the most important conditions for innovative development of Ukrainian society is quality assurance, to ensure which requires implementation of competency approach to the analysis of the quality of higher education, the implementation of complex tools of internal and external quality assurance in accordance with the standards and recommendations of the European Higher Education as a basis for the integration of the national system of quality assurance in the European system of assessment of learning outcomes of higher education applicants.

Key words: *innovation, innovative development, innovative society, innovative system, higher education, quality of higher education, quality of higher education building, the quality of the process of higher education, the quality of higher education results, provision quality of higher education.*

УДК 323.39:316.46

М. А. Козловець, доктор філософських наук, професор

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті на основі аналізу історичного досвіду і сучасної практики України досліджена роль політичної еліти у процесах державотворення. Вказуючи на залежність становлення й зміцнення української державності від власної політичної еліти, автор констатує, що у фазу новітньої незалежності Україна увійшла з квазіелітою, неспроможною реалізувати національну ідею у всій повноті. Обґрунтовується необхідність формування нової генеративної еліти – еліти заслуг (меритократії), спроможної забезпечити ефективно управління країною в умовах стрімких політичних і соціально-економічних змін. Розрізняючи поняття «істеблішмент» і «політична еліта», автор доводить, що трансформації, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, формують соціальне замовлення на якісно новий тип політичної еліти, здатної бути суб'єктом суспільних змін, їх ініціатором і координатором. Характеризуючи основні вимоги до процесу сучасного елітотворення, автором пропонуються і шляхи успішної реалізації політичною елітою функцій суб'єкта суспільних трансформацій, якісних змін.

Ключові слова: еліта, політична еліта, істеблішмент, українське суспільство, державність, державотворення, трансформація, глобалізація.

Актуальність теми дослідження. Суспільні трансформації в Україні, реалізація стратегії сталого розвитку формують соціальне замовлення на новий тип політичної еліти, політичного лідерства. За слабкої структурованості сучасного українського суспільства, відсутності стійких масових соціальних верств зі своїми усвідомленими інтересами та усталеною політичною й ідеологічною орієнтацією саме дії елітних груп визначають напрям суспільного розвитку, сприяють формуванню конкретних потреб розвитку держави, її національних пріоритетів. За таких умов дослідження проблеми рушійних сил і суб'єктів трансформації соціетального буття українців набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Феномен політичної еліти завжди посідав важливе місце серед теоретичних проблем наукового дискурсу. Дослідники акцентують увагу насамперед на особистісних характеристиках і соціальних індикаторах представників влади, підкреслюючи, що розвиток суспільства, стабільність чи нестабільність його існування напряму залежать

від якості й управлінських можливостей політичних еліт. Так, Г. Моска і Р. Міхельс вирізняли організованість, внутрішню згуртованість елітних груп, жорсткість у прийнятті управлінських рішень; В. Парето звертав увагу на особливий психологічний склад правлячого класу, його вольові якості, рішучість і революційність; Й. Шумпетер – на здатність лідерів еліти вигравати у конкурентній боротьбі за владу, використовуючи демократичні інститути суспільства; Дж. Сарторі – на «особисті заслуги», ступінь наближеності до вершини соціальної піраміди, наділеної владою відносно своєї основи; Т. Дай підкреслював, що еліта – це одна з умов організації суспільства і саме висококваліфікована та ретельно підготовлена еліта повинна управляти суспільством; Л. Зіглер надавав особливого значення системі «просвітницького лідерства», здатного зберегти особисті свободи і відповідальність [1, с. 170–171]. З ним солідаризується і А. Шлезінгер: вважаючи керівництво державою творчим, динамічним процесом, він стверджує, що політик повинен володіти особливими якостями, зокрема, спостережливістю, здатністю до раціонального мислення, багатством уяви, вмінням правильно оцінювати, коли і в яких випадках потрібно застосувати вищеперераховані якості [2, с. 606–630]. За Е. Тоффлером, еліта – це «своєрідний інтегратор суспільства» [3]. А на думку К. Маннгейма, однією з найважливіших основних функцій еліти є «інтеграція вольових імпульсів в області політики» [4, с. 313]. Дослідженням ролі та значення еліти в життєдіяльності українського суспільства займаються й вітчизняні науковці, зокрема Ю. Бадзьо, І. Белебеха, А. Гальчинський, Л. Герасіна, М. Головатий, П. Кралюк, В. Кремень, М. Михальченко, С. Пазиніч, Ф. Рудич, М. Рябчук, М. Требін, Г. Щокін. Проте проблема ролі політичної еліти в умовах докорінних політичних і соціально-економічних трансформацій ще не отримала достатньої уваги.

Метою статті є дослідження механізму та чинників становлення вітчизняної політичної еліти, що є особливо важливим для подальшого розвитку українського суспільства й державності, успішної модернізації.

Вклад основного матеріалу. Історичний досвід та сучасна практика свідчать, що відбутися як політична нація може лише соціально розвинений народ, що має власну провідну верству, життєздатну еліту. Про це в загостреній формі вустами одного зі своїх героїв говорив І. Франко: «Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і міліонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників» [5, с. 369]. Без утвердження еліти, патріотичного смислового наповнення та спрямованості її діяльності не може бути повноцінним і буття нації.

Відсутність цього соціального прошарку вже не раз приводила Україну до втрати її незалежності, не заперечуючи при цьому й трагічного впливу зовнішніх чинників. Так, українська автономія в складі російської держави

в другій половині XVII – початку XVIII ст. не втрималася й загинула через те, що не мала під собою достатньо надійного соціального ґрунту. Після національно-визвольних змагань 1648–1657 рр., коли було досягнуто певної самостійності, український народ в особі його провідної верстви – української шляхти не зміг скріпити цю самостійність, а навпаки – розгубив її протягом століття. Хоча деякі нащадки козацької старшини й продовжували зберігати специфічну «малоросійську» національну свідомість, однак вони не могли утворити «критичної маси», яка посприяла би творенню модерної української нації.

Ситуація повторилася на початку XX ст.: Українська Народна Республіка зазнала поразки саме через те, що національна еліта – політична, економічна, військова, інтелектуальна – була занадто слабка й не зуміла опанувати суспільство соціально. Саме безвольність і розгубленість тодішньої верстви, яка в екстремальних умовах не зуміла здійснити належний вплив на широкі народні маси, призвели до того, що останні виявилися дезорієнтованими, немобілізованими, нездатними організовано виступити на захист свободи й незалежності.

Загалом же визвольні змагання 1917–1921 рр. ще раз підтвердили, що без соціальної бази у вигляді провідного соціального прошарку національна держава неможлива. Українська нація не спромоглася висунути зі свого середовища ефективних лідерів, які утвердили б державну незалежність. Зазначимо, що саме в ці роки українці чи не вперше були готові не тільки вивчати рідну мову, культуру, не просто добиватися свобод у межах автономії, а й воювати за самостійність і незалежність України.

Надалі в умовах більшовицького режиму йде тотальне винищення українських, національно свідомих провідників: військових, адміністраторів, творчої інтелігенції, лікарів, учительства, військових. До подій, пов'язаних з голодомором 1932–1933 рр., надто тісно підступають масові політичні репресії, ліквідація священиків, кращих представників національної еліти. На тлі тотального відчуження від власності й влади під гаслами «знищення класів» (насамперед куркульства), «побудови безкласового суспільства» були репресовані ті верстви українського суспільства – заможні селяни, кооператори, підприємці, комерсанти, торговці та ін., які становили виробничий цвіт нації й у перспективі могли стати соціальною базою національного відродження, а сам український народ поступово перетворювався на етнографічну масу [6].

Відтак упродовж століть чужі еліти нав'язували Україні, її регіонам різні принципи і засади організації життя, культуру й традиції. Тому у фазу новітньої незалежності українці увійшли з різними цілями й поглядами, національним і соціальним складом, рівнем національної свідомості, національно-іс-

торичної ідентичності, які сформувалися на підставі регіональних, культурних, ідеологічних, релігійних та мовних ліній поділу.

Історична трагедія українців полягає в тому, що постійно обривається зв'язок елітних поколінь, втрачається традиція жертвовного служіння своєму народові, високі поняття честі, моральності, патріотизму. Політична еліта – це продукт селекції, з якою пов'язане життя кожної людини. У державі з багатовіковою традицією керівна еліта – це прошарок суспільства з відповідними традиціями, навичками, навіть секретами, які, як мудрість, передаються від покоління до покоління. Посідаючи стратегічно важливі позиції в суспільній системі, політична еліта виступає одним із «локомотивів історії», «фіксаторів соціального порядку».

Незалежна Україна постала 1991 р. значною мірою як наслідок політичного компромісу та ситуаційної взаємодії між прагматичною, «самостійницькою» частиною місцевої комуністичної номенклатури («територіальною елітою») та націонал-демократичною опозицією («національною елітою»), що об'єдналася наприкінці 90-х рр. ХХ ст. під назвою «Народний Рух України». Стратегія державотворення, яка була запропонована почасти національно-державницьким табором, значною мірою прийнята сучасною владною елітою у власній інтерпретації. Скориставшись сприятливою ситуацією, корумпована українська бюрократія, її вища і середня ланки, де-юре закріпила за собою значну частину державної власності, якою вже давно фактично розпоряджалася, залишаючи більшість народу найманими працівниками. Українські націонал-патріоти не тільки не змогли запропонувати суспільству конструктивну програму будівництва майбутнього, а й виявилися творцями та популяризаторами нових міфів.

Розбудова державності звелась не до формування ефективних владних інституцій та розв'язання нагальних соціально-економічних, культурно-просвітницьких проблем. Її головним змістом стало непосильне для народу зростання непродуктивних державних витрат, розбухання бюрократичного чиновницького апарату, який до того ж звільнив сам себе від будь-якої відповідальності за стан справ у суспільстві, самоусунувся від здійснення регулятивних функцій, масово скорумпувався [7, с. 112].

На цьому тлі виник певний прошарок діяльних, амбітних людей, які поставили понад усе власний, а не суспільний успіх, не розуміючи, що нехтування національними інтересами заради особистих обертається трагічними наслідками як для нації, так і для них. Причому наші «багаті» – значною мірою негативний, паразитичний клас суспільства, деструктивне явище. Значна частина цієї верстви не пов'язує свого майбутнього з українською державою. Інтереси народу – останнє, що вони враховують у своїх схемах і розкладах. «Нова еліта», як резонно зауважує О. Панарін, початково не ототожнює себе

з народом: «...її “ми” більше стосується міжнародних центрів влади – інтернаціоналу глобалізму, ніж етнічного населення. Вона тримає капітали, має вілли, вчить своїх дітей – не в “цій” країні. Відповідно, доля “цієї” країни її менше всього цікавить» [8, с. 56].

Сьогодні з ділових кіл, різних верств суспільства поступово зростає нова політична еліта, її структура складна й постійно змінюється. Вона формується в жорсткій боротьбі між різними, нерідко антагоністично налаштованими прошарками суспільства, їхніми рухами, партіями, блоками. Намагання утвердитися й перемогти в цих хаотичних політичних умовах, жадоба влади й власності живлять серед значної її частини нерозбірливість у засобах (макіавеллізм), залежність від власної й чужої буржуазії. Не відстає «нова номенклатура» від «старої» і у зловживанні службовим становищем, участю навіть на рівні законодавчої влади в комерційній діяльності, лобізмом тощо. Як слушно зазначає О. Габович, сформувалася «така страшна, бездарна, порочна, злочинна й ненаситна “еліта”, яка вже не допускає свого відчуження від влади... Вибори не приводять до зміни становища як унаслідок фальсифікації та підкупу виборців, так і через поширення ганебної злодійської моралі серед усіх верств населення» [9, с. 13]. Можна констатувати, що, незважаючи на певні ідеологічні й політичні розбіжності, представники правлячих еліт остаточно і, схоже, безповоротно оформилися в окрему самовідновлювальну касту, яка контролює основні ресурси країни, виступає від імені народу, представляє в країні інтереси глобальних політичних та економічних інституцій і є відокремленою від інших співвітчизників системою нездоланих перегородок, фільтрів і перешкод.

На нинішньому етапі політичної еволюції виявилось, що відмінності між старою і новою елітами не надто великі, як очікувалось. І перша, і друга еліти складаються з людей, вихованих в умовах радянського режиму, який породжував певну ментальність і стереотипи поведінки. Корпоративізм і патримоніальні зв'язки, складна мережа клієнтських відносин до цього часу притаманні вітчизняному елітотворенню як на державному, так і на місцевому рівнях. Більше того, за роки незалежності українська еліта втратила дециду своїх чеснот порівняно з класичними взірцями. Вона не здатна генерувати ідеї розвитку, виконувати функцію «інтегратора суспільств» (Е. Тоффлер). Існує й інша проблема: вітчизняна еліта не визначає тонус українського соціуму. До неї особливо ніхто й не дослуховується.

У духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції. Суть цієї ситуації не змінюється навіть тоді, коли публічно декларуються прихильність до демократичних цінностей. У дійсності йдеться про суто ритуальну риторичку, приписану політичною доцільністю прихильників відповідним пріоритетам. Усе це докази

того, що нинішня політична еліта (як і чинні можновладці) поки що не в змозі опанувати енергетику демократії, яка формується «знизу» – в надрах українського суспільства. У багатьох випадках демократія сприймається не як влада народу, а як «влада демократів». Це переконливо доводять українські майдани, і це наша спільна трагедія. Водночас потрібно з розумінням ставитися до причин незрілості наших провідників, оскільки практично вся історія України, й насамперед ХХ ст., супроводжувалася перманентним знищенням національної еліти як такої [10, с. 274].

Просування в елітну групу з чіткими правилами відбору і численними фільтрами, особливе значення формальних показників (вік, стаж роботи, особиста відданість керівництву і готовність безперечно виконувати накази), орієнтація насамперед на збереження і самовідтворення елітної структури – це те, чим «нагородила» радянська еліта сучасну владу. По суті, це фактично процес антиселекції, негативні наслідки чого посилились у загальнодержавному масштабі, повним усуненням конкурентних механізмів в економіці і політиці, а також ідеологізацією, політизацією і непотизацією критеріїв відбору, проведенням земляцької й кланової кадрової політики. Незважаючи на постійну критику і негативну практику, влада започаткувала традицію призначення іноземців на високі посади в Україні, що породжує ще одну проблему – нехтування і зневагу до інституту громадянства. До того ж частина нинішньої еліти має критичний масив компрометуючої інформації в руках спецслужб Росії, а тому залежна від неї, вразлива з її боку.

Проблеми української еліти значною мірою пов'язані, на наш погляд, з її рустикальністю (від англ. *rustical* – сільський, народний). Звідси походить і її специфічне бачення світу – обмеження в часі й просторі, нездатність вибудувати стратегію розвитку. Рустикальна еліта існує в межах аграрного циклу (сонячного року) та обмеженої кордонами території (межі селища, міста, області, у кращому разі – країни). Тому бюджет формується лише на рік (тоді як західне суспільство планує бюджет на п'ять і більше років, тобто живе майбутнім), увесь світ сприймається статичним, а концепція розвитку країни в контексті глобального світу, що весь час змінюється, відсутня. Головним пріоритетом стає село, навіть проголошується рік села. За своїм світоглядом, ментальністю, світорозумінням, типом мислення її представники репрезентують цінності індустріального, а то й агропромислового суспільства [10, с. 216–227].

Отже, за роки незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Нову еліту можна вважати національною, демократичною лише умовно, або як норматив, маючи на увазі, що створення дійсно державницької еліти – одне із пріоритетних завдань розвитку по-

літичної системи нашого суспільства. Нинішній вітчизняний істеблішмент уособлює квазіеліту, яка не здатна адекватно відповідати викликам глобалізованого світу, гідно захищати національні інтереси. В особі найвищих державних чиновників, опозиції, в особі всього українського політичного класу ми бачимо головну проблему країни – відсутність людей, здатних мислити масштабно, стратегічно. Невідповідність наявних ресурсів і дій політичної еліти породжує феномен «внутрішнього пожирання» України. Безпорадність соціально-економічної політики, «номенклатурний патріотизм» керівної еліти зробили країну такою слабкою, що вона змушена йти на нові, небезпечні поступки у відносинах з іншими державами. Реально українська зовнішня й внутрішня політика давно вже похідна від політики інших держав, насамперед ЄС, США і Росії.

Українська владна еліта демонструє нездатність відповідати на ризики і виклики, що постали перед Україною у ХХІ ст. Політично правлячий клас не знає, які національні інтереси потрібно просувати у глобалізованому світі, за якими правилами розвиваються «геополітичні ігри» і що потрібно в них відстоювати. Глобалістські тенденції у світовій економіці, жорстка конкуренція на міждержавному рівні ставлять перед нацією завдання, які в сьогоdnішньому аморфному стані українська держава та її політично правлячий клас вирішити не в змозі, що призведе найближчим часом до глобального відставання. На тлі посилення сусідів Україна ризикує де-факто втратити суверенітет, залишившись виконувати функції транзитної території. За таких умов при збереженні зовнішніх ознак державності правлячі еліти будуть виконувати лише функції місцевої адміністрації, а реальні владні функції остаточно перемістяться поза межі країни. Уже й сьогодні ми спостерігаємо факти, коли українські політики апелюють до світової громадськості за допомогою у розв'язанні внутрішніх проблем.

Якісні відмінності нашої політичної еліти від європейської полягають в тому, що там статус вищих верств суспільства визначається не стільки їхніми ієрархічними повноваженнями та власним капіталом, скільки якістю отриманої освіти, накопиченими знаннями та компетенцією, інтелігентністю та аристократизмом. Українська політична еліта має іншу енергетику. Вона у своїй масі презентує, з одного боку, партійно-господарську номенклатуру минулого, а з другого – нових господарських «баронів», що утвердили себе на базі суперечностей первісного нагромадження капіталу, його тінізації, зрощування з державною бюрократією. І перша, й друга частини політичної еліти поки що не змогли вирватися з лещат прокомуністичного світогляду, не відчувають ритму сучасних глобально-цивілізаційних перетворень, зупинилися у своєму духовному та загальноосвітньому зростанню,

не прогресують, відчутно поступаються інтелектуальному потенціалові суспільства [10, с. 273–274].

Нова політична еліта має стати елітою заслуг (меритократією), елітою відповідальності, а не елітою привілеїв. А щодо «привілеїв», необхідних для здійснення державної влади, то вони мають бути оформлені законодавчо й доведені до відома громадськості, передбачати чітке дотримання певних правових і моральних обмежень для представників влади. Крім того, для підтримання соціальної значущості та забезпечення ефективності управління правляча еліта повинна розробляти й реалізовувати об'єктивно необхідні дії, які б усували небезпечне наростання соціальних протиріч і напруженості, вміло регулювати всі аспекти суспільного життя. А це можливо лише в тому випадку, якщо політична еліта буде функціонувати як соціально орієнтований інститут.

Для політичної еліти важливо консолідувати різноманітні інтереси і волевиявлення в єдину результуючу волю і тим самим розширити свою соціальну базу. У підсумку, її остаточні рішення – це результат узгодження і корегування курсів, врахування всього розмаїття соціальних позицій на загальнодержавному і місцевому рівнях. Влада еліти сильна і стабільна, якщо її рішення раціональні, їх реалізація ефективна і в суспільстві досягнуто баланс соціальних інтересів [1, с. 172].

Разом з тим пануюча політична еліта відносно самостійна і в чомусь навіть автономна щодо тих класів і соціальних груп, верств і прошарків, інтереси яких вона представляє. Це не проста ієрархічна система, як видається на перший погляд. Висока відповідальність діяльності політичних еліт детермінує комплекс вимог, яким вона обов'язково має відповідати. Розвиток суспільства, стабільність чи нестабільність його існування напряму залежать від якості й управлінських можливостей політичних еліт.

Зрозуміло, еліти формуються довгими роками. Те, що у нас тривалий час не було власної незалежної державності, наклало негативний відбиток на формування сучасних елітарних прошарків. По суті, у нас це істеблішмент, а не справжня еліта, яка здатна ефективно реалізовувати національні інтереси. Безумовно, сучасний істеблішмент не відповідає належним чином на виклики, перед якими постала сьогодні Україна. Існує й великий розрив між очікуваннями в суспільстві від дій влади та реальним станом речей. Тому є шанс того, що ті еліти, які є ними не за формальним статусом, все ж таки будуть представлені у владі.

Еліта не може формуватися штучно, за командою. Це – процес еволюційний й органічний, який торкається будь-якого соціуму. Суспільство фактично природно здійснює відбір лідерів, авторитетів думки, і від того, наскільки

зрілим є це суспільство, залежить і якість еліти. Вітчизняна еліта є віддзеркаленням нашого суспільства. Тому, якщо ми хочемо мати якіснішу еліту в будь-яких сферах, повинні говорити насамперед про рівень самого суспільства. Нова еліта в Україні народиться із громадянського суспільства, яке обиратиме лідерів не на основі популізму чи підкупу, а на базі ґрунтового аналізу, здатності мислити по-державницьки. Таке державницьке мислення має бути у свідомості більшості українців. Відповідно, й вимоги до лідерів у такого суспільства матимуть державницькі критерії. Сьогодні громадянське суспільство поки не здатне вплинути на те, щоб максимально бути присутнім при владі. Хоча окремі представники такої еліти вже є, але ще не накопичилася критична маса, а отже, немає їхнього відчутного впливу на суспільні процеси.

Побіжно зазначимо, що сучасне українське суспільство однаково потребує як кваліфікованої політичної еліти, здатної насичувати владні структури, забезпечуючи розв'язання стратегічних завдань національного розвитку, так і духовно зрілої інтелігенції. У будь-якому здоровому суспільстві інтелігенція є своєрідною зв'язкою між його прошарками, вона немов би цементує суспільство, надає почуття повноцінності, значущості, стабільності. Спихування інтелігенції на узбіччя, а надто – у глухий кут, обертається політичним безладдям, соціальним хаосом і тотальною деградацією, утратою соціальної раціональності.

Одне із завдань політичної еліти – сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори, в яких усі українці різних регіонів за допомогою освіти та просвіти могли усвідомити себе соборною державоцентричною нацією. Необхідно враховувати й те, що свідомість наших громадян перебуває під потужним впливом культурно-інформаційного простору сусідньої держави. Не слід забувати, що як поза межами України, так і всередині її є противники української незалежності.

Євроінтеграційна стратегія України, наше природне прагнення піднятися до західного рівня життя й добробуту, побудувати в себе Європу – це не лише відповідні принципи державотворення, економічної та соціальної політики, а й глибока європеїзація політичного класу, який має спрямовувати зазначені трансформації, визначати їхні механізми, забезпечувати їх утілення в життя. Однак найбільш гальмівною ланкою євроінтеграційного процесу є, на наш погляд, низька якість політичної еліти, її провінціалізм, зверхність та самолюбство, брак таких необхідних в умовах перехідного суспільства толерантності та конструктивізму. Українське суспільство й досі залишається поза межами конструктивного діалогу. Нам бракує європейської культури і вмін-

ня, залишаючись різними, знаходити компроміс і не тільки співжити, а й бути конкурентним проектом у глобальному світі.

Ми поділяємо думку Г. Щокіна про те, що «теперішній історичний момент у житті України є, напевно, найнижчою точкою вичерпуваного соціального циклу й характеризується найгострішими суперечностями, а деколи навіть асоціальною, часто криміналізованою елітою. Застосовувані сьогодні до речі й не до речі авторитарні методи політичного управління треба скеровувати на недопущення, з одного боку, охлократії з її незмінною трансформацією в тиранію, а з другого, – на соціальне “витіснення” кримінально забарвленої олігархії з політичної авансцени і заміни її на духовно орієнтовану інтелігенцію. Саме такі умови можуть забезпечити поступовий прихід до соціального управління української меритократії, найпридатнішої з огляду на історичну перспективу» [11, с. 4].

Перша, визначальна необхідна зміна полягає в тому, щоб відтворити в Україні національно-патріотичну еліту, яка б ставила на перший план саме ідею служіння своєму народу. Друга зміна зводиться до вироблення єдиної ідеології і мети політичного курсу, котрі об'єднують усі групи і верстви суспільства, класи та партії, що відображають їхні професійні, національні, територіальні інтереси, здатні відродити стимули до праці, спрямувати їх на створення громадянського суспільства, в якому діє система соціального діалогу. Підґрунтя такої ідеології мають становити: по-перше, філософія поєднання інтересів особистості, підприємства, регіону, держави, а не підпорядкування їх корпоративно-клановим інтересам, що стали монопольними; по-друге, – подолання пріоритетності економізму над гуманітарним мисленням, узгодження принципів економічної ефективності та соціальної справедливості [10, с. 326–327].

Успішна реалізація політичною елітою функції суб'єкта суспільних трансформацій, якісних змін можлива лише за певних умов, а саме: наявності політичного плюралізму, зміни виборчої системи з метою гарантування рівноправної конкуренції потенційних еліт; розширення системи каналів і принципів політичного елітогенезу, формування переважної більшості політичної еліти не шляхом призначень, а в результаті загальних виборів і конкурентного відбору; забезпечення певної рівноваги, компромісу, балансу різних соціальних сил, тобто формування консенсусно-об'єданого типу політичної еліти; максимальної відкритості формування еліти на всіх рівнях, упередження можливості її трансформації у «нову номенклатуру», постійне поповнення її професійно підготовленими і функціонально здібними людьми; оновлення менталітету політичної еліти, усвідомлення того, що суспільні зміни потребують серйозного інформаційного супроводу, а також урахуван-

ня думки народу, інституцій громадянського суспільства; наявність постійного демократичного контролю за діяльністю владних структур з боку громадськості, ЗМІ, політичних партій та організацій; згуртованості різних верств суспільства, гармонізації їхніх соціальних інтересів, досягнення співробітництва і тісної взаємодії всіх сил у суспільстві; чіткого дотримання законності, демократичних норм і процедур, необхідних і обов'язкових для нормального функціонування правової держави і громадянського суспільства.

Дотримання зазначених вимог, на нашу думку, сприятиме створенню стабільної політичної системи, формуванню ефективної еліти, здатної реалізовувати національні інтереси і, найголовніше, досягати стабільності, динамічного розвитку українського суспільства і держави. Сучасна українська еліта має бути відповідальною за відродження української нації, за розбудову громадянського суспільства в Україні. Її діяльність мусить спонукати громадян до активних і солідарних дій, гармонізувати потреби розвитку особистості та вимог сталості функціонування суспільства. З цього приводу І. Белебеха слушно зазначає: «Українська еліта зобов'язана вести націю до високої самоорганізації. Саме еліта покликана “запліднити”... національну людність таким світобаченням, щоб кожна людина відчувала себе державотворцем... наповнилася почуттям відповідальності за долю нації» [12, с. 504]. Зрештою українська політична еліта має стати складовою європейської ліберально-демократичної еліти, ідентифікувати себе з відповідними цінностями.

Висновки. Сучасне українське суспільство відчуває гострий дефіцит якості еліти, що дається взнаки як всередині країни, так і у відносинах із зовнішнім світом. Тому має розпочатися реальний процес елітаризації політичного правлячого класу через його оновлення, поповнення насамперед молоддю, що потребує поступових й еволюційних перетворень. Елітаризація політичного класу має розглядатися не лише як важливий атрибут державного будівництва, а й як основа модернізації українського суспільства загалом і тому потребує осмисленої загальнодержавної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н. Н. Политическая элита в условиях трансформации современного российского общества / Н. Н. Волкова // Вестн. Бурят. гос. ун-та. Философия, социология, политология, культурология. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 2008. – Вып. 6. – С. 170–173.
2. Шлезингер А. Циклы американской истории / Артур Шлезингер ; пер. с англ., закл. ст. В. И. Терехова. – М. : Издат. группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – 688 с.

3. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : ООО «АСТ», 2005. – 789 с.
4. Манхейм К. Диагноз нашего времени : пер. с нем. и англ. / Карл Манхейм ; отв. ред. и сост. Я. М. Бергер и др. – М. : Юрист, 2004. – 700 с.
5. Франко І. Перехресні стежки / Іван Франко // Збір. творів у 50-ти томах. – Т. 20. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 256–480.
6. Кралюк П. Ніч без елітарності / Петро Кралюк // День. – 2013. – 23–24 серп. – С. 11.
7. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Х. : НТУ «ХПІ», 2010. – Вип. 26 (30). – С. 110–118.
8. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією / Олександр Панарін // Персонал. – 2006. – № 5. – С. 50–63.
9. Габович О. Прокляття невіглаством / Олександр Габович // Дзеркало тижня. – 2003. – № 36. – 19–26 верес. – С. 13.
10. Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України : наук.-попул. есе / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.
11. Щокін Г. Концепція соціального розвитку: висновки для України / Георгій Щокін // Сільські вісті. – 2002. – 27 груд. – С. 3–4.
12. Белебега І. Національне прозріння українців / І. Белебега. – Х. : ФОП Здоровий Я. А., 2012. – 580 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА КАК ФАКТОР ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Козловец Н. А.

В статье на основе анализа исторического опыта и современной практики Украины исследована роль политической элиты в процессах государственного строительства. Указывая на зависимость становления и укрепления украинской государственности от собственной национальной элиты, автор утверждает, что в фазу независимости Украина вошла с квазиэлитой, неспособной реализовать национальную идею во всей ее полноте. Обосновывается необходимость формирования новой генеративной элиты – элиты заслуг (меритократии), способной обеспечить эффективное управление страной в условиях стремительных политических и социально-экономических изменений. Различая понятия «истеблишмент» и «политическая элита», автор доказывает, что трансформации, которые происходят в современном украинском обществе, формируют социальный заказ на качественно новый тип политической элиты, способной быть субъектом общественных изменений, их инициатором и координатором. Характеризуя основные требования

к процессу современного элитобразования, автором предлагаются и пути успешной реализации политической элитой функций субъекта общественных трансформаций, качественных изменений.

Ключевые слова: элита, политическая элита, истеблишмент, украинское общество, государственность, государственное строительство, трансформация, глобализация.

POLITICAL ELITE AS A SUBJECT OF STATE BUILDING IN CONDITIONS OF UKRAINIAN SOCIETY TRANSFORMATION

Kozlovets M. A.

The article based on analysis of historical experience and contemporary practice of Ukraine investigates the role of the political elite in the process of state building, social changes. Ukrainian historical tragedy is conditioned by the constant disconnect of elite generations, loss of tradition of sacrificial service to the people when within centuries alien elite was impose to Ukraine and its regions with different principles and basis of life organization, culture and traditions. The author sees the dependence of the formation and strengthening of Ukrainian statehood on their national elites as the fact and concludes that in the latest phase of independence Ukraine entered together with the quasi-elite that is not able to realize the national idea in its entirety. Civil society and a legal democratic state development condition the necessity of the political elite as a socially oriented institution. The article proves the necessity of the formation of a new generative elite – the elite of merit (meritocracy), liability elite which is capable to ensure effective governance in terms of rapid political and socio-economic changes, skillfully regulate all aspects of public life. Ukrainian political elite should become a part of the European elite, identify themselves with the relevant values.

Distinguishing the concept of «establishment» and «political elite», the author argues that the transformation taking place in the modern Ukrainian society forms the social order to a new type of political elite that could be the subject of social changes, they initiator and coordinator, to be responsible for reforming the country, their professional and managerial ability. The process of elitarization of the political class is seen not only as an important attribute of state-building, but also as the basis of political modernization. Particular attention is paid to the peculiarities of the formation of political Elitas, their specific function in the system of social relations. Describing the basic requirements for modern elitogenesis process, the author offers the successful way to implementation of function of the subject of social transformation and qualitative changes, including: the presence of political pluralism, changes in the electoral system to ensure equal competition of potential elites; ensurance of a certain balance, compromise, the balance of the different social forces, ie the formation of joint consensus-facial features of the political elite; maximum openness of elite at all levels, constant replenish with the trained professionals and functionally capable people; update of the mentality of the political elite, understand-

ing that social changes need serious information support and elicit people, civil society institutions; the availability of permanent democratic control over the activities of authorities by the public, the media, political parties and organizations; consolidation of the various sectors of society, harmonizing their social interests and achievement of cooperation and close cooperation of all forces in society; a clear rule of law, democratic norms and procedures necessary and required for normal functioning of the constitutional state and civil society.

Key words: *elite, political elita, installation, Ukrainian society, statehood, state-building, transformation, globalization.*

УДК 323.232+316.74

С. В. Куцепал, доктор філософських наук, професор

СПЕЦИФІКА ІДЕОЛОГІЇ В ПАРАДИГМІ ПОСТМОДЕРНУ

У статті досліджено семантичне наповнення поняття «ідеологія» в постмодерній парадигмі та здійснено аналіз ідеології як інструмента політичної дії. Проаналізовано суттєві риси світоглядної кризи, в якій опинилося людство у XXI ст., та доведено, що шлях виходу з цієї світоглядної кризи людство знаходить у топосі ідеології, яка покликана примірити співіснування різноманітних світоглядів в умовах автономізації політичної сфери. Доведено, що специфіка ідеологій в умовах Постмодерну в тому, що як ліві, так і праві ідеології мають ризоматичну природу, завдяки чому акцент робиться залежно від ситуації або на концептуальній, або на емоційній складовій, вони обидві оголошуються субстанційно рівнозначними в інтелектуальному вимірі політичної сфери.

Ключові слова: ідеологія, постмодерн, світогляд, світоглядна криза, картина світу, суспільство, суспільний консенсус, соціальна сфера, політична сфера.

Актуальність проблеми. Соціально-політичний ландшафт сучасного світу характеризується значною кількістю посттоталітарних держав, що еволюційно чи революційно позбавилися тиску тоталітарних ідеологій, які об'єднували всі сфери соціокультурного буття на підставі певного метафізичного принципу (діалектичного матеріалізму, нації, класової боротьби тощо). Доволі несподіваним наслідком краху тоталітарних режимів стала втрата віри в державу як у «провідника реформ і оплот особистої безпеки» (І. Валлерстайн). Соціалізм, здається, назавжди втратив свої позиції, «структурою сучасної соціальної тотальності є капіталізм з його процесами диференціації та автономізації, комодифікації та матеріалізації, фінансіалізації та шизофренізації, які забезпечують двигун і матрицю сучасної світової системи, особливо після краху радянського “комунізму”» [1, с. 229]. Однією з домінуючих філософем сучасності, новою культурною домінантою вже майже півстоліття залишається постмодернізм з програмною тезою про всюдисущність влади, її «розлитість у суспільстві», адже «Ім'я влади – Легіон» (Р. Барт). При цьому традиційна ідеологія оголошується різновидом метанаративу та відкидається як породження Модерну, якому немає місця у суспільстві споживання, де політика витісняється економікою, оскільки домінує логіка ринку та грошей. «Споживання – це не матеріальна практика і не феноменологія “достатку”; воно не визначається ані їжею, яку людина їсть, ані одягом, який

носить, ані машиною, якою їздить, ані мовним чи візуальним змістом образів і повідомлень, а лише тим, як усе це організовується в знакову субстанцію: йдеться про віртуальну цілісність речей і повідомлень, що утворюють дискурс. Споживання є діяльністю систематичного маніпулювання знаками» [2, с. 213]. Декілька десятиліть західні інтелектуали тішилися ілюзією переконливої й остаточної перемоги лібералізму і «західного способу життя», проте події останніх років в Україні, Сирії, проблеми в Євросоюзі доводять неспроможність подібних переконань, стає очевидним, що ідеологічна складова відіграє важливу роль у світовому політичному процесі. Актуальність дослідження ідеології у контексті постмодерного дискурсу визначається як теоретичними, так і практичними викликами сучасності, оскільки політичні трансформації, від яких потерпає світ ХХІ ст., для свого вирішення потребують відповідного ідеологічного підґрунтя.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематику дискурсу «ідеологія і політика» знаходимо у працях А. Гоннета, О. Гьофе, В. Вальденфельса, С. Жижека, Г. Йонаса, К. Маннгайма, Е. Лакло, Ш. Муфф, П. Рікера, А. Шюца та ін. Серед вітчизняних дослідників варто назвати Л. Губерського, В. Корабльову, М. Мінакова та ін.

Метою статті є розкриття семантичного наповнення поняття «ідеологія» в постмодерній парадигмі та здійснення аналізу ідеології як інструмента політичної дії.

Виклад основного матеріалу. Однією з дефініцій поняття «ідеологія» є дефініція К. Маннгайма, згідно з якою ідеологія – це «упереджене ставлення до дійсності, що репрезентує погляди груп і класів, які знаходяться при владі» [3]. Основними характеристиками ідеології традиційно вважаються: панування над пізнавальною здатністю; здатність керувати оціночними судженнями; здатність бути керівництвом до дій; логічна послідовність (В. Маллінз). Проте ці уявлення про ідеологію суттєво змінюються у постмодерному суспільстві.

ХХ ст. поставило перед європейською спільнотою завдання, вирішити яке дуже непросто, – зорієнтуватися та знайти себе в ландшафті абсолютної світоглядної свободи, протистояти «терору повної свободи» (З. Бауман), адже тотальна плюральність постсучасності найбільш виразно виявляється саме в ідеологічній сфері суспільної свідомості, де заперечуються і віра епохи Модерну, і соціалістично-комуністична догма. Місце захопленого, пасіонарного модерного суб'єкта посів анемічний суб'єкт постсучасності, що втратив здатність бажати і відчувати (В. Корабльова). Настає ера гіперреальності, стверджував Ж. Бодрійяр, коли домінують фантоми та симулякри реальності, а маса і натовп набувають химерних ознак, постають явищами з префіксом квазі-, недо-. Інші французькі мислителі Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вводять

поняття «бажаючі машини», над якими владарює індустрія бажань – ерзац «політичного» у постмодерному контексті.

«Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра» [4, с. 277–278]. Модерн абсолютно зруйновано і як світоглядну установку, і як ідеологію, адже «основою модерної політики була артикуляція універсальних цілей, таких як свобода, рівність та справедливість, а також трансформація інституційної структури заради імплементації цих цілей», тоді як у постмодерній політиці, «політиці ідентичності» (*identity politics*), «ліберальний проект надання усім загальних прав поступився місцем партикулярній боротьбі окремих груп, які виборюють власні права» [5]. С. Бест і Д. Келлнер вважають засадничою для *identity politics* концепцію «генеалогічної політики» М. Фуко, яка прагнула позбавити пригноблені групи населення влади домінуючих наративів, замість них утверджується новий вид влади – влада – маніпуляція бажаннями.

Людство змушене вибудовувати нову онтологічну реальність не лише матеріально, а й символічно – словом та ідеєю, настає час тріумфу дефініцій, оскільки влада через дефініції «чеканить суспільство» (С. Оффенбартл).

Світоглядні проблеми перетворюються на засоби політичного впливу. «Заперечення ідеології і практики тоталітаризму, насилля, війни породжує прихильність і визнання цінностей плюралізму, діалогу, дискурсу, миру, конкуренції ідей тощо» [6, с. 71].

Інтелектуальним тлом кінця ХХ – початку ХХІ ст. є постмодерн – це філософія, що маніфестує розпад будь-яких ієрархій в сучасній культурі, вказує на факт масового усвідомлення несправжності (ілюзорності) суспільних ідеалів та соціальних практик [7], а «сучасність» перетворюється із структурованої та синхронізованої форми подій історії на самостійний троп для досягнення сьогодення [1, с. 227].

Також постмодернізм репрезентується як парадигма суспільного поступу, за якої змінюється модель розвитку, підвищується ступінь плюралізму трансформації, відкривається новий діапазон соціальних ролей людини [8, с. 18], з постмодерном асоціюються невизначеність, відсутність канонів, карнавалізація, взаємодія, посилення самовираження людини [8, с. 20].

У трикутнику «суспільство – влада – ідеологія» свої правила та вимоги, постмодерна реальність фрагментарна, провокативна, ілюзорна, традиційні технології політичної комунікації та канали впливу на соціум не працюють, найбільш дієвими видаються ігрові та ритуальні елементи комунікації, а цинізм оголошується ідеологічним стрижнем, на який накручуються слабо структуровані феномени і процеси «плинної сучасності» (В. Корабльова). «Замість нормативного регулювання поведінки пересічного громадянина –

зваблення споживача; замість насадження ідеології – реклама; замість легітимації влади – прес-центри і прес-бюро» [9, с. 74], наслідком такої ситуації стала фрагментація соціуму, де свобода замінюється байдужістю і вседозволеністю.

«Світ уже більше не єдина цілісність, а радше нагадує арену розсіяних і несумісних сил» (З. Бауман), відбувається «гібридизація політичних ідеологій» (В. Корабльова), наслідком цього стає усвідомлення необхідності розробки максимально цілісної картини світу, подолання світоглядного дефіциту, побудова світоглядного «фундаменту», що забезпечить можливість та дієвість суспільного консенсусу, уможливить зведення множинних картин світу до загальноприйнятної моделі. Шлях виходу з цієї світоглядної кризи людство знаходить у топосі ідеології, яка покликана примірити співіснування різноманітних світоглядів в умовах автономізації політичної сфери.

Вибудовуючись навколо центральної міфологеми, ідеологія здатна до імплузії інших, додаткових, політично значимих смислів, завдяки яким можна перетворити населення на електорат. «Політична ідеологія не просто змобілізує маси, але завдає досить чіткий вектор для їхньої політичної активності, визначає конкретні дії та методи, які повинні бути зреалізовані для втілення конкретних політичних цілей або цінностей» [10, с. 65].

Політика, а разом і ідеологія, стає театром, оскільки «маніфестує себе як така, коли представникам надається сцена, де вони можуть спостерігатися аудиторією, і коли глядач вимагає постановки на сцені, стає нормою політичної взаємодії» [11, с. 66]. «Постмодернізм є ареною, на якій самостверджуються різноманітні сучасні ідеології – фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм та ін.» [4, с. 272].

Як зауважує В. Горбатенко, за умов зміни епох, ціннісної основи цивілізаційного розвитку об'єктивні підстави має поєднання процесу модернізації суспільства з процесом постмодернізації. Заслуга постмодерністів полягає в тому, що вони «сконструювали такий політичний барометр, який дозволяє нам, хто не помічає свого заглиблення у нове середовище, зафіксувати суттєву зміну “атмосферного” тиску». Подібна фіксація може серйозно вплинути на попередження різних дисонансів, забезпечить адекватні дії і реакції усіх суб'єктів політики [12, с. 156].

Специфіка ідеологій в умовах Постмодерну в тому, що усталені модерні маркери політичних партій перетворюються на порожні ярлики, втрачають ідеологічну визначеність. Змінилися й люди, як зауважив П. Слотердаjk, вони перетворилися на «подвійних агентів», в теоретичному плані в процесі соціалізації засвоїли етичні норми та ідеали, але при вирішенні повсякденних проблем керуються прагматичними міркуваннями. Як ліві, так і праві ідеології мають ризоматичну природу, завдяки чому акцент робиться залежно від

ситуації або на концептуальній, або на емоційній складовій (адже значна кількість населення деяких пострадянських країн все ще тужить за минулим, «робить політичний вибір не в результаті виваженого аналізу, а під впливом емоцій» [13, с. 13]). Вони обидві оголошуються субстанційно рівнозначними в інтелектуальному вимірі політичної сфери. Ризома легітиміє горизонтальні, децентралізовані, «броунівські» потоки різноманітних бажань всередині споживацького суспільства. «Бажання означає не думати ні про що, забути про все. Воно тотожне безпорадності. Загалом, це втеча. Проте не втеча від реальності, а від самої думки про спротив» [14]. Саме тому сучасна ідеологія часто має містифікаційний, ілюзорний характер (К. Маннгейм), здійснює прихований, невідрефлектований вплив, закликає до бою романтиків, а до розподілу результатів їхньої боротьби першими приходять прагматики.

Висновки. XXI ст. можна назвати епохою постсенсу, адже кожний новий виклик, який отримує людство, це підтверджує, а найбільш дієвими є ті меседжі, що висвітлюють антисенсовні події, тому й найбільш лякають, і, в той же час, приваблюють своєю абсурдною енігматичністю. Домінантою стає «не діяльність концептуально-сміслового характеру, а знаково-символічна діяльність, так би мовити, “ковзання” по поверхні означуваного (знаків), своєрідна гра зі знаками, а не зі смислами» [15, с. 149–150]. Ідеологія в топосі постмодерної парадигми семантично заангажована, незважаючи на те, що вона створює та використовує різноманітні соціальні смисли, сама ідеологія перетворюється на точку втрати смислу, не може бути ототожнена з жодним конкретним смислом. Виникає новий різновид ідеології – *identity politics*, істотною ознакою якої є участь груп маргінесу, які не входять у топос «білої, чоловічої, гетеросексуальної, капіталістичної культури» (Бест, Келлнер). «Макроутопія» епохи Модерну втрачає сенс, бо вона переможена і замінена множинами «мікроутопій», породжених нестримними бажаннями маси («мовчазної більшості» – Ж. Бодрійяр), яка прийшла на зміну політичним референтам Модерну (клас, нація), адже більше нема колективного смислу, є лише водоспад нестримних бажань, «Id» нарешті звільняється від влади раціонального «Ego» та сором'язливого «Superego».

ЛІТЕРАТУРА

1. Корабльова В. Соціальні смисли ідеології / В. Корабльова. – К. : ВАДЕКС, 2014. – 350 с.
2. Бодрійяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрійяр ; пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
3. Мангейм К. Идеология и утопия [Електронний ресурс] / К. Мангейм. – Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/13_m/an/heim6.html.

4. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.
5. Best S. Postmodern Politics and the Battle for the Future [Електронний ресурс] / S. Best, S. Kellner. – Режим доступу: <http://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/postmodernpolitics.pdf>.
6. Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність / А. А. Постол // Гуманіт. вісн. ЗДІА. – 2010. – Вип. 42. – С. 69–79.
7. Бьюз Т. Цинизм и постмодернизм / Тимоти Бьюз ; пер. с англ. С. А. Зеленского. – М. : Изд-во КДУ, 2016. – 270 с.
8. Хома Н. М. Політичний перформанс як постмодерна форма соціального протесту / Н. М. Хома // Вісн. НТУУ «КПІ»: Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – Вип. 1 (21). – С. 18–22.
9. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социолог. журн. – 1994. – № 4. – С. 70–79.
10. Вонсович Г. Б. Дискурс політичної ідеології / Г. Б. Вонсович // Зб. наук. пр. «Політол. студії». – 2013. – Вип. 3. – С. 60–72.
11. Borreca A. Political Dramaturgy: a Dramaturg's (Re)View / Art Borreca // The Drama Revue. – 1993. – Vol. 37, No. 2. – P. 56–79.
12. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти / В. Горбатенко // Соціогуманіт. проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 151–166.
13. Lippmann W. Public Opinion / W. Lippmann. – Mansfield Centre, CT : Martino Publishing, 2012. – 233 p.
14. Horkheimer M. The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception [Електронний ресурс] / M. Horkheimer, T. Adorno. – Режим доступу: http://www.icce.rug.nl/~soundscapes/DATABASES/SWA/Culture_industry_4.shtml.
15. Ратников В. Посмодернистские ситуации и их эпистемологические особенности / В. Ратников // Вісн. Харк. держ. ун-ту. Серія: Теорія культури і філософія науки. – Х., 2000. – № 464. Постмодернізм у філософії, науці та культурі. – С. 147–152.

СПЕЦИФИКА ИДЕОЛОГИИ В ПАРАДИГМЕ ПОСТМОДЕРНА

Куцепал С. В.

В статье анализируется семантическое наполнение понятия «идеология» в постмодерной парадигме, анализируется идеология как инструмент политической деятельности. Проанализировано основные черты мировоззренческого кризиса, в котором оказалось человечество в XXI в. и доказано, что выход из этого мировоззренческого кризиса находится в плоскости идеологии, способной примирить разнообразные мировоззренческие системы в условиях автономизации политической сферы. Доказано, что специфика идеологий в условиях Постмодерна в том, что как

левые, так и правые идеологии обладают ризоматической природой, потому в зависимости от ситуации актуализируют либо концептуальный, либо эмоциональный аспекты, которые являются субстанционально равнозначными.

Ключевые слова: идеология, постмодерн, мировоззрение, мировоззренческий кризис, картина мира, общество, социальный консенсус, социальная сфера, политическая сфера.

SPECIFICITY OF IDEOLOGY IN THE PARADIGM OF POSTMODERNITY

Kutsepal S. V.

The article explores the semantic content of the concept of «ideology» in the postmodern paradigm and analyzes ideology as an instrument of political action.

It is proved that the 20th century has set the task for the European community to solve which is very difficult – to orientate and find oneself in the landscape of absolute worldview freedom, to resist the «terror of complete freedom» (Z. Bauman), because the total pluralism of postmodernity is most clearly manifested in the ideological sphere of social consciousness, where the faith of the Modern Age and the socialist-communist dogma are denied. Humanity is compelled to build its own ontological reality not only materially, but also symbolically – by word and idea. World outlook problems turn into means of political influence.

This results in awareness of the need to develop the most comprehensive picture of the world, overcoming the ideological deficit, building a world outlook «foundation», which will ensure the possibility and effectiveness of public consensus, will allow the information of multiple world pictures to the generally accepted model. Humanity finds the way out of this worldview crisis in the topos of ideology, which is designed to try on the coexistence of different worldviews in the conditions of the autonomization of the political sphere.

It is argued the thesis that lining around the central mythologeme, ideology is capable of implosion of other, additional, politically significant meanings, thanks to which it is possible to turn the population into an electorate.

It is proved that the specificity of ideologies in postmodern conditions is that both left and right ideologies have a rhizomatic nature, due to which the emphasis is made depending on the situation or on the conceptual or emotional component, they both are declared substantively equivalent in the intellectual dimension of the political sphere. That is why modern ideology often has a mystifying, illusory character (K. Mannheim), carries out a hidden, non-reflective influence, calls for romantics, and the pragmatists are the first to distribute the results of their struggle.

Key words: ideology, postmodernity, world outlook, ideological crisis, world picture, society, social consensus, social sphere, political sphere.

УДК 321.01

В. Я. Малиновський, доктор політичних наук, професор

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Суспільно-політичні виклики, що постали перед Україною після Революції гідності у 2014–2017 рр., процеси європейської регіоналізації та децентралізації актуалізували дослідження у сфері політичної регіоналістики. Відповідно, у статті аналізується стан вітчизняної політичної регіоналістики в контексті зазначених трендів та як галузі наукового знання.

Ключові слова: політична регіоналістика, регіоналізм, регіоналізація, регіон, децентралізація.

Актуальність проблеми. Процеси глобалізації і регіоналізації торкнулися практично всіх європейських держав. Більше того, активізація і зростання ролі регіонів у сучасному світі створили новий формат європейської регіональної політики, що здійснюється у форматі доктрини регіоналізму. Сучасний європейський регіон – не просто адміністративно-територіальна одиниця, певна територія, а це своєрідний самоорганізований соціум, в якому формується нова регіональна ідентичність, що прагне більшої компетенційної ваги. Регіони в країнах ЄС вже фактично перетворилися на основні структури європейського політичного та економічного простору в контексті філософії «Європи регіонів». Зважаючи на зростання їхньої ваги, ХХІ ст. отримало назву «століття регіонів».

Очевидно, що політична наука не повинна стояти осторонь цих загальноєвропейських трендів, а активно супроводжувати цю загальну тенденцію розвитку просторових структур. Адже стабільність і збалансованість держави значною мірою залежить від регіональної структури, її адекватності політичному та соціально-економічному розвитку. У цьому контексті особливо актуальною темою є баланс у взаємовідносинах «центр-регіони», регулювання якого здійснюється за допомогою централізованих і децентралізованих механізмів. Усі зазначені питання є предметом дослідження політичної регіоналістики – напрямку політології.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Регіональній проблематиці, що має тривалу історію та завжди займала суттєве місце в дослідженнях вітчизняних державознавців, присвятили свої праці багато науковців, однак учених-по-

літологів серед них не так багато. За винятком окремих праць [1; 2; 3; 4], фактично відсутні монографії, в яких актуальні питання регіонального розвитку набули достатнього опрацювання. У політології напрями, пов'язані з політико-просторовими системами, що виступають як різновид політичної системи, розвинені недостатньо. У результаті регіональні проблеми розглядаються переважно економістами чи географами, а основна спрямованість політологічних досліджень зосереджена на аналізі регіональних електоральних процесів та регіональних еліт.

Невирішена частина загальної проблеми. Такий стан вітчизняної політичної регіоналістики викликає занепокоєння, оскільки адміністративна і територіальна реформи одним із головних напрямів передбачають кардинальні зміни саме у системі публічної влади на регіональному рівні. Це пов'язано, на нашу думку, з трьома факторами:

по-перше, з недооцінкою політичною наукою та політиками процесів, що відбуваються на регіональному та місцевому рівнях як важливих чинників, котрі мають суттєвий вплив на розвиток політичної системи суспільства;

по-друге, із хронічним запізненням наукової рефлексії щодо процесів, котрі відбуваються на регіональному рівні публічної влади в умовах незавершеності становлення місцевих політичних інститутів та їх реформування;

по-третє, з певним відставанням удосконалення методологічного інструментарію дослідження феномену регіоналізму.

З другого боку, напрацьована українськими вченими доктринальна база залишається незатребуваною політиками. У результаті ігнорування цього інтелектуального доробку розроблені владними інституціями проекти позначені недостатнім науковим забезпеченням.

Відповідно *метою статті* є аналіз стану вітчизняної політичної регіоналістики на сучасному етапі розвитку регіональної науки у контексті сучасних трендів регіоналізму.

Виклад основного матеріалу. У США, європейських країнах, Російській Федерації кінець ХХ ст. став періодом бурхливого розвитку регіоналістики як поля міждисциплінарної співпраці науковців у визначенні пріоритетів регіонального розвитку і територіальної організації влади. В Україні питання регіоналізму все ще залишається одним із найбільш дискусійних, а регіоналізація – віддаленим у часі проектом. Ще років п'ятнадцять тому до терміна «регіон» окремі політики і науковці ставилися досить обережно, а поняття «регіоналізм» фактично ототожнювали із сепаратистськими та іншими відцентровими проявами. У результаті цього, ключове поняття регіоналістики «регіон» з'явилося в національному законодавстві лише у прийнятому у 2005 р. Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» [5], однак без конкретного розкриття його змісту. Ще одне базове поняття

«регіональне самоврядування», що було введене в українське законодавство у 1990 р. [6], з прийняттям Конституції України 1996 р. та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» у 1997 р. [7] було вилучене із законодавчого поля.

Значною мірою недостатня увага до регіональних проблем обумовлює труднощі не лише у загальному доктринальному розумінні таких базових термінів: «глобалізація і глокалізація» «федералізм і федералізація», «регіоналізм і регіоналізація», «децентралізація і деконцентрація», «деволюція», «децентралізований унітаризм», «регіональне самоврядування», «регіоналізована держава», «регіональна ідентичність», а й у прикладному аспекті. Усе це негативно впливає на розвиток регіональної теорії та практики регіоналізму, свідченням чого є вкрай непослідовна регіональна політика держави, складність та неоднозначність трагічних політико-правових процесів: російська окупація Криму, самопроголошення так званих Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР).

Спостерігається занадто загальний і декларативний характер пропозицій щодо реформування органів публічної влади на регіональному рівні, а питання трансформації адміністративно-територіального устрою є найбільш дискусійним і при цьому – найменш науково обґрунтованим. Зокрема, однією з причин гальмування конституційної, адміністративної і територіальної реформ в Україні є неналежне опрацювання на теоретичному рівні оптимальної в нинішніх політико-економічних умовах моделі територіальної організації влади і місцевого самоврядування, а щодо відновлення інституту регіонального самоврядування дискурс взагалі відсутній. Пов'язані з цим гострі питання (регіоналізація, автономізація, федералізація, бікамеральний парламент, інститут префектур тощо) значною мірою стали предметом досліджень не вчених-політологів, а спекулятивною темою політиків, що не лише не сприяє їх вирішенню, а ще більше розколює українське суспільство.

Усе сказане є підтвердженням повільного розвитку регіональних досліджень, що, до останнього часу, обмежувалися економічною сферою, та відставання української регіоналістики від зарубіжної. Однак європейські тренди зростання ролі регіонів, які в ЄС стали головними суб'єктами не лише внутрішньої політики, а й міжнародної співпраці, змусили вітчизняних науковців кардинально переглянути підходи до цієї важливої теми. З'явилося усвідомлення того, що процеси регіоналізації повинні здійснюватися не під тиском політичної практики, а у результаті детального наукового обґрунтування з чітким прогнозуванням переваг і ризиків зазначеного процесу. Відповідно активізувалися дослідження у кількох напрямках: економічному, екологічному, політичному, інституційному, просторовому, історичному, культурологічному, глобалістичному (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні напрями регіоналістики

Напрями	Характеристика напрямів
Історичний	Спадщина (політична, економічна, соціальна, культурна); часові рамки протікання регіональних процесів
Економічний та екологічний	Структура виробництва, зайнятість, продуктивність, технології, екологічні обмеження, пов'язані з економічним розвитком
Інституційний (управлінський)	Система регулювання відносин, норми, інститути суспільства, захист прав власності
Культурологічний, соціальний	Культура, традиції. Рівень та структура доходів та споживання, доступ до базових соціальних послуг
Політичний	Централізація/децентралізація, демократизація, електоральні тренди, захист прав і свобод громадянина
Просторовий	Розмір території країни, регіону, просторове оточення, просторова периферійність
Глобалістичний	Відкритість інтеграційним процесам, присутність на світових ринках, вільний рух ідей, товарів, послуг, людей, капіталу

Джерело: Таблиця розроблена на основі [8, с. 12]

Позитивним фактором є те, що вітчизняна регіоналістика виокремилася з інших наук у відносно автономну сферу наукового знання, зайнявши власне місце в науковому дискурсі. При цьому не лише синтезувала регіональні напрацювання багатьох природничих і гуманітарних наук, а й виробила власну методологію аналізу життєдіяльності регіональних соціокультурних утворень. Як слушно зазначає у цьому зв'язку В. Литвин: «Заради справедливості слід відзначити, що сучасний стан регіональної науки в Україні уже далеко не той, яким він був чверть століття тому. Регіоналістика вийшла далеко поза межі притаманного їй впродовж радянського часу економіцентризму. Нині вже ніхто не ставить знак рівності між регіональною наукою й регіональною економікою – вчені-регіонознавці рівною мірою цікавляться і економічними, і соціальними, і культурними проблемами, уважно вивчають незбіги на рівні регіональної ідентичності й електоральних настроїв на регіональному рівні» [9].

Дійсно, на початковому етапі регіональних досліджень домінували виключно економічні підходи. Зокрема, американський учений У. Айзард адап-

тував методи макроекономіки для досліджень регіонів і міжрегіональних зв'язків, розробив моделі просторової рівноваги, формування промислових комплексів, дослідив суперечності в регіональних системах та ін. Згодом регіональні дослідження поширилася на багато інших наукових напрямів, найперше політичної науки, суспільної та економічної географії, публічного управління, етнополітики, історії, демографії, соціології, культурології. Такий універсальний підхід забезпечив комплексний розгляд категорії «регіон» не стільки території чи адміністративно-територіальної одиниці, скільки співтовариства людей із виробленими упродовж тривалої історичної еволюції механізмами відтворення, груповою ідентичністю, правовими та етичними нормами [10, с. 6]. Вітчизняна теорія регіоналізму вийшла на новий напрям дослідження – вивчаються не лише внутрішньодержавні регіональні процеси, але й процеси, пов'язані з транскордонним співробітництвом.

Дослідження регіону як багатоаспектної категорії об'єктивно потребує залучення та поєднання методології багатьох наукових галузей, тобто застосування міждисциплінарного підходу, який при вивченні суспільних явищ зарекомендував себе як найбільш ефективний. У результаті цього підходу, в окремих науках виокремилися наукові теорії, які досліджують цей об'єкт відповідним науковим інструментарієм.

Регіоналістика інтегрує декілька окремих **наукових концепцій**: *регіонологію (регіоніку)* і *регіонознавство*. Перша є науковою дисципліною, що вивчає особливості розвитку регіону як частини країни. Її визначають науковим напрямом, що вивчає закономірності системного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів, форми і методи регулювання цих процесів. Вона досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території.

Друга є галуззю наукових знань, що вивчає територіальну організацію господарства і життєдіяльності населення. Вона має на меті вивчення специфіки соціально-економічного, політичного, культурного, етноконфесійного, природного, екологічного розвитку соціально-економічних регіонів усіх рівнів [11, с. 231]. У зв'язку з тим, що предметне поле регіонознавства охоплює широкий спектр питань теорії та практики розвитку макрорегіонів світу, регіонознавство не завжди відносять до регіоналістики [12, с. 48–49].

Інші напрями досліджень зазвичай є субдисциплінами, теоріями середнього рівня економіки, соціології, етнографії, історії, демографії, політології та ін. Водночас усі вони є складовими регіональної науки та орієнтуються у своїх дослідженнях на міждисциплінарні підходи. До таких слід віднести:

– *регіональну економіку* – науковий напрям, що вивчає закономірність розміщення продуктивних сил та районів;

– *суспільну географію*, предметом якої є проблеми та успіхи просторового соціально-економічного розвитку. У межах *економічної географії* сформувався нові наукові напрями: географія і доступність, урбанізація, територіальний розвиток та міжнародна інтеграція;

– *історичну регіоналістику*, що займається ретроспективним дослідженням процесів регіоналізації та регіонального розвитку у природно-географічному, історичному, етно- й соціокультурному контекстах [13, с. 135].

– *регіональне управління*, предметом якого є моделі взаємоузгодженої діяльності органів публічної влади, бізнесу та інститутів громадянського суспільства, спрямованої на регіональний розвиток з урахуванням інтересів усіх зазначених суб'єктів;

– *регіональну етнополітику*, що аналізує регіональні етнополітичні відмінності, виявляє регіональні пропорції і диспропорції в геоетнополітичних зв'язках і співвідношеннях, обґрунтовує перспективні моделі оптимізації етнополітичних співвідношень та основи регіональної етнополітики [14, с. 124];

– *політичну географію*, що вивчає просторову організацію політичного життя, територіальне сполучення політичних сил, вплив географічного фактора на політику та політичні інституції. Вважають, що саме у її лоні зародилася *політична регіоналістика* [15, с. 622–624], так само як геополітика й електоральна географія.

Однак сьогодні політична регіоналістика виступає як самостійна щодо політичної географії дисципліна. Якщо політична географія робить акцент на застосуванні спеціальної методології, що розроблена в теоретичній географії, то політична регіоналістика, будучи частиною регіональної і політичної наук, робить акцент на політичних інститутах, явищах та процесах, які виступають об'єктом політології [12, с. 49]. Таким чином, *політична регіоналістика* – галузь знань, котра досліджує регіональну структуру держави та суспільства, міжрегіональну взаємодію, особливу увагу приділяє динаміці політичних інститутів та процесів у регіоні, характеру та взаємодії політичних сил, проблемам взаємодії центру та регіонів, а також зворотного впливу регіонального політичного середовища на державу та суспільство в цілому [16]. Відповідно, об'єктом політичної регіоналістики є політичні явища та процеси регіонального рівня, що виокремлюються у такі напрями досліджень: статус і роль регіону у політичному просторі; відносини між центром і регіонами; відносини між регіонами; відносини регіонів на міжнародному рівні; вивчення регіонального політичного соціуму.

Для вітчизняної політичної регіоналістики існує доволі широке дослідницьке поле, яке в сучасних надзвичайно складних політико-економічних умовах (тимчасова втрата Криму і значних територій Донбасу) потребує ак-

тивізації зусиль. Вона не може стояти осторонь цих подій, більше того, повинна бути в авангарді наукового дискурсу, пропонуючи адекватні відповіді на виклики ХХІ ст. Комплекс проблем, що торкаються цієї тематики, можна звести до таких загальних питань: якими мають бути взаємовідносини між центром і регіонами; якими мають бути взаємовідносини між регіонами; якою має бути модель публічної влади на регіональному рівні; якими мають бути взаємовідносини між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; яким має бути розподіл повноважень між усіма рівнями публічного управління; яким має бути територіальний устрій України.

Зважаючи на трагічні реалії 2014–2017 рр., слід чітко усвідомити, що Українська держава вже ніколи не буде такою, як до 16 березня 2014 р. (мається на увазі централізована унітарна республіка). На жаль, проблема дезінтеграції українського суспільства за період незалежності так і не була вирішена. Відповідно регіональна теорія має пропонувати оптимальні відповіді на цей виклик. Зокрема, яка модель державного устрою сприятиме припиненню відцентрових тенденцій, зміцненню цілісності держави і при цьому забезпечить ефективну модель публічного управління та демократії. При цьому зазначимо, що час, коли Україна могла провести адміністративно-територіальну реформу на основі принципів адміністративного регіоналізму, як це зробила Франція у 1982 р., провівши реформу з децентралізації без жодних ознак політизації повноважень регіональної влади (за винятком регіону Корсика, який у 1991 р. отримав особливий статус), змарновано. Відповідно, слід чітко усвідомити і відкинути всі популістські ілюзії щодо повернення Криму і Донбасу без застосування політичних інструментів регіоналізації. Особливо це стосується кримського питання, зважаючи на те, що там уже була адміністративно-територіальна автономія – Автономна Республіка Крим, що, однак, не вберегло від сепаратизму, а також на проблему національного самовизначення кримських татар. Окрім того, потенційно складними у цьому плані є території Півня України (особливо Одеса) та Закарпаття. До цього додаються не вирішені остаточно міжрелігійні та міжконфесійні проблеми.

Висновки. Перш ніж прийняти визначальні для подальшого розвитку держави рішення, слід знайти відповідь на ключове питання: до якої межі можна децентралізувати й деконцентрувати державну владу з метою формування ефективної моделі публічного управління на місцевому та регіональному рівнях, при цьому не лише зберегти територіальну цілісність держави, а й посилити національну безпеку. У цьому зв'язку наголосимо, що вивчаючи досвід європейських країн, не варто його ідеалізувати та бездумно калькувати, беззастережно виконувати поради та рекомендації зарубіжних політиків та експертів (особливо в частині федералізації). Адже зазначені реформи більшість країн ЄС проводили в умовах, котрі суттєво відрізнялися

від нинішніх українських. Необхідно також урахувати національну специфіку, що суттєво відрізняється від європейської, а також географічну наявність сусідньої країни-агресора, котра провокує і підтримує сепаратистські рухи в Україні. На жаль, зазначені питання не набули наукового обґрунтування з боку вітчизняної політичної науки. На наше переконання, вирішення цих визначальних для подальшого розвитку держави проблем має бути на першочерговому порядку денному української політичної регіоналістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми : [монографія] / за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2009. – 480 с.
2. Малиновський В. Я. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації : [монографія] / В. Я. Малиновський. – Луцьк : СПД Гадяк Ж. В., 2010. – 451 с.
3. Панченко Т. В. Політична регіоналістика : навч. посіб. / Т. В. Панченко. – Х. : ХНУ, 2011. – 187 с.
4. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти) : [монографія] / Т. М. Татаренко. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2005. – 415 с.
5. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 верес. 2005 р. №2850-IV // Уряд. кур'єр. – 2005. – 12 жовт. – С. 5–7.
6. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування : Закон України від 7 груд. 1990 р. №533-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №2. – Ст. 5.
7. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. №280/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – №24. – Ст. 170.
8. Романюк С. А. Концептуальні засади регіонального розвитку: від теорії до практики : матеріали до курсу №1 / С. А. Романюк. – К. : НАДУ, 2013. – 375 с.
9. Литвин В. Соборність і регіоналізм / В. Литвин // Голос України. – 2012. – 19 трав. – С. 3.
10. Литвин В. Регіоналізм у політичному вимірі: українські реалії / В. Литвин // Уряд. кур'єр. – 2010. – 9 листоп. – С. 6–7.
11. Регіональна економіка : словник-довідник / О. Д. Богорад, О. М. Невелєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний ; Наук.-дослід. ін-т соц.-екон. проблем міста (НДІСЕП) ; за ред. М. В. Підмогильного. – К., 2004. – 346 с.
12. Панченко Т. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів / Т. Панченко // Наук. зап. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. №44. – С. 47–56.
13. Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С. 114–144.

14. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : [монографія] / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006. – 490 с.
15. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
16. Марчук В. Регіоналістика політична / В. Марчук, Н. Голуб'як // Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори). – Львів : Новий Світ – 2000, 2015. – С. 332–333.

УКРАИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕГИОНАЛИСТИКА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ

Малиновский В. Я.

Общественно-политические вызовы, стоящие перед Украиной после Революции достоинства в 2014–2017 гг., процессы европейской регионализации и децентрализации актуализировали исследования в области политической регионалистики. Соответственно, в статье анализируется состояние отечественной политической регионалистики в контексте указанных трендов и как отрасли научного знания.

Ключевые слова: *политическая регионалистика, регионализм, регионализация, регион, децентрализация.*

UKRAINIAN POLITICAL REGIONALISM IN CONTEXT OF CONTEMPORARY SOCIAL AND POLITICAL CHALLENGES

Malynovskyi V. Y.

Social and political challenges facing Ukraine after the Revolution of dignity, processes of regionalization and decentralization of European research actualized in political Regional studies. Regions in the EU has in fact become the basic structures of European political and economic space in the context of the philosophy of «Europe of Regions».

Obviously, the Ukrainian political science must not stand by these trends pan and actively accompany this general trend of spatial structures. For balance and stability of the country depends on the regional structure, adequacy of political and socio-economic development. In this context it is particularly topical issue is the balance in the relations between the «center-regions» regulation is carried out by centralized and decentralized mechanisms. Accordingly, the purpose of the article is analysis of domestic political of regions in the current development of the state in the context of modern trends of regionalism.

The article analyzes the domestic political status of regions in the context of the current complex processes of constitutional reform, decentralization of power and territorial reform. It is noted that areas related to the political-spatial system, acting as a kind of po-

litical system is not sufficiently developed. As a result, regional issues considered most economists or geographers, and the main thrust of Political Studies focused on the analysis of regional electoral processes and regional elites.

This state of the domestic political concern of regions as administrative and territorial reform one of the main areas involve drastic changes is the system of public authorities at regional level. All this adversely affects the development of regional theory and practice of regionalism, as evidenced by the extremely inconsistent regional policy, the complexity and ambiguity of tragic political and legal processes: the Russian occupation of Crimea, the self-proclamation of the so-called Donetsk People's Republic (DNR) and Luhansk People's Republic (LNR).

It is noted that the problem of disintegration of the Ukrainian society since independence have not been solved. Under regional theory should offer the best answer to this challenge. In particular, what model of government will help curb the centrifugal tendencies, strengthening integrity and thus provide an effective model of public administration and democracy.

Given the tragic events that occurred in Ukraine in 2014–2017 years, to administrative-territorial reform on the basis of administrative regionalism became impossible. Only with the use of policy instruments regionalization return of the Crimea and Donbas be real. It is noted that the political regionalism hides significant political risks versus administrative, including uncertainty about the future prospects of devolution trends.

In this regard, notes that the learning experience of European countries, we should not idealize him and mindlessly trace unconditionally perform tips and suggestions of foreign politicians and experts (especially in the federalization). After these reforms, most EU countries carried out under conditions which significantly different from the current Ukrainian. It is also necessary to take into account national specifics, which differs significantly from European and neighboring countries geographic presence aggressor who provokes and supports separatist movements in Ukraine.

Key words: *political regional studies, regionalism, regionalization, region, decentralization.*

УДК 323.21(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ»

У статті розглядається процес формування та сутнісні аспекти поняття «національна ментальність». Автор наголошує, що виникнення феномену національної ментальності відбувається вже на початку етногенезу. У цей початковий період з'являється оригінальне ментальне ядро-основа, яке залишається з певними модифікаціями протягом усієї національної історії. Це обумовлено існуванням перманентних факторів, серед яких найбільшу вагу мають: біологічний, географічний та геополітичний фактори. Протягом усієї історії того чи іншого етносу від покоління до покоління передається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. На початку виникнення національного характеру особливо прикметну роль відіграє колективне етнічне підсвідоме, яке виникає із залишків спільних переживань етнічної групи як певні неусвідомлювані реакції на постійно відтворювані специфічні умови її існування (К. Юнг). Робиться висновок, що структура поняття «національна ментальність» (психічний склад нації-етносу) складається з трьох основних елементів: національного характеру, національної свідомості та етнічного підсвідомого.

Ключові слова: національна ментальність, політична культура, національний характер, етнос, концепція, етногенез, традиція.

Постановка проблеми. Людська спільнота представляє з себе неоднорідну уніфіковану масу, вона складається з окремих націй, народів, етнічних груп, які мають свою самобутність, що виявляється в усіх сферах суспільного життя. Етноси мають своє «обличчя», сформоване етногенезом, історією і культурою. Типовість і своєрідність етносу виявляється не тільки і не скільки в його антропології, а в політиці, праві та інших важливих галузях. Тому розробка теорії національної ментальності має наочну актуальність для розвитку вітчизняних політичної та юридичної наук.

Розробленість проблеми у науковій літературі. Різноманітні концептуальні інтерпретації проблеми національної ментальності у політологічному аспекті зустрічаємо у роботах визначних авторитетів вітчизняної політичної науки В. Бебика, С. Грабовського, В. Кизими, Н. Корнієнко, О. Кульчицького, О. Рудакевича, С. Тарана, Н. Хамітова, Д. Чижевського, В. Янова, В. Яреми та ін.

Мета статті полягає у тому, щоби розглянути процес формування та сутнісні аспекти поняття «національна ментальність» у політичному та політологічному контекстах.

Виклад основних положень. Національна ментальність формується під впливом багатьох різноманітних факторів, серед яких культурно-історичний, природно-кліматичний, геополітичний, соціологічний, політичний та ін. У свою чергу національна ментальність сама по собі виступає важливим чинником усталення суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної, політичної динаміки тієї чи іншої нації. Початок формування національної ментальності відбувається вже на ранній стадії етногенезу. Саме у цей час виникає певне ментальне ядро-основа, яке зберігається протягом усієї історії етносу. Цьому сприяє відносна незмінність географічного, геополітичного, біологічного факторів. Але «рухливість» культурно-історичного, соціологічного і особливо політичного чинників спричиняє іноді суттєві модифікації, деформації ментальних настанов конкретного етносу. Проте, як зазначає В. Храмова, «через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народові зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі “малі Апокаліпсиси” історії етнічну самосвідомість як, мабуть, єдину обов'язкову ознаку етносу» [1, с. 8].

За умов первісного формування етнічної психіки особливу роль відіграє колективне етнічне підсвідоме. К. Юнг зазначав, що воно виникає із залишків та прослідків сумісних переживань етногрупи як певні неусвідомлювані реакції на постійно відтворювані специфічні умови її існування. Виражаються дані реакції у характерних, притаманних лише тому чи іншому етносові універсальних праобразів, праформах, що підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожного його представника. К. Юнг називає їх «архетипами», які є суть типові, регулярно відтворювані способи розуміння. Архетипи уособлюють загальні образи, у котрих – традиції, символи, поведінка та доля багатьох генерацій етносу. Надіндивідуальні, надсвідомі явища – «архетипи» К. Юнга, «колективні уявлення» Е. Дюркгейма, засвоєні суб'єктом як членом національної (соціальної) групи типові щодо цієї спільноти взірці поведінки, вплив котрих ним не усвідомлюється і не контролюється.

Якщо згадати типологізацію поведінки М. Вебера, то це саме та «традиційна поведінка», що диктується звичками, звичаями, віруваннями, які стали другою натурою. Суб'єкт вчиняє за традицією, йому немає потреби ані ставити перед собою мету, ані визначати цінності, ані випробовувати емоційне збудження – він просто підкоряється вкоріненим у ньому за тривалу практику рефлексам. Американські антропологи Ф. Боас та Б. Малиновський, розглядаючи процес соціалізації індивідів через механізм інкультурації, підкреслюють, що автоматичне сприйняття культури індивідом відбувається саме на підсвідомому рівні. Це забезпечує перманентну стабільність та еволюційний характер розвитку соціуму, політичної системи.

Але питома вага такого компоненту національного менталітету, яким є національна свідомість, зростає у міру ускладнення й розвитку соціуму, диференціації соціально-політичних інституцій, утворених нацією. Національна свідомість обіймає сукупність соціально-політичних, економічних, філософських, релігійних та інших поглядів, які характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку нації і віддзеркалює ставлення нації до різноманітних суспільних цінностей, а також процес її історичної еволюції, колишні досягнення і майбутні завдання. Історична пам'ять, звичайно, виступає обов'язковою підвалиною щодо формування національної свідомості [2, с. 171–202]. Причому спочатку, як перший етап, утворюється національна самосвідомість, що на відміну від узагальнених уявлень етнічної групи (національної свідомості) є індивідуалізованим поняттям, яке відбиває ступінь засвоєння певних чинників загальнонаціональної свідомості індивідами – представниками національної спільноти. Національна свідомість, як і будь-яка форма суспільної свідомості, репрезентує діалектичну єдність двох складових: повсякденної та ідейно-теоретичної свідомості нації.

Повсякденний рівень є результатом стихійного, емпіричного відображення дійсності у буденній свідомості широкого національного загалу, у той час як ідейно-теоретичний рівень є більш високим підсумком систематизації та узагальнення повсякденних уявлень, настроїв, потреб і вольових устремлінь маси. Повсякденна національна свідомість виступає як багаторівневий, інерційно-консервативний, суперечливий феномен, який разом з тим постійно змінюється й утворює історичний синтез біологічного та соціального досвіду багатьох поколінь. Складові частини внутрішньої структури повсякденної національної свідомості – повсякденні потреби, інтереси, система цінностей і настанов. На базі системи цінностей виникають стереотипні уявлення, норми, взірці поведінки, звичаї та традиції. До найбільш рухливих, динамічних елементів повсякденної національної свідомості належать передусім потреби, адже будь-які соціальні зміни породжують все нові й нові потреби, які відповідають суспільним трансформаціям. Динаміка перетворення потреб, як правило, віддзеркалюється у масових настроях.

Менш динамічними компонентами, що забезпечують стабільність та інерційність повсякденного рівня, є первісні, глибинні, емоційно забарвлені настанови й етнічні стереотипи. Але найбільш стабільними і консервативними чинниками повсякденної національної свідомості, які гарантують її сталість, виступають звичаї й традиції – нормативні вимоги до поведінки, що транслюються від генерації до генерації та базуються на найбільш глибинних настановах, системі цінностей колишніх поколінь, а також на історичній пам'яті етнічної групи. Відтворюючись на підсвідомому та свідомому рівнях, націо-

нальні звичаї та традиції виконують функцію регуляторів та стабілізаторів поведінки прийдешніх поколінь.

Ідейно-теоретичний рівень національної свідомості є кристалізоване, науково обґрунтоване, соціально-політично орієнтоване узагальнення окремих елементів повсякденної національної свідомості. Звичайно, ідейно-теоретичний рівень відповідає певним політичним засадам нації. Це ідеологія національно-етнічної групи, що вбирає у себе систему узагальнень та аналізу національної історії, теперішнього становища й сукупності цілей розвитку нації. Окрім того, ідейно-теоретичний рівень обіймає програму розвитку нації, а також норми, цінності та взірці поведінки, обов'язкові для кожного індивіда – лояльного представника національно-етнічної спільноти.

У центрі такої ідеологічної конструкції знаходиться провідна національна ідея, зміст якої залежить від щойно згаданих чинників. У залежності від національно-історичних трансформацій, колізій, успіхів або невдач зміст національної ідеї, а разом з нею й усієї ідейно-теоретичної національної свідомості може і повинен змінюватися. Конкретні історичні умови вимагають адекватної ідейно-теоретичної рефлексії з боку наукової, політичної еліти нації на ті чи інші макросоціальні інновації. Причому від того, наскільки адекватною та кваліфікованою буде ця ідейно-теоретична рефлексія, багато в чому залежатиме більш-менш успішний розвиток нації, її поступ, особливо за умов перехідних суспільств.

Національний характер є тією категорією, яка у багатьох дослідженнях, присвячених подібній до нашої проблематиці, фактично ототожнюється з поняттям національної ментальності. Це не випадково і навіть має деякі підстави. Головна із підстав односенсового використання названих категорій полягає у тому, що вони дійсно тотожні, але у певній мірі, адже національний характер є складовою частиною структури поняття «національний менталітет». Національний характер визначається як сукупність найбільш сталих, базових для певної етнічної спільноти особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього. Категорія «національний характер» охоплює головним чином емоційно-почуттєвий рівень національної психіки та виражається у превалюючих у даній національно-етнічній спільноті емоціях, почуттях і настроях, а також у швидкості й інтенсивності реагування на ті чи інші події, тобто у національному темпераменті. Витоки сукупності психічних якостей, утворюючих національний характер, варто шукати як складовий інгредієнт первісного ментального ядра-основи, на стадії етногенезу. Елементи національного характеру виступають важливим способом стихійного, емпіричного, буденного відображення навколишньої дійсності у психіці представників однієї національно-етнічної спільноти, створюючи таким чином її первісну біологічно-психічну єдність.

Зберігаючись і в подальшому, первісні риси національного характеру підкоряються впливу соціально-політичних факторів, але на повсякденному рівні вони виявляються особливо відчутно знову ж таки у перехідні періоди розвитку суспільства. Відома вітчизняна дослідниця О. Донченко стверджує, що кризова поведінка етносу, незважаючи на зміну соціально-історичних обставин, кожного разу репродукується приблизно в аналогічних проявах через трансляцію від старих генерацій молодшим дистресових архетипів «у вигляді специфічних саме для цього суспільства норм реакцій на ті чи ті події, всталеного тла настрою й навіть певної зовнішності» [3, с. 47].

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що національна ментальність структурується із таких взаємопов'язаних та перехрещуваних компонентів, як національний характер, національна свідомість та етнічне підсвідоме (несвідоме). Цю структуру можна відобразити у табл. 1.

Таблиця 1

Структура категорії «національна ментальність»

Національна ментальність (психічний склад нації-етносу)			
Національний характер	Національна свідомість		Етнічне підсвідоме
Сукупність найбільш сталих особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього	Повсякденна <hr/> Повсякденні потреби, інтереси – масові настрої	Ідейно-теоретична <hr/> Національно-ідеологічна орієнтація	Психічні явища – наслідки досвіду філогенетичного розвитку етносу, які передаються у спадок
Емоції, почуття, швидкість та інтенсивність реагування на аналогічні події – національний темперамент	Система цінностей і настанов – стереотипні уявлення, норми, взірці поведінки, звичаї, традиції		Виявляються в архетипах – етнічних апріорних схемах поведінки, способах сприймання та реагування на події – стереотипна традиційна (за М. Вебером) поведінка

Як видно з табл. 1, поняття «національна ментальність» належить до числа глобальних психологічних універсалій, що охоплюють усі базові психічні процеси та характеристики індивіда – члена національної спільноти, нації в цілому.

Політологічна спрямованість дослідження, що пропонується, обумовлює розгляд та аналіз не просто національного менталітету українства самого по собі, а у зв'язку і з приводу українського державотворення в історичному часі й на сучасному етапі. Предметом дослідження виступає політичний аспект української ментальності, або політична ментальність українства. Може виникнути питання про доцільність застосування у даному випадку «не зовсім політологічного» поняття «менталітет» і, можливо, більшої прийнятності для такого плану розвідок категорії Г. Алмонда і С. Верби «політична культура». Тут варто згадати, що у своїй, згодом класичній, праці «Культура громадянина: Політичні установки і демократія в п'яти націях» (1963) відомі американські політологи визначають три рівні поняття «політична культура»: пізнавальна орієнтація – охоплює знання про політичну систему, її функціонування та діячів; емоціональна орієнтація – віддзеркалює почуття, що виникають по відношенню до політичної системи, її функцій та представників; оцінкова орієнтація – виявляє особисте, часто критичне ставлення до політичної системи, її діячів та їхніх функцій.

У своїй порівняльній студії Г. Алмонд і С. Верба, використовуючи методи анкетування, інтерв'ю тощо, дослідили типи політичного ставлення громадян до власних політичних систем у п'ятьох країнах: США, Великій Британії, Німеччині, Італії та Мексиці – і провели відповідну типологізацію політичних культур окремих країн. Для нас важливо зазначити, що порівняння здійснюється саме за національною (у широкому розумінні) ознакою, що вказує на початкову близькість запровадженої категорії «політична культура» і поняття «національно-політична ментальність», адже фактично предметом аналізу та співставлення Г. Алмонда і С. Верби є політична культура американської, англійської, німецької, італійської й мексиканської націй. Ця обставина певним чином визначає наочну тотожність дефініцій і структур даних категорій, адже обидві вони описують психічні властивості індивідів – членів національно-політичної спільноти. Слід погодитися з О. Рудакевичем, коли він слушно зауважує, що «політична культура виступає складним системним утворенням, в якому функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні компоненти, котрі певною мірою близькі за змістом до ментальних настанов нації, є їх конкретним втіленням і проявом у політичному житті суспільства» [4, с. 27]. Разом з тим звертає на себе увагу і той момент, що національна ментальність є більш широким та об'ємним поняттям, аніж політична культура, через те, що охоплює й підсвідомий, глибинно-психічний рівень, відбиває увесь комплекс психічних процесів представників певної нації, у той час як політична культура зосереджується на вияві передусім свідомого й емоційного чинників [5, с. 551–553], що їм відповідають у структурі національного менталітету «національна свідомість»

та «національний характер». На мою думку, національна ментальність є за своїм змістом формуючою основою політичної культури, котра, у свою чергу, виступає певним відтворенням національного менталітету у політичній сфері функціонування соціуму. У зв'язку з цим найбільш точним поняттям, що віддзеркалює запропонований предмет дослідження, є категорія, впроваджена С. Грабовським, С. Ставроянї та Л. Шклярюм, – «національно-політичний менталітет українців» [6, с. 123].

У кінцевому підсумку найкращим відображенням національно-політичної ментальності є національна держава, її конкретні інституції – база політичної системи нації, державний устрій, форма правління, сутнісні ознаки політичного режиму, політичні традиції, превалююча у даній нації ідеологія, а також типові повсякденні стереотипні уявлення та настанови; розповсюджені серед представників конкретної нації взірці політичної поведінки, підсвідома рефлексія різних генерацій нації на аналогічні події, колізії, характерні почуття та емоції щодо власних державних чинників та ін. З другого боку, треба сказати й про те, що вплив державних інституцій на національно-політичний менталітет має обопільний характер, тобто як менталітет впливає на національну політичну систему, так і остання впливає на менталітет. Роль політичної системи у формуванні менталітету того чи іншого народу дуже велика, адже у залежності від її типу представник нації включається у певні соціальні стосунки, що знаходить свій відбиток на його свідомості. Важливим моментом у цьому контексті є наявність або відсутність фактору суверенітету нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Храмова В. До проблеми української ментальності: Замість передмови / В. Храмова // Українська душа : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3–35.
2. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
3. Донченко О. Концепція соціетальної психіки суспільства. Стаття друга: Соціетальні стани і процеси / О. Донченко // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 3–4. – С. 36–73.
4. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
6. Грабовський С. Світло і тіні Переяславської ради / С. Грабовський, С. Ставроянї, Л. Шкляр // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 114–127.

ПОНЯТИЕ «НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ»

Полищук И. А.

В статье рассматривается процесс формирования и сущностные аспекты понятия «национальная ментальность». Автор подчеркивает, что возникновение феномена национальной ментальности происходит уже в начале этногенезиса. В этот начальный период появляется оригинальное ментальное ядро-основа, которое остается с определенными модификациями в течение всей национальной истории. Это обусловлено существованием перманентных факторов, среди которых наибольший вес имеют: биологический, географический и геополитический факторы. На протяжении всей истории того или иного этноса от поколения к поколению передается определенный психоповеденческий инвариант, который реализуется на совместной языковой, культурной и морально-этической основе. В начале возникновения национального характера особенно заметную роль играет коллективное этническое бессознательное, которое возникает из остатков совместных переживаний этнической группы как определенные неосознаваемые реакции на постоянно воспроизводимые специфические условия ее существования (К. Юнг). Делается вывод, что структура понятия «национальная ментальность» (психический склад нации-этноса) состоит из трех основных элементов: национального характера, национального сознания и этнического бессознательного.

Ключевые слова: национальная ментальность, политическая культура, национальный характер, этнос, концепция, этногенезис, традиция.

THE TERM «NATIONAL MENTALITY»

Polischuk I. O.

The process of formation and the essential aspects of the concept of «national mentality». The author notes that the emergence of the phenomenon of national mentality is early ethnogenesis. During this initial period there is an original mental-core base, which remains with certain modifications throughout the nation's history. This is due to the existence of permanent factors, among which the most important are: biological, geographical and geopolitical factors. Throughout the history of a particular ethnic group, from generation to generation is passed certain invariant psychobehavioral implemented on a common language, cultural, moral and ethical basis. At the beginning of the emergence of national character is particularly noteworthy role played by ethnic collective unconscious that arises from the remnants of shared experiences as certain ethnic groups unconscious reaction to constantly reproducible specific conditions of its existence (K. Jung). The category of «national character» covers mainly emotional and sensual level of the national psyche and reflected in prevailing in a given ethnic community emotions, feelings and moods, as well as the speed and intensity of the response to certain events, the national temperament. The origins of the aggregate mental qualities, creating national

character should look as part of the original ingredient mental nucleus lever on stage ethnogenesis. Elements of national character is an important way to natural, empirical, everyday reflection of reality in the psyche of members of a national-ethnic community, thus creating its original bio-psychic unity. Ultimately, the best reflection of national political mentality is the national state of specific institutions – the base of the political system of the nation, government, government, essential features of the political regime, political traditions prevailing in this national ideology, as well as typical everyday stereotypes and tips; distributed among specific national models of political behavior, subconscious reflection of different generations nation for similar events, collisions, typical feelings and emotions about their own state factors. It is concluded that the structure of the concept of «national mentality» (mental-ethnic composition of the nation) consists of three main elements: national character, national identity and ethnic unconscious.

Key words: national mentality, political culture, national character, ethnicity, concept, descent, tradition.

УДК 321/7+324/34

О. І. Романюк, доктор політичних наук, професор

ЩО ТАКЕ «ДЕФЕКТНІ ДЕМОКРАТІЇ» І ЯКИМИ ВОНИ БУВАЮТЬ

Статтю присвячено аналізу концепції дефектної демократії німецького політолога Вольфганга Меркеля, розробку якої було спричинено необхідністю більш чіткого відрізнення нових недосконалих демократій від, з одного боку, ліберальних конституційних демократій, а з другого – від автократій, що маскують свою сутність демократичним фасадом. Автор докладно аналізує сутність дефектної демократії, її основні різновиди та робить висновок про теоретичну цінність цієї концепції в умовах сучасного реформування політичної системи України.

Ключові слова: дефектна демократія, вбудована демократія, дефекти демократичного врядування, ексклюзивна демократія, анклавна демократія, неліберальна демократія, делегативна демократія.

Актуальність проблеми. Однією з провідних тенденцій сучасного політичного розвитку світу є поширення демократичного врядування. Якщо в 1974 р. у світі нараховувалося тільки 39 демократичних країн (27,5% від загального числа) [1, р. 26, tab. 1], то на кінець 2015 р. їх кількість збільшилася до 125 (64%) [2]. Проте ця тенденція, як зауважує Ларрі Даймонд, має внутрішню суперечність, оскільки в її межах зростання електоральної демократії поєднується зі стагнацією демократії ліберальної [1, р. 28]. У переважній більшості нові демократії, не дивлячись на запровадження вільних і конкурентних виборів як основи формування урядової влади, за багатьма параметрами втілення та додержання політичних прав і громадянських свобод не відповідають стандартам, що притаманні західним ліберальним демократіям. Внаслідок цього в політологічній літературі з'явилося багато концептів демократій «з прикметниками» [3], одним з яких є «дефектна демократія».

Аналіз останніх джерел і публікацій. Поняття дефектної демократії (нім. *defekten Demokratie*, англ. *defective democracy*) увів у науковий обіг для конституційно-правового виміру нових недосконалих демократій німецький політолог Вольфганг Меркель [4], за сприянням, як він сам про те свідчить, Ганса-Юргена Пугле [5, р. 7f]. Після публікації статті, написаної Меркелем у співавторстві з Аврелем Круассаном, «Формальні інститути та неформальні правила в дефектних демократіях» (2000) [6], яка невдовзі була передрукована в авторитетних політологічних журналах за кордоном [7; 8], це поняття набуло широкого поширення в науковому середовищі. Проте це

зумовило появу різних його трактувань: 1) ототожнювання дефектних і транзитивних демократій (Максим Яковлев) [9]; 2) розуміння дефектних демократій як специфічного різновиду авторитарних режимів (Вінфрід Шнайдер-Детерс, Дмитро Тихонов) [10; 11]; 3) поширення поля дефектних демократій на усі різновиди гібридних режимів (Геннадій Гаврилюк) [12], що відрізняються від трактування фундаторів.

Мета статті полягає в розкритті сутності концепції дефектної демократії та основних різновидів дефектних демократій.

Вклад основного матеріалу. *Поняття дефектів демократії та дефектних демократій.* Базовим поняттям концепції дефектної демократії є «дефекти демократії» (нім. *defekte Demokratien*, англ. *democracies defects*). Впровадження в науковий обіг цього поняття було зумовлене намірами чіткішого відрізнення нових електоральних демократій від старих ліберальних демократій, які Меркель визначив як «вбудовані демократії» (нім. *eingebettete Demokratien*, англ. *embedded democracies*), маючи на увазі те, що в них демократія *вбудована* в конституційно-правові системи [5; 13]. Одночасно він зауважує, що не всі нові демократії є дефектними, хоча «більше половини всіх нових електоральних демократій являють собою конкретні варіанти звужених субтипів демократії, які можна було б назвати *дефектними демократіями*» [13, р. 33ab], також не всі дефектні демократії є новими демократіями: «Дефектні демократії не обов'язково є транзитивними режимами, які для відновлення системної рівноваги трансформуються на демократичні або авторитарні. Залежно від політичної влади, а також соціального, економічного та культурного контексту, вони можуть існувати триваліший період» [13, р. 48–49].

«Вбудована, ліберальна демократія, – на думку Меркеля, – складається з п'яти режимних частин: 1) демократичного виборчого режиму, 2) прав політичної участі, 3) громадянських свобод, 4) горизонтальної підзвітності, 5) гарантії того, що демократично обрані представники здійснюють ефективне врядування» [13, р. 36]. Натомість у дефектних демократіях ці режимні частини є пошкодженими, тобто не відповідають стандартам вбудованої (ліберально-конституційної) демократії (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика вбудованих та дефектних демократій

Режимні частини	Вбудовані демократії	Дефектні демократії
Виборчий режим	Вільні, конкурентні, загальні та чесні вибори	Вільні, конкурентні та чесні вибори, в яких бере участь більшість населення, проте окремі групи та/або особи з якихось причин виключаються з виборчих змагань

Закінчення табл. 1

Режимні частини	Вбудовані демократії	Дефектні демократії
Політичні права	Законодавство гарантує в повному обсязі політичні права, які реалізуються в політичній практиці	Законодавство гарантує політичні права, але в політичній практиці відбувається певне обмеження права на політичну організацію та комунікацію
Громадянські права і свободи	Законодавство гарантує в повному обсязі громадянські права і свободи, які реалізуються в політичній практиці	Законодавство гарантує права і громадянські свободи, але маються порушення групових прав та індивідуальних свобод на користь соціальної більшості
Горизонтальна підзвітність	Розподіл державної влади на три автономних гілки (законодавчу, виконавчу та судову), що забезпечує функціонування системи стримувань та противаг	Розподіл державної влади на три автономних гілки не завершений, відчувається пріоритет виконавчої влади стосовно законодавчої та судової, система стримувань та противаг не працює
Ефективність демократичного врядування	Урядування здійснюється виключно структурами, що набули свою легітимність через вибори	Урядування здійснюється структурами, що набули легітимність внаслідок виборів, але окремі його сфери зарезервовані за приватними силами

Таким чином, дефекти демократії – це відхилення від стандартів демократичного врядування, скопійованих з сучасних політичних систем ліберально-конституційних демократій. Політичні режими, що мають такі дефекти, є дефектними демократіями. Меркель і Круассан визначають дефектні демократії як «системи врядування, що характеризуються наявністю значимого та дієвого виборчого режиму, який регулює доступ до влади (вільні, таємні, рівні та загальні вибори), проте вони мають суттєві функціональні обмеження інститутів, що забезпечують політичну участь та захист базових політичних прав і громадянських свобод, а також неефективний горизонтальний контроль над демократично легітимною владою» [6, s. 4 fff]. Проте режими, що мають такі недоліки, залишаються демократіями, якщо «значні дефекти існують лише в частині режиму» [14, s. 25], а не пронизують його наскрізь, заперечуючи сам сенс демократичного врядування.

Різновиди дефектних демократій. У залежності від того, яка режимна частина демократії є пошкодженою (дефектною) та, відповідно, чим дана недосконала демократія відрізняється від моделі вбудованої демократії, вирізняються субтипи дефектних демократій. Первісно фундатори концепту вирізнили три субтипи, але потім збільшили їх кількість до чотирьох. Стосовно їх сутності та змісту між науковцями немає суперечностей, проте існують розбіжності щодо формального визначення одного з них (табл. 2).

Таблиця 2

Субтипи дефектних демократій у працях фундаторів концепту

Merkel & Croissant (2000)	Croissant & Thiery (2000/2001)	Merkel (2004)	Croissant (2004)	Puhle (2005)
Exklusive Demokratie	Exklusive Demokratie	Exclusive democracy	Exclusive democracy	Exclusive democracy
Demokratie mit Enklaven	Enklaven-demokratie	Domain democracy	Enclave democracy	Tutelary democracy
Illiberale Demokratie	Illiberale democracy (a) delegative variante (b) antiliberaler variante	Illiberal democracy	Illiberal democracy	Illiberal democracy
		Delegative democracy	Delegative democracy	Delegative democracy

Перший субтип дефектної демократії спричиняється пошкодженнями у виборчій системі та, одночасно, сфері політичних прав. Цей субтип визначається як «ексклюзивна демократія» (нім. *exklusive Demokratie*, англ. *exclusive democracy*, від. англ. *exclusion* – виключення), оскільки за нього в умовах вільних, конкурентних та чесних виборів, в яких бере участь більшість населення країни, «один або декілька сегментів всіх дорослих громадян виключаються із загального виборчого права» [13, р. 49]. За Меркелем і Круассаном, обмеження загального виборчого права (активного та/або пасивного) може виявлятися в трьох варіантах: 1) формального обмеження на підставі раси, статі, етнічності, релігії, майнового стану або політичної свідомості; 2) формального обмеження на підставі обмежувальних законів про політичні партії; 3) фактичного обмеження у зв'язку із соціальним та/або політичним тиском [6, s. 12].

Природно, що через такі обмеження окремі групи та особи позбавляються таких політичних прав, як «права участі в здійсненні влади», а також пра-

ва на політичну організацію та комунікацію [14, с. 28]. Проте, як зауважує Меркель, «відкрите виключення певних частин населення з політичної участі стає рідкісним», хоча виключення «зберігається, виряджаючись в основному в більш тонку одягу неліберальної дискримінації стосовно (в основному етнічних) меншин» [13, р. 50]. Імовірно він має на увазі Естонію та Латвію, де мігранти (особи, що переселилися до цих країн за часів радянської окупації) були позбавлені громадянства та, відповідно, виборчих прав.

Другий субтип пов'язаний із пошкодженням ефективності демократичної влади, зумовленого тим, що певні структури врядування випадають з-під контролю демократично створених інститутів та одержують можливість контролювати його окремі сегменти. Меркель і Круассан (2000) визначили цей субтип як «демократію з анклавом» (нім. *Demokratie mit enklaven*) [6, с. 10]. Круассан і Тері скоротили цю дефініцію до «анклавдемократії» (нім. *enklavendemokratie*) [14]. Меркель у своїй англійській статті визначає цей субтип як «доменну демократію» (англ. *domain democracy*) [13, р. 49], але Круассан продовжує визначати його як анклавну демократію (англ. *enclave democracy*) [15, р. 165]. Пугле (2005) називає цей субтип, використовуючи термін, що був впроваджений у науковий обіг Гіллєрмо О'Доннеллом і Філіппом Шміттером (1986) [17, р. 9], «опікунською демократією» (англ. *tutelary democracy*) [16], надавши йому інший зміст. У О'Доннелла і Шміттера «опікунська демократія» виступає як режим, що виникає на першій стадії переходу до демократії (етапі лібералізації, який передуює власне демократизації), внаслідок пом'якшення авторитарного правління, тобто як *предемократія*. За своєю сутністю він являє собою режим з формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що перебуває під опікою старого владного апарату. Натомість Пугле під опікунською демократією розуміє різновид дефектної демократії, за якого певні приватні сили «опікують» окремі сфери врядування.

У межах цього субтипу базовими поняттями є політичний «анклав», або «домен» та «сили вето». Дефініція «анклав» характеризує те, що окремі структури врядування виведені з-під контролю демократичного уряду й, таким чином, являють собою анклав у полі демократії. Дефініція «домен» підкреслює те, що цей сегмент є полем одноосібного володіння певних приватних сил [13, р. 49]. Дефініція «сили вето» розкриває те, що ці сили мають застережне право на деякі рішення демократичних інститутів. Як «сили вето» найчастіше виступають військові, але такими можуть бути «традиційні олігархічні фракції та групи» [16, р. 12] або «партизани», «міліція» (збройні формування політичних рухів), «багатонаціональні корпорації» [13, р. 49]. Цей субтип поширений у Латинській Америці та Південно-Східній Азії, де

військові часто беруть на себе політичну роль. Класичними прикладами цього є Туреччина (1950–1982), де після запровадження демократичних виборів армія була гарантом (світської) конституції країни та основною силою проти ісламізації країни, а також Чилі після переходу до демократії (1989–2011), коли армія являла автономну структуру, на яку контроль демократичного уряду не поширювався.

Третій субтип характеризується пошкодженням *верховенства права*. Він визначається як *неліберальна демократія* (нім. *illiberale Demokratie*, англ. *illiberal democracy*). За неліберальної демократії порушення демократичних стандартів може вражати дві різні сфери: 1) сферу громадянських свобод, обмежуючи свободу слова, інформації або асоціацій; 2) сферу стосунків громадян і держави, порушуючи рівний доступ громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист [16, р. 12]. Унаслідок порушення громадянських прав і свобод законодавчою та/або виконавчою владою, а також неефективності їх захисту судовою, ці дефекти обмежують конституційний та правовий характер держави. Вони, як наголошує Меркель, «зачіпають фактичну основу ліберального саморозуміння, а саме рівну свободу для всіх індивідів» [13, р. 49]. Неліберальна демократія є найпоширенішим субтипом дефектної демократії, що найчастіше зустрічається в усіх частинах світу [13, р. 49; 16, р. 12].

Четвертий субтип унаочнюється у пошкодженні *горизонтальної підзвітності* демократичної влади. Він визначається як *делегативна демократія* (англ. *delegative democracy*). Термін був запозичений в О'Доннелла [18], але в межах концепції дефектної демократії він набув іншої конотації. «У той час як поняття “делегування” О'Доннелла характеризує відносини між виборцями і президентом (“вертикальне делегування”), – зауважують Круассан і Тері, – наше використання терміна спрямовано на відносини між трьома акторами: урядом, парламентом і судовою системою (“горизонтальне делегування”)» [14, s. 28fff]. Головним недоліком делегативної демократії є те, що «підривається система стримувань та противаг, котра необхідна функціонуючим демократіям для підтримання збалансованого політичного представництва» [13, р. 50]. За делегативної демократії виконавча влада домінує над законодавчою, судові органи лише обмеженою мірою здійснюють контроль за виконавчими структурами; уряд (як правило на чолі з харизматичним президентом), оминаючи парламент, діє з порушенням конституції та часто регулює суспільні відносини за допомогою декретів; не санкціоновані народом особи наділяються повнотою владних повноважень [13, р. 50; 14, s. 28; 16, р. 12]. Хоча число делегативних демократій зменшується, проте делегативна демократія може еволюціонувати з неліберальної, якщо харизматичний

лідер, зловживаючи кризою і надзвичайним станом, намагатиметься розширити свою особисту владу [13, р. 50].

Наостанок треба зауважити, що дефекти демократії в одній режимній частині тією чи іншою мірою відбиваються й на інших, пошкоджуючи демократичне функціонування усього політичного організму. Вирішальним критерієм для визначення субтипу дефектної демократії є те, «які параметри демократії (або режимної частини) є найбільш обмеженими, внаслідок чого функціональна логіка так званого дефект-синдрому демократичної гри виявляється найбільш стійко» [14, р. 29].

Висновки. Концепція дефектної демократії являє собою значний теоретичний внесок у типологізацію сучасних політичних режимів та має велике значення для відрізнення недосконалих демократій від автократій, що маскують свою сутність демократичним фасадом (квазідемократій). Виявлення недоліків демократичного врядування на ґрунті цієї концепції має допомогти новим демократіям усунути їх та завершити розбудову в своїх країнах ліберальної демократії та конституційно-правової держави. Однією з дефектних демократій, за висновком Круассана і Меркеля, є Україна [19, р. 6]. Тому ця концепція спроможна зіграти свою роль у розробці теоретичних основ ліберально-демократичного реформування її політичної системи. Ґрунтовний аналіз недоліків політичної системи України в контексті концепції дефектної демократії є одним з актуальних завдань вітчизняної політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Diamond L. Is the Third Wave Over? / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7, No. 3. – P. 20–37.
2. Number and percentages of electoral democracies, FIW 1989-2016 (PDF) / Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Electoral%20Democracy%20Numbers%2C%20FIW%201989-2016.pdf>.
3. Collier D. Democracy «With Adjectives»: Conceptual Innovation in Comparative Research [Електронний ресурс] / D. Collier, St. Levitsky // Kellogg Institute, Working Paper # 230. – August 1996. – Режим доступу: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/230.pdf>.
4. Merkel W. Defekte Demokratien / W. Merkel // Demokratie in Ost und West : Für Klaus von Beyme / Hrsg. von W. Merkel, A. Busch. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1999. – S. 361–381.
5. Merkel W. Die «eingebettete» Demokratie – Ein analytisches Konzept / W. Merkel // WZB-Mitteilungen. – 2004. – Heft 106. – Dezember. – S. 7–10.
6. Merkel W. Formale Institution und informale Regeln in defekten Demokratien / W. Merkel, A. Croissant // Politische Vierteljahresschrift. – 2000. – Bd. 41. – № 1. – S. 3–30.

7. Merkel W. Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies / W. Merkel, A. Croissant // Central European Political Science Review. – 2000. – Vol. 1, No. 2. – P. 31–48.
8. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17; № 2. – С. 20–30.
9. Яковлев М. Изоморфізація інститутів постдемократій і дефектних демократій: спроба логічного аналізу / М. Яковлев // Магістеріум. Серія: Політичні студії. – К., 2008. – Вип. 31. – С. 39–45.
10. Шнайдер-Детерс В. Європейська функція України, або Як Україна може стати «загальноєвропейським чинником» / В. Шнайдер-Детерс // Дзеркало тижня. – 2011. – № 16. – С. 5.
11. Тихонов Д. Ю. Концепция дефектной демократии как объяснительная модель процессов политической модернизации стран Южного Кавказа / Д. Ю. Тихонов // Человек. Сообщество. Управление. – 2011 – № 4. – С. 103–108.
12. Гаврилюк Г. І. «Дефектні демократії» та пізнавальні можливості транзитологічної парадигми / Г. І. Гаврилюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 825. Серія: Питання політології, вип. 25. – Х., 2008. – С. 94–101.
13. Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11, No. 5. – P. 33–58.
14. Croissant A. Von defekten und anderen Demokratien / A. Croissant, P. Thiery // WeltTrends. – 2000/2001. – Winter. – Nr. 29. – S. 9–32.
15. Croissant A. From Transition to Defective Democracy. Mapping Asian Democratization / A. Croissant // Democratization. – 2004. – Vol. 11, No. 5. – P. 156–178.
16. Puhle H. J. Democratic Consolidation and «Defective Democracies» [Електронний ресурс] / H. J. Puhle // Facultad de Derecho Universidad Autonoma de Madrid, Estudio/Working Paper 47/2005. – Режим доступу: www.uam.es/centros/derecho/politica/papers.htm.
17. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L. : Johns Hopkins University Press, 1986. – xxii, 81 p.
18. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5, No. 1. – P. 55–69.
19. Croissant A. Introduction: Democratization in the Early Twenty-First Century / A. Croissant, W. Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11, No. 5. – P. 1–9.

ЧТО ТАКОЕ «ДЕФЕКТНЫЕ ДЕМОКРАТИИ» И КАКИМИ ОНИ БЫВАЮТ

Романюк А. И.

Статья посвящена анализу концепции дефектной демократии немецкого политолога Вольфганга Меркеля, разработка которой была вызвана необходимостью более четкого отличия новых несовершенных демократий от, с одной стороны,

либеральных конституционных демократий, а с другой – автократий, маскирующих свою сущность демократическим фасадом. Автор подробно анализирует сущность дефектной демократии, ее основные разновидности и делает вывод о теоретической ценности этой концепции в условиях современного реформирования политической системы Украины.

Ключевые слова: дефектная демократия, встроенная демократия, дефекты демократического правления, эксклюзивная демократия, анклавная демократия, нелиберальная демократия, делегативная демократия.

WHAT IS «DEFECTIVE DEMOCRACIES» AND WHAT THEY ARE

Romanyuk O. I.

This article analyzes the concept of defective democracy by German political scientist Wolfgang Merkel. Its development was caused by the need for a clearer distinction of new imperfect democracies, on the one hand, from the liberal constitutional democracies, and on the other hand, from autocracies, that mask their identity by democratic façade. The author pays attention to some incorrect interpretations of this concept, namely: the interpretation of defective democracies as the only transitive mode; the treatment of them as a specific kind of authoritarian regimes; the spread of this concept to all forms of hybrid regimes.

The author analyzes in the detail the essence of this concept, relying on the works of the founders (Wolfgang Merkel, Hans-Jürgen Puhle, Aurel Croissant, and Peter Thiery) He emphasizes that the defects of democratic governance are of constitutional and legal nature and they are detected by comparing the imperfect democracies to established liberal democracies that within this concept are defined as «embedded». Democracy defects are deviations from the standards of democratic governance, copied from the current political system of liberal constitutional democracies. The political regimes with such defects are identified as defective democracies. The article examines the subtypes of defective democracies, namely:

Exclusive democracy that excludes some groups and/or individuals from the democratic electoral system;

Enclave democracy under which certain segments of democratic governance are controlled by private forces;

Illiberal democracy, within which there are some violations of group rights and individual freedoms in favor of the social majority;

Delegative democracy which violates the system of checks and balances and the executive takes precedence over legislative and judicial.

However, the regimes with such deficiencies remain democracies, if the significant defects are only part of regime, but not penetrating it through, denying the very meaning of democratic governance. Simultaneously, democratic defects in one partial regime to

some extent are reflected also on the other, impairing the democratic functioning of the entire political regime.

Finally, the author concludes that this concept is of great theoretical value for the reform of the modern Ukrainian political system. He stresses that a thorough analysis of the Ukrainian political system's shortcomings in the context of a defective democracy concept is one of important tasks for the national political science.

Key words: defective democracy, embedded, democracy, defects of democratic governance, exclusive democracy, enclave democracy, illiberal democracy, delegative democracy.

УДК 94[323+327(100)]

В. Ф. Смолянук, доктор політичних наук, професор;
О. Ф. Слободян, кандидат політичних наук

ВОЄННА ПОЛІТИКА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ: АНТИНОМІЯ СУТНОСТІ

Розкрито особливості формування воєнної політики країнами СНД. Доведено різницю між президентським та парламентським підходами щодо розвитку воєнно-політичної сфери держави. Вказано на специфіку воєнної політики Росії, спрямованої на забезпечення регіонального та глобального домінування. Аргументовано необхідність продовження воєнно-політичних перетворень в Україні на демократичних засадах.

Ключові слова: воєнна політика, воєнна організація держави, сектор безпеки і оборони, президентська республіка, парламентська республіка, воєнно-інтеграційний процес.

Актуальність проблеми. Дослідження воєнної політики було й залишається одним із важливих напрямів діяльності як у внутрішньополітичному просторі, так і на міжнародній арені. Попри наявність міжнародних безпекових механізмів, намагання світової спільноти мінімізувати воєнні (силові) чинники політичних процесів, сучасна держава, дбаючи про безпеку й національні інтереси, неминуче вписує розвиток воєнної політики до переліку своїх головних завдань. Свідченнями цього стають зростання воєнних бюджетів більшості країн, оновлення законодавства з військових питань, реформування силових структур та їх переозброєння, нова конфігурація військової присутності впливових держав за межами національних кордонів, прискорена розробка нових засобів збройної боротьби і технологій їх застосування тощо. Як наслідок, реальністю XXI ст. стала нова мілітаризація світу, кінцевою метою якої у прямій чи опосередкованій формі є перерозподіл зон впливу між геополітичними центрами за рахунок інших країн, у тому числі пострадянських.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У працях В. Білошицького, В. Богайчука, В. Богдановича, О. Бодрука, А. Гальчинського, В. Горбуліна, В. Гречанінова, В. Грубова, О. Деменка, В. Дерека, Л. Ільчука, Е. Кальницького, В. Корендовича, П. Крутя, Е. Лисицина, О. Литвиненка, О. Маначинського, Є. Мануйлова, А. Павленка, Г. Перепелиці, С. Пирожкова, Л. Полякова, М. Розумного, А. Семенченка, А. Соболєва, М. Требіна, С. Фареника, О. Феденка, І. Храбана, М. Цюрупи, В. Чорного, В. Шамрая, В. Шеховцова, Р. Янов-

ського та інших авторів розкрито різні аспекти продукування, інструментального забезпечення та практичного втілення воєнної політики. На тісний зв'язок воєнно-політичних, безпекових та міжнародних проблем вказано в роботах В. Абрамова, А. Дацюка, М. Єжеєва, В. Мандрагелі, С. Мосова, О. Пошедіна, Г. Ситника, В. Циганова, М. Шевченка.

Підходи українських науковців корелюються з позиціями західних фахівців стосовно воєнної політики демократичних держав (Б. Абрахамсона, Х. Белтрана, Е. Біблера, Г. Борна, З. Бжезинського, С. Весбрука, С. Гантінгтона, К. Грея, М. Деша, А. Джонса, Й. Лезера, Г. Моргентау, Ч. Москоса, А. Перлмуттера, Р. Райта, М. Свейна, К. Спілмена, Д. Турлайса, В. Флурі, Ф. Харві, Дж. Хендерсона, Дж. Шерра). Особливістю західних позицій щодо воєнно-політичного самовизначення держав є аналіз широкого спектру суспільних поглядів, що стосуються оборонної і безпекової проблематики, та вироблення рекомендацій, адресованих легітимним структурам демократичної влади. На противагу цьому, наукові погляди сучасних російських дослідників (І. Кірілова, В. Пуська, В. Серебрянікова, В. Шерпаєва та ін.) традиційно будуються на державному розумінні природи воєнно-політичних процесів.

Метою статті є визначення сутнісних характеристик воєнної політики пострадянських держав, з'ясування спільного та особливого у моделях воєнної політики президентських та парламентських політичних систем пострадянського походження.

Виклад основного матеріалу. Воєнна політика була й залишається важливим напрямом діяльності політичного суб'єкта незалежно від цивілізаційних умов та конкретно-історичних обставин його існування. Питання щодо часу виникнення воєнної політики правлячої сили є некоректним, оскільки ще в доісторичні часи домінували схеми суспільної взаємодії, що позначаються сучасними словами «напад», «вторгнення», «окупація», «анексія» (як і «оборона», «захист», «спротив» тощо). Плин історичного часу та соціально-політична практика як його наслідок суттєво ускладнили й удосконалили алгоритми батальної взаємодії соціальних суб'єктів, проте навіть в ескізному вигляді не поставили питання про вилучення воєнної політики зі структури колективної життєдіяльності. Швидше за все, це просто неможливо, оскільки природа людини передбачає домінування над собою подібними, навіть якщо останні об'єднані в досить широкі формати – суспільство, народ, націю.

Отже, маємо всі підстави наголосити на такій тезі. Маючи власну динаміку розвитку (цикли «виникнення – еволюція – занепад», «послаблення – посилення», «внутрішній формат – коаліційне забезпечення»), воєнна політика в абсолютній більшості випадків перебуває в полі підвищеної уваги правлячої сили, оскільки пропонує найбільш дієві та ефективні засоби перетворення

соціального середовища до вигляду, що задовольняє владарюючого суб'єкта.

При цьому слід розрізняти дві гносеологічні платформи осягнення сутнісних витоків та змістовних параметрів воєнної політики. Частина дослідників вважає даний різновид політики складовою насамперед державної політики, спрямованої на застосування засобів збройного насильства задля реалізації загальнодержавних цілей [1, с. 114; 2, с. 528]. Інші науковці поширюють воєнну політику за межі власне держави, наділяючи воєнно-політичним мисленням політичні партії, громадські об'єднання, інші структури громадянського суспільства й навіть антиурядові сили. В останньому випадку важливо пам'ятати, що спрямованість воєнної політики, ініційованої недержавними суб'єктами, може бути різною – від підтримання державних воєнно-політичних акцій до прямої протидії, включно зі збройною боротьбою проти держави з метою захоплення політичної влади [3, с. 288]. Країнам, що схильні до авторитарно-тоталітарної моделі організації політичної влади, більш властиве продержавне (етатистське) розуміння сутності воєнної політики. Демократичні країни розуміють воєнно-політичні процеси як складне поєднання державних та недержавних зусиль в оборонній сфері.

Показово, що в західних тлумаченнях воєнної політики «держава» і «громадськість» як суб'єкти її забезпечення стоять поряд, що дозволяє сприймати даний різновид політики як комбіновану діяльність: а) легітимної та інституційно усталеної держави, б) динамічно змінюваного громадянського суспільства. Як наслідок, отримуємо соціальну конструкцію «держава – громадянське суспільство», яка є джерелом інноваційних впливів на політичну систему, насамперед – продукування нестандартних рішень, пошуку та застосування несподіваних ресурсних комбінацій з метою забезпечення національної безпеки і оборони. На наш погляд, у цьому полягає принципова відмінність воєнної політики демократичних держав від її недемократичних аналогів, які поширені в сучасному світі, особливо на пострадянському просторі.

Державотворчі процеси у пострадянських країнах, попри значну суперечливість і непослідовність владних рішень, у кінцевому підсумку привели до створення правлячими елітами насамперед президентських політичних систем (республік) [4, с. 66–67]. Це можна пояснити як слабкістю демократичних традицій, так і необхідністю концентрації владної енергії в одному управлінському центрі в умовах наявності значної кількості як внутрішньо-державних, так і міжнародних проблем, суперечок, протистоянь, які можна розцінювати як загрози для нових незалежних держав, що не мають достатнього досвіду взаємодії з іншими політичними системами в глобалізованому світі. Як наслідок, кількість президентських республік на пострадянському

політичному просторі сягає дев'яти (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), змішаних (парламентсько-президентських, президентсько-парламентських, суто парламентських) – шести (Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Україна).

З часом президентська форма державного правління в деяких пострадянських республіках видозмінилась у «суперпрезидентську». Її характерними ознаками став необмежений і неконтрольований спосіб використання влади главою держави, вторинна роль законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, довільне трактування терміну перебування глави держави на посаді (що дозволило кількаразово пролонгувати повноваження чинних президентів), в окремих випадках – створення механізмів передачі влади «політичному спадкоємцю» на недемократичній основі тощо. Насамперед йдеться про РФ, Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан [5, с. 375].

Непрезидентським республікам СНД властивий комбінований спосіб формування воєнної політики, що в різних пропорціях поєднує її державну та недержавну складові. У даному випадку враховується доволі значний спектр воєнно-політичних інтересів, які артикулюються не лише владними органами, а й структурами громадянського суспільства. За допомогою легітимних нормотворчих процедур такі інтереси інтегруються в загальнонаціональний варіант воєнної політики, що закріплюється у воєнній доктрині та інших документах воєнно-політичного гатунку. На противагу цьому, президентські («суперпрезидентські») республіки зберегли традицію державного (президентського) визначення воєнної політики з мінімальним урахуванням недержавних джерел її продукування й навіть їх повним ігноруванням. В умовах недемократичного розвитку політичного процесу це може призвести до набуття воєнною політикою антинародних рис, виконання нею насамперед функцій силового забезпечення правлячого режиму з одночасним нехтуванням воєнно-політичних позицій громадян та їх об'єднань.

Інституціоналізація воєнної політики є невід'ємним елементом її перетворення у практичний механізм соціально-політичної діяльності владарюючого суб'єкта. Усталеною традицією Нового часу, значення якої зберігається й зараз, стало цілеспрямоване створення владою воєнної організації держави – сукупності органів державної влади, військових формувань, що утворюються у легітимний (законодавчо визначений) спосіб та діяльність яких спрямовується на захист політичної системи від загроз та небезпек внутрішнього і зовнішнього походження. Президентські республіки СНД, як правило, обрали воєнну організацію як інституційну основу силового забезпечення політичного процесу. Законодавство з питань національної безпеки і оборони цих країн одним із найбільш важливих напрямів розвитку політич-

ної системи визначає створення та підтримання у дієздатному стані воєнної організації держави [6].

Організаційним антиподом «воєнної організації держави» в демократичних країнах обґрунтовано вважається «сектор безпеки і оборони», що відбиває явище деєтатизації воєнної політики, яка означає синхронне продукування даного різновиду політики як уповноваженими державними органами, так і недержавними структурами – політичними партіями, громадськими організаціями, аналітичними центрами, мас-медійними структурами тощо [7].

Створення сектору безпеки і оборони відбиває західні (демократичні) підходи з питань вироблення та практичної реалізації воєнної політики. Непрезидентські республіки СНД схильні вважати даний сектор інституційною основою збройно-силового впливу на соціальні реалії. В основі «секторального» ставлення до збройно-силових питань суспільної еволюції перебуває явище деєтатизації воєнної політики, яким пропонується вважати продукування воєнно-політичних інтересів (як цілеспрямоване, так і ситуативне) та їх закріплення у концептуальних та програмних документах тих політичних суб'єктів, що не представлені в органах державної влади, а також недержавних структур, елементів громадянського суспільства, які артикують власні безпекові та оборонні інтереси.

В умовах несформованої політичної культури деєтатичні процеси можуть сприйматися як невинуватене «розмивання» воєнно-політичної цільності держави, що категорично суперечить тоталітарним (авторитарним) стереотипам сприйняття соціально-силової практики. Разом з тим існують усі підстави розглядати деєтатизацію воєнної політики як варіант її диверсифікації в умовах демократичного державотворення, як модель конструктивної інтеграції державного та громадського потенціалів оборонного мислення в єдину структурно-функціональну конструкцію, спрямовану на захист національних інтересів.

Деєтатизація воєнної політики відбувається під тиском низки факторів, головними з яких є такі:

– прогресуюча неспроможність держави у повному обсязі реалізовувати свої функції у воєнній сфері. Це відбувається через обмеженість державних ресурсів, неадекватність системи державної безпеки наявним загрозам і викликам, незадовільне виконання державними інститутами законодавчо визначених безпекових і оборонних функцій та ін.;

– демократизація суспільно-політичних процесів, що призвела до більш широкого залучення активних верств населення до вирішення проблем, пов'язаних з гіпотетичним або реальним застосуванням сили всередині держави та за її межами. Подібне залучення коливається в досить широкому

діапазоні – від журналістського висвітлення та аналітичного осмислення воєнно-соціальних процесів до реальної участі в силових акціях парамілітарних формувань, створених за межами держави (так званих «приватних армій»);

– спроможність та досвід громадянських структур впливати на вирішення загальносуспільних проблем. За певних умов громада цілком здатна успішно вирішити важливе питання, демонструючи вищі показники мобілізованості та рішучості порівняно з державними органами (службами);

– широке поширення в сучасному світі професійних військових кадрів, зброї, військової техніки, уніформи, інформації воєнного характеру, які доступні громадським організаціям. У разі потреби складники громадянського суспільства цілком спроможні зорганізуватися у збройні структури, спрямованість дій яких може бути як про-, так і антидержавною.

Причину рівності громадянського суспільства з державою при вирішенні безпекових та оборонних питань вдало пояснює В. Білошицький. На його погляд, громадянське суспільство є родовим поняттям стосовно всієї палітри цивільно-військових відносин. Домінантний конструктивізм громадянського суспільства полягає в його здатності імплементувати в сукупність суспільних зв'язків ціннісні засади людської життєдіяльності, чого держава у більшості випадків уникає. При цьому громадянське суспільство пропонує умовний ряд «вищих цінностей» людського буття, до яких належать безпека, державність, добробут, органічне відчуття національної ідентичності тощо. Цілком природно, що суспільство громадянського рівня розвитку не лише проголошує подібні цінності, а й ставить питання про необхідність системного захисту своїх ціннісних основ, що на рівні наукових узагальнень іменується «системою забезпечення національної безпеки» [8, с. 96].

На наш погляд, останню думку можна посилити до такого звучання. Громадянське суспільство цілком спроможне до вищого прояву власних самоорганізаційних здатностей, яким є продукування збройно-силових об'єднань громадян з метою силового захисту національних цінностей у випадку формажорного розвитку політичного процесу та небезпеки знищення держави. Проте слід враховувати амбівалентний характер подібних трансформацій: «незаконні збройні формування» є продуктами політичної творчості громадянського суспільства, що можуть працювати як «на загал», так і «проти нього». При цьому вододілом між збройними захисниками Вітчизни, що добровільно взяли за зброю, та кримінальними угрупованнями (також озброєними) виступає ціннісне відчуття ними політичного часу і простору. Боротьба за Батьківщину (незалежність, суверенітет, територіальну цілісність) є виявом вищої відданості власному народу. Боротьба за власні інтереси (фінансові, економічні, соціальні) має оцінюватися з позицій криміналь-

ної відповідальності, що отримує морально-ціннісний осуд з боку громади, проте забезпечується державними органами.

Додамо, що громадянське суспільство в сучасних умовах доцільно сприймати не лише як «замовника» та «контролера» безпекової/оборонної суспільних систем, а як їх безпосереднього елемента, вмонтованого в управлінські, виконавчі, забезпечувальні та інші структури, що працюють на безпеку/оборону країни.

Враховуючи викладені вище аргументи, можемо підсумувати, що непрезидентські пострадянські республіки визнали за доречне не відмовлятися від воєнно-політичних ініціатив недержавного походження та враховувати їх у випадку необхідності.

Порівняння «воєнно-організаційних» та «секторальних» засад воєнно-політичного самовизначення пострадянських держав дає змогу вказати на такі прикметні особливості. Президентські (тим більше «суперпрезидентські») системи традиційно ставлять на воєнну організацію держави як базовий інструмент імплементації воєнної політики в політичні відносини – і зовнішні, і внутрішні. Одноосібне розпорядження силовим потенціалом держави додатково засвідчує концентрацію в руках правлячого суб'єкта усієї повноти воєнно-політичних повноважень. Вибір між сектором безпеки і оборони та воєнною організацією держави на користь останньої переконливо свідчить звуження демократичних чинників розвитку президентських республік СНД. Крім того, він додатково аргументує геополітичний вибір пострадянських країн – у напрямі західних безпекових інституцій (непрезидентські країни) або ж російських воєнно-політичних форматів (президентські республіки).

Воєнна політика Російської Федерації як незалежної суверенної держави має як наддержавно-інтеграційні, так і одноосібні риси, що значно відрізняються від її колективних ініціатив. Колективним органом країн СНД, ініційованим РФ та побудованим відповідно до кремлівського розуміння питань безпеки й оборони на пострадянському просторі, є Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ) або Ташкентський пакт, створений 15 травня 1992 р. Формат Організації кількаразово змінювався, її практична дієвість виявилась невисокою, проте наявність ОДКБ була й залишається формальною ознакою воєнно-політичної інтеграції президентських республік СНД під егідою Росії. Практично всі республіки, об'єднані в ОДКБ, у внутрішньому правовому просторі використовують термін «воєнна організація держави», а Росія і Білорусь – додатковий термін «воєнна організація союзної держави».

Паралельно з цим РФ посилює власний (державно-егоїстичний) варіант воєнної політики, незалежний від пострадянських союзників. Про це свідчить еволюція концептуальних засад воєнно-політичного мислення РФ, відбитих у російських воєнних доктринах. Так, після розпаду союзної держави росій-

ське політичне керівництво оновлювало воєнну доктрину країни 4 рази – у 1993, 2000, 2010 та 2014 рр. Причини змін цього важливого документа на різних етапах розвитку російської державності не співпадають, проте в очі впадає таке: основною закономірністю змістовного урізноманітнення кремлівських воєнно-доктринальних поглядів є підвищення рівня їх жорсткості, посилення великодержавної ідеології, перетворення антизахідної (зокрема антиамериканської) риторики в несучу конструкцію колективної свідомості, властивої сучасній РФ.

У доктрині 2014 р. наголошено, що РФ вважає правомірним застосування своїх збройних сил у випадку агресії проти себе та своїх союзників, а також захисту своїх громадян, що перебувають за межами Росії. Це засвідчує ймовірність проведення Кремлем нових етапів «гібридної війни» на пострадянському просторі в рамках доктрини «захисту російськомовного населення» після підготовчого етапу у вигляді надання бажаним російського громадянства [9]. В зону ризику потрапляють східні та південні регіони України, а також Казахстан, Латвія, Молдова.

Еволюція воєнних доктрин Росії по суті формує картину її імперських експансій у пострадянський період. Кожна з них знаменувала захоплення або встановлення режиму контролю над регіонами, не всі з яких входили до складу власне РФ: Придністров'ям (1993 р.), Чечнею (1999 р.), Абхазією і Південною Осетією (2008 р.), Кримом (2014 р.). За збройно-анексійними діями Кремля проглядається його одночасне бажання відновити домінування на пострадянському просторі та «стати рівним» серед інших учасників глобальної воєнно-політичної гри. Як вважають у Кремлі, НАТО (насамперед США), адекватно оцінюючи рішучість російського воєнно-політичного керівництва, мають враховувати російські позиції (оцінки, підходи) з принципових питань сучасного світоустрою та погодитись на «новий розподіл світу» (так звану «Ялту-2») на російських умовах [10].

У 1991 р. Україна скористалася можливістю реорганізації фрагменту Радянської Армії у Збройні Сили України, відмовившись при цьому від радянського ядерного спадку. У ранніх воєнно-політичних проектах Києва йшлося про швидке створення Воєнної організації Української держави, яка, виходячи з якісних та кількісних показників особового складу та військової техніки, мала надійно убезпечувати процес розбудови незалежної і суверенної України [11; 12].

Роки незалежності засвідчили непослідовність і навіть утопічність окремих воєнно-політичних ескізів, виконаних різними політичними командами, які не забезпечили ефект «накопичення позитивних результатів» в оборонній сфері. Подібні наміри влади можна визначити як непродуктивну імплементацію у воєнно-політичні реалії ХХІ ст. ретроспективних підходів щодо

збройного гарантування національних інтересів. З приходом до влади В. Януковича (2010 р.) активізувалися процеси подальшого скорочення українського війська, згортання бойової підготовки частин і підрозділів, зниження військового бюджету, призначення на посади осіб, налаштованих проти України, включно з громадянами РФ на посаді глави оборонного відомства [13]. Як підсумок, доводиться констатувати тимчасовий воєнно-політичний програш парламентсько-президентської України «суперпрезидентській» Російській Федерації.

Починаючи з 2014 р., Україна виявилась втягнутою у збройне протистояння з російською армією та сепаратистськими угрупованнями, що активно підтримуються Кремлем. Кількісною ознакою слабкості національної оборонної сфери стали людські, економічні, територіальні втрати України (анексія АР Криму, окупація окремих регіонів Донеччини та Луганщини, руйнування їх економічного потенціалу, розрив соціальних зв'язків, духовно-культурне спустошення тощо), якісною – воєнно-політичні плани сусідньої держави, що передбачають руйнування незалежної України та відновлення кремлівського диктату над усією українською територією.

Збройна відповідь України на адресу російських військ, що дозволила зупинити їх просування вглиб української території, стала можливою завдяки спільним діям державних збройних формувань та озброєних підрозділів громадянського суспільства, які в окремих випадках діяли більш ефективно, ніж законодавчо визначені (легітимні) силові структури. Отже, доводиться констатувати як реальність, так і дієвість воєнно-політичного мислення недержавних акторів силового забезпечення суверенітету України, її територіальної цілісності.

Будемо об'єктивними: виграти війну громадянське суспільство саме по собі неспроможне – ані в Україні, ані в іншому місці. Але стати надійним резервом державної стійкості йому цілком до снаги. Функції допомоги, підтримки, компенсації, доповнення, дублювання відповідальності, запропоновані громадянським суспільством на адресу легітимних державних органів, цілком спроможні привести до «кумулятивного ефекту» синергетичного посилення організованих та самоорганізованих впливів на небезпечне соціальне середовище, логічним завершенням чого як правило стає досягнення намічених показників державно-суспільного розвитку. У нашому випадку – відновлення територіальної цілісності України та забезпечення ефективності функціонування її політичної, економічної, інформаційної та інших систем.

Рішучий опір державних збройних формувань та добровольчих тактичних одиниць зупинили російську експансію, проте не створили механізмів повернення втрачених територій, відновлення матеріальних активів, соціальних

ресурсів, а також надійного гарантування стратегічних перспектив України, позбавлених російського втручання. Україна постала перед необхідністю створення принципово нової моделі воєнної політики, ключовими ознаками якої мають стати євроатлантична інтеграція, розбудова сучасного сектору безпеки і оборони як головного елемента забезпечення воєнної безпеки, повна відмова від радянського спадку в його кадрово-управлінському, духовно-патріотичному, військово-технічному та інших вимірах, підвищення моральної і матеріальної мотивації громадян у погонах, розвиток оборонно-промислового комплексу, здатного максимально забезпечити силові структури держави сучасним озброєнням і спеціальною технікою [14].

Як вважають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, «досвід проведення антитерористичної операції засвідчив гостру необхідність у налагодженні більш тісної взаємодії та координації органів, що входять до складу сектору безпеки і оборони» [15, с. 477]. Громадянське суспільство до складників сектору чинним законодавством України не віднесене. Проте...

Вкажемо на таку показову деталь: офіційна відповідь легітимних владних органів на питання щодо співвідношення державних та недержавних (громадянських) засобів у забезпеченні національної безпеки та обороноздатності прозвучала на сторінках Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016 [16]. Це – перший документ подібного спрямування в історії незалежної України. Як йшлося вище, раніше політична влада будувала безпекові та оборонні стратегії на основі «воєнної організації держави». Під тиском зовнішніх та внутрішніх чинників «організаційні» погляди на силове убезпечення України та розбудову її оборонної сфери поступилися місцем «секторальним», що є нормою демократичного державотворення [17].

Важливою є така констатація, що міститься на сторінках Концепції: «Передбачається створити умови для широкого залучення недержавних організацій до виконання завдань в інтересах національної безпеки і оборони держави. Найбільш перспективними напрямками такої діяльності мають бути: надання послуг в інтересах виконання миротворчих завдань Збройними Силами України; функціонування мережі недержавних дослідних інституцій, що фахово опікуються проблемами безпеки та оборони України». Четвертий розділ Концепції навіть своєю назвою – «Роль та місце суспільства в розвитку сектору безпеки і оборони України» – засвідчує позитивне ставлення влади до позадержавних підходів з питань оптимізації національної безпекової та оборонних систем.

Висновок. Маємо ситуацію розвитку воєнної політики країн СНД за такими сценаріями: колективного забезпечення воєнної безпеки шляхом всту-

пу до НАТО (країни Балтії – Латвія, Литва, Естонія); ситуативної адаптації до російських впливів (країни ОДКБ); повного або часткового ігнорування російських інтересів у намаганні захистити власний геостратегічний вибір (Україна, Грузія, Молдова, Азербайджан); проголошення нейтралітету (Туркменістан).

Дисперсія воєнно-політичних траєкторій колишніх радянських республік не дозволяє сподіватись на їх реінтеграцію в цільну оборонно-безпекову структуру, яка б позитивно сприймалася усіма ними без винятку. Президентська республіка Росія здатна створити обмежені формати залучення інших президентських держав до спільних воєнних приготувань у межах кордонів СНД. Проте змушувати їх брати участь у «далеких війнах», ініційованих Москвою (на кшталт сирійської), наявна російська еліта неспроможна. Наявний стан ОДКБ, де, наприклад, узбецькі і білоруські військовослужбовці практично не взаємодіють, можна визначити як «тихий занепад». Воєнно-політичне домінування РФ над частиною СНД деякий час може підтримуватися за рахунок виключно кількісних показників в особовому складі, озброєнні, техніці, проте вважати російське лідерство пролонгованим на максимально можливу перспективу в умовах глобалізованого світу аж ніяк не варто.

За чверть століття після розпаду попередньої держави, що об'єднувала так звані «республіки-сестри», відбулася російсько-грузинська, триває російсько-українська війни. «Російський слід» чітко позначено на карті розчленованої Молдови. Москва безпосередньо причетна до багаторічного підігрівання азербайджано-вірменського конфлікту. Країни Балтії кілька років поспіль відчувають «гібридний» тиск з боку РФ у вигляді воєнних, інформаційних та інших провокацій. Не існує жодного сумніву, що воєнна політика Росії й надалі відбиватиме бажання Москви повернути пострадянські держави в зону власного впливу [18]. Відповіддю може стати осучаснена, міжнародно підтримана воєнна політика республік, що обрали західний вектор розвитку, з відповідним інституційним оформленням цього доленосного рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. Государственное управление в сфере национальной безопасности : словарь-справочник / под общ. ред. Г. П. Сытника. – Киев : НАДУ, 2012. – 496 с.

4. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / М. С. Кармазіна. – К. : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Кураса, 2007. – 365 с.
5. Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий світ – 2000, 2015. – 492 с.
6. Горбулін В. П. Реформа воєнної організації держави. Концептуальні підходи / В. П. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2001. – 8 груд. – №48 (372).
7. Семенченко А. І. Поняття «сектор безпеки» та «воєнна організація держави»: методика розробки й обґрунтування призначення, складу, структури та взаємозв'язків / А. І. Семенченко // Стратегічна панорама. – 2007. – №3. – С. 54–69.
8. Білошицький В. І. Демократичні засади цивільно-військових відносин: зарубіжний досвід і Україна : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Володимир Іванович Білошицький ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2015. – 200 с.
9. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – №3(50). – С. 113–127.
10. Сизов В. Ю. Военная политика и военная безопасность России [Електронний ресурс] / В. Ю. Сизов // Интернет издание Россия и Америка в XXI веке. – Режим доступу: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=191>.
11. Требін М. П. Армія наступного сторіччя: можлива модель для України / М. П. Требін // Людина і політика. – 2000. – №2. – С. 39–44.
12. Чорний В. С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія / В. С. Чорний. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. – 368 с.
13. Операція «самоліквідація»: влада цілеспрямовано послаблює обороноздатність країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/55286>.
14. Указ Президента України №555/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2.09.2015 р. «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fleet.sebastopol.ua/articles/ukaz_prezidenta_ukrajini_5552015/.
15. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – Х. : Фоліо, 2017. – 496 с.
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України : Указ Президента України від 14.03.2016 №92/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>.
17. Barnes K. Civil Society Oversight of the Security Sector and Gender (Tool 9) [Електронний ресурс] / K. Barnes, P. Albrecht // DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW 2008. – Режим доступу: <http://www.dcaf.ch/Publications/>.
18. Требін М. П. Україна перед воєнними викликами сучасності / М. П. Требін // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 4 (23). – С. 246–251.

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВ: АНТИНОМИЯ СУЩНОСТИ

Смолянюк В. Ф., Слободян О. Ф.

Раскрыты особенности формирования военной политики странами СНГ. Доказана разница между президентским и парламентским подходами относительно развития военно-политической сферы государства. Указано на специфику военной политики России, направленной на обеспечение регионального и глобального доминирования. Аргументирована необходимость продолжения военно-политических преобразований в Украине на демократических принципах.

Ключевые слова: военная политика, военная организация государства, сектор безопасности и обороны, президентская республика, парламентская республика, военно-интеграционный процесс.

MILITARY POLICY OF THE POST-SOVIET STATES: ESSENCE'S ANTINOMY

Smolianiuk V. F., Slobodyan O. F.

A military policy was and remains important direction of activity of political subject. There are two gnosiological platforms of understanding of essence sources and rich in content parameters of military policy. Part of researchers considers this variety of policy a constituent above all things public policy, directed on application of facilities of the armed violence for the sake of realization of national aims. Other research workers diffuse a military policy for limits actually the states, providing with military-political thought political parties, public associations, other structures of civil society and even anti-government forces.

The amount of presidential republics on post-soviet political space arrives at nine (Azerbaijan, Byelorussia, Armenia, Kazakhstan, Kirghizia, Russia, Tadjikistan, Turkmenistan, Uzbekistan), mixed (parlamentary-presidential, presidential-parlamentary, especially parliamentary) – to six (Georgia, Estonia, Latvia, Lithuania, Moldova, Ukraine). To the unipresidential republics of the CIS the peculiar combined method of forming of military policy which combines it state and non-state constituents. Presidential («super-presidential») republics saved tradition of state (presidential) determination of military policy with the minimum account of non-state sources of its producing and even them complete ignoring. The presidential republics of the CIS, as a rule, chosen military organization as instituter basis of power protection of political process. Creation the sector of safety and defensive removes western (democratic) approaches on questions making and practical realization of military policy. The unipresidential republics of the CIS are inclined to consider this sector institutionally basis armed power to influence on social realities.

The military policy of Russian Federation both independent nation-state has as integration and individual lines which considerably differ from its collective initiatives. By the

collective organ of countries of the CIS, to initiator RF and built in accordance with the Kremlin understanding of questions of safety and defensive on post-soviet space, there is Organization of agreement about collective security or Tashkent pact, created in 15.05.1992. Parallel from strengthens the own (state selfish) variant of military policy, independent of post-soviet allies these RF. The evolution of conceptual principles of military-political thought of RF, reflected in the Russian military doctrines certifies about it. The evolution of military doctrines of Russia in essence forms the picture of it imperial expansions in a post-soviet period.

In 1991 Ukraine took advantage of possibility of reorganization the fragment of Soviet Army in Military Powers of Ukraine, giving here up a soviet nuclear inheritance. The years of independence were witnessed by an inconsistency and even utopia of separate military-political sketches, executed different political commands. Beginning from 2014, Ukraine appeared pulled in in the armed opposition with the Russian army and reparative groupmates which are actively supported Kremlin. The armed answer of Ukraine to address the Russian troops, which allowed to stop their advancement to Ukrainian territory, became possible due to the total actions of the state armed forming and armed structures of civil society.

Decisive resistance of the state armed forming and volunteer tactical units was stopped Russian expansion, however created the mechanisms of returning of the lost territories, proceeding in tangible assets, social resources, and also reliable guaranteeing of strategic prospects of Ukraine, deprived Russian interference. Ukraine appeared before the necessity of creation on principle of new model of military policy, the key signs of which must become euro Atlantic integration, creation modern the sector of safety and defensive, complete disclaimer of soviet inheritance. Thus have a situation of transformation of military policy of countries of the CIS after the followings scenarios: collective providing of military safety by entering into NATO (countries of Baltic); situation adaptation to Russian influences (countries of ODKB); complete or partial ignoring of Russian interests in an attempt to protect an own geostrategic choice (Ukraine, Georgia, Moldova, Azerbaijan); proclamation of neutrality (Turkmenistan). Dispersion military and political trajectories of former Soviet republics does not hope for their reintegration into coherent military-security structure.

Key words: *military policy, military organization of the state, sector of safety and defensive, presidential republic, parliamentary republic, military-integration process.*

УДК 323.2(355.1+355.2)

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

АРМІЯ І СУСПІЛЬСТВО: ОСМИСЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ

У статті здійснено аналіз процесу взаємодії армії та суспільства, виокремлені сучасні концепції інтерпретації цієї взаємодії, що умовно поділені на два великі класи: перший клас – атрибутивні концепції, що роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; другий клас – реляційні концепції, які акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства з точки зору відносин на елементарних і складних комунікативних рівнях. Доведено, що зазначені концепції відображають різні підходи до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї або іншої концепції.

Ключові слова: суспільство, армія, взаємодія, атрибутивні концепції взаємодії, реляційні концепції взаємодії.

Актуальність проблеми. Вся історія людської цивілізації свідчить про те, що процес взаємодії армії і суспільства завжди був дуже актуальний. Новітня епоха не тільки не позбавилася війн і воєнних конфліктів, збройного насильства та воєнної небезпеки, але й, навпаки, підвищила значущість військової сили та армії – її легітимного носія у житті сучасного соціуму. Армія була, є і буде невід'ємним інститутом сучасної держави. Трагічні події в Україні (анексія Криму, АТО на Донбасі) свідчать, що армія модифікує свої функції, змінює модель взаємодії із суспільством, щоб ефективно захистити соціум, державу від нових загроз існуванню цивілізації, явної і латентної агресії інших держав.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемами осмислення взаємодії армії та суспільства займається велика кількість вчених у всьому світі: слід зазначити відомих вітчизняних дослідників В. Абрамова, В. Ананьїна, Е. Афоніна, О. Бодрука, О. Данильяна, П. Квіткіна, В. Мандрагелю, Є. Мануйлова, О. Панфілова, Г. Перепелицю, В. Смолянюка, М. Цюрупу та ін. Дана проблематика відображена у наукових працях і західних дослідників (Дж. Адамс, Р. Акерман, Д. Арквілл, Р. Арон, Р. Банкер, Д. Барнетт, К. Блаунт, Р. Боудіш, Л. Грінтер, М. Едмондс, С. Костіген, Ч. Москос, Д. Олбертс, Д. Ронфілдт, Е. Тоффлер та ін.). Але пошук оптимальної моделі взаємодії армії і суспільства в умовах сучасних реалій, пов'язаних з анексією Криму, АТО на Донбасі, потребує осмислення історичного досвіду цієї взаємодії.

Метою даної статті є аналіз моделей взаємодії армії і суспільства крізь призму історичної ретроспективи і сучасних наукових концепцій.

Виклад основного матеріалу. Важливою політологічною проблемою є аналіз взаємодії армії та суспільства. Армія в суспільстві відіграє подвійну, амбівалентну роль, виступаючи то як необхідний елемент існування суспільства, то як деструктивна і дегуманізована сила, що призводить до ексцесів, які виявляються у втручанні армії в життя суспільства характерними для цього соціального інституту способами і засобами.

Осмислення взаємодії суспільства та армії з глибокої давнини цікавило філософів і політичних мислителів усіх великих культур. Ще в давньоіндійському збірнику наставлянь «Закони Ману» (VI ст. до н. е.), в якому було відображено ідеологію брахманізму, зазначалося, що армія контролює підданих, придушує виступи нижчих каст.

У Китаї, де зародилась одна з найдавніших і видатніших культур, мислителі класичної епохи міркували про те, як забезпечити процвітання суспільства, допомогти людині вижити і сприяти її безпеці в умовах невинного руху і змін [1–3]. Місце і роль армії в житті суспільства, особливості їх взаємодії досить глибоко і всебічно досліджувалися конфуціанством, моїзмом, даосизмом, школою законів («фа-цзя») [4]. Основу для серйозного аналізу було закладено ще в «І цзин» («Книзі Змін»), де з погляду аналізу взаємодії армії та суспільства найбільш важливою є тема сьомої гексаграми «Ши» («Військо») [5, с. 177]. Коментуючи дану гексаграму, Чжуге Лян у своєму творі про мистецтво управління військом підкреслював: «Цивільне йде першим; за ним впливає військо» [6, с. 115]. Перша риса гексаграми «Військо» фіксує початок мобілізації армії. Коментар до першої риси говорить: «Війську виступати за законом. Без сумнінності – нещастя» [5, с. 239]. Відомий китайський знавець Юліан Шуцький пояснює це так: «Успіх можливий лише тоді, коли застосування *війська* впливає не з одного бажання перемоги (якої однаково бажають сторони, що воюють), а з залізної необхідності, з вищих *законів стратегії*» [5, с. 239]. Коментар «І цзина» до другої риси говорить: «Перебування в осередку війська. Щастя. Огуди не буде. Цар тричі пожадує наказ» [5, с. 240]. Мається на увазі, що полководця, якщо він дотримується помірності, супроводжує успіх, а право на управління армією та ведення воєнних дій надається владою цивільною. Третя риса гексаграми уособлює командирів нижчої ланки. Підкреслюється особлива значущість взаєморозуміння і порядку у взаєминах на даному рівні, а також у відносинах з вищим військовим командуванням. Коментар до третьої риси: «У війську може бути віз трупів. Нещастя» [5, с. 241]. Четверта риса – слабка позиція, невигащне положення під час війни. Коментар говорить: «Війську відступати в тил. Огуди не буде» [5, с. 241]. Мається на увазі, що краще залишити неvigідні

позиції і відступити. П'ята риса – цивільне управління, що дає своєю владою мандат армії. Під цим розуміється загальний випадок делегування влади для виконання якогось завдання, тому цивільна влада зовні не є присутньою у сьомій гексаграмі. Коментар «І цзина»: «На ріллі є дичина. Сприятливо триматися слова. Огуди не буде. Старшому синові – верховодити військом. Молодшому синові – віз трупів. Стійкість до нещастя» [5, с. 242]. Шоста й остання риса гексаграми символізує кінець місії армії і повернення воїнів до мирного життя. Ідея, можливо, уособлює прийняття всім суспільством плодів праці якоїсь частини його членів. Коментар: «Великий государ володіє частками. Він засновує царство, примикаючи до будинків [феодалів]. Нікчемні люди так не діють» [5, с. 243]. У «Книзі Змін» підкреслюється, що з військового походу воїни повертаються додому і стають членами суспільства, що дозволяє їм уникнути небезпек перебування всередині ізольованої військової касти і принести народу, в ім'я якого і велася війна, знайдені ними за час іспитів знання, сили і досвід. Ідеальний правитель, стверджує текст, сприяє гармонізації взаємин воїнів з цивільним населенням, винагороджуючи їх відповідно до заслуг.

У сьомій гексаграмі, і особливо наприкінці її, схематично представлено ідею (яка надалі буде розвиватися в рамках китайської філософії) про те, що військовики, і особливо вищі командири, повинні мати не тільки спеціальну військову і технічну підготовку, але й добру загальну освіту. Китайською мовою це називається гармонізацією *вень* і *у*. *Вень* («цивілізація», «культура») відповідає за удосконалення творчих здібностей і цінностей, що приносять благо всьому суспільству. *У* («військовий початок») має на увазі оволодіння теорією і практичними навичками управління людьми в кризовій ситуації. З погляду Сунь-цзи та його послідовників, гармонія *вень* і *у* необхідна воїну не лише заради входження в цивільне життя після закінчення походу, але й під час кампанії і навіть у ході самого бою.

Родоначальник давньокитайської філософії Кун Фу-цзи (Конфуцій) приділяв велику увагу взаємовідносинам між людьми у всьому складноорганізованому соціумі, проблемам виховання громадян [7]. Аналізуючи місце і роль армії в державі, він відзначав: «[У державі] повинно бути досить їжі, повинно бути досить зброї, і народ повинен довіряти [правителю]». У першу чергу «можна відмовитися від зброї», у другу – «можна відмовитися від їжі... Але без довіри [народу] держава не зможе вистояти» [8, с. 111]. Проблему взаємодії військового і цивільного управління Конфуцій розглядав через призму верховенства цивільного, загальні принципи якого повинні бути основою для військового. Він вчив: «Управляючи царством, що має тисячу бойових колісниць, варто серйозно відноситися до справи і спиратися на довіру, дотримуватися економії у витратах і піклуватися про людей; використовувати народ

у відповідний час» [8, с. 55]. Він виділяє якості воїна, необхідні для перемоги над ворогом [8, с. 83].

Один із найбільш ранніх даоських текстів, створений навіть до «Дао де цзина», «Інь фу цзин» («Канон прихованих знаків») у лаконічній манері показує особливості взаємодії армії та суспільства: «Відкинь джерело наживи – це в десять разів краще, ніж збирати армію» [6, с. 11]. Потім і «Дао де цзин», найвідоміший даоський текст, розвиває тему мотивів, що лежать в основі висування армії на провідну роль у житті соціуму. Одним із головних виявляється жадібність: «Коли в країні існує *дао*, коні угноують землю; коли в країні відсутній *дао*, бойові коні пасуться на околицях. Немає більшого нещастя, ніж незнання меж своєї пристрасті, і немає більшої небезпеки, ніж прагнення до придбання [багатств]. Тому (той), хто вміє задовольнятися, завжди задоволений [своїм життям]» [8, с. 28]. «Інь фу цзин» стверджує, що починати відтинання джерела наживи і жадібності потрібно зі свого будинку: «Досліджуй тричі і вдень, і вночі – це в десять тисяч разів краще, аніж збирати армію» [6, с. 11]. Деякі з найбільш глибоких і проникливих висловів про армію, її місце в житті суспільства походять з класичного «Дао де цзина»: «Гарне військо – засіб [що породжує] нещастя, його ненавидять усі істоти. Тому людина, що слідує *дао*, його не вживає. Шляхетний [правитель] під час миру воліє бути поступливим [у відношенні до сусідніх країн] і лише на війні застосовує насильство. Військо – знаряддя нещастя, тому шляхетний [правитель] не прагне використовувати його, він застосовує його, тільки коли його до цього змушують. Головне полягає в тому, щоб дотримуватися спокою, а у випадку перемоги не прославляти себе. Прославляти себе перемогою – означає радіти вбивству людей. Той, хто радіє вбивству людей, не може завоювати співчуття в країні. Благополуччя створюється повагою, а нещастя приходить від насильства. Ліворуч шикуються воєначальники флангів, праворуч стоїть полководець. Говорять, що їх потрібно зустріти похоронною процесією. Якщо вбивають багатьох людей, від цього треба гірко плакати. Перемогу варто відзначати похоронною процесією» [8, с. 23].

У цілому в рамках давньокитайської традиції склалися важливі принципи взаємодії армії та суспільства: з одного боку, вторинність військової сфери стосовно життя соціуму, з другого – розуміння важливості цієї сфери для суспільства, гарантій його безпеки і створення умов його нормального розвитку.

Давньогрецькі мислителі, починаючи з Геракліта і Демокрита, також обмірковували питання взаємовпливу організації озброєних людей і суспільних інститутів. У «Державі» Платона та в «Політиці» Аристотеля є глибокі судження з питання взаємодії армії та суспільства. Відповідно до вчення Платона, держава (поліс) виникає тому, що кожний з людей неспроможний само-

стійно задовольнити свої потреби і змушений звертатися за допомогою до інших. Потреби в їжі, житлі, одязі тощо вимагають існування селян і ремісників, торгівля – торговців тощо. Усі вони складають нижній рівень, що забезпечує матеріальні потреби людей. Захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів обумовлює необхідність у прошарку стражів (воїнів), а нестаток управління – в тих, хто опанував «царським мистецтвом», тобто усвідомив ідеали справедливості та добра і здатний їх здійснювати. Це – «філософи». «Економічно-політичне» обґрунтування структури держави у Платона доповнюється обґрунтуванням психологічним: як у душі людини повинні гармонійно сполучитися розум, воля та бажання і відповідні чесноти, так і в державі повинні існувати і відповідним чином співвідноситися класи людей. Причому роль людини в державі визначається перевагою в її душі тієї або іншої здатності – розуму, мужності або розсудливості [9, с. 182–185]. Аристотель зазначав, що держава не може існувати без війська.

Для суспільної свідомості Афіньської республіки періоду її піднесення і могутності сформувався особливий взаємозв'язок поміж суспільством і армією: бути громадянином, тобто право брати участь у справах держави і служити в афіньському війську, мав право тільки вільнонароджений, який обробляє рідну землю (пізніше – який має земельну власність). Саме через господарсько-етичне відношення до рідної землі формувалося почуття причетності до долі Батьківщини. Сільськогосподарська праця визнавалася цивільною школою воїна, а служба у війську – священним і почесним обов'язком кожного громадянина [10, с. 76–78]. З Афін до нас дійшла цікава інформація про організацію фінансування флоту. Кораблі будувалися за рахунок держави – на кошти, отримані від здачі в оренду Лаврійських срібних рудників. Однак держава фінансувала утримання лише двох кораблів, призначених для перевезення посольств, термінових повідомлень тощо, – «Паралії» і «Саламінії» (пізніше «Аммоніади»). Утримання (тобто ремонт, закупівля оснащення, набір команди тощо) інших кораблів було однією з повинностей (літургій), що покладалася на багатих громадян – триєрархією [11, с. 128–146]. Більшість давньогрецьких мислителів визначали тенденцію, характерну і для наших днів, – деструктивні наслідки впливу армії на відносини всередині полісної демократії. Давньогрецькі мислителі та історики зазвичай засуджували використання військової сили з метою узурпації політичної влади (тиранами, олігархами й авантюристами), давши цьому назву «проблема Алквіда».

В епоху Давнього Риму армія стала відігравати більш важливу роль в житті соціуму. У «Короткому викладі військової справи» Флавій Веґецій Ренат відзначав: «Римський народ підкорив собі весь увесь світ тільки завдяки військовому досвіду, завдяки мистецтву добре влаштувати табір і своєму військовому досвіду» [1, с. 206]. Йому ж, до речі, належить і славнозвісний

афоризм: «*Si vis pacet para bellum*» («Якщо хочеш миру, готуйся до війни»), що неприховано свідчить про взаємозв'язок між майбутнім держави і станом її армії. Шостий римський цар Сервій провів так звану центуріатну реформу соціального та військового устрою. Нова військова організація була заснована не на родовому принципі, як куріатна, а на майновому, причому до військової організації, а отже, до складу *Populus Romanus* були прийняті плебеї. Особи вищого стану склали 18 центурій вершників, перший майновий розряд (понад 100 тис. асів) виставляв 80 центурій важковагових воїнів, другий майновий розряд (від 75 тис. асів) виставляв 20 центурій воїнів, що вже не мали панцирів, третій (від 50 тис. асів) – 20 центурій із ще більш легким озброєнням, четвертий (понад 25 тис. асів) – 20 центурій, озброєних лише списом і дротиком, і п'ятий розряд (понад 11 тис. асів) – 30 центурій пращівників. Люди з цензом нижче першого класу (пролетарі) склали 1 центурію і були вільні від військової служби. Згідно з цим розподілом і визначалася більшість у народних зборах (таким чином, стан вершників і перший майновий розряд мали 98 центурій зі 193) і призначалися податки (пролетарі податків не платили). Саме римляни вперше створили в структурі армії розвинуту і добре організовану систему постачання. Це дозволило їм не лише значно збільшити чисельність армії, задіяної у воєнних діях, але й підвищити мобільність військової техніки. Якщо греки розробляли різні тактичні ситуації, то римляни звели всі їх заходи воедино і створили військовий статут, в якому було чітко прописано структуру війська та правила його використання в тих або інших випадках [12]. У цьому аспекті римська армія практично не відрізнялася від сучасних армій. Характерно, що саме з цього моменту воєнна наука і військова справа настільки проникають у життя суспільства, що ними цікавляться чимало філософів і істориків. Деякі з них ніколи не мали до армії безпосереднього відношення, але їх здобутки ввійшли у скарбницю світової думки з проблем взаємодії армії та суспільства. Мова йде, насамперед, про Полібія, який у VI книзі своєї «Загальної історії» розповідав про римську військову організацію, Тита Лівія, який у VIII книзі «Історії Рима» повідомляв про реформи Марцелла, «Гальських війнах» Юлія Цезаря, «Іудейській війні» Йосипа Флавія та ін. Так, Сенека в «Листах Луцилію» вказує, що солдатська служба і праця хлібороба та ремісника однаково важливі для суспільства і почесні [13, с. 156], тут же ми зустрічаємо досить цікаві думки про величезне значення моралі і моральності для життєдіяльності армії та суспільства («Перемігший мечем (мова йде про Ганнібала. – М. Т.) був переможений пороками» [273, с. 89]), про необхідність військового навчання в мирний час («Якщо не хочеш, щоб воїн здригнувся у бої, загартовуй його перед боєм» [13, с. 45]), багато уваги приділяв філософ і проблемі готовності людини до страждань і смерті як в умовах воєнного, так і мирного часу.

Для певних історичних етапів Римської імперії характерне поєднання цивільної і військової влади в одних руках. Лише в часи Костянтина Великого був послідовно проведений принцип розподілу військової і цивільної влади. На рівні провінцій або груп провінцій призначалися дукси або коміти, на вищому рівні префекти Преторії до кінця правління Костянтина були позбавлені військової влади, що перейшла до командувачів.

Спадкоємицею Великої Римської імперії стала Візантія, яка зберегла її культуру, релігію і значну частину території. Єдине, чого не перейняла Візантія від Риму – це організацію армії. Якщо при Юстиніані візантійська армія ще наслідувала традиції та будову свого славного попередника, то у VII–VIII ст. вона вже відрізнялася своєю власною військовою структурою. На відміну від колишньої римської, в основі якої спочатку лежала професійна, а потім – наймана армія, візантійське військо припускало територіальну (фемну) систему комплектування. Втім основою могутності Візантійської імперії стала не армія і навіть не її флот (який довгий час панував на Середземному морі), а більш гнучка структура внутрішньої і зовнішньої державної політики, спрямована на підтримку внутрішнього гомеостазу і дотримання інтересів імперії в умовах зовнішніх обставин, що швидко змінюються. Саме тому візантійська воєнна наука абсолютно невіддільна від філософії, політики і дипломатії, що добре продемонстровано в трактаті імператора Костянтина Багрянородного [14]. Саме тоді, задовго до Клаузевіца, візантійські базилевси дійшли висновку, що війна є лише продовженням політики за допомогою інших засобів.

В епоху Середньовіччя встановилося тривале панування церкви і релігійних поглядів, у межах яких розвивалися і всі погляди на суспільство та армію. Недаремно саме папа Лев III поклав на Карла Великого у 800 р. в соборі Святого Петра в Римі корону імператора Римської імперії, тим самим підкресливши, що світська влада, якою б могутньою вона не була, отримує законність лише з благословення церкви. Ідейна підпорядкованість церкви визначала і відповідні об'єкти для застосування збройних сил, що знайшло відбиття, насамперед, у численних хрестових походах. Відмітною рисою Середньовіччя в усвідомленні проблеми взаємозв'язку армії та суспільства, був дух лицарства, аналізу якого присвятив багато сторінок своєї фундаментальної праці «Осінь Середньовіччя» нідерландський історик культури Йохан Хейзинга [15]. Поряд з цим в цю епоху осмислювалися праці мислителів античності, насамперед Веґеція, Фронтіна, Тита Лівія та інших, присвячені різним аспектам зазначеної проблеми. Так, Рабан Мавр в середині IX ст. написав для імператора Лотаря II трактат, в якому викладав основи римської військової справи за Веґецієм. Тим же займався наприкінці XIII ст. авґустинський генерал Егідій Колумн і люди, які склали закони для кастильського

короля Альфонса X (так званий звід «Сім частин»). На початку XV ст. в черговий раз переказала Веґеція французька придворна дама Христина де Пізан. Все це були далекі від військової справи автори, які бездумно відтворювали різні описи однострою, методів маршу тощо, але не мали ніякого відношення до реальностей воєнних дій в епоху Середніх століть і Кватроченто. Адже створення трактатів з воєнної теорії тоді було одним із різновидів риторичних і навчальних вправ: їх писали не практики, а люди, які жодного разу в своєму житті не тримали в руках зброю. Такі трактати відносилися до «приємного і корисного читання», щоправда, приємне тут значно превалювало над корисним. Набагато ближче до нових реальностей стали книги Конрада Кьезера і Жана де Бюйєля (початок і кінець XV ст. відповідно). Перший описав всілякі піротехнічні пристосування, другий же волів дати приклад виховання справжнього лицаря і князя.

У цей історичний період теологічний підхід в осмисленні взаємозв'язку армії та суспільства був характерний і для Сходу. Дзен є однією зі шкіл японського буддизму, що виникла в часи занепаду придворної аристократії і створення структури централізованої влади військовою елітою (сьоґунатів). Це єдина з буддійських шкіл, яка на той час тільки прийшла в країну з Китаю, що лише підняло її в очах послідовників-самураїв. Перші сьоґуни опікувалися дзен-буддизмом переважно для того, щоб зробити певну «культурну революцію» і тим самим підвищити престиж і легітимність воїнів як лідерів цивільного суспільства. Саме тому дзен став невід'ємно пов'язаний з військовим станом і навіть одержав назву «релігії самураїв». Дзен-буддизм багато в чому сприяв формуванню цивільної форми мілітаризму, що виявляється, насамперед, у сповідуванні суворої дисципліни [16, с. 22]. У своїй знаменитій «Книзі п'яти кілець» фехтувальник Міямото Мусасі говорить про мистецтво війни як про один із традиційних шляхів японської культури, вивчати і практикувати який слід як політичним лідерам, так і професійним воїнам: «Мистецтво війни – це наука самураїв. Практикувати ці мистецтва повинні особливо великі стратеги, але й прості воїни зобов'язані знати їх» [16, с. 41]. Однією з рис, що зближують шлях Мусасі з китайськими класичними філософськими уявленнями про шлях воїна, є прагнення до рівноваги в практичному навчанні як витонченим, так і бойовим мистецтвам. «Насамперед, – говорить він, – шлях воїна означає оволодіння як бойовими, так і образотворчими мистецтвами» [16, с. 43]. В Давньому Китаї, ще в ту пору, коли у війнах брали участь лише представники аристократії, слово *шун* мало значення і «воїн», і «вчений». Виховання людей такого типу вважалося одним із найголовніших завдань культури як такої. Воїн Мусасі дотримується дзенського вчення про незамутнену ясність і плинність свідомості як основу самого мистецтва навчання, що стосується як бойових мистецтв і правил (*бусідо*), так і будь-якого іншого

мистецтва або шляху [16, с. 64–65]. Воїни навчалися дзенському мистецтву спустошення свідомості з кількох причин: по-перше, щоб осягти таємницю самого навчання; по-друге, щоб навчитися діяти спонтанно й ефективно за будь-яких обставин, без будь-яких сумнівів, коливань і страху; по-третє, щоб навчитися незалежному сприйняттю реальності, на яке не впливають зовнішні фактори; нарешті, по-четверте, щоб знати і розуміти речі ще до того, як вони відбудуться, і стати володарем своєї долі, невловимим для ворогів. Майстер меча Ягю Мунеморі поширює стратегічне мислення воїна на політичну і цивільну сфери. У своєму творі про сімейну традицію мистецтва меча він пише: «Коли країна перебуває в мирі, розгляд питання про вибір чиновників і безпеки держави – це теж військове мистецтво. Коли чиновники переслідують своєкорисливі інтереси і тим самим пригнічують простий народ, це, насамперед, початок кінця держави. Уважно спостерігати за всім цим, планувати стратегію так, щоб корисливі інтереси чиновників не призвели державу до загибелі, подібно до спостереження за супротивником під час двобою для того, щоб побачити його рух ще до того, як він рухатиметься» [16, с. 139].

Концентрованим виразом моралі військово-феодалного стану в середньовічній Японії вважається *бусідо* – комплекс правил поведінки самураїв, в яких головним є лояльність до господаря і вірність обов'язку [17]. Творцем такого кодексу «Шлях воїна» вважається Ямага Соко (1622–1685), який створив його на підставі власної концепції «ритуалу». Він використовував конфуціанство як вчення про норми поведінки самураїв з метою збереження їх станових привілеїв і підтримки існуючого порядку в середовищі самураїв, поклавши в основу *бусідо* «норми і закони» «шляху пана» і «шляху підданого». Своє вчення про «шлях шляхетної людини» Соко розробив, спираючись на таке твердження: «Справа шляхетної людини – контролювати себе. Маючи пана – бути вірним йому до кінця, як запропоновано законами; у відносинах з товаришами – бути цілком щирим; бути стриманим в особистому житті і слідувати тільки обов'язку. Тому ти сам повинен спілкуватися з людьми так, щоб не порушувати принципів стосунків між батьком і сином, старшим і молодшим братами, чоловіком і дружиною. Хоча це – правила поведінки людини, при дотриманні яких людський рід в Піднебесній ніколи не зникне. Селяни, ремісники і торговці, не маючи вільного часу через заняття своїми професіями, неспроможні цілком осягнути у своєму повсякденному житті цей Шлях. Шляхетний чоловік, не вдаючись до справ, якими займаються селяни, торговці і ремісники, присвячує себе винятково цьому Шляхові і відразу ж карає тих із трьох станів, хто порушує правила людської поведінки. Тим самим він підтримує справедливість правил поведінки в Піднебесній, встановлених Небом. Немислимо, щоб така шляхетна людина не володіла добродіями знаннями культури та військової справи» («Різні судження Ямага», сувій 21)

[18, с. 139]. У цьому висловлюванні ясно видна позиція Соко, який прагнув поєднати таке наукове знання, як шлях самурая, з військовою наукою.

Поряд з теологічним підходом до аналізу досліджуваної проблеми в епоху Середньовіччя існував і культурологічний підхід. Мотиви взаємозв'язку армії та суспільства були досить широко представлені в поезії (наприклад, у арабських поетів кінця XII – початку XIII ст. Фараздака, Джаріра, Ахталя та ін.), народному епосі («Пісня про Роланда», «Слово о полку Ігоревім», «Пісня про Нібелунгів» та ін.), в інших видах і жанрах мистецтва.

Досить гостра полеміка з проблеми взаємозв'язку армії та суспільства простежується в творах мислителів Відродження (класичний зразок – «Государ» Нікколо ді Бернардо Мак'явеллі). За уявленнями Н. Мак'явеллі, мир є не найкращим станом людського суспільства. Мир, в його розумінні, асоціюється з застоєм, що призводить до найбільш згубних наслідків. «Чеснота породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність – безладдя, а безладдя – загибель і, відповідно, новий порядок породжується безладдям», – писав він [19, с. 175]. В очах італійського мислителя мир є всього лише моментом історичного кругообігу, тому війни неминучі – «так вже покладено зверху, щоб не було на землі стійкості і миру» [19, с. 105]. Мак'явеллі вважав, що властивості людей є такими, що вони віддають перевагу військовим рішенням при зіткненні з проблемами, які виникають у житті людського суспільства. «Мудреці давно помітили, – писав він, – що вченість ніколи не посідала перше місце, воно відведене військовій справі, і в державі з'являються спершу воєначальники, а потім уже філософи» [19, с. 175]. Більш того, «вчена споглядальність» шкідлива, оскільки вона підточує силу і войовничість своєю «бездіяльністю» [19, с. 175]. Окрім «споконвічної» симпатії людей до сили, додатковим аргументом для Мак'явеллі, який вважав війну природним супутником людської історії, було «псування суспільних вдач». Пояснюючи загострення ворожості між містами Апеннінського півострова, він писав, що «віра і страх у кожного, клятва і дане слово мають значення лише в тому випадку, якщо вони вигідні, і люди вдаються до них не для того, щоб триматися їх, а для того, щоб легше обманювати» [19, с. 103–104]. Особливо великі обвинувачення італійський мислитель висував проти найманих військ, вважаючи, що вони винні в частих війнах між державами. Він писав про те, що згоду між державами нерідко зі своєї примхи «порушували ті, хто тримав у руках зброю» [19, с. 17]. «Коли в 1433 році між герцогом Міланським і Лігою був укладений мир, наймані солдати, які не бажали припинення воєнних дій, повернулися проти папської держави» [19, с. 17]. Спонукувані пристрастю до наживи, найманці відносилися до військової справи як до ремесла, що дає їм прибуток, тому їх присутність на Апеннінському півострові спричиняла численні лиха італійському народу [19, с. 48, 49, 219]. Підсумовуючи

свої спостереження, Мак'явеллі констатував, що досягти миру між народами в його час нереально. Не можна «говорити про мир там, де держави постійно нападають одна на одну» [19, с. 176], – писав він. Завдання держави полягає в іншому – вона повинна зробити політику ефективним засобом захисту своїх інтересів.

Великий голландський вчений-гуманіст Еразм Роттердамський вважав, що війни починаються не з волі народу, який «ненавидить війну і молить про мир», а «за почином государів» [20, с. 63, 65]. За його уявленнями, звертання до війни свідчить про відсутність здорового глузду в ініціаторів таких рішень. «Государі скоріше могутні, ніж освічені» [20, с. 43]. «Хіба ви розумні люди, якщо допускаєте війну?», – писав мислитель, звертаючись до суверенів [20, с. 40]. Ілюструючи свої висновки, Еразм Роттердамський посилався на те, що государі нерідко починали війни «через... дрібні та суєтні причини», що заслуговують серйозного осуду [20, с. 48, 53–53]. Однак не тільки невміння належно оцінити події міжнародного життя призводить до воєн. Іноді государі прагнуть до війни, щоб «збільшити кошти свого будинку», або для того, щоб ослабити «сили народу». Тирани зміцнюють свою могутність, «лише руйнуючи згоду в народі», «вони втягують і втягують народ у війну, щоб роз'єднати тих, хто ще залишається разом» [20, с. 48], – писав гуманіст. Він відзначає інші соціальні явища, що сприяють виникненню воєн, зокрема існування найманців, заради «брудного жалування» готових на будь-які авантюри, а також те, що серед людей поширюються помилкові уявлення щодо характеру воєнних занять та їх значення в житті суспільства [21, с. 315].

В епоху Нового часу проблема взаємозв'язку армії та суспільства обговорювалася ще більш інтенсивно у зв'язку з політичними домаганнями буржуазії в боротьбі з феодалними інститутами. Вчення про природне право і суспільний договір (праці Томаса Гоббса, Гуго Гроція, Самуеля Пуффендорфа та ін.) є тому доказ [22–25]. Місце і роль армії в житті суспільства були предметом дослідження Г. Гегеля, який писав, що армія як знаряддя політики в руках держави захищає національні інтереси. На відміну від багатьох мислителів Нового часу, він не вважав, що війни зумовлені історично минулими причинами. Якщо інші пояснювали війни недостатнім розвитком соціальних відносин і пов'язували свої надії на зміни зі зростанням уваги до прав і інтересів народу та особистості, затвердженням основ політичної культури, збільшенням авторитету «розуму» і моральних принципів у сфері міжнародних відносин, то Гегель займав іншу позицію. Він вважав, що війни «викликаються природою речей» і саме на це вказує «повторення історії», перед якою повинна замовкнути «порожня балаканина» людей [26, с. 345, 346]. Виходячи з цього, філософ пропонував відмовитися від однобічного порожнього міркування й усвідомити «високе значення війни» та її місце

у вирішенні політико-правових питань внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності держав [26, с. 345, 346]. Стосовно внутрішньополітичних проблем Гегель вбачав основне достоїнство війни в її здатності, як він говорив, підтримувати моральне здоров'я народів. Для того, щоб запобігти руйнуванню цивільного життя, а також попередити розвиток тенденцій, спрямованих на ізоляцію індивіда «від цілого», німецький вчений рекомендував урядам час від часу приголомшувати «моменти і форми ізоляції» за допомогою «війни, порушувати цим і розбудовувати порядок, що налагодився, і право незалежності» [26, с. 344]. За переконанням Гегеля, «завдяки війнам зберігається моральне здоров'я народів, його байдужність до застигання кінцевих визначеностей; подібно тому, як рух вітрів не дає озеру загнивати, що з ним неодмінно трапилося б при тривалому затишші, так і війна охороняє народи від гниття, що неодмінно з'явилося б наслідком тривалого, а тим більше вічного миру» [26, с. 352]. Вчення філософа про війну в принципі не потребує навіть виправдання її причин або доказу справедливості. «Для абсолютного духу, – зазначає він, – немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютно. Тому виправдана і війна як її прояв» [26, с. 355]. Висновком Гегеля є життєва необхідність існування армії і в епоху Нового часу.

Найбільш яскраво точка зору позитивістської філософії на місце і роль армії в суспільстві викладена Г. Спенсером. Війна, за його словами, – природна функція соціального організму, необхідна для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з навколишніми організмами, зароджується з цієї боротьби і розвивається нею ж, так точно і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, говорячи більш строго, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, що зумовлює успішність суспільного співробітництва в боротьбі з іншими суспільствами» [27, с. 327].

Новим моментом у теорії стосовно даної проблеми було глибоке усвідомлення згубних наслідків воєн. Це викликало до життя численні проекти «вічного миру». Одним із найвідоміших творів на цю тему був трактат Іммануїла Канта «До вічного миру» (1795). Згідно з його проектом договору про встановлення миру між народами є необхідною відкрита і чесна, послідовна миролюбна політика держав, що не залишає місця для підступництва і неправди. Кант висловився за право народів самостійно обирати шляхи свого політичного розвитку, за повагу до суверенної рівності держав, ліквідацію «постійних армій», оскільки подібні армії «безперестанно загрожують іншим державам», а це породжує підозри і призводить до збільшення армій, унаслідок чого виникають нові і більш серйозні побоювання [28, с. 261]. Кант

підкреслював особливу важливість відмови від насильницького втручання в «політичний устрій і правління інших держав» [28, с. 263]. «Перспективи бажаного результату, а саме вічного миру» Кант пов'язував із встановленням у кожній державі республіканського правління, тому що воно надає громадянам більш широкі можливості для впливу на політику своїх урядів [28, с. 268]. Метою кантівського проекту був «союз народів», вільний від підпорядкування одного народу іншому і позбавлений усіх рис і особливостей, властивих наддержавним утворенням, а також розуміння того, що єдиним методом підтримки мирних міжнародних відносин є співробітництво держав і народів.

Засновник позитивізму Огюст Конт обґрунтував думку про те, що вже в його час війни стали анахронізмом. Війна, підкреслював Конт, була необхідною в передіндустріальну епоху для примусу ледачих і схильних до анархії людей до праці, а також створення великих держав. В індустріальному суспільстві багатство залежить не від завоювань, а від наукової організації праці, зникає військовий клас, а з ним і причини воювати, найголовнішою цінністю є трудова діяльність. Конт стверджував, що наступить епоха, коли серйозні і тривалі війни повинні цілком зникнути.

Революції XVIII–XIX ст. привнесли чимало нового в трактування питання взаємодії армії і суспільства. В історичних подіях діяльність народних мас набуває все більшого значення. Промислова революція XIX і науково-технічна революція XX ст. започаткували великі зміни у сфері військової справи, які осмислювалися їх сучасниками (М. Драгомиров, К. фон Клаузевіц, Г. Леер, Дж. Лежєн, К. Лемей, Б. Ліддел-Гарт, Є. Мартинов, Г. фон Мольтке (старший), О. Петров, А. фон Шліффен та ін. [24; 29–40]).

Створення грімідких самохідних знарядь, розвиток залізничного, а потім автомобільного і гусеничного транспорту, що надав можливість переміщення численних армій і військової техніки на великі відстані, все більш зростаючі швидкості їх пересування радикально змінили масштаби, прийоми і правила ведення війни.

Відбулася широкомасштабна індустріалізація підготовки і ведення війни. Самі імперативи сучасної війни зажадали величезних просторів, розширення зони потенційних воєнних дій. Гігантські армії вимагали створення глобальних інфраструктур військово-промислового комплексу, комунікацій, систем постачання військовою технікою, боєприпасами, запасними частинами, обмундируванням, продовольством, людськими ресурсами тощо. Для перемоги в сучасній війні тил набуває не менш важливого значення, ніж саме поле бою. Причому неодмінною умовою успіху стає розгром ворожого тилу, тобто захоплення і знищення мирних міст і сіл, промислових центрів, суто цивільних об'єктів. Поява авіації, а потім ядерної зброї із засобами її до-

ставки буквально революціонізували сферу воєнних дій, знищивши лінію розмежування між театрами воєнних дій і мирними, цивільними структурами, перетворивши всю територію держав, що воюють, на суцільне поле бою. Світові війни ХХ ст. відкрили явища не тільки прямого посилення впливу суспільства на армію, але і зростання зворотної тенденції – впливу армії на суспільство, її інфільтрації в усі сфери суспільного життя. В умовах постіндустріальної цивілізації ці тенденції зберігаються, а з урахуванням характеру науково-технічних перетворень навіть зростають [41, с. 210–259].

Усвідомлення складності процесу взаємодії армії та суспільства привело до створення цілої низки сучасних концепцій його інтерпретації. При найбільш загальному логіко-гносеологічному аналізі ці концепції можна поділити на два великі класи [42]: а) атрибутивні, які роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; б) реляційні, що акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства крізь призму відносин на елементарному і складному комунікативному рівнях. Безумовно, слід розуміти всю міру умовності і конвенціональності такого поділу, оскільки в різних підходах можна знайти як атрибутивні, так і реляційні аспекти проблеми. При цьому важливо вірно виділити домінанти в тій чи іншій концепції, оскільки вони є своєрідними патернами, що визначають характер аналізу зазначеного процесу.

Атрибутивні підходи, у свою чергу, можна поділити на системну і структурно-функціональну, синергетичну, інструментально-силову і потенційно-вольову концепції. Системна і структурно-функціональна концепції пов'язані з виявленням складної системної структури суспільства, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою тривалість при різного роду перетвореннях і змінах, і визначенні ролі і місця певного елемента, його функцій у життєдіяльності даної системи (структури). Ці концепції базуються на принципах вивчення органічного цілого: переході від абстрактного до конкретного, єдності аналізу і синтезу, логічного та історичного, виявленні в об'єкті різноякісних елементів та їх взаємодії, синтезі структурно-функціональних і генетичних уявлень про об'єкт тощо, вони розроблені у працях Г. Алмонда, Р. Барта, Д. Істона, М. Крозьє, К. Леві-Стросса, Т. Парсонса та ін. [43–48].

Синергетика – міждисциплінарний напрям наукових досліджень, який виник на початку 70-х рр. ХХ ст. і своїм основним завданням ставить пізнання загальних закономірностей і принципів, що лежать в основі процесів самоорганізації систем різної природи – фізичних, хімічних, біологічних, технічних, економічних, соціальних. Деякі вчені вважають, що виникнення синергетики знаменує початок нової наукової революції, оскільки вона не просто запроваджує нову систему понять, але й змінює стратегію наукового

пізнання, сприяє виробленню принципово нової наукової картини світу і веде до нової інтерпретації багатьох фундаментальних принципів природознавства. Сутність змін, які пропонуються при синергетичному підході, на думку засновників нової науки німецького фізика Г. Хакена, Нобелівського лауреата І. Пригожина та його колег із Брюссельського Вільного університету, насамперед Г. Николіса, І. Стенгерс, А. Баблюянца [49–56], полягає в такому. Традиційна наука у вивченні світу робила акцент на замкнутих системах, звертаючи особливу увагу на стійкість, порядок, однорідність. Усі ці настанови немов би характеризують парадигмальну підставу і спосіб підходу до вивчення природних процесів традиційної науки. Синергетичний підхід акцентує увагу вчених на відкритих системах, неупорядкованості, нестійкості, нерівноваженості, нелінійних відношеннях. Це не просто додатковий у сенсі Н. Бора погляд на світ, а домінуючий погляд, що повинен характеризувати науку майбутнього. На думку І. Пригожина, синергетичний погляд на світ веде до революційних змін у нашому розумінні випадковості і необхідності, незворотності природних процесів, дає принципово нове тлумачення ентропії і радикально змінює наше уявлення про час. Синергетика відкриває нові принципи побудови складних структур, що розвиваються, з простих. У впливі на ціле, на складну систему головне – не сила, а правильна топологічна конфігурація впливу. Надзвичайно ефективні при цьому малі, але правильно організовані резонансні впливи на складні системи. Синергетика розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного, самостимульовального зростання. Важливо зрозуміти, як можна ініціювати такого роду процеси у відкритому нелінійному середовищі, наприклад у військовій сфері [57, с. 68–70]. Між первинним впливом і отриманим результатом буде відсутній жорсткий функціональний зв'язок. Більш того, навіть самий характер результату (позитивний або негативний) залежить від багатьох чинників і не є точно передбаченим. Синергетика робить очевидним розуміння того, що складноорганізованим системам не можна нав'язати шляхи їх розвитку. Натомість приходить розуміння необхідності сприяння їх власним тенденціям розвитку. Перш за все важливо зрозуміти закони коеволюції армії та суспільства. Синергетика демонструє, як крізь хаос здійснюється зв'язок різних рівнів організації. У відповідні моменти – моменти нестійкості – малі збурення, флуктуації можуть розростатися в макроструктури. З цього загального уявлення випливає, зокрема, висновок про те, що зусилля, дії конкретного соціального інституту і людини можуть мати великі наслідки для системи, а в стані її нестійкості можуть впливати на макросоціальні процеси в суспільстві, про що свідчать події в Україні, насамперед у 2014 р.

Інструментально-силова концепція акцентує увагу на способах функціонування суспільства і засобах реалізації досягнення соціального результату. Вже в «Левіафані» Т. Гоббса процес функціонування держави пов'язується з наявністю реального засобу примусу і необхідністю силового впливу. Цей підхід актуалізує інструментальну функцію армії і розглядає характер взаємодії армії та суспільства крізь призму силової функції армії, необхідності забезпечення її нормального функціонування з боку суспільства, оскільки «гарантію захисту надають кожному народу його збройні сили, а сила армії полягає в об'єднанні її сил під єдиним командуванням» [58, с. 139]. Ця концепція розроблена представниками англо-американської школи «політичного реалізму» (Д. Кетлін, Г. Моргентау та ін.), які роблять акцент на силовому впливі при вирішенні внутрішніх і зовнішніх проблем і явно вираженій при цьому силовій інструментальній функції армії. Цю ж думку досить відверто висловлює З. Бжезинський в книзі «Велика шахівниця» [59].

Потенційно-вольові концепції виходять з першості вольової компоненти при аналізі взаємодії армії та суспільства. Такий підхід найбільше розроблений німецькими філософами. Г. Гегель і К. Маркс, Й. Фіхте і А. Шопенгауер, Ф. Ніцше і М. Вебер використовували поняття «вольової властивості», або «вольової здібності», при аналізі взаємодії певних аспектів у діяльності держави, громадянського суспільства і особистості. Тут базовим є розуміння М. Вебером процесу взаємодії суб'єктів соціальної дійсності як можливості здійснювати всередині даних суспільних стосунків власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується. Таке тлумачення взаємодії армії та суспільства, як і інших суб'єктів соціальної дійсності, можна інтерпретувати і як «вольове ставлення», але акценти у Г. Гегеля, К. Маркса і М. Вебера робляться на тлумаченні цієї взаємодії з точки зору наявності деякого вольового потенціалу суб'єкта соціальної дійсності, який володіє особливими атрибутивними якостями.

До атрибутивних концепцій взаємодії армії та суспільства досить близькими є реляційні, що тлумачать цей процес насамперед крізь призму соціальних відносин. Варто зазначити, що ці підходи досить тісно переплітаються між собою. Можна виділити поведінкові (біхевіористські), інтеракціоністські, комунікативні та постструктуралістські концепції в рамках реляціоністського підходу. Поведінкові (біхевіористські) концепції редукують усе різноманіття процесу взаємодії армії та суспільства до відносин між ними на макро-, мезо- і мікрорівнях [60, с. 240, 241, 314, 317–319, 326, 327, 335]. Біхевіористи Г. Лассуел і А. Каплан акцентують увагу в цих відносинах на таких аспектах, як контроль над цінними ресурсами, участь у прийнятті рішень, впливи. Таким чином, процес взаємодії армії та суспільства розглядається крізь при-

зму поведінки і впливу, при якому одна зі сторін може нав'язати другій своє рішення.

Інтеракціоністські концепції весь процес взаємодії армії та суспільства розглядають як особливі відносини, що виконують роль способу обміну ресурсами між суб'єктами соціальних дій (П. Блау [61; 62]) або асиметричної взаємодії зі зміною ролей акторів при розподілі зон впливу (Д. Ронг), а також основного «стабілізатора» у сукупній системі суспільних відносин, який забезпечує шляхом регулювання конфліктів (що постійно виникають з приводу розподілу і перерозподілу матеріальних, людських та інших ресурсів (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін. [63; 64]) соціальну рівновагу і політичний консенсус. Соціальний процес трактується як процес вироблення і зміни соціальних значень, постійного визначення і перевизначення ситуацій взаємодії їх учасниками. В ході цього перевизначення змінюється й об'єктивне (з точки зору взаємодіючих суб'єктів) середовище соціальної діяльності, бо світ, з погляду представників даного напрямку, має повністю соціальне походження. Різні групи виробляють різні світогляди, що змінюються в процесі зміни значень у ході соціальної взаємодії, і це необхідно враховувати при аналізі зазначених вище процесів.

Найбільш складними комбінованими підходами є комунікативні (Г. Арендт, Ю. Габермас [65; 66]), а також постструктуралістські (або неоструктуралістські) (П. Бурдьє, М. Фуко [67; 68]) моделі взаємодії армії та суспільства. Комунікативні концепції розглядають цей процес як опосередкований та ієрархізований механізм спілкування між суб'єктами соціальної дійсності, який розгортається в соціальному полі і просторі комунікацій. Що стосується новітніх постструктуралістських (або неоструктуралістських) концепцій М. Фуко і П. Бурдьє, то їх об'єднує не атрибутивне, а скоріше реляційне бачення процесу взаємодії армії та суспільства як стосунки і спілкування. М. Фуко відзначає, що цей процес становить не просто відносини суб'єктів, а свого роду модальність спілкування, тобто «відносини відносин», неперсоніфіковане і неуречевлене, оскільки його суб'єкти в кожному момент знаходяться в лініях напруги, що постійно змінюються, і співвідношеннях взаємних сил. Ці висновки доповнює П. Бурдьє, який розглядає зазначений процес крізь сукупність «капіталів» (економічних, культурних тощо) між різними «агентами» суспільства відповідно до їх позицій у соціальному просторі, що утворюється і конструюється самою ієрархією суб'єктів соціальної діяльності.

Усі розглянуті концепції розкривають численність підходів до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї чи іншої концепції. Однак, на наш погляд, вони не дають цілісної моделі процесу, яка

б урахувувала особливості взаємодії в усіх сферах життєдіяльності суспільства та армії, особливо в умовах трансформаційних змін.

Потрібно відзначити, що питання стосовно сфер суспільного життя вже довгий час розглядається в працях В. Афанасьєва, В. Баруліна, О. Данильяна, В. Кременя, Є. Мануйлова, Ю. Плетнікова, В. Рожина, В. Тугаринова, О. Уледова та ін. Як відзначає В. Барулін, «поняття “сфера” фіксує деяку ідентичність, деяку однаковість структурних елементів суспільного організму. Тим самим створюються нові можливості розуміння і структури суспільства, що складається не просто з різноякісних, неповторно своєрідних компонентів, але з загальних, єдиних, в якомусь сенсі однакових» [69, с. 20]. О. Уледов писав: «Сфери суспільного життя володіють найвищою відносною самостійністю і виступають як основні підсистеми суспільства» [70, с. 86]. Розрізняються думки дослідників і щодо питання про складові елементи сфер суспільного життя. Так, В. Афанасьєв вважає, що «як суспільство в цілому, так і кожна з утворюючих його окремих систем являє собою сукупність, різноманітне сполучення речових, процесуальних, духовних (ідейних) і людських елементів» [71, с. 99]. О. Уледов до елементів сфер суспільного життя відносить «види діяльності людей, спрямовані на задоволення певних суспільних потреб, і суспільні відносини як форму діяльності, і соціальні суб'єкти – суб'єкти діяльності і відносин... Тільки такий комплексний критерій, – підкреслює філософ, – дозволяє скласти уявлення про сфери як певною мірою самостійні утворення стосовно суспільства в цілому, здатні обслуговувати суспільство. Відсутність одного з трьох названих компонентів не дозволяє констатувати дане суспільне явище як основну сферу» [70, с. 86]. Більшість дослідників також схиляються до виділення у сферах таких елементів, як діяльність, відносини, суб'єкти. При цьому всі науковці на перший план висувають саме елемент діяльності. Тоді суспільне життя в першу чергу можна було б визначити як стійку сферу людської діяльності, що соціально сформувалася. Частина дослідників (О. Данильян, В. Кремень, Є. Мануйлов, В. Тугаринов та ін.) виділяють чотири сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну і духовну. Наприклад, автори монографії «Політика і суспільство» вважають, що суспільне життя являє собою «єдність чотирьох найважливіших сфер: економічної, соціальної, політичної і духовної» [72, с. 18]. Інші науковці виокремлюють основні сфери суспільного життя. Так, В. Афанасьєв підкреслює, що «зазвичай суспільство поділяють на п'ять основних сфер: економічну, політичну, соціальну, духовну і сімейно-побутову» [73, с. 270]. О. Уледов вважає, що «матеріально-виробнича, соціально-політична, сімейно-побутова і духовна сфери як основні визначають функціонування і прогрес сучасного суспільства» [74, с. 55]. В. Барулін зазначає, що «основними сферами суспільного життя є матеріально-виробнича, соціальна,

політична і духовна» [69, с. 47]. Можна навести й інші приклади, що свідчать про різні підходи до такого визначення.

На нашу думку, основними сферами суспільного життя є економічна, соціальна, політична і духовна. Щоб уникнути непорозумінь, слід підкреслити, що цим твердженням аж ніяк не заперечується існування інших сфер, зокрема, сімейно-побутової; вона, як і багато інших, існує, і роль її в суспільстві є досить значною. Втім, коли йдеться про основні підсистеми суспільства, що виражають його фундаментальну структуру, то сімейно-побутова сфера до них не відноситься, оскільки вона, на нашу думку, висвітлює інший, більш конкретний зріз суспільного життя. Ось чому вирішення питання щодо цієї сфери вимагає врахування інших, більш конкретних аспектів, ніж ті, які зазвичай висуваються.

Варто погодитися з твердженням В. Баруліна, що «суспільне життя зовсім не являє собою сукупності раз і назавжди заданих рівнів, кожний з яких існує в незмінних твердих межах. Адже складання тієї або іншої сфери, а відповідно, і певного рівня суспільного життя відбувається не окремо від еволюції суспільних явищ. Саме розвиток суспільних явищ – будь це виробництво, спілкування, управління тощо – і збагачення, зростання їх суспільних функцій приводять до якісного зрушення, коли з простої безлічі нових певних явищ народжується новий якісний стан, вичленування певної сфери, а виходить, і відповідних законів. Суспільне життя, таким чином, історично розгортається не тільки вшир – у плані появи нових підсистем, але й всередину» [69, с. 96]. Це зауваження особливо важливе для розуміння того, що не тільки суспільство впливає на армію, але й армія, розвиваючись і вдосконалюючись, впливає на суспільство. Тому при аналізі взаємодії армії та суспільства в усіх сферах буття соціуму необхідно приділяти належну увагу методології дослідження армії як особливого соціально-політичного інституту.

Таким чином, усвідомлення складності процесу взаємодії армії та суспільства привело до створення цілої низки сучасних концепцій інтерпретації цієї взаємодії. При найзагальнішому логіко-гносеологічному аналізі можна поділити ці концепції на два великі класи: перший клас – атрибутивні концепції, що роблять акцент на армії як атрибуті суспільства; другий клас – реляційні концепції, які акцентують увагу на взаємодії армії та суспільства з точки зору відносин на елементарних і складному комунікативному рівнях. Зазначені концепції відображають різні підходи до аналізу взаємодії армії та суспільства, визначають принципи і тенденції цієї взаємодії, можливі шляхи їх гармонізації в межах домінуючого патерна тієї або іншої концепції. Однак цілісну концепцію взаємодії армії та суспільства можна створити лише розглянувши особливості цієї взаємодії у всіх сферах буття (економічній, соціальній, політичній і духовній).

ЛІТЕРАТУРА

1. Искусство войны : антология : в 2 кн. Кн. 1. Древний мир / сост., подгот. текста, предисл., коммент. Р. Светлова. – СПб. : Амфора, 2000. – 397 с.
2. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
3. Требін М. П. Армія і суспільство: осмислення взаємодії в філософії Давнього Китаю / М. П. Требін // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 2001. – Вип. Х. – С. 116–123.
4. История китайской философии : пер. с кит. / общ. ред. и послесл. М. Л. Титаренко. – М. : Прогресс, 1989. – 552 с.
5. Шуцкий Ю. К. Китайская классическая «Книга Перемен» / Ю. К. Шуцкий. – СПб. : Алетейя, 1992. – 474 с.
6. Китайское искусство войны. Постижение стратегии / пер. с англ. Р. В. Котенко. – СПб. : Евразия, 2000. – 256 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. С. Переломов. – М. : Наука, изд. фирма «Восточная литература», 1993. – 440 с.
8. Мудрецы Поднебесной : сборник. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с.
9. Богомолов А. С. Античная философия / А. С. Богомолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 367 с.
10. Цюрупа М. В. Соціальна філософія та філософсько-соціологічні проблеми війни, миру, армії : курс лекцій / М. В. Цюрупа, Л. М. Будаг'янц. – К. : КВГІ, 1999. – 96 с.
11. Военная мысль античности : соч. древнегреч. и визант. авторов / сост. К. Королева ; прилож. Г. Кантора. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 665 с.
12. Махлаюк А. В. Римские войны. Под знаком Марса / А. В. Махлаюк. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2003. – 447 с.
13. Сенека. Марк Аврелий. Наедине с собой / Сенека. Марк Аврелий. – Симферополь : Реноме, 1998. – 384 с.
14. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный ; пер. Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1989. – 493 с.
15. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. Д. С. Сильвестрова. – 3-е изд., испр. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
16. Клири Т. Японское искусство войны. Постижение стратеги / Т. Клири ; пер. с англ. Р. В. Котенко. – СПб. : Евразия, 2000. – 256 с.
17. Клири Т. Кодекс самурая / Т. Клири ; пер. с англ. Н. Н. Лавров. – Ростов н/Д, 2001. – 224 с.
18. Нагата Х. История философской мысли Японии : пер. с япон. / Х. Нагата ; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
19. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли ; пер. Н. Я. Рыковой ; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенберга. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1973. – 440 с.

20. Трактаты о вечном мире / предисл. чл.-кор. АН СССР Ф. В. Константинова. Вводная ст. и примеч. И. С. Андреевой. – М. : Соцэргиз, 1963. – 278 с.
21. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Эразм Роттердамский ; пер. с лат., [вступ. ст. и примеч.] С. Маркиша. – М. : Худ. лит., 1969. – 703 с.
22. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 868 с.
23. Ермошин В. В. Проблема войны и мира в политико-правовых учениях нового времени / В. В. Ермошин. – М. : Наука, 1989. – 204 с.
24. Искусство войны : антология : в 2 кн. Кн. 2. Новое время / сост., подгот. текста, предисл., коммент. Р. Светлова. – СПб. : Амфора, 2000. – 493 с.
25. Требин М. П. Общество и армия: методологические проблемы взаимодействия / М. П. Требин // Десяті Харківські політологічні читання «Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти»: зб. наук. ст. – Х. : Харк. асоціація політологів ; Асоціація юристів «Justo titulo» ; Амер. Асоціація юристів АВА/СЕЕЛІ, 2000. – С. 129–130.
26. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Гос. изд., 1934. – Т. 7. Философия права / пер. Б. Столпнера. – 380 с.
27. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер. – СПб. : Тип. Якобсона, 1898. – 840 с.
28. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. – Т. 6 / [ред. Т. И. Ойзерман]. – М. : Мысль, 1966. – 743 с.
29. Гейсман П. А. Война. Ее значение в жизни народа и государства / П. А. Гейсман. – СПб. : Тип. А. А. Пороховщикова, 1896. – 38 с.
30. Гулевич А. А. Сравнение экономического строя России и главнейших европейских государств с военной точки зрения : сообщ. в Штабе войск гвардии и Петерб. воен. окр. / [соч.] Ген. штаба кап. А. А. Гулевича. – СПб. : Тип. Штаба войск Гвардии и Петерб. воен. окр., 1898. – 45 с.
31. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002.
32. Леер Г. А. Приложения к части первой стратегии (о тактике театра военных действий) / Г. А. Леер. – 5-е изд. – СПб. : Тип. С. Н. Худякова, 1893. – 189 с.
33. Лиддел Гарт Б. Стратегия не прямых действий: [итог четырех тысячелетий искусства войны] / Бэзил Лиддел Гарт. – М. : АСТ, 2014. – 508 с.
34. Мартынов Е. И. Стратегия в эпоху Наполеона I и в наше время / Ген. штаба кап. [Е. И.] Мартынов ; Издано при пособии Военно-ученого комитета Главного штаба. – СПб. : Военная Типография Главного Штаба Его Императорского Величества, 1844. – VIII, 303 с.
35. Петров А. Н. К вопросам стратегии. Критический очерк / А. Н. Петров. – СПб. : Изд. Николаевской Академии Генерального Штаба, 1898. – 384 с.
36. Centeno M. A. War & Society / Miguel A. Centeno, Elaine Enriquez. – Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2016. – vii, 224 p.

37. Jacob F. *The Military Revolution in Early Modern Europe : a Revision* / Frank Jacob, Gilmar Visoni-Alonzo. – London : Palgrave Macmillan, 2016. – v, 101 p.
38. *Landmarks in Defense Literature* / edited by Martin Edmonds and Robert C. Gray. – Lancaster : Centre for Defence and International Security Studies, 2001. – 268 p.
39. Parker G. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* / G. Parker. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 266 p.
40. *The Military Revolution and the State, 1500–1800* / edited by Michael Duffy. – Exeter : University of Exeter, 1980. – 91 p.
41. Требин М. *Войны XXI века* / Михаил Требин. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2005. – 608 с.
42. Требін М. П. *Армія і суспільство: деякі підходи до проблеми взаємодії* / М. П. Требін // *Філософські перипетії*. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. № 509'2001. Серія: філософія. – Х. : ХНУ, 2001. – С. 244–246.
43. Burt R. *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception, and Action* / Ronald Burt. – N. Y. : Academic Press, 1982. – xv, 381 p.
44. Burt R. *Structural Holes: The Social Structure of Competition* / Ronald Burt. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1992. – 468 p.
45. Burt R. *Neighbor Networks: Competitive Advantage Local and Personal* / Ronald S. Burt. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2010. – xx, 389 p.
46. Crozier M. *Actors and Systems: The Politics of Collective Action* / Michel Crozier and Erhard Friedberg ; translated by Arthur Goldhammer. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – vii, 333 p.
47. Levi-Strauss C. *Anthropology confronts the problems of the modern world* / Claude Levi-Strauss with a foreword by Maurice Olender ; translated by Jane Marie Todd. – Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 2013. – x, 129 p.
48. Parsons T. *Toward a General Theory of Action: Theoretical Foundations for the Social Sciences* / Talcott Parsons & Edward A. Shils ; with a new introduction by Neil J. Smelser. – New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 2001. – xxiv, 282 p.
49. Аршинов В. И. *Синергетика как феномен постнеклассической науки* / В. И. Аршинов. – М. : ИФ РАН, 1999. – 232 с.
50. Василькова В. В. *Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации)* / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 128 с.
51. Добронравова И. С. *Синергетика: становление нелинейного мышления* / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – 150 с.
52. Капица С. П. *Синергетика и прогнозы будущего* / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – М. : Наука, 1997. – 283 с.
53. Князева Е. Н. *Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры* / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 280 с.
54. Пригожин И. *Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой* : пер. с англ. / И. Пригожин, И. Стенгерс ; общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.

55. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен ; пер. с англ. В. И. Емельянова под ред. Ю. Л. Климонтовича и С. М. Осовца. – М. : Мир, 1980. – 404 с.
56. Knyazeva N. Arbitrariness in Nature: Synergetics and Evolutionary Laws of Prohibition / N. Knyazeva, H. Haken // *Journal for General Philosophy of Sciences*. – 2000. – Vol. 31, No. 1. – P. 57–73.
57. Смолянюк В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку : [монографія] / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. – 448 с.
58. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – С. 3–590.
59. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
60. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
61. Blau P. Exchange and Power in Social Life / Peter M. Blau ; with a new introduction by the author. – New Brunswick (U. S. A.) : Transaction Books, 1986. – xxxv, 352 p.
62. Blau P. Crosscutting Social Circles : Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations / Peter M. Blau & Joseph E. Schwartz ; with a new introduction by Peter M. Blau. – New Brunswick, N. J. : Transaction Publishers, 1997. – xxvii, 257 p.
63. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер ; пер. с англ. О. Назаровой ; под общ. ред. Л. Г. Ионина. – М. : Дом интеллект. кн. : Идея-пресс, 2000. – 295 с.
64. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Панфиной ; ред. перевода М. Н. Грецкий. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 289 с.
65. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова ; послесл. Ю. Н. Давыдова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
66. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; пер. с нем. Ю. С. Медведева ; под ред. Д. А. Складнева. – М. : Наука, 2001. – 420 с.
67. Bourdieu P. Sociology is a Martial Art: Political Writings by Pierre Bourdieu / Pierre Bourdieu ; edited by Gisèle Sapiro; translated by Priscilla Parkhurst Ferguson, Richard Nice, and Loïc Wacquant. – N. Y. : New Press, 2010. – xxi, 308 p.
68. Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко ; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
69. Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни / В. С. Барулин. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 230 с.
70. Уледов А. К. Социологические законы / А. К. Уледов. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 232 с.

71. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (Опыт системного исследования) / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1968. – 368 с.
72. Политика и общество. Социально-политические проблемы развитого социализма / под ред. А. К. Белых и Л. Т. Кривушина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 191 с.
73. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 288 с.
74. Уледов А. К. Духовная жизнь общества / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1980. – 271 с.
75. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія / М. П. Требін. – Х. : Видав. Дім «ІНЖЕК», 2004. – 404 с.

АРМИЯ И ОБЩЕСТВО: ОСМЫСЛЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Требин М. П.

В статье осуществлен анализ процесса взаимодействия армии и общества, выделены современные концепции интерпретации этого взаимодействия, которые условно разделены на два больших класса: первый класс – атрибутивные концепции, делающие акцент на армии как атрибуте общества; второй класс – реляционные концепции, акцентирующие внимание на взаимодействии армии и общества с точки зрения отношений на элементарных и сложных коммуникативных уровнях. Доказано, что указанные концепции отражают различные подходы к анализу взаимодействия армии и общества, определяют принципы и тенденции этого взаимодействия, возможные пути их гармонизации в рамках доминирующего паттерна той или иной концепции.

Ключевые слова: *общество, армия, взаимодействие, атрибутивные концепции взаимодействия, реляционные концепции взаимодействия.*

ARMY AND SOCIETY: REFLECTION OF INTERACTION

Trebin M. P.

Awareness of the complexity of the interaction between the army and society led to the creation of a number of modern concepts of interpretation of this interaction. In the most general logical and epistemological analysis of these concepts can be divided into two major classes: first class – attribute concepts that focus on the army as an attribute of society; second grade – relational concepts that focus on the interaction between the army and society in terms of relations elementary and complex communicative level.

The attribute concepts, in turn, can be divided into systemic and structural and functional, synergistic, instrumental power and potential and volitional concept. Systemic and structural and functional concepts are associated with the identification of a complex systemic structure of society, that is, the aggregate of relations between the elements of the whole, preserving their stability under various kinds of transformations and changes and determining the role and place of each element, its functions in the life activity of this system (structure). Synergetic concept focuses on cooperative, coherent and self-consistent processes that occur in complex nonlinear systems, updates the first such aspects as self-organization, nonlinearity, openness, fluctuations dissipative structures, structure-attractors and others. Instrumental and power concept focuses on methods of mass society and achieve social outcomes. This approach is instrumental function updates the army and army considers the nature of the interaction of society and in view of the power functions of the army, the need to ensure its normal functioning of society. Potentially and willed concept out of primate volitional component in the analysis of the interaction of the army and society.

The relational concepts of interaction between the army and society interpret this process through the prism of social relations. Within the framework of the relational approach, behavioral, integrationist, communicative and poststructuralist concepts are distinguished. Behavioral concepts reduce the whole variety of the process of interaction between the army and society to the relations between them at the macro-, meso- and micro- levels. Interactions concept of considering the whole process of interaction between the army and the society as a special relationship, which act as a way to share resources between the subjects of social action or asymmetric interactions with the change of actors, roles in the distribution of zones of influence, as well as a kind of «stabilizer» in the total system of social relations, which provides a means of conflict management that constantly arise over the distribution and redistribution of material, human and other resources, social harmony and political consensus. Communication concept considering the process of interaction between the military and society as a hierarchic and multiply mediated mechanism of communication between the actors of social reality that is unfolding in the social field and space communications. Poststructuralist conception of the process under consideration army interaction and society, not just as the relationship of subjects, as well as a kind of modality of communication, that is, «long-term relationship», impersonal because his subjects are in every moment to stress the lines and proportions of mutual forces that are constantly changing .

These concepts reflect different approaches to the analysis of the interaction between the army and society, identify trends and principles of cooperation, possible ways of harmonization within the dominant pattern of a concept. However, the holistic concept of interaction between the army and society can be created only examined the characteristics of this interaction in all spheres of life (economic, social, political and spiritual).

Key words: *society, army, interaction, attributive concepts of interaction, relational concepts of interaction.*

УДК 32.019.51:130.31

Э. А. Кальницкий, кандидат философских наук, доцент

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ ВАКУУМ И КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ

По мнению большинства философов, смысл жизни определяет глубокую внутреннюю мотивацию, дает основания, которые формируют счастье в «своей высшей форме». С точки зрения экзистенциального психоанализа вопрос о смысле жизни также может быть переосмыслен как: «в чем смысл конкретно моей жизни?». Вместо того чтобы увязнуть в вопросе о космическом или религиозном контексте смысла жизни, в поисках вопроса о всеохватывающей цели, этот подход предлагает сугубо личный мотив поиска смыслоориентирующей методологии.

Ключевые слова: экзистенциальный вакуум, экзистенциальная психология, кризис идентичности, смысл жизни.

Постановка проблемы. В чем смысл человеческой жизни? С какой целью мы пришли в этот мир? Что мы подразумеваем под смыслом жизни? Есть ли смысл человеческой жизни в целом, или смысл жизни актуализируется только для каждого конкретного человека?

Анализ научных источников и публикаций свидетельствует о том, что эти вопросы, их постановка, а также ответы – цель исследования философов древности и современного мира. Смысл жизни определяет глубокую внутреннюю мотивацию. Для Платона смысл жизни связан с Благом, которое делает человека счастливым [1]. Идея Блага – наивысшая из идей, а совершенная блаженная жизнь – это жизнь философа. В «Протагоре» Платон трактует благо как удовольствие: «все действия, направленные на то, чтобы жить беспечально и приятно, разве не прекрасны? А осуществление прекрасного разве не благо и польза?». Таким образом, удовольствие как созерцание прекрасного, есть удовольствие незаинтересованное, удовольствие само по себе [2]. Наслаждение жизнью, созерцание прекрасного, отсутствие физической боли и тревог, а также избавление от страха перед смертью и богами – вот смыслополагающий стержень платоновского гедонизма. С точки зрения Эпикура занятия философией составляют стержень счастья и удовольствия: «Пусть никто в молодости не откладывает занятий философией, а в старости не утомляется занятиями философией. . . . Стало быть, надобно подумать о том, что составляет наше счастье, ведь когда оно у нас есть, то все у нас есть, а когда его у нас нет, то мы на все идем, чтобы его заполучить» [3, с. 402]. Согласно Эпикуру такой подход к жизни формирует душевное здоровье. Для

него величайшее благо в поисках скромных удовольствий, которые дают спокойствие и свободу от страха. Генератором удовольствия выступают знания, дружба и добродетели, умеренная жизнь. В сочетании с отсутствием боли и чувства страха эти основания формируют счастье в своей высшей форме.

Для Л. Фейербаха счастье и смысл жизни кроется в признании другого человека как высшего существа. «Я познаю тебя раньше пробуждения собственного самосознания. Любовь к другим живым существам, солидарность с ними раскрывают передо мной истинное – реальное бытие: любовь есть истинное онтологическое доказательство бытия предмета вне нашей мысли – и не существует никакого иного доказательства бытия, кроме любви и ощущения [4]. Далее Фейербах пишет: «Мысль о том, что личное стремление к счастью связано со стремлением к счастью других лиц, должна рано сложиться в уме человека: тумачи его братьев и щипки его сестёр научат его тому, что и чужое стремление к счастью вполне законно... Даже трагическая гибель индивидуума – самопожертвование – может быть связана со счастливым сознанием протекающего из него блага для других» [4]. Религия им трактуется как превратная форма мировоззрения, которая обещает иллюзорное счастье на условиях пассивного принятия мира с его бессердечностью. Религию, как и другие иллюзии, можно преодолеть истинным познанием мира. Он впервые поднял проблему психогенезиса религиозных догматов, как своеобразных метафизических иллюзий человеческого ума [5, с. 126].

С точки зрения марксизма человек наполняет жизнь свою смыслом, обретая подлинную свободу, которая мыслится не в «воображаемой независимости от реальности», а в познании закономерностей функционирования и развития мира и адекватном им преобразовании действительности. Конечным результатом существования человечества с точки зрения марксизма станет практическое переустройство общественной жизни – в этом заключается смысл жизни человека. Марксова концепция развития отчуждения человека от продуктов его собственного труда постулирует отчуждение человека от его собственной сущности и превращение его в капиталистическом обществе в винтик производственного процесса. Отчуждение выступает как форма социальных связей, социальная структура, чуждая человеку, господствующая над ним, лишаящая его возможностей творческого саморазвития и разрушающая его сущность [6]. К. Маркс рассматривает отчуждение как негативный феномен, связанный с социально-экономическими условиями. Смысл жизни по марксизму в служении обществу на правах равных.

С точки зрения А. Камю существует фундаментальная дисгармония, имя которой «абсурдизм». Она возникает из совместного присутствия человека и Вселенной. У человека есть стремление к порядку, смысл и цель в жизни,

но Вселенная сама по себе безразлична и бессмысленна. Абсурд возникает из этого конфликта человека и Вселенной. У людей есть три пути решения этой дилеммы. Первое решение: суицид. Казалось бы, все достаточно просто: закончить свою жизнь. Камю отвергает этот выбор как трусливый. Второе решение: религиозная вера. Она будет постулировать существование области, которая находится за пределами абсурда и будет иметь определенный смысл. Однако Камю называет это решение «философским самоубийством» и отвергает ее, потому что она сводится к разрушению разума, который, по его мнению, является столь же фатальным, как самоубийство тела. Третий вариант: принять Абсурд. Согласно Камю, это единственное реальное решение. Он должен принять абсурдность жизни и продолжать жить. Абсурд является одной из важнейших характеристик состояния человека и единственно верным способом справиться с этим смелым принятием его [7].

С точки зрения экзистенциального психоанализа вопрос о смысле жизни также может быть переосмыслен как: «в чем смысл конкретно моей жизни?». Вместо того чтобы увязнуть в вопросе о космическом или религиозном контексте смысла жизни, в поисках вопроса о всеохватывающей цели, этот подход предлагает сугубо личностный мотив поиска смыслоориентирующей методологии. Виктор Франкл постулирует три экзистенциала человеческого существования: духовность, свобода и ответственность. Они характеризуют человеческое бытие. Духовность человека – это не просто его характеристика, а конституирующая особенность. В. Франкл отмечает, что духовное не просто присуще человеку, наряду с телесным и психическим, которые свойственны и животным. Духовное – это то, что отличает человека, что присуще только ему, и ему одному. Философ вводит понятие «экзистенциального вакуума». Причины, его порождающие: депрессии, беспокоящие людей, которые осознают бессодержательность своей жизни, внутренняя пустота, агрессия и наркомания, кризис возраста и т. д. Также В. Франкл обращает внимание на различные маски и прикрытия, под которыми выступает экзистенциальный вакуум. Он полагает, что пропавшая воля к смыслу замещается волей к власти, волей к деньгам. В других случаях место расстроенной воли к смыслу занимает воля к удовольствию. Есть определенные типы механизмов с обратной связью в форме порочного круга, симптоматика неврозов вторгается в экзистенциальный вакуум, находя там благодатную почву.

В. Франкл отмечает, что необходимо говорить не о смысле жизни вообще, а о специфическом смысле жизни данного человека в данный момент. Также он полагает, что человек генерирует и ответственен за потенциальный смысл своей жизни и его реализацию, причем истинный смысл жизни надо найти во внешнем мире, а не внутри человека. Для этого необходимо «выйти за пределы себя» (self-transcendence). Бытие человека всегда направлено к чему-

то или кому-то иному, чем он сам – будь то смысл, который надо осуществить, или другой человек, с которым надо встретиться. На пути формирования смысла жизни может встать экзистенциальный вакуум. Каков механизм выхода из экзистенциального вакуума? Франкл предлагает отдавать себя служению важному делу или любви к другому человеческому существу. Так сможет проявиться самореализация человека. Однако самореализация возможна лишь как побочный эффект «выхода за свои пределы» [8].

Отметим, что для анализа смысла жизни необходимо демаркировать его от понятия «счастья». В этом контексте нужно указать, каких целей мы хотим достичь, когда мы говорим о реализации «смысла жизни», а также определить условия, которые достойны большей гордости или восхищения, а также ценности, которые их определяют. Противоположное по значению понятие нигилизма возникает, когда мы пытаемся выделить смысл жизни и определить его характерные черты. Пессимизм часто связан с крайним пессимизмом и радикальным скептицизмом. Нигилизм направлен на уничтожение моральных, религиозных и метафизических убеждений и может подпитывать антропологический кризис. А попадая в экзистенциальный вакуум – находить там благодатную почву. Существуют различные виды нигилизма. Политический нигилизм. Он основывается на убеждении в том, что уничтожение всех существующих политических, социальных и религиозных институций является обязательным условием для любого дальнейшего совершенствования политической системы. Этический нигилизм или моральный нигилизм отвергает возможность абсолютных моральных или этических ценностей. Считается, что разграничить добро и зло не представляется возможным, ибо их демаркация является не более, чем продуктом социального и культурного контекста. Экзистенциальный нигилизм постулирует идею о том, что жизнь не имеет никакого внутреннего смысла или ценности. Нигилистом можно назвать М. Штирнера с его философией отрицания абсолютов и его отказом от абстрактных понятий любого рода [9]. Для Штирнера достижения индивидуальной свободы являются единственным законом; и государство, которое ограничивает эту свободу должно быть уничтожено. Для Штирнера существование представляет собой бесконечную «войну всех против всех». Таким образом, М. Штирнер отмечает, что в государственных институтах власти были изгнаны обособленные интересы, а взамен сформировалась идея самопожертвования во имя государства: нужно отречься от себя и жить только для государства; нужно поступать «бескорыстно» и приносить пользу не себе, а государству. Философ отмечает, что государство сделалось «истинной личностью», перед которой исчезает всякая обособленная личность: не я живу, оно живет во мне. Поэтому в сравнении с прежним корыстолюбием и самолюбием люди сделались самим бескорытием и обезли-

ченностью. Далее он продолжает: государство, религия, совесть – эти тираны делают меня рабом, и их свобода – мое рабство. С точки зрения М. Штирнера индивидуальная свобода означает вовсе не совершенно свободное самоопределение, идивидуально свободен тот, кто не ответствен ни перед каким человеком [9].

Ф. Ницше в работе «Антихрист. Проклятие христианству» выстроил свою концепцию нигилизма [10]. Философ полагает, что христианство – это религия слабых, униженных и неудачников. Христианство, по мнению Ницше, «создало идеал из противоречия инстинктов поддержания сильной жизни; оно внесло порчу в самый разум духовно-сильных натур, так как оно научило их чувствовать высшие духовные ценности как греховные, ведущие к заблуждению, как искушения. Ницше приводит следующий пример, вызывающий у него глубочайшее сожаление: гибель Паскаля, который верил в то, что причиной гибели его разума был первородный грех, между тем как ею было лишь христианство. Для Ницше сама жизнь ценится как инстинкт роста, устойчивости, накопления сил, власти: «где недостаёт воли к власти, там упадок. Я утверждаю, что всем высшим ценностям человечества недостаёт этой воли, что под самыми святыми именами господствуют ценности упадка, нигилистические ценности. Христианство называют религией сострадания. Сострадание противоположно тоническим аффектам, повышающим энергию жизненного чувства; оно действует угнетающим образом» [10].

Логический позитивист Альфред Айер продолжает тему нигилизма, он доказывает, что высказывания о смысле жизни в буквальном смысле слова бессмысленны. «Знать то, что я существую, знать то, что это находится здесь, означает обладать ответом на вопрос, который поставлен в такой форме, что сам же на него и отвечает. Ответ является осмысленным только в своем собственном контексте, и в его контексте условием его осмысленности является его истинность. Это – основание для того, чтобы сказать, что положения, подобные “Я существую” являются достоверными, но также и доказательство их вырожденности: они не сообщают ничего помимо того, что заключено в том факте, что они имеют референцию» [11, р. 45].

Альбер Камю и Жан-Поль Сартр объявили о том, что жизнь не имеет predetermined целей. Но они не столько отрицают смысл, как предлагают переопределить его. Смысл жизни не существует как факт в мире, он ждет своего открытия. Мы не рождаемся с определенной целью, но это не значит, что мы должны жить без цели. Айер считает, что существует много способов, в которых жизнь человека может быть осмысленной: все, что мы находим целесообразным, может быть источником смысла. Ницше, в свою очередь, также утверждает, что смысл жизни и моральные ценности должны быть сформированы самим человеком.

Современный философ Джон Коттингэм определяет смысл жизни посредством понятия «необходимость трансцендентности», которая обеспечивает связь с чем-то за пределами имманентного материального мира. Наполнение смыслом, по мнению Д. Коттингэма, возможно в рамках религиозного мировоззрения. Для него духовность, которая формируется в религии, может открыть путь к смыслу. Таким образом, он выступает за духовное измерение жизни, которая определяет общий смысл, ценности и обязательства – именно эти возможности делают религию столь привлекательной для многих людей, а также желанной и интеллектуально оправданной. Экзистенциальная философия не дает никаких обещаний, в отличие от религии. Суровость жизни проявляется в том, что никто не может гарантировать, что вы будете иметь успех в создании смысла жизни. Бессмысленность является постоянной угрозой [12].

Гуманизм подтверждает нашу способность к самореализации личности и ответственности ради общего блага для всех людей. Счастье отдельного человека неразрывно связано с благополучием человечества в целом, отчасти потому, что мы «социальные животные» и развиваемся в «культурном контексте». Потеря смысла жизни приводит к психологическому кризису, внутреннему конфликту, потере самоидентификации, что приводит к новому кризису – кризису идентичности. Кризис идентичности актуализируется на фоне дезориентации своей социальной роли, преемственности в результате противоречивых ожиданий и неопределенности в отношении самого себя и своей роли в обществе. Кризис идентичности генерируется многими факторами, в том числе экономической нестабильностью, негативными образами в СМИ, а также отсутствием образцов для подражания, внятных идеологических программ и размытых ценностей.

«Кто я на самом деле»? Этот вопрос направлен на поиск значимости человеческого существования и непосредственно связан со смыслом жизни. Можно выделить критерий личностной идентичности, который определяет личность посредством действия, опыта и психологических характеристик. Одной из плодотворных идей Э. Дюркгейма была идея социальной солидарности, на основе которой формируется стабильность общества. Если солидарность утрачивается, то для человека оказывается утраченным и значение существующих социальных рекомендаций. При этом возникает своеобразный «личностный» ответ на условия, сложившиеся в обществе. Э. Дюркгейм полагает, что коллектив для человека выступает в роли высшей духовной реальности [13, с. 4]. На основе статистических данных он показывает, что существует определенная закономерность явлений, которые выражают склонность к самоубийству, кроме индивидуальных проявлений, эти явления имеют социальную природу [13, с. 10]. В контексте развиваемой поликультурности

в глобализационном мире вопрос об иерархии ценностей и системы личностной идентификации становится особенно трудным [14]. В последние годы кризис идентичности, подстрекательный вопросами социального разделения, экономическими трудностями, культурным неблагополучием и политическим угнетением, становится достаточно актуальной проблемой, требующей к себе пристального внимания. Различные настроения, возникающие в обществе, и эмоциональные потрясения провоцируют кризис идентичности в крупномасштабных структурах. Традиционно под личностной самоидентификацией понимается идея о том, что люди создают смысл через социальное взаимодействие с другими людьми – это позиция символического интеракционизма, представленного Г. Блумером, Д. Мидом и др., в котором идентичность индивида понимается как социальный продукт, образующийся в результате социальных взаимодействий в рамках конкретных социальных контекстов. Однако в условиях глобализации такое представление требует пересмотра. Возникают новые социальные конфигурации, наиболее определяющей чертой которых, пожалуй, можно назвать проблему миграции населения. Также главной особенностью современного общества стало постепенное разрушение традиционных основ, включая трансформации в религиозном, научном мировоззрении, семейных ценностях и т. д. Эти неустойчивые основания, которые ранее обеспечивали фундамент для конструирования идентичности, требуют пересмотра.

Выводы. Таким образом, процесс идентификации в новых условиях может быть определен как тенденция ко все более гибкому самосознанию, к формированию критерия, благодаря которому человек сможет принимать наиболее эффективные решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Платон. Евтидем [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/bibliotheca/plato01/evtid.htm>.
2. Платон. Протагор [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/bibliotheca/plato01/prota.htm>.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев ; пер. М. Л. Гаспарова. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1986. – 571 с.
4. Фейербах Л. Избранные философские произведения. Т. 1 [Электронный ресурс] / Л. Фейербах. – Режим доступа: http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/istorija_nemeckaja_klassicheskaja/ljudvig_fejerbakh_izbrannye_filosofskie_proizvedeniya_v_dvukh_tomakh_tom_1/12-1-0-182.
5. Социальная философия / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев ; Харьков : Изд. центр «Единорог», 2002. – 736 с.

6. Стрелец Ю. Ш. Марксизм в контексте проблемы смысла жизни человека [Электронный ресурс] / Ю. Ш. Стрелец. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2009_7/32.pdf.
7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство : пер. с фр. / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 416 с.
8. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии / В. Франкл // Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – С. 308–320.
9. Штирнер М. Единственный и его собственность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iep.utm.edu/nihilism/>.
10. Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nietzsche.ru/works/main-works/antihrist/.
11. Ayer A. J. The Problem of Knowledge / A. J. Ayer. – L. : MacMillan, 1956. – 276 p.
12. Cottingham J. On the Meaning of Life / J. Cottingham. – L. : Routledge, 2003. – x, 124 p.
13. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд : пер. с фр. с сокр. / Э. Дюркгейм ; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с.
14. Требін М. П. Транскультурація як шлях до єдності через розмаїття сучасного суспільства / М. П. Требін, Т. О. Чернишова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Вип. 20 / М-во освіти і науки України ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. – С. 15–20.

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВАКУУМ І КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ

Кальницький Е. А.

На думку більшості філософів сенс життя визначає глибоку внутрішню мотивацію, дає підстави, які формують щастя в «своїй найвищій формі». З точки зору екзистенціального психоаналізу питання про сенс життя також може бути переосмислене як: «в чому сенс конкретно мого життя?». Замість того щоб ув'язнути в питанні щодо космічного або релігійного контексту сенсу життя, у пошуках питання про всеохоплюючі цілі, цей підхід пропонує суто особистісний мотив пошуку смислоорієнтованої методології.

Ключові слова: *екзистенційний вакуум, екзистенційна психологія, криза ідентичності, сенс життя.*

EXISTENTIAL VACUUM AND IDENTITY CRISIS

Kalnytskyi E. A.

It is shown that on way of forming the meaning of life the existential vacuum can get, mechanism of getting out of which must be sought in the service of an important cause, love for another human being, self-realization of man.

Noted that it is necessary to demark it from the concept of «happiness» to analyze the meaning of life. In this context, it is necessary to indicate what goals we want to achieve when we talk about the realization of the «meaning of life», and also to determine conditions that are worthy of greater pride or admiration, as well as the values that determine them.

Emphasized that the opposite concept of nihilism arises when we try to isolate the meaning of life and determine its characteristic features. Pessimism is often associated with extreme pessimism and radical skepticism. Nihilism aims at the destruction of moral, religious and metaphysical beliefs and can fuel an anthropological crisis. And falling into an existential vacuum – to find there fertile soil. Various types of nihilism are considered, such as: political nihilism, which is based on the belief that the destruction of all existing political, social and religious institutions is an indispensable condition for any further improvement of the political system; Ethical nihilism or moral nihilism, which rejects the possibility of absolute moral or ethical values (it is considered that it is not possible to distinguish between good and evil, because their demarcation is nothing more than a product of social and cultural context); Existential nihilism, which postulates the idea that life has no intrinsic meaning or value.

Asserted that humanism confirms our ability to self-realization of the individual and responsibility for the sake of the common good for all people. The happiness of an individual is inseparably linked with the well-being of mankind as a whole, in part because we are «social animals» and develop in a «cultural context». Losing the meaning of life leads to a psychological crisis, internal conflict, loss of self-identity, which leads to a new crisis – the identity crisis. The crisis of identity is actualized against the background of the disorientation of its social role, continuity as a result of conflicting expectations and uncertainty about itself and its role in society. The identity crisis is generated by many factors, including economic instability, negative images in the media, as well as the lack of role models, clear ideological programs and blurred values.

Reported that in the context of the developed multiculturalism in the globalization world, the question of the hierarchy of values and the system of personal identification becomes particularly difficult, since in recent years the identity crisis, instigated by social divisions, economic difficulties, cultural ill-treatment and political oppression, is becoming an actual problem requiring Attention. The various moods that arise in society, and emotional upheavals provoke an identity crisis in large-scale structures. By personal self-identification, it is suggested to understand the idea that people create meaning through social interaction with other people-that is, the position of symbolic interactionism, in which the individual's identity acts as a social product formed as a result of social interactions within specific social contexts.

Key words: *existential vacuum, existential psychology, identity crisis, the meaning of life.*

УДК 321.01+340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент;
Р. Р. Борисюк

ВИМІРИ-ЯВИЩА ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ

Стаття показує евристичні можливості концепту «правове життя» в онтологічному аспекті. Сміслові виміри розглядаються як основа вимірів-явищ, що у сукупності утворюють структуру правового життя. Показано, що головним виміром-явищем правового життя є правовий суб'єкт, який реалізує різні способи інтерпретації правового життя і виступає його умовою. Проаналізовані у феноменологічному контексті правосвідомість, поліморфізм правової норми, правові судження як основа буття правових норм, а також соціальний досвід. Обґрунтовано, що виміри-явища дозволяють визначити правове життя як сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, зв'язаних із соціальним досвідом та закріплених у правових нормах та цінностях.

Ключові слова: соціальне пізнання, феноменологія права, інтегративне розуміння права.

Актуальність досліджуваної проблеми. Одним із важливих напрямів сучасних наукових досліджень є соціальна феноменологія. Вона виступає як теоретико-методологічна концепція, що розглядає суспільство як конституційований світ смислів, взаємоузгоджених правил та варіацій форм людської діяльності. Рецепція феноменологічної методології, поширення принципів некласичної раціональності на теорію права є засадою для розвитку інтегративного праворозуміння як перспективної версії сучасного праворозуміння.

Аналіз наукових публікацій. Наукова література свідчить про продуктивність феноменологічного дослідження права, однак у наявних дослідженнях поки що відсутня цілісна концепція розуміння правового життя [1–7].

Метою статті є показ евристичних можливостей концепту «правове життя» для дослідження права в онтологічному аспекті.

Правове життя з точки зору його предметного змісту характеризується певними типізованими даностями – вимірами-явищами. Вони виділяються з розмаїття проявів правового життя на основі смислових вимірів, які виконують функцію критеріїв рефлексивності сприйняття правових реалій. Виміри-явища можна визначити як специфікації права, що в їхній сукупності утворюють структуру правового життя.

Розгляд правового життя як світу даностей права спричиняє питання про форму їх виявлення. Можна припустити, що повторювальні варіанти інтуїції порядку корегуються соціальним досвідом та реалізуються у специфічних здатностях суб'єкта права: у правомочності, правових обов'язках та правових судженнях, які, у свою чергу, конкретизуються та закріплюються у правових інтуїціях. Значення такої онтологічної конструкції полягає у тому, що вона проводить тут-буття правового життя до його відкритості та дозволяє його предметному смислу ось-тут-бути.

Головним виміром-явищем та своєрідним «джерелом енергії» правового життя слід вважати правового суб'єкта. Саме він утворює різні способи інтерпретації правового життя, є суб'єктом правових дій, тобто такою, що не спить, умовою правового життя. Як зазначав Е. Гуссерль, «жити у стані неспанья означає не спати для світу, постійно й актуально усвідомлювати світ і самого себе як того, хто живе у світі, дійсно переживати, дійсно здійснювати буттєву достовірність світу» [8, с. 194]. Слід підкреслити, що правове життя не тільки передзадане суб'єкту права як форма його діяльнісного існування, але вона ним же самим обумовлюється і відтворюється.

Твердження такого складного зв'язку між правовим суб'єктом та умовами його присутності у праві суперечить об'єктивізму класичної юриспруденції. Більше того, у колізіях історії формування поняття правового суб'єкта виражається головна відмінність між традиційними типами праворозуміння. Так, прибічники юснатуралізму розглядали його як правовий абсолютизм, як ідею засновника усього правового. У соціологічному праворозумінні правовий суб'єкт виявляється у вигляді індивіда або колективу, що є учасниками конкретних правових відносин або сторонами соціальних відносин. У юридичному позитивізмі виділяються інші аспекти феномену правового суб'єкта – правоздатність, дієздатність та визнання наявності окремих видів суб'єкта права (юридична особа, фізична особа). При цьому особистісна унікальність, психосоціологічні, інші соціальні властивості визнаються юридично нікчемними.

З позиції інтегративного праворозуміння та феноменології права кожне з представлених трактувань можна вважати необхідним, проте недостатнім відображенням такого складного феномену. У дослідженні правового суб'єкта виявляється доцільним базуватись на синтезі різних його проявів. Натомість дане поняття збереже за собою статус наукової абстракції, у зміст якої включені такі прояви суб'єкта права, як формальна здатність мати права та обов'язки, а також бути дієздатним. У підсумку суб'єкт права виявляється зліпком з існуючого об'єктивного права. Вузькість та формалізм даного судження виявляються, щойно виникає потреба в уточненні міри автономності суб'єкта права стосовно існуючого правопорядку, здатності приймати ним

самостійні рішення. Дане розуміння виявляється недостатнім тоді, коли ставиться завдання з'ясувати змістовно-генетичний зв'язок між людиною, юридичною та фізичною особою як різновидами суб'єкта права, визначити його статус як правової цінності.

Суб'єкт права – це самоцінна правова індивідуальність [3, с. 11], яка виявляється як причина самої себе, а також усіх процесів та явищ права. Він формує у своїй свідомості образи та ідеали права. Суб'єкт права певною мірою об'єктивує їх у правових відносинах та правовій діяльності, створює правові закони та застосовує норми права. Правовий суб'єкт є носієм цінностей правової культури, і він же піддає їх сумніву. Розмаїття проявів суб'єкта права можна пояснити онтологічною суперечністю його сутності та існування. На зовнішньому рівні, рівні існування він – особа, логічна конструкція, на внутрішньому – він особистість, носій правосвідомості та процесу смислоутворення. Крім того, внутрішній план суб'єкта права також містить у собі протиріччя між телеологічним та деонтологічним планами діяльності, між прагненням до самореалізації, що орієнтується на певний спосіб самовдосконалення, та прагненням зберегти можливість такої самореалізації у відносинах з іншим шляхом свідомого обмеження своїх зазіхань через ідею визнання цінності іншого.

Отже, діяльність людини визначає центральне положення суб'єкта права у правовому житті, забезпечуючи його динаміку та підтримуючи ейдетичну актуальність. Поняття правового суб'єкта у такому контексті можна визначити через родові поняття «людина», уточнити через такі діяльнісні якості, як «бути носієм правосвідомості» та «бути правовим діячем». Єдність цих якостей дозволяє визначити правовий суб'єкт як правову особистість, що має власну правосвідомість і здатна брати активну участь у правовому житті через правову комунікацію.

Правосвідомість як одна з характеристик правового суб'єкта є виразом ідеального начала у праві, утвореного послідовністю таких ментальних актів, як інтендування та конструювання. Їхні результати – предметні та змістовні значення права – згодом стають частиною правових відносин і, нарешті, інституціоналізуються. Правосвідомість, формуючи актуальне обличчя права, часто-густо вступає у протиріччя з легальними формами його презентації (законами, правовими інститутами, доктринами тощо). Дійсно, кожен правовий суб'єкт, будучи залученим у процеси правового життя, формує формалізовані та неформалізовані уявлення про те, яким має бути право та правові норми. Такі уявлення утворюють систему ціннісних координат, з позиції якої правові явища та події оцінюються як актуальні або неактуальні, правові або неправові.

Оскільки, як зазначав Х.-Г. Гадамер, істину не може пізнавати або повідомляти хтось один [9, с. 8], то пізнавальна активність суб'єкта права не може не бути інтерсуб'єктивною і не враховувати позиції інших носіїв правосвідомості. Проте можливе «зжаття» інтерсуб'єктивності правосвідомості у тих випадках, коли відбувається процес руйнації політико-правового режиму у суспільстві, розклад правових цінностей та ідеалів. Тоді суб'єкт права, керуючись не стільки раціональними засадами, скільки егоїстичними цілями, почуттям самозбереження та інтуїтивними міркуваннями про право реалізує приватні правові прагнення та зазіхання.

Слід зазначити, що й когнітивна активність правосвідомості, і практична реалізація її волі залежать від правової волі. Як слушно зазначає С. Архіпов, оскільки правосвідомість прагне реалізуватись у зовнішніх поведінкових відносинах, то «вона існує не як абстрактна, теоретична свідомість, а як раціональний елемент волі, як її інтелектуальний бік» [4, с. 17]. Воля як вираз цілераціональних прагнень правового суб'єкта характеризує його як особу, здатну приймати та реалізовувати рішення у правовій сфері. Процес реалізації волі обумовлений єдністю двох її фаз – розсудом та правовим інтересом. Розсуд – це розумова діяльність, у рамках якої здійснюється аналіз варіантів правової поведінки, співвідносяться інтереси та можливості суб'єкта права.

Правовий інтерес виявляється як прагнення до досягнення поставлених цілей, задоволення потреб з допомогою правових чи не правових засобів. При цьому воля, а також розсуд та інтерес, що її спрямовують, розглядаються не як психологічні феномени, а як форми когнітивної активності суб'єкта. Вони забезпечують перехід від абстрактної можливості правової особистості до подальшої її реалізації у рішеннях та діях.

У цьому контексті рух правосвідомості від розсуду до інтересу та волі може бути інтерпретований як момент інтенціональних переживань правового життя. Вважається, що смисловий зв'язок «правове життя – правосвідомість – воля» потребує окремого дослідження, тим більше, що сучасна правова практика поповнює її такими інтенціями правової реальності, як «ризик», «поріг провини», «вольові рішення» тощо.

Отже, правосвідомість суб'єкта може бути визначена як багатогранний феномен, ядром якого є воля, спрямована назовні, у практичну діяльність. Коли правовий суб'єкт стверджує в ній своє існування, він виявляється як правовий діяч. У цьому власне полягає генетичний та змістовний взаємозв'язок таких іпостасей суб'єкта права, як «бути носієм правосвідомості» та «бути правовим діячем».

На жаль, поняття правового діяча рідко використовується у дослідженнях, присвячених суб'єкту права. Хоча інтуїтивно зрозуміло, що правове життя

існує завдяки якраз робітникам та роботодавцям, акціонерам, виборцям, суддям, злочинцям, покупцям, юристам тощо. Вони «практикують» право не тільки у стані рівноваги правовідносин та правопорядку, а й у ситуації його порушення. Саме на цей бік життя правового діяча звертав увагу Р. Ієринг у своєму вченні про «боротьбу за право» [10]. Дійсно, коли людина наполягає на своїх правах, вона «додає свою крупицю у справу права на землі» та стверджує себе як особистість.

Однією з теоретичних засад для розуміння правового діяча як іпостасі суб'єкта права слід вважати феноменологічне вчення М. Алексеєва. Висловлюючи незгоду з тим, що «момент усвідомлюючої діяльності у галузі позитивно-правових установлень погашений фактом об'єктивного права» [1, с. 83], він указує на необхідність дослідження емпіричних та життєвих границь осмисленого існування. Першою такою межею М. Алексеєв вважає усвідомлену поведінку, тобто дію, осяяну логосом позитивно-правових норм. Другий же бік пов'язаний, на думку дослідника, з таким атрибутом суб'єкта права, як бути визнаною та такою, що охороняється правопорядком, цінністю. Кожна з цих характеристик існування суб'єкта права як діяча є відносно самостійною. Наприклад, можна діяти осмислено, не порушуючи права і свободи людей, і при цьому страждати від правового свавілля. Так само як брати участь у політичних репресіях, санкціонованих та таких, що охороняються карним правом, і не відати того, що відбувається насправді.

Здолання фактичної дистанції між указаними характеристиками правового суб'єкта можливе лише за умови довольного чи недовольного включення його до мережі соціальних взаємодій. С. Архипов справедливо зазначає, що «суб'єкти права як особи, навколо яких формуються “правові нити”, для досягнення своїх практичних цілей вступають у правову комунікацію, прагнуть формувати не тільки свої відносини, а й створювати “другу природу” – право» [4, с. 18]. При цьому прагнення реалізувати свої інтереси змушує суб'єкта права вбудовуватися як у персоніфіковані зв'язки, визнаючи цінність іншого, так і реалізовуватись у нормативно формалізованих відносинах, прагнучи виразити загальну волю і своє розуміння того, яким має бути доцільна соціальна взаємодія. Оскільки правові норми та інститути передзадані суб'єкту права як даності правового життя, то правовий діяч сприймає та реалізується у них рекурсивно, тобто таким чином, що цінність правових відносин та інститутів визначається значущістю для суб'єкта права попередніх умов та станів правового життя.

Здатність правового суб'єкта до осмислених дій та сприйняття правопорядку як цінності в юриспруденції зветься дієздатністю. Вона реалізується у діях особи, спрямованих на самостійне набуття, здійснення та виконання обов'язків. Дієздатність, поряд із правоздатністю (єдність правомочності та

правових обов'язків), доповнює перелік характеристик суб'єкта права як правового діяча. Правоздатність зв'язана зі стадією «часткової» волі, тобто з таким станом суб'єкта права, як передготовність до самостійного формування правових рішень. Дієздатність визначається як більш високий рівень правової зрілості суб'єкта права, що виражається у його готовності реалізувати потенціал правомочності у конкретних правових діях.

Слід зазначити, що правомочність та дієздатність не тільки описують сутність суб'єкта права, а й утворюють окремих аспект правового життя – зв'язок суб'єкта права з системою законодавства. Завдяки таким характеристикам можна говорити про правове життя як про нормативний процес існування суб'єкта права. Твердження, що норми права є результатами діяльності правового суб'єкта і зберігають свою актуальність, дозволяє повному подивитись на традиційне трактування правових норм. Відповідно до нього правові норми – це соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі прояви діяльності до вимог держави та міжнародного права. Подібне розуміння правових норм суперечить запропонованій концепції правового життя щонайменше за двома засадами: по-перше, в аспекті елімінації активності правового суб'єкта і, по-друге, в аспекті відриву належного від суцього у змісті норм.

На нашу думку, правові норми можна віднести до таких утворень, які Е. Гуссерль назвав «формами свідомості та мотивації», Perezвизначеними *a priori* як можливі сутності правового життя. Вони є аналогом позитивних прагнень людини, мотивованих щоразу чимось новим. У процесі вільних роздумів можливий перехід до інших прагнень – як зробити вихідний мотив «цінності особистісного буття» очевидним та зрозумілим, як забезпечити зовнішнє їх визнання? Таке прагнення до ясності і є джерелом норм. Як зазначав Е. Гуссерль, «своєрідність розумного прагнення розуміється як прагнення надати особистісному життю форму зрозумілості стосовно тих чи інших позицій у судженнях, оцінках або практиці та, відповідно до неї, форму законності або розумності» [11, с. 125]. З цього випливає, що феноменологічний підхід дозволяє підійти до нового розуміння правової норми як форми осмисленого зв'язку між правовим суб'єктом та даностями правового життя.

Цікавим є досвід трактування правової норми в її зв'язку з волею правомочного суб'єкта, запропонований Ю. Пермяковим. Зокрема, дослідник стверджує, що людина у просторі права існує не тільки як адресат норм законодавця, а й як активний їх інтерпретатор. Так, посилаючись на норми права як на суто зовнішнє щодо себе («так передбачено законом», «відповідно до нормативно-правової бази» тощо), люди часто-густо тим самим позбавляють себе від тягаря особистої відповідальності, міркувань про цілі вчинків, необхідності зайвих та обтяжуючих пояснень власної мотивації. Крім

того, відносна автономність суб'єкта права обумовлена свободою його переміщення у соціальному просторі, можливістю виходити з кола дій однієї норми та переходити у зону інших смислів та значень. Як зазначає Ю. Пермяков, «іноді розбіжність інтерпретації вчинків та намірів є достатньо великою, і тоді норма права набуває значення індексу, виконує логічну функцію реєстру значень... і указника послідовності змін, що відбувається з суб'єктом права в середині якогось юридичного процесу» [7, с. 181].

На перший погляд може здатись, що подібні трактування норм права відрізняються соліпсизмом та релятивізмом і зв'язані з тим, що розв'язання протиріччя між легальною та легітимною складовими норми права поміщаються у простір душі людини. Сама ж людина стає «мірою всіх речей». Проте засади такого протиріччя слід шукати глибше – у розриві між правами та обов'язками, які завжди мисляться окремо та послідовно, не дивлячись на їхню формальну єдність. Такий розрив, власне кажучи, є звичайним станом правових відносин, свідченням їхньої обумовленості різноспрямованими процесами правового життя. Як слушно зазначає М. Алексеєв, «утілити вказану розірваність в індивідуальній душі – означало б змусити емпіричну особистість вести з собою діалог, протягом якого вона по черзі буде грати роль уповноваженої та зобов'язаної. Чи ведеться такий діалог свідомо або несвідомо, нібито уві сні, чи говорить особистість сама з собою або з вигаданими фантастичними істотами, – однак з нього не вийде жодних дійсних правовідносин» [1, с. 193]. Звідси випливає, що неможливо довести практичну значущість екзистенціального аспекту інтерпретації правових норм, так само як неможливо й заперечувати існування даного аспекту як форми правового життя.

На наш погляд, прагнення багатьох дослідників до розширеного тлумачення права та правових норм, що протистоїть однобічності позитивізму, доволі виправдане. Так, С. Алексеєв зазначає, що «самі по собі норми – зовсім не єдиний компонент змісту права. Матерію права поряд з юридичними нормами на їхній основі утворюють індивідуальні приписи, санкції, міри захисту, юридичні факти та деякі інші явища правової дійсності» [2, с. 94]. Сполучення релятивізму та нормативності у трактуванні правової норми – це протиріччя, що є виразом процесуальності правового життя. При цьому міра її розвинення проявляється у можливості суб'єкта права впливати на окремо взяті, ізольовано існуючі правові норми та інші правові норми. Завдяки системі правових засобів згодом виникає можливість забезпечити багатобічний правовий вплив на суспільні відносини, урахувати інтереси різних суб'єктів [2, с. 95].

З'ясовані протиріччя між правомочністю та правовими обов'язками у дійсності правового життя виявляються сутнісними вимірами єдиного норма-

тивного простору. В. Бачинін, описуючи даний простір, пропонує виділяти такі змістовні іпостасі норми права, як логос, номос та етос [12, с. 539–541]. Логос норми права виражає її вихідну смисловою засаду, яка не дозволяє нормі змінюватись до непізнаваності у множині суб'єктивних тлумачень та інтерпретацій. Завдяки логосу суб'єкт права володіє волею до смислу, тобто в його свідомості конститууються соціально-значущі смисли та готовність до ціле-раціональних дій.

Номос являє собою потенційні моделі розвитку типових життєвих ситуацій. За ним стоїть конкретне правило поведінки – «вчиняй так, а не інакше...». У підсумку, номос об'єктивується в законі, але у повсякденному правовому житті він представлений волею правового суб'єкта до порядку та волею до форми. Форма у даному випадку не є матеріальним носієм або «зовнішністю» правової норми – текстом, технікою, атрибутом судочинства тощо, а визначається принципами організації правового життя – справедливістю, рівністю та свободою. Такі принципи зв'язують генетично та змістовно правові норми з правовими цінностями та, ще глибше, з загальнолюдськими цінностями як даностями життєвого світу. Сукупність таких принципів, що утворюють моральний вимір правової норми, В. Бачинін називає етосом правової норми.

Ідея поліморфності правової норми, запропонована В. Бачиніним, уявляється вельми продуктивною. Вона дозволяє уявити у першому наближенні процес «буття» правової норми. Вона виникає у правосвідомості як інтуїція соціально-значущих констант, згодом реалізується у діях правового суб'єкта і знову актуалізується в його свідомості в акті співвіднесення здійснених дій з визнаними соціально-значущими константами.

Дана ідея може розглядатись як продовження замислу М. Алексеєва знайти «новий шлях» до правової норми. Для цього він пропонував уточнити поняття правової норми, що зберігає у собі множину різночитань, з допомогою поняття «нормативні факти». «...Можна стверджувати, що будь-яка норма позитивного права є “нормативний акт”. Вона є фактом, оскільки діє або діяла; вона має нормативний смисл, оскільки є нормою» [1, с. 149]. Норма як «нормативний факт» не може розглядатись тільки як дещо історично-конкретне, підкорене логіці причинно-наслідкових відносин, але також не може визначатись тільки як приналежність до сфери чистого належного. Норми не мають часовості, але, виражаючи внутрішній смисл права, «випромінюють», продукують часовий процес. Антиномічність їхнього існування пояснює розмаїття джерел права – від держави як законодавця до правового почуття та звичаю, що у сукупності утворюють правовий етос.

Наведений аналіз різноманітних трактувань поняття правової норми показує, що поняття правової норми відбиває усе розмаїття правового життя і передбачає множину значень. Воно, використовуючи образний вислів Л. Пе-

тражицького, є «такою, що шкутильгає» частиною теорії та філософії права. Недостатність наявних трактувань поняття правової норми зв'язана з тим, що класичне праворозуміння поступово втрачає монопольне положення, а альтернативні підходи ще не розвинуті або представлені інтуїтивними міркуваннями смислових вимірів правової норми. На даному етапі дослідження можна обмежитись констатацією факту, що існуючі однобічні уявлення про правову норму ускладнюють пошук відповіді на питання про те, якими мають бути судження правового суб'єкта про них.

Правові судження утворюють «тканину» правового життя, забезпечують можливість буття правових норм та «присутність» у ньому правового суб'єкта. Вони є значущим виміром-явищем правового життя, оскільки репрезентують його даність та обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. Правове життя актуалізується у висловлюваннях про «пережите». Вони можуть бути формально-логічними побудовами і у такій якості сигналізувати про нормативний зв'язок суб'єкта з законодавцем та інституціями, що представляють його повноваження. Але вони можуть бути виражені і в формі суджень суб'єкта права про власну обґрунтованість як вихідну даність правового життя, і тоді правові судження можуть тлумачитись тільки герменевтично.

Перший вид суджень отримав у лінгвістиці назву перформативних (нормонаділяючих та нормоутворюючих) висловлювань. На їхнє значення у створенні інституціональних фактів указував Дж. Серль, стверджуючи, що «одна з найдивовижніших особливостей інституціональних фактів – те, що більшість з них можуть бути створені очевидно перформативними висловлюваннями. Перформативність належить до того, що я називаю “декларація”. У декларації положення речей, представлене змістом препозиційної мовної дії, переноситься у буття з допомогою успішності демонстрації істинності мовної дії. Інституціональні факти можуть бути створені завдяки перформативності таких суджень, як “Зустріч відкладається”, “Я заповідаю своє майно племінникові”, “Я призначаю Вас головою” тощо. Такі висловлювання створюють стан речей, який вони представляють; і у кожному випадку стан речей – інституціональний факт» [13]. На подібні висловлювання, що щільно вписані в існуючі соціальні структури, звертав увагу Е. Гуссерль, називаючи їх повідомленнями. Проте, якщо в аналітичній юриспруденції їхнє значення абсолютизувалось (наприклад, у теорії команд Дж. Остіна) таким чином, що можна було ставити знак рівності між правовими та перформативними висловлюваннями, то Гуссерль сумнівався у виправданості такого розширеного трактування. Зокрема, він вважав доцільним уточнити, якщо повідомлення має сутнісне відношення до необхідного зв'язку, то чи впливає з цього, що воно не повинно мати суттєвого відношення до ймовірного зв'язку? Ін-

шими словами, «там, де одне вказує на інше, там, де упевненість у бутті одного емпірично (тобто випадково, не необхідно) мотивує переконаність у бутті іншого, чи не має тоді мотивуюча переконаність містити ймовірну засаду для мотивованої?» [14, с. 122].

У лінгвістиці висловлювання, пов'язані з інтерпретацією того, що реалізується ймовірно, а також тлумаченням неоднозначних ситуацій, отримали назву мотивуючих. Якщо визнати самостійність їхнього статусу у правовому житті, то метою правових висловлювань має бути не тільки об'єктивація вимог та приписів правових інститутів, а й суб'єкт права як такий. Як наслідок, мотивуючі судження не мають виключати комбінування значеннями, наприклад, у ситуації, коли потребується розв'язати дилему або суперечку конфліктуючих сторін.

Крім того, мотивуючі правові судження виражають історію зміни екзистенціальних станів правового суб'єкта. П. Рікьор зазначав, наприклад, що біографічне оповідання лежить в основі визнання цінності права, оскільки «... історію можна визначити як порядок визнання, що воєдино сплітає індивідуальні історії. Подібно до того, як мова (langue) – інститут, що поєднує всі мовні прояви (discours), писемна історія, що твориться істориками, є порядком визнання у гегелівському сенсі слова, у ній переплітаються приватні історії, історії окремих людей» [15, с. 30]. Відповідь на питання, хто оповідач історії свого життя, пов'язана зі здатністю відповідати за свої слова та вчинки, тобто вважати себе таким же «я», яке скоїло вчинок і якому належить розплачуватися за його наслідки.

Наступною особливістю мотивуючих правових суджень є інтерсуб'єктивність. Вона обумовлена тим, що мотивуючі судження не є анонімними, а завжди передбачають наявність «іншого» як такого, хто говорить або слухає. Така співвіднесеність із «іншим», виловлена у мові, визначає правову осудність суб'єкта, оскільки дозволяє наповнити смислом його дії та події, що відбуваються. Виконуючи функцію засобу рефлексії, мотивуючі судження, з одного боку, встановлюють зв'язок правового суб'єкта з юридичною сферою, а з другого – включають його у більш широкий контекст простору суспільної дискусії. Як пише П. Рікьор, «... уступаючи до суспільного простору дискусії, ми надаємо іншим не тільки докази наших тверджень, а й засади наших дій та суть нашої оповідальної ідентичності. Саме у суспільному просторі ми відповідаємо на питання “Хто ви?”. У такому сенсі питання “Хто?” саме є суспільним (publique)» [15, с. 30].

Отже, специфіку мови правового суб'єкта рівною мірою визначають як перформативні, так і мотивуючі висловлювання. Якщо галузь перформативних висловлювань обмежена формально-логічними викладеннями офіційно-

го права (галузь юридичної догматики), то мотивуючі висловлювання використовуються для всіх інших аспектів правового життя та виразу активності «суб'єкта, що не спить» (Е. Гуссерль).

Суб'єкт права з його здатностями до реалізації правомочності, правових обов'язків та здатністю до правових суджень дозволяє визначити правове життя як раціонально організоване та таке, що осмислюється, утворення. Однак у складі правового життя існує вимір-явище, пов'язане з діяльністю суб'єкта, проте не завжди усвідомлене ним цілковито. Воно залучене у правове життя, але водночас виходить за його межі через співвіднесення з іншими «горизонтами» життєвого шляху. У феноменології така структура отримала назву інтуїції пережитого-прожитого, або досвіду.

Зазначимо, що у феноменологічній традиції розуміння досвіду протистоять традиційним його трактуванням, у яких він визначається як результат накопиченого знання або експерименту. Таке розуміння досвіду, як справедливо зазначає Г. Гурвич, «відмежовує нас від цілісної та виключно якісної дійсності, яку ми безпосередньо переживаємо» [16, с. 224]. На відміну від нього, феноменологічне трактування досвіду засноване на гуссерліанській тезі про те, що жодна сфера життєвого світу не може бути редукована до єдиної, універсальної сутності (наприклад, право не може бути зведене до норми, соціального факту або моральному постулату). Проте вона може бути набута у досвідному сприйнятті.

Можна припустити, що поняття досвіду у феноменологічному контексті може бути визначене як форма освоєння дійсності. Освоєння, на відміну від пізнавальної діяльності будь-якого роду, – це елемент системи діяльності, який передує акту безпосереднього перетворення предмета й пов'язаний з цілепокладанням, визнанням певної нормативно-ціннісної системи. Саме на ньому заснований вибір моделі практичних дій.

З метою уточнення змісту поняття «освоєння» можна виділити рівні освоєння: соціально-значущий та особистісно-значущий. Засадою такого поділу є засіб вираження цінності на тому чи іншому рівні освоєння дійсності. Так, якщо розглядати цінність як ядро онтологічної сутності правового життя, то вона, з одного боку, може виражати ставлення суб'єкта до дійсності, а з другого – опосередковує зв'язок даного суб'єкта з передзаданими способами існування. Цінність «обтяжує» людину суспільними умовами, але при цьому вона не має бути байдужа суб'єкту, адже натомість вона перестане бути цінністю та перетвориться на фактор примусу. Саме тому цінність являє собою несуперечливу єдність особистісного смислу та соціального значення. Їхня єдність і визначає динаміку освоєння.

Розгортання даного процесу починається завжди з особистісного смислу. Але людська свідомість не є замкненою у собі монадою, вона інтерсуб'єктивна,

а отже, розвивається, збагачується завдяки соціальним значенням. Оскільки особистість не протистоїть суспільству, його вплив на особистість конкретизується через окремі соціальні значення, що виявляються у процесі функціонування певних нормативно-ціннісних систем. Однак соціальні значення завжди реалізуються для особистості не повністю, а мірою відповідності суспільних функцій норм та цінностей умовам діяльності особистості. Таким чином, засвоєння є такою формою діяльності, де розв'язується протиріччя між тим, що визнається суб'єктом як соціально-значуще, та тим, що є особистісно-значущим.

Наступним кроком в уточненні поняття «освоєння» має стати виділення таких його класифікаційних типів, як практичне освоєння, духовне освоєння, практично-духовне освоєння та духовно-практичне освоєння. Практичне освоєння обумовлене зв'язком із практикою, є матеріальною дійсністю. Духовне освоєння перетворює світ ідеально та реалізується у теоріях, віруваннях, ідеалах. Однак можливий перехід не тільки від практичного до духовного освоєння, а й від духовного до практичного освоєння. Так, духовно-практичне освоєння є розумовим перетворенням світу, що переходить потім у перетворення дійсне. У такому сенсі духовно-практичне освоєння є діяльність, спрямована на створення та відтворення цінностей, ідеалів, світоглядних принципів. Реалізуються вони через різні форми суспільної свідомості у практичній діяльності людей. Сферами духовно-практичного освоєння у такому контексті є такі види інтелектуально-духовної практики, як мораль, моральність, релігія, наука тощо.

На рівні практично-духовного освоєння дійсність представлена у вигляді стійких схем або алгоритмів діяльності. Вони виникають із реальних потреб, існуючих у вигляді розумових образів, символів, ритуалів, традицій. Реалізуються такі схеми у безпосередніх актах поведінки суб'єкта. Завдяки можливості моделювання способів поведінки та діяльності предмети, піддані духовно-практичному освоєнню, мають високий ступінь образності та смислової змістовності, виявляються у нормуванні та ідейному (або ідеологічному) обґрунтуванні діяльності.

Слід підкреслити, що досвід може бути інтерпретований з позиції різних способів освоєння дійсності: особистісно-значущий та соціально-значущий, практичний, духовний, духовно-практичний, практично духовний – та представляти різні «горизонти» правового життя. Іншими словами, правове життя може бути досліджене у його зв'язку з теоретичним пізнанням, практикою, символами, ритуалами, правовими почуттями тощо. Однак специфіку правового життя більшою мірою визначає досвід, що розглядається в аспекті практично-духовного освоєння дійсності. Самий даний спосіб освоєння корелює

з правовою діяльністю, правовими нормами та цінностями, що є переробкою образів споглядань та уявлень про конкретні моделі поведінки.

Слід уточнити, що у контексті правового життя досвід має визначатись як соціальний. У такому розумінні досвід виявляється знятою діяльністю, її історичною іпостассю та іншим буттям. Крім того, оскільки освоєння як форма діяльності є інтерсуб'єктивним та ціннісним, то головним його предикатом має бути соціальність або, за термінологією П. Сорокіна, «соціальна душа». Однак дане уточнення не означає, що соціальний досвід є тільки колективним або соціетальним, пов'язаним із широкими імперативними узагальненнями. Він іманентно містить здатності окремого суб'єкта як умови визнання та актуальності таких узагальнень.

Поняття соціального досвіду та правового життя утворюють відношення перетину та водночас підкоряються поняттю життєвого світу. Даний зв'язок між ними показує, що правове життя є важливим, проте не єдиним «горизонтом» життєвого світу. Стосовно ж його позаправових горизонтів (релігійні, економічні відносини, моральність тощо), то вони утворюють зв'язок з правовим життям за допомогою такої форми практично-духовного освоєння світу, як соціальний досвід. Останній містить широкий спектр соціальних суб'єктів, стихію соціальних процесів, тобто усі фактори, що визначають багатоаспектність, динаміку та актуальність права, можливість переходу його у неправу.

Г. Гурвич, досліджуючи глибинні засади правового життя, також знаходить їх у досвіді, точніше, у його специфікації – юридичному досвіді: «У більш широкому аспекті у всіх юридично значущих актах з боку законодавців, толмачів закону, керівників та підлеглих, виборців, сторін договору, членів різних об'єднань, що беруть участь у правовому житті тієї чи іншої групи, виявляється могутній безпосередній досвід, який єдиний надає смислу всім юридично значущим діям з боку названих осіб» [16, с. 261–262]. При цьому Г. Гурвич наполягає, що завдяки самій структурі права індивідуальний досвід виявляється виключеним з досвіду юридичного. Тому останній завжди є досвідом колективним. Дане обмеження, запропоноване Г. Гурвичем, обумовлене небезпекою додавання у дослідження права елементів соліпсизму та релятивізму, які дійсно часто супроводжують інтерпретації права. На нашу думку, принцип інтерсуб'єктивності, учення про життєвий світ Е. Гуссерля можуть розглядатись як теоретико-методологічні умови здолання подібних пізнавальних ускладнень. Крім того, аби показати змістовно-генетичний зв'язок правового життя з іншими сферами життя суспільства, доцільно замість поняття юридичного досвіду, запропонованого Г. Гурвичем, використовувати більш широке поняття соціального досвіду.

Соціальний досвід як вимір-явище правового життя дозволяє з'ясувати низку його додаткових характеристик. По-перше, у повторях соціального

досвіду виражається стійкість проявів правового життя, а співвіднесення з певним зразком поведінки або типовою ситуацією є умовою ідентифікації суб'єкта права. Наприклад, соціальний досвід формує правові судження у вигляді мовних кліше, приказок, юридичних формул, які рівною мірою можуть бути використані як на професійному, так і на повсякденному рівнях правового життя.

По-друге, у контексті соціального досвіду правове життя виявляється як багаторівнева система норм та цінностей, що будується не тільки на раціональних, а й на ірраціональних засадах. Дана особливість зв'язку соціального досвіду та правового життя К. Скловським пояснюється тим, що мірою руху до основних, базових норм їхній смисл стає дедалі менш вичерпним. У них все частіше виявляються архаїчні, такі, що втратили безпосередню змістовність, але такі, що «просвічуються», пласти. Юридичні дефініції протистоять цій безодні, до краю якої юристи-практики не наважуються наблизитись без допомоги коментарів [17, с. 66].

По-третє, соціальний досвід представляє процеси як переважаючі форми буття права. Це пов'язано з тим, що соціальний досвід – це форма розгортання схеми діяльності у просторі та часі. Як зазначав Г. Гурвич, «інтеграція ідей цілеспрямованої дії у рамках креативної тривалості не тільки полегшує їх втілення в емпіричних фактах... але підтверджує мінливість юридичних досвідів, які змушені слідувати за встановленням ідей у часі» [16, с. 259]. У такому контексті правове життя виявляється як тривалість ідей та дій, що продовжуються, як тривалість, що сама ж і створює умови для їх продовження.

Слід зазначити, що протягом дослідження вимірів-явищ правового життя щоразу необхідно було звертатись до такого явища правового життя, як цінності. Уже достатньою мірою показані соціальна та семантична функції цінностей, що дозволяє розглядати їх як окремих вимір правового життя. Доповнюючи попередні роздуми про місце цінностей правового життя, можна стверджувати, що цінності є самореферентними. Це означає, що реальні факти права можуть відповідати або не відповідати їм, проте у будь-якому випадку цінності представляють самих себе, а не щось реальне. Наприклад, М. Мамардашвілі міркував про цінності свободи через запитування: «Для чого потрібна свобода і що вона є? Свобода нічого не виробляє, та й визначити її як предмет неможна. Свобода виробляє тільки свободу, більшу свободу... Але немає такого предмета у світі, названого “свободою”, який ззовні доведеним чином можна комусь показати та передати. Свобода не є такою, що доводиться, совість не є такою, що доводиться, смисл не є таким, що доводиться, тощо» [18, с. 62].

Таким чином, цінності, у тому числі й правові, виявляються як абсолютні дані належного. Ця їхня особливість дозволяє їм бути критеріями оцінки

реальних фатів з точки зору цінності та контрцінності, тобто можливості або неможливості утворення несуперечливих зв'язків (валентностей) з іншими визнаними цінностями.

Так, у сучасній теорії та філософії права активно обговорюється питання про те, чи можна вважати неправу цінністю. Наприклад, чи має цінність насилля, застосоване щодо злочинця або тіньова економіка як вихід з-під «опіки» бюрократичних структур? Це питання можна розгорнути і в іншій площині. Чи можна вважати якийсь факт ціннісним, тобто таким, що стверджує осмисленість буття суб'єкта права, якщо співвіднести даний факт з якоюсь іншою цінністю? Якщо у негативному факті правового життя цінність виокремлюється, то він може бути співвіднесений з цінністю, оцінений як цінність; якщо ні, то жодні посилання на плюралізм та переоцінку цінностей не в змозі приховати його руйнівної для суспільства природи.

Підбиваючи *підсумки*, можна стверджувати, що концепт правового життя виявляється як смисловий корелят права. Він може бути визначеним як предмет або «правовий об'єкт» феноменології права інтегративного праворозуміння. Зміст концепту правового життя складають доступні для освоєння даності, що характеризують його з позиції смислових вимірів та вимірів-явищ. Смислові виміри задають гносеологічний аспект дослідження правового життя та визначають його як простір очевидних уявлень, які передують науковому та практичному його освоєнню. Виміри-явища дозволяють визначити правове життя як сукупність правових явищ, обумовлених діяльністю суб'єкта права, зв'язаних із соціальним досвідом, закріплених у правових нормах та цінностях. Система зв'язків між вимірами-явищами та смисловими вимірами утворює теоретичну модель, значення якої полягає у тому, що вона відкриває наявне буття правового життя та актуалізує його предметне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.
2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Бек, 1995. – 311 с.
3. Архипов С. И. Субъект права = Subject of law : теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 466 с.
4. Архипов С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
5. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.

6. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
7. Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания : материалы междунар. практ. конф. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2007. – 204 с.
8. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 400 с.
9. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер. – М. : Искусство, 1991. – 366 с.
10. Иеринг Р. Борьба за право : пер. с нем. / Рудольф Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – 63 с.
11. Гуссерль Э. Статьи об обновлении / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1997. – №4. – С. 109–135.
12. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. – 1091 с.
13. Серль Дж. Конструирование социальной реальности [Электронный ресурс] / Дж. Серль. – Режим доступа: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/searle.htm>.
14. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллект. кн., 2001. – 529 с.
15. Рикер П. Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 27–36.
16. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: избранные произведения / Г. Д. Гурвич. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – 847 с.
17. Скловский К. И. Право и рациональность / К. И. Скловский // Обществ. науки и современность. – 1998. – №2. – С. 62–68.
18. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.

ИЗМЕРЕНИЯ-ЯВЛЕНИЯ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ПРАВОВОЙ ЖИЗНИ

Коваленко И. И., Борисюк Р. Р.

Статья показывает эвристические возможности концепта «правовая жизнь» в онтологическом аспекте. Смысловые измерения рассматриваются как основа измерений-явлений, которые в совокупности образуют структуру правовой жизни. Показано, что главным измерением-явлением правовой жизни является правовой субъект, реализующий различные способы интерпретации правовой жизни и выступающий ее условием. Проанализированы в феноменологическом контексте правосознание, полиморфизм правовой нормы, правовые суждения, а также социальный опыт. Обосновано, что измерения-явления позволяют определить правовую жизнь как совокупность правовых явлений, обусловленных деятельностью

субъекта права, связанных с социальным опытом и закрепленных в правовых нормах и ценностях.

Ключевые слова: социальное познание, феноменология права, интегративное понимание права.

MEASUREMENT-EVENTS AS A STRUCTURAL ELEMENT OF LEGAL LIFE

Kovalenko I. I., Borysuk R. R.

The article shows the heuristic possibilities of «legal life» concept in the ontological aspect. Sense measurements are considered as the basis of the measurement-effects, which together form the structure of legal life. It is shown that the main measurement-legal phenomenon of life is a legal entity. That it forms various ways of interpreting the legal life and advocates a legal condition for life. Phenomenological approach to determine the legal entity as a legal person, which has its own praovovoe consciousness and is able to take an active part in the legal life poserdstvom legal communication.

Legal awareness is defined as a multifaceted phenomenon, the core of which is the will to into practice. Analyzed the relationship between the characteristics of an entity, such as «carrier be justice» and «figure to be legal». It is proved that a phenomenological approach allows us to represent the legal norm as a form of meaningful communication between the legal entity and the legal givens of life. Discloses a polymorphism of legal norms through its substantial manifestations – logo, Nomos, ethos. It is shown that the concept of the rule of law reflects the diversity of the legal life and involves a set of values.

Examined the legal judgment as the basis of existence of legal norms. Their role – a representation of the given legal life and to ensure communication between the subjects of law. Legal judgments can be formal, logical constructions, and also take the form of sudzheny legal entity. The first type judgment accordingly relates to performative (declarative). The second type – motivating judgment (their characteristics are existentiality and intersubjectivity).

The possibilities of social experience as the measurement-phenomena of legal life. Firstly, in a repeat of the social experience of resistance expressed manifestations of legal life. In turn, the correlation with the specific pattern of conduct is a prerequisite for the identification of the subject of law. Secondly, in the context of the social experience of legal life is presented as a multi-level system of norms and values, based not only on rational but also irrational basis. Third, the social experience is understood as a form of unfolding scheme of activities in space and time.

It is concluded that the measurement-events are part of the content of the legal concept of life. They allow you to define the legal life as a set of legal phenomena, which are due to activity of the subject of law, related to the social experience and embodied in legal norms and values.

Key words: social cognition, phenomenology of law, integrative law.

УДК 328.188.5(477)

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОБЛЕМА НЕПОТИЗМУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто проблему непотизму в сучасному соціально-політичному просторі України. Доводиться теза про те, що непотизм є одним із негативних проявів та потужних джерел корупції. Автор намагається з'ясувати, яким чином кадрова політика непотизму впливає на усі сфери суспільного життя, несе загрозу розвитку держави. Надано пропозиції щодо зменшення руйнівного впливу непотизму на суспільство і державу.

Ключові слова: непотизм, сімейні клани, корупція, меритократія, антимеритократія.

Актуальність проблеми. В умовах динамічних змін, що відбуваються в Україні та світі, в нашій державі залишається не вирішеною проблема протидії корупції та викорінення таких її проявів, як непотизм, кумівство, кронізм, патронат, клієнтизм, фаворитизм тощо, які є потужним джерелом та невід'ємними складовими цього деструктивного явища. У вітчизняному соціально-політичному просторі завдяки непотизму та подібним йому явищам корупція вкорінилася на всіх рівнях державного управління від вищих органів виконавчої влади до обласних і районних державних адміністрацій, в правоохоронних органах і судах, армії, фінансово-економічній, освітній, медичній та багатьох інших сферах життєдіяльності суспільства. Негативний вплив корупції на усі сфери суспільного життя несе загрозу розвитку держави, її стабільності, незалежності й безпеці, національному самовизначенню народу, перешкоджає економічному зростанню та залученню зовнішніх інвестицій, порушує принципи верховенства права, сприяє підриву демократичних інститутів та цінностей, об'єктивно виступає проти свободи, створює соціальну напруженість та умови для поширення нелегітимних видів соціальних практик і організованої злочинності, знижує довіру населення до влади, підриває авторитет країни.

Попри всі досягнення вітчизняних науковців та практиків у вивченні корупції, використанні світового досвіду щодо її запобігання, безлічі варіантів протидії корупційним явищам з боку пересічних громадян, численних антикорупційних заходів тощо, зниження її рівня в Україні майже не відбувається. Боротьба з цією проблемою в Україні нагадує здебільшого бій з вітряком. Бо, як висловився голова правління «Міжнародної Ліги захисту прав грома-

дян», правозахисник Едуард Багіров, «не будуть боротися з корупцією ті, хто самі її очолюють. Права рука не відріже ліву. Корупція стала настільки системною, що фактично корупційні схеми замінюють норми законів» [1]. Влада сама розставляє скрізь «пастки» з непотизму та подібних йому корупційних проявів, бо саме вони, а не «нестача антикорупційних законів та органів», є «основною перепорою для ефективної боротьби з чиновницьким злодійством і хабарництвом» [2].

Проте людство не полишає надію на викорінення цих деструктивних явищ зі свого життя, принаймні зменшення руйнівного впливу корупції на суспільство, що і актуалізує дослідження даної проблеми. Навіть не дивлячись на відсутність дієвих механізмів щодо попередження та запобігання різним проявам корупції, які в українському соціально-політичному просторі багато років поспіль «очолює» непотизм, вчені та небайдужі громадяни продовжують шукати способи ефективної боротьби з цими явищами. При цьому різноманітні прояви корупції залишаються без достатньої уваги, їх визначення та пояснення потребують уточнення, а пошук способів подолання корупційних явищ є значним теоретичним та практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про відсутність ґрунтовних наукових розробок, присвячених розкриттю сутності непотизму як вагової складової корупційних практик та наслідків його використання для суспільства і держави. Тільки окремі питання з проблематики дослідження відображені у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, які, аналізуючи різні аспекти корупції, ведуть пошук шляхів протидії деструктивним наслідкам цього явища. Між тим проблема непотизму, в тому числі в Україні, залишається мало дослідженою.

Внесок у дослідження природи та сутності непотизму, його застосування поряд з іншими проявами корупції (кронізмом, клієнтизмом, фаворитизмом та ін.) в межах вивчення широкого спектру різноманітних проблем державотворення та реалізації державної кадрової політики зробили такі вчені, як С. Стюарт-Вільямс [3], П. Яскевич [4], Б. Алпер Буйюкарслан [5], Дж. Ф. Девис [6], Д. дела Порта, А. Ванучі [7], Л. Дорош, О. Івасечко [8], Н. Катрі [9], С. Климович [10], Х.-Й. Лаут [11], Р. Мацієвський, Ю. Мацієвський [12], О. Олійник [13], М. Пірен [14], Д. Соломон [15]. Аналізом оцінювання і вимірювання різноманітних проявів, форм і типів, серед яких побіжно розглядається непотизм, переважно політичної корупції, займалися А. Гайденгаймер та М. Джонстон [16], С. Роуз-Екерман [17], С. Коткін, А. Шайо [18], В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна [19]. Виправданню непотизму в управлінському секторі держави та фінансово-економічній галузі присвятив свою працю А. Беллоу [20], з позицією якого співзвучна робота М. Люнге [21], який намагається довести, що сильні сімейні зв'язки сприяють розбудові суспільства

з ефективною системою оподаткування й низьким рівнем злочинності. До цього переліку можна додати декілька публікацій та журналістських розслідувань, котрі досить узагальнено описують родинні зв'язки в органах виконавчої та законодавчої влади [22–25]. Проте непотизм та інші прояви корупції не обмежуються тільки політичною сферою життя. Ці деструктивні явища розповсюджуються як ракові метастази по усьому соціальному організму, руйнуючи його зсередини, що загрожує його існуванню. Але реальних результатів і досягнень у боротьбі з непотизмом та іншими не менш потужними джерелами корупції немає, навіть навпаки, за окремими напрямками вони посилюються.

Метою статті є виявлення характерних ознак непотизму в соціально-політичному просторі України та пошук способів зменшення його деструктивного впливу на суспільство та державу.

Виклад основного матеріалу. В умовах динамічних змін у соціально-політичному просторі України та світу наша держава намагається якщо не позбутися, то принаймні мінімізувати у суспільному житті та політико-управлінській сфері найшкідливіші прояви та наслідки корупції, у тому числі *непотизму* (від лат. *nepos* – «родинне» або *nepotis* – «онук», «племінник») – практики отримання посади не за особисті професійні якості, здібності, заслуги, а через родинні зв'язки [26, с. 470–471].

Відомо, що українське законодавство, наприклад, ст. 25¹ Кодексу законів про працю України від 10.12.1971 (за редакцією від 07.01.2017) [27] або ст. 32 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 (за редакцією від 05.01.2017) [28] та ін., передбачає обмеження спільної праці родичів та свояків на одному підприємстві, в одній установі або організації. Проте передбачені законодавством обмеження спільної роботи родичів стосуються переважно посад безпосередньої підпорядкованості, підконтрольності або підлеглих та роботи, пов'язаної з можливістю прийняття рішень щодо інших підприємств, на яких працюють близькі родичі посадової особи. Тобто особу можна прийняти на роботу в інший відділ, управління, підрозділ, департамент тощо. При цьому порядок запровадження такого обмеження на підприємствах державної форми власності встановлюється законодавством. А на підприємствах недержавної форми власності такі обмеження власники запроваджують на свій розсуд.

Але в законодавстві України є лазівка для розповсюдження різноманітних проявів корупції, в тому числі і непотизму. Так, у п. 17 Постанови Ради Народних Комісарів УРСР «Про суміщення посад і службу родичів в установах, на підприємствах та в організаціях усупільненого сектора» надається цілий перелік винятків із загальних правил щодо обмеження спільної роботи родичів та свояків на державному підприємстві [29]. В цей перелік, складений ще

в 30-ті та відредагований на початку 80-х рр. минулого століття, потрапили, серед інших спеціалістів, лікарі лікувально-профілактичних і санітарно-профілактичних закладів охорони здоров'я та наукові і педагогічні працівники, лектори у всіх наукових, навчальних та виховних закладах. Показово, що за даними опитування, проведеного компанією «TNS-Україна» в березні 2016 р. серед жителів всієї України, включаючи непідконтрольні території Донецької та Луганської областей (за винятком окупованого Криму), це є представники найбільш корумпованих сфер України – медичної (61%) та освітньої (34%) [30]. Зауважимо, що йдеться не тільки про хабарі, які стали для названих галузей діяльності звичним явищем і сприймаються як даність, якої неможливо позбутися як, скажімо, людської шкіри. Саме кадрова політика nepoтизму сприяла тому, що ці та деякі інші сфери діяльності, слідом за політико-управлінською, заповнюючись родичами, друзями та знайомими не самого високого рівня професіоналізму та компетентності, не кажучи про порядність співробітників, вливалися в корупційний потік, забезпечуючи своє існування, а не розвиток відповідної галузі. Це призвело до депрофесіоналізації багатьох сфер діяльності та послаблення довіри до них з боку населення. Тому платоспроможні українці віддають перевагу закордонним медичним та навчальним закладам, поповнюючи бюджет інших країн світу.

Проблема у тому, що в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності, тиску податкового тягаря, бюрократичних пасток, порушення чинного законодавства та безкарності злочинців, починаючи з владних та правоохоронних структур, матеріального і духовного зубожіння українського народу, різкого соціального розшарування, люмпенізованості широких верств населення, конфліктності, масової апатії людей тощо закономірно виникають організаційні механізми, що сприяють виживанню в цих непростих обставинах будь-якої інституції, згідно з її профілем, створюються система засобів підтримки свого функціонування як єдиного цілого, серед яких численні корупційні явища, які можуть видозмінюватися, адаптуючись під певні об'єктивні обставини, але при постійному потуранні влади вони закріплюються у суспільній практиці.

Політико-управлінська, фінансова, медична, освітня та інші сфери діяльності перетворюються в незмінні родинно-професійні *касти* (португ. *casta* – рід, походження, від лат. *castus* – чистий), які відтворюють себе у дітях та онуках та підганяють певні інституції (наприклад, престижні медичні та навчальні заклади, суди і прокуратури) під інтереси своїх сімей, які стоять на чолі відповідних установ. При тому, що сучасний олігархічний режим «не фінансує розвиток науки, освіти, культури, виділяючи на них бюджетні кошти за залишковим принципом. Хоча й використовує кадри, підготовлені у цих

сферах державою» [31, с. 91]. Більше того, в будь-якій інституції створюються умови, при яких талановиті та працелюбні люди, які не є особами, наближеними до «сімей», не можуть з ними ані конкурувати, ані кинути їм виклик, ані зробити кар'єру, пройшовши через вільну та чесну конкуренцію і в майбутньому зайняти більш високе становище у своїй сфері діяльності.

Це відбувається тому, що непотизм і подібні йому корупційні явища, які неформально закріпилися в сучасній Україні як кадрова політика держави, призвели до того, що у кожному престижному закладі та організації усі місця (посади) зайняті на багато років вперед завдяки службовому заступництву родичам і «своїм» людям особами, які наділені владою або мають на неї безпосередній вплив. Виникає кругова порука: призначені в такий спосіб на відповідні посади особи оточують себе людьми, з якими давно знайомі та яким вони довіряють (крім родичів, друзі, однокласники та ін.), останні, в свою чергу, роблять те саме, оточуючи себе своїми довіреними особами. При чому, як правило, ці «свої люди» найчастіше не варті даних посад, не мають достатніх для виконання відповідної роботи знань та досвіду, проте нерідко домагаються довіри шляхом доносів на колег, надання керівнику особистої, конфіденційної інформації про співробітників, інтриг і мобінгу (від англ. *mob* – юрба), тобто психологічного терору, а в крайніх випадках і фізичного терору з боку тих, хто отримав свої посади завдяки непотичним зв'язкам і користуються своєю безкарністю.

Сучасний олігархічний режим тільки сприяє поширенню корупції, бо ті, хто його очолює, самі є учасниками таких неформальних інститутів, як непотизм, кумівство, кронізм, фаворитизм, клієнтизм, сімейність, клановість, протекціонізм, місництво тощо. Наприклад, президент П. Порошенко неодноразово запевняв про свої наміри боротися із корупцією, проте недбало відмахнувся від критики з боку значної частини вітчизняних політиків та активістів за «кумівську» кадрову політику, яку із завзятістю продовжує проводити після своїх «попередників», нехтуючи громадською думкою [2]. П. Порошенко не бачить нічого поганого в тому, що його старший син Олексій став депутатом Верховної Ради після здобуття батьком посади Президента держави, так само, як це було в часи президентства В. Януковича, син якого був депутатом парламенту. Порошенко «підіграв» своєму куму Ю. Луценку зі скандальним призначенням на посаду генпрокурора. Сьогодні, стрімко втрачаючи свій особистий рейтинг, П. Порошенко стверджує, що його родинні та близькі зв'язки з низкою нинішніх політиків не свідчать про клановість та кумівство. Суспільство розуміє, що державні чиновники та можновладці мають великі можливості приховати свої правопорушення, і, в переважній більшості, ухилитися від правосуддя, на відміну від пересічних

громадян, а механізми припинити це беззаконня майже не працюють. От і виходить, що віз і нині там...

Одним із негативних наслідків процвітання непотизму та інших проявів корупції в нашій країні стала відсутність передумов та умов для істинної *меритократії* (від лат. *meritus* – гідний і грец. *κρατος* – влада; правління найбільш обдарованих) і такого суспільства, в якому успіхи в освіті та високий соціальний статус є результатом здібностей та індивідуальних зусиль, бо ті, хто де-юре складають її сьогодні, де-факто, в своїй більшості, не мають значних інтелектуальних якостей, кваліфікації та компетентності, особливих здібностей і чеснот, які б відповідали потребам прогресивного розвитку суспільства та створювали умови для його процвітання.

В Україні утворилася *антимеритократія*, представники якої в останню чергу дбають про найбільшу продуктивність, максимальну ефективність діяльності та забезпечення добробуту кожної людини, бо піклуються про інтереси своїх сімейних *кланів* (шотл. гел. *clann* – сім'я або потомство), яку б нішу у соціально-політичній структурі суспільства вони не займали. Утворені завдяки родинним та неформальним дружнім відносинам касти, клани або спадково-професійні *династії* (грец. *δυναστεία* – влада, панування) забезпечують вигідні для себе умови, приймаючи рішення, передбачені посадою, в своїх інтересах щодо управління або витрачання державних ресурсів, не рідко на шкоду інтересам третіх осіб, конкурентів і навіть держави. Працюючи під державним «дахом», представники цих родинно-професійних об'єднань мають можливість забезпечувати себе безпідставним збагаченням, що набагато більш вигідно і безпечно, ніж одержання хабара за загальне заступництво чи потурання. Професійні династії, обслуговуючи приватні інтереси «напівдемократичної олігархії» в Україні, перетворюються на додаток олігархічної влади, забезпечуючи їй цивілізований імідж [31, с. 89], в усьому копіюючи своїх покровителів.

Взагалі-то, немає нічого поганого в професійних династіях, де любов до своєї справи і професійна майстерність передаються з покоління в покоління, а сприяння в роботі родичам сприймається як нормальне явище, природний інстинкт, притаманний людям. До речі, в Україні, як і в інших країнах світу, багато прикладів професійних династій медиків, вчених з різних наукових галузей, юристів, акторів, спортсменів тощо. Якби не той факт, що професійні династії в сфері управління та найпрестижніших галузях діяльності в соціально-політичному просторі України просто «штампуються» на підставі непотизму, кумівства та інших проявів корупції і «від усього цього тхне чимось глибоко феодальним або номенклатурно-советським» [32, с. 29], аморальним і навіть кримінальним.

Широке розповсюдження непотизму в нашій країні пов'язане, серед іншого, з *менталітетом* українського народу, для якого сімейні цінності й традиції є важливою складовою національної культури. Українські чиновники, виправдовуючись вкоріненням у менталітет нашого народу «традицій» сімейності та кумівства, поставили практику непотизму на потік. У сучасній Україні, як і у багатьох країнах світу, в кожній престижній сфері діяльності батьки зі *статусом* (лат. *status* – стан, становище) – політичним, фінансовим, медійним, науковим, в галузі мистецтва тощо та значними статками – використовують його для просування своїх дітей, бо хочуть бачити їх успішними і щасливими, що природно. «Батьки протегують своїм дітям, чоловіки – дружинам і навпаки. Явний непотизм, він же сімейність або кумівство» [33] без сорому перед суспільством закріплюється кланами та кастами в житті держави, яка за чверть століття перетворилася в «країну розвиненого непотизму» [34].

Проте у цього прояву корупції є і прихильники. Так, автор книги «Похвала непотизму (In Praise of Nepotism)» Адам Беллоу стверджує, що існування політичних і бізнес-династій зазвичай пояснюється наявністю у суспільствах меритократичних чинників, коли багаті та впливові люди передають у спадщину своїм дітям не тільки гроші та майно, а й високі позиції у шкалі впливовості для того, щоб сформувані зі своїх спадкоємців компетентних лідерів. Автор вважає, що великі лідери народжують великих лідерів, тому немає нічого дивного у високій ефективності компаній, очолюваних їх нащадками. Отже, за думкою А. Беллоу, *сімейність* не представляє загрози для демократії (за автором – американської), бо домогтися чогось важливого в житті можливо лише через родинні зв'язки, що було підтверджено сотнями прикладів ділового заступництва в різні часи у різних народів, багато з яких наведені у книзі «Похвала непотизму» [20].

Розглядаючи непотизм як природну норму поведінки, деякі дослідники (наприклад, Г. Міллер, Ле Бретон-Міллер, Д. Соломон, М. Люнге) вважають, що призначення на керівні посади родичів або близьких осіб (найчастіше в приватних компаніях) йде на користь сімейному бізнесу, бо «підростаюче покоління реалізуватиме “бачення” установи та матиме переваги, знаючи установу більше, ніж будь-який інший кандидат, що, своєю чергою, стабілізуватиме компанію і запобігатиме конфлікту інтересів між власниками та управлінцями». Отже, такий добір кадрів на посади топ-менеджерів відповідних установ з огляду на високу мотивацію дає позитивний ефект [35]. Але усі спроби прихильників непотизму є ні чим іншим, як виправданням свого місця у певних сферах суспільного життя, здобуте не завдяки видатним здібностям, навіть якщо вони у них і є, а завдяки належності до відомих та впливових батьків або друзів.

Призначення на керівні посади членів одного сімейного клану, особливо без урахування їх знань та досвіду, без прозорих конкурсів та змагань з іншими претендентами, так би мовити, «чужими», «спонукає розвиток дискримінації стосовно інших осіб, оскільки призначені особи досягають своїх посад на вісім років раніше, ніж інші кандидати» [35]. У результаті того, що соціальні ліфти зламані, обмежується можливість просування талановитих молодих кадрів по кар'єрних сходах. Працівники, які не належать до певних сімейних кланів або каст під тиском обставин втрачають віру в себе, в свої здібності, а отже, і мотивацію до якісного виконання своїх обов'язків, що зменшує продуктивність їх роботи. Постійний страх і негативні очікування співробітників (знижать на посаді, скоротять тощо) в установах, де процвітає непотизм, формують у них відчуття соціальної відчуженості, непотрібності та зайвості в даній організації. В колективах відбувається руйнування основ командної взаємодії, з'являється небажання об'єднувати зусилля заради розв'язання спільних завдань, формується «нездорова» організаційна культура, для якої характерні інтриги і мобінг, нездорова конкуренція, з'являється напруженість та конфліктність, зростає кількість порушень (наприклад, запізнення на роботу, прогули), страждає репутація організації. Деструктивний вплив непотизму на свідомість та поведінку людей провокує соціальну апатію і пасивність, викликану неможливістю щось змінити в суспільстві.

Закріплення практики непотизму в Україні призвело до того, що вже третій десяток поспіль населення нашої країни є заручниками руйнівних наслідків цього та інших корупційних проявів в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які, паразитуючи на суспільному організмі, гальмують його розвиток. Безконтрольна поведінка тих, хто має заступництво зверху, ставить під загрозу безпеку діяльності організації, бо, виходячи зі своїх інтересів, вони нав'язують керівнику неефективні виробничі та кадрові рішення, чим обмежують або знищують конкуренцію на керівні посади між співробітниками установи та перекривають дорогу перспективним проектам. Особи, що отримали посади в такий спосіб, як правило, ставляться безвідповідально до своєї роботи, перекладаючи її на підлеглих. Українці роками спостерігають за тим, як деякі депутати парламенту (переважно ті, які потрапили до цього законодавчого органу держави завдяки родинним зв'язкам) місяцями не ходять на сесії, не беруть участі в засіданнях комітетів, не голосують, а їх колеги бігають по рядах та займаються кнопкодавством за прогульників. Суспільство жахається від того, що певну держкомпанію з мільярдним бюджетом очолює малограмотна людина; студентам читають лекції викладачі, чиї ідеї та дослідження були актуальними 30 років тому; судить суддя, який погано вчився, мало знає і єдина заслуга якого полягає в тому, що він одружився на

дочці високопоставленого чиновника; оперує хірург, який отримав свій диплом і робоче місце за хабарі, а не за знання і досвід [36].

Кадрова політика непотизму, що стала добре замаскованою корупцією, сприяє створенню односторонніх переваг, порушенню рівних умов конкуренції або доступу до державних ресурсів і послуг, покриванню одним одним у випадках вчинення членом сім'ї правопорушення або аморальних дій. Так, верхом цинізму та демонстративного порушення правових і моральних норм стало призначення у 2016 р. на посаду начальника відділу нагляду за додержанням законів органами СБУ в прокуратурі Київської області Олега Грицака – сина глави СБУ Василя Грицака! Тобто батько захистив і систему, якою керує, і самого себе, призначенням сина на відповідну посаду під своє крило. Непотизм у чистому вигляді! А українська судова система стала не просто сліпою, а ще і глухонімою, нічим не відрізняється від тих, хто стоїть на «сторожі» інтересів держави.

Увесь політичний бомонд залишив незмінними правилами формування політико-чиновницької тусовки, який складається з батьків та їх дітей-мажорів, дружин та чоловіків, братів та кумів, фаворитів та інших персон, наближених до можновладців. Некараність за проведення політики непотизму в інститутах влади сприяла тому, що цей спосіб кар'єрного просування родичів та знайомих розповсюдився по усіх галузях життєдіяльності. При цьому високі чини постійно запевняють соціум про наміри боротися за «чисті руки» у своєму середовищі, в той час як «в демократичному суспільстві сімейну поруку обмежує закон, який один для всіх» [34]. Отже, українське суспільство живе і працює «в замкнутому колі, в якому може навіть бути затишно, але в якому багато несправедливості, кумівства і злочинства. Де важливіше не те, що ми знаємо і вміємо, а те, кого ми знаємо. Де важливіше не розум, а лояльність до сильних світу цього» [36]. Отже, непотизм несе із собою порушення не тільки правових, а й моральних норм, «псує» та «розбещує» суспільство та державу.

Кожного дня населення України стикається з корупційними явищами практично у всіх сферах суспільного життя. З Інтернету та ЗМІ водоспадом ллється інформація про те, що в усіх структурах сидять корупціонери, що все продається і купується. Суспільство з жахом дізнається про ректорів-хабарників (наприклад, екс-виконуючого обов'язки ректора Національного авіаційного університету В. Харченка або екс-ректора Національної податкової академії П. Мельника). Хоча корупційними діями в освітній галузі в Європі та США вважаються не тільки хабарництво, але й фальсифікація, шахрайство, спотворення інформації, різноманітні порушення професійної етики (у тому числі сексуальні домагання), порушення контрактних умов, невмотивовані

витрати, а також, безперечно, широко розповсюджений в українському суспільстві непотизм [37]. Можна подивитися список викладачів та співробітників у найпрестижніших вузах і все стане зрозумілим. Діти та племінники, інші родичі ректорів та проректорів, деканів та завідувачів кафедрами першими потрапляють до аспірантури та отримують вчені звання та посади, поки не охололи їх дисертації. В той же час талановиті молоді вчені без протекції по п'ять-сім та більше років не можуть отримати посади, що відповідають їх науковому ступеню та, відповідно, покращити своє матеріальне становище. Найстрашніше те, що практика непотизму та інших корупційних проявів в освітній сфері має деструктивний вплив на формування морально-ціннісних засад молоді, що формує толерантне ставлення до корупції як до різновиду неправової соціальної практики та створюючи підґрунтя для її подальшого укорінення в суспільстві.

Не менше неприязні викликають у громадян інформація про хабарників – керівників медичних закладів (наприклад, Н. Ван Доеверен – заступницю головного лікаря з медичної частини Львівської обласної клінічної лікарні) або хабарників із правоохоронних служб (як то заступника начальника Хорошівського райвідділу поліції Л. Війтовича), прокурорів, суддів та багато іншої «дрібної рибки». Але громадяни поки не бачать реакції влади у вигляді покарання тих, на кому шапка «горить» за очевидні злочини. Злодії з високих кабінетів, серед яких є особи з судимостями і без дипломів про вищу освіту, прикриваючись псевдовикривальними заявами, здійснюють відчайдушні спроби, щоб ускладнити боротьбу з корупцією в країні і фактично підштовхують людей до того, щоби всі свої питання вони вирішували через хабарі та протекціонізм.

За даними генпрокурора Ю. Луценка, силами правоохоронців у 2016 р. було заарештовано близько 40 високопоставлених чиновників, притому, що на теперішній час країна утримує 330 000 осіб на державній службі. Досі немає жодного результату щодо початку розслідувань про незаконне збагачення та відмивання грошей можновладцями після оприлюднення ними електронних декларацій, зміст яких викликав шок у всього суспільства. Не запрацювала система автоматичної перевірки: близько двох мільйонів декларацій очікують на вердикт щодо різниці між доходами і витратами тих, кого перевіряють. Немає реакції відповідних структур і на численні журналістські розслідування корупційних діянь високопосадовців у нашій державі. Влада мовчки залишила без жодного правового регулювання важливі питання, серед яких робота близьких родичів на державній службі та в інших інституціях, робота високопосадовців за сумісництвом тощо, що залишається до сьогодні на рівні обґрунтованих пропозицій експертів, до рекомендацій яких звертаються хіба що дослідники проблеми непотизму та інших проявів корупції.

Тому «члени сімей, куми і свати ще довго можуть триматися одне за одного на державній службі і в місцевому самоврядуванні, а ще – поєднувати державну службу з бізнесом та іншими цікавими заняттями» [38, с. 209].

Нехтування можновладців законами та громадською думкою призводять до утворення нових форм прояву корупції в соціально-політичному просторі України. Так, антикорупційні закони України забороняють державним службовцям та посадовим особам органів місцевого самоврядування сумісництво та суміщення з іншими видами діяльності, але мало хто з них діє за встановленими правилами, знаходячи собі лазівки в Законі. Наприклад, в Переліку робіт, що додаються до «Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», в п. 4 сказано, що «заступники, керівники структурних підрозділів державних підприємств, установ, організацій (цехів, відділів, лабораторій тощо) та їхні заступники не мають права працювати за сумісництвом (за винятком наукової, викладацької, медичної і творчої діяльності)» [39]. Чим залюбки користуються завантажені майже не цілодобово своєю основною роботою працівники державних установ. Як, наприклад, заступник харківського міського голови з питань охорони здоров'я та соціального захисту населення, член виконавчого комітету Харківської міської ради Світлана Горбунова-Рубан, яка поєднує державну службу з роботою в. о. завідувача кафедри соціології управління та соціальної роботи ХНУ імені В. Н. Каразіна. Маючи 30-річний досвід науково-педагогічної роботи у вузі, мені важко уявити, коли пані Світлана готується до занять та проводить їх в університеті, дає консультації студентам, читає нову наукову літературу, пише наукові статті та керує кафедрою, якщо робота в міській раді займає увесь час. Можна тільки здогадуватися про якість роботи людини, що «сидить» не на одному стільці. І цей перелік щодо зовнішнього суміщення посад (професій), в першу чергу, особами з владних структур, які використовують як родинні, так і дружні зв'язки, нескінченний. Використовуючи свої державні посади, учасники непотичних відносин всупереч законодавству і совісті збивають свої капітали на фоні зубожіння народу.

Звільнені з посад після гучних скандалів судді та прокурори, посадовці з різних установ без вчених звань та посад влаштовуються, наприклад, викладачами у вузи, і, на «заздрість» досвідченим науковцям та педагогам, у нереально швидкі терміни без відриву від роботи (!) стають кандидатами й навіть докторами наук, перекриваючи шлях у професію талановитій молоді, яка не має добрих знайомств і зв'язків із керівництвом певних вузів. Або звільнені за недбальство медичні працівники отримують «індульгенцію» за свої помилки і, маючи підтримку впливових осіб, повертаються на свої посади, а інколи й з підвищенням, прирікаючи пацієнтів на нові випробування

між життям та смертю, в той час як сотні молодих дипломованих лікарів не можуть знайти роботу за фахом, втрачаючи свою кваліфікацію.

Усе це виглядає блюзнірськи в умовах безробіття в нашій державі та викликає чемоданні настрої у працездатної частини населення. Талановиті вчені, висококваліфіковані фахівці і підприємці, переважно молодого віку, їдуть з країни, в тому числі через неможливість працевлаштуватися, отримувати гідну оплату праці та несприятливі умови для кар'єрного, наукового та ділового росту в умовах процвітання непотизму в усіх сферах життєдіяльності суспільства [40].

Якби не тиск міжнародних партнерів України (МВФ, ЄС) та громадських організацій, навряд чи були б створені антикорупційні інститути та інституції (Антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура), які можуть вести кримінальні провадження стосовно злочинців з високих кабінетів. Проте діяльність цих установ, як і просування антикорупційної реформи в цілому, майже паралізована. Причому гальма розставляють усі гілки влади, яка зосереджена в руках олігархічних кланів і, на жаль, та частина громадян, яка проявляє лояльне ставлення до корупції. Частина громадян з менталітетом мовчання звикла до того, що за будь-який папірець необхідна грошова «подяка» чинуші, і навіть не намагається подолати своє ставлення до корупції в усіх її проявах, продовжуючи давати хабарі, бо їм це вигідно, вони не уявляють, як це – жити за законом.

Населення нашої країни у більшості своїй не сподівається, що відбудеться реальне очищення корумпованої системи правосуддя та прокуратури, де діють свої правила та закулісні, договірні «закони» в інтересах тих, хто більше заплатить, маючи відверту розбіжність із законами та Конституцією України. Наскрізь корумпована судово-прокурорська-міліцейсько-поліцейська система «не збирається змінюватись та виштовхує все і всіх, хто не несе в собі ДНК корупції, кришування, каральної функції для тих, хто живе і думає не за правилами “системи”»... [41].

Коментуючи позицію США щодо реформування корумпованої української прокуратури, політолог В. Фесенко назвав її «тромбом як для боротьби із корупцією, так і взагалі тромбом для здійснення будь-яких реформ у країні». Українське суспільство спостерігало, як Генеральна прокуратура саботувала підготовчі заходи до впровадження довгоочікуваної реформи, що ледве розпочалася у 2015 р. Під люстрацію тоді потрапили хто завгодно, тільки не ті, хто мав би її пройти: і господарча служба, і служба транспорту, і секретарки, і клерки і навіть прибиральники снігу. А всередині система прокуратури і далі працює як злагоджений корупційний механізм, який заповнювався кадрами за правилами політики непотизму, зібравши під своїм дахом свавілля і бай-

дужості, відсутності професіоналізму та компетентності працівників, які пов'язані між собою «круговою порукою».

Так, за піврічне перебування на посаді Генпрокурора абсолютно вхолосту, Віталій Ярема оточив себе людьми, близькими йому особисто. Він очолив цілий прокурорський десант до лав антимеритократії України, використавши практику непотизму. Своїм заступником В. Ярема призначив свого кума – Анатолія Даниленка. При Яремі почалося бурхливе зростання «мажорів» по кар'єрних сходах. Тетяна Горностаєва – донька Віктора Шокіна – стала зампрокурора Одеської області. До речі, її свекор – Микола Горностаєв – займає посаду заступника прокурора Дніпропетровської області. В. Ярема, всупереч антикорупційним законам, сприяв утворенню цілої армії з прокурорських сімейних кланів! Його інший заступник Олексій Баганець влаштував обох синів: молодшого – Віталія – з місця замначальника відділу загального нагляду прокуратури Києва на посаду начальника управління нагляду за додержанням законів у кримінальному провадженні прокуратури, а старший син – Олександр – з посади заступника начальника слідчого відділу прокуратури столиці раптом очолив прокуратуру Оболонського району Києва. При цьому 26-річний син Яреми, який прийшов в апарат Укрдержреєстру у червні 2014 р., вже у вересні раптом виріс до начальника цілого департаменту [42]!

Як наслідок різючої бездіяльності та цинізму суддівсько-прокурорської системи, 72% населення вже давно не має довіри до суду, 70% – до прокуратури (за даними 2016 р.), що не дивно, бо в Україні на фоні нескінченних змін у законодавстві щодо судів і прокуратури, нема незалежних суддів, резонансні справи не доходять до суду або повертаються на доопрацювання, бо слідчі й прокурори неякісно вели розслідування і надані ними до суду матеріали треба доробляти. Рівень довіри до державних інституцій й досі непристойно низький: «місцевій владі не довіряють 59,2% українців, Верховні Раді – 90%, главі держави цілком не довіряють 77,1% населення країни» [43]! Ці дані свідчать про те, що рівень довіри суспільства владі прямо пропорційний рівню корупції самої влади.

Практика непотизму, кумівства та їм подібних, коли «протягування» своїх рідних та близьких, корисних та відданих осіб у різноманітні інституції, де працюють посадовці (починаючи від президента країни до голови сільради, від міністрів освіти та охорони здоров'я до завідувачів кафедр вузів чи відділень у лікарнях, директорів шкіл та дитячих садочків) доповнилася «торгівлею» посадами, ще однією формою працевлаштування не родичів, а корисних для роботодавця (переважно, грошима та зв'язками) осіб. Як сталося, наприклад, у випадку з Оленою Кошелевою, яка за допомогою свого

батька – директора Харківського лікєро-горілочного заводу, несподівано стала депутатом Верховної Ради у 24 роки за списком Радикальної партії Ляшка без спеціальних знань та досвіду. До цього О. Кошелева працювала адміністратором у найдорожчому ресторані Харкова, хоча певний час говорила неправду про те, що була безробітною волонтеркою. Отже, в нашій державі для того, щоб потрапити до законодавчого органу влади країни, треба просто «купити» прохідне місце в партійному списку, ціна якого починається від 5 млн доларів. Хоча трапляються випадки, коли люди стають депутатами завдяки своїй політичній або суспільній активності, завдяки своєму статусу. Але в умовах варіативності корупційних проявів шансів у чесний спосіб потрапити до будь-якої владно-управлінської структури стає все менше.

От і виходить, що в результаті симбіозу двох важливих умов придбання посади: наявності достатньої кількості грошей (ресурсна умова) і непотизму – кланових, кастових династичних і т. п. зв'язків (умова довіри) країна перетворюється на інвестиційний ринок, на якому громадяни можуть купувати (орендувати) посади для отримання величезної адміністративної ренти, що перешкоджає нормальному функціонуванню держави та суспільства [44].

Ще одним наслідком деструктивного впливу непотизму та інших корупційних проявів стало те, що закони щодо заборони працевлаштування дітей та інших родичів чиновників у ті самі установи, де працюють їхні батьки, чоловіки або дружини, свати, куми тощо, не діють. Використання непотизму під час здійснення кадрового добору кандидатів сприяє процвітанню корупції у різноманітних інституціях, не тільки у найвищих органах державної влади, а й у приватному секторі, що негативно впливає на репутацію України на міжнародній арені. Відсутність дієвої судової системи та прокуратури, фактична безкарність корупціонерів не дають Україні здійснити прорив у подоланні корупції, хоча і не дуже стараються ті, від кого залежить наведення порядку в країні. Антикорупційна реформа буксує в першу чергу з причин політичної заангажованості керівництва та недостатньої компетенції кадрів. В еліти не вистачає волі та бажання для рішучих дій.

Важко уявити, що українська влада залюбки візьметься за проведення *антикорупційної реформи* та залучить представників громадянського суспільства для посилення громадського контролю та моніторингу за діями цілої армії чиновників, нагляду за дотриманням високих етичних стандартів, бо в першу чергу їй буде необхідно припинити проведення кадрової політики непотизму [45, с. 395–409]. Чи готове сучасне українське суспільство виключити умови, що створюють стимули та можливості схилення особи до здійснення корумпованих дій? Чи почнеться очищення влади з гори до низу, по усіх ланках владної вертикалі, із доведенням посадовими особами своєї не-

винуватості, може, і арештами міністрів чи керівників різних установ та інститутів, бо лише 7% українців вірять в успіх антикорупційної політики Кабінету Міністрів України, що свідчить про критично низький рівень довіри народу до можновладців. Якщо довіра падає нижче критичного рівня, за якого починає домінувати недовіра, механізми суспільного управління і регулювання пробуксовують, їх здатність ухвалювати дієві управлінські рішення мінімізується [46, с. 95]. А це означає, що суспільство може повстати проти беззаконня, корупції у всіх її формах та проявах. Таких прикладів в сучасній історії вистачає,

У *висновках* зазначимо, що непотизм, як спосіб «протягування» родичів, заступництво, протекція – це лише один із проявів та потужних джерел корупції, тому треба шукати способи зменшення деструктивного впливу на розвиток суспільства та держави усіх корупційних явищ разом, щоб припинити затягування у корупційний потік всієї країни.

Практика непотизму призводить до знищення здорової професійної конкуренції, сприяє утворенню нездорового психологічного клімату, напруженості в стосунках та недовіри одне до одного в колективах, формує байдуже ставлення співробітників до виконання своїх обов'язків, породжує апатію та призводить до зниження показників і темпів росту установи (закладу, організації тощо), яка перестає розвиватися. Аморальність та протиправність непотизму виявляється у нехтуванні інтересами спільноти (суспільства, держави), особливо на державному та місцевому рівнях, в інтересах лише невеликої групи людей, пов'язаних родинними або ментальними стосунками, породжує конфліктність між сімейними кланами за домінування в даній сфері діяльності. Особи, що отримали посаду через непотичні та їм подібні зв'язки, практично знімають з себе відповідальність за результат роботи, а їх керівники втрачають важелі управління ними, а разом з цим і свій імідж.

Отже, треба негайно припинити кадрову політику непотизму та йому подібних дискримінаційних практик, що застосовуються під час добору кадрів у різноманітні установи держави, та суворо карати посадовців, починаючи з владно-управлінської верхівки, за їх неправомірні дії. Задля цього, з урахуванням досвіду передових країн, які досягли успіху в боротьбі з корупційними явищами, спрямувати зусилля суспільства та влади на активізацію роботи антикорупційних органів та посилення контролю за дотриманням вимог чинного законодавства України, що встановлює обмеження на призначення близьких родичів на керівні державні посади та забезпечує запобігання корупції.

У першу чергу це стосується формування владно-управлінських структур, потрапити на службу до яких можна буде тільки через прозорі вибори на підставі визначених законом вимог щодо претендентів та постійного

моніторингу з боку суспільства за діяльністю цих структур. У подальшому високопосадовці мають проходити іспити задля перевірки їх професійної придатності та декларувати свої доходи (включаючи членів родини). Оскільки посилення корупційних проявів на чолі з непотизмом збільшується зі зростанням чисельності чиновництва, їх кількість не повинна бути більшою, ніж встановлено європейськими нормами. Отже, необхідно скоротити кількість чиновників та спрощувати усі процедури отримання тих чи інших документів у державних органах.

Через інститути освіти та немонополізовані владою ЗМІ на підставі найкращих світових освітньо-виховних стандартів впроваджувати в систему цінностей особистості та суспільства почуття індивідуальної і колективної відповідальності, розвивати в людей навички самостійності, дисциплінованості, ініціативності, творчості, конструктивності, сприяти посиленню ролі професійної етики, формуванню високоморальних та законслухняних громадян, домагатися переформатування суспільної свідомості в бік стійкої неприязні до будь-яких видів і форм корупції в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Результатом боротьби з непотизмом та іншими корупційними проявами буде обмеження статусних привілеїв політиків, конкурси для державних посад та відновлення соціальних ліфтів для фахівців в усіх сферах життєдіяльності суспільства, висока соціальна мобільність, яка базується на меритократії, громадський контроль за владою і моральні чи/та юридичні санкції за публічну брехню, децентралізація влади, дебіюрократизація, зростання рівня довіри населення до вищих інститутів влади, вкорінення європейських цінностей, норм і практик у життєдіяльність країни, підтримка громадськістю процесу реформування для вирішення системних проблем з метою їхнього унеможливлення на будь-якому етапі розвитку українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Права рука не відріже ліву: Багіров сказав, коли в Україні переможуть корупцію [Електронний ресурс] // *Обозреватель*. – 1 верес. 2016. – Режим доступу: <http://newsme.com.ua/ua/politics/3520280/>.
2. Косвінцев О. Топ-3 завдань України у 2016 році. Без чого боротьба з корупцією приречена на імітацію [Електронний ресурс] / Олександр Косвінцев. – 12 січ. 2016. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?top3_zavdan_ukrayini_u_2016_rotsi&objectId=1378928.
3. Stewart-Williams S. Human Beings as Evolved Nepotists: Exceptions to the Rule and Effects of Cost of Help / Steve Stewart-Williams // *Human Nature*. – 2008. – Vol. 19 (4). – P. 414–425.

4. Jaskiewicz P. Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management / Peter Jaskiewicz, Klaus Uhlenbruck, David B. Balkin and Trish Reay // *Family Business Review*. – 2013. – Vol. 26, No 2. – P. 121–139.
5. Alper Buyukarslan B. The overall outlook of favoritism in organization: A literature review / B. Alper Buyukarslan, N. Derya Ergun Ozler // *International Journal of Business and Management Studies*. – 2011. – Vol. 3, No 1. – P. 275–284.
6. Davis G. F. American cronyism: How executive networks inflated the corporate bubble / Gerald F. Davis // *Sage Journals*. – 2003. – Vol. 2 (3). – P. 34–40.
7. Дела Порта Д. Брудні оборудки: Учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Донателла дела Порта, Альберто Ванучі ; пер. з англ. С. Кокізюк. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2006. – 302 с.
8. Дорош Л. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення / Л. Дорош, О. Івасечко // *Humanitarian vision (Гуманітарні візії)*. – 2015. – Vol. 1, No 1. – С. 13–20.
9. Khatri N. Cronyism: A cross-cultural analysis / N. Khatri, E. W. K. Tsang, T. Begley // *Journal of International Business Studies*. – 2006. – Vol. 37, No 1. – P. 61–75.
10. Климович С. Политические семейные кланы: кто кому кум и брат [Електронний ресурс] / С. Климович // *UBR*. – 2010. – Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/politicheskie-semeinye-klany-ktokomu-kum-i-brat-56502>.
11. Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy / H.-J. Lauth // *Democratization*. – Vol. 7, No 4. – P. 21–50.
12. Мацієвський Ю. Непотизм в українській політиці в період президентства В. Януковича / Ю. Мацієвський, Р. Мацієвський ; Нац. ун-т «Остроз. акад.». Центр політ. досліджень НаУОА. – Острог, 2014. – 13 с.
13. Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні / О. Олійник // *Віче*. – 2014. – № 20. – С. 2–5.
14. Пірен М. І. Проблеми формування сучасної української еліти / М. І. Пірен // *Соціальна психологія*. – 2004. – № 2 (4). – С. 38–48.
15. Solomon D. Nepotism, patronage and the public trust [Електронний ресурс] / D. Solomon. – 27 February 2014. – Режим доступу: [http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20\(2\).pdf](http://www.integrity.qld.gov.au/library/document/catalogue/speeches-articles/Nepotism%20and%20the%20public%20trust%20(2).pdf).
16. Heidenheimer A. Political Corruption: Concepts and Contexts / A. J. Heidenheimer, M. Johnston. – New Jersey, New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. – 970 p.
17. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування: причини, наслідки, зміни / Сюзан Роуз-Екерман ; пер. англ. С. Кокізюк, Р. Ткачук. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 296 с.
18. Коткін С. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд : пер. з англ. / С. Коткін, А. Шайо. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 440 с.
19. Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі : пер. з англ. / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна. – К. : Вид-во «К. І. С.», 2004. – 328 с.

20. Bellow A. In Praise of Nepotism: A Natural History / Adam Bellow. – New York : Doubleday, 2003. – 576 p.
21. Ljunge M. Was Banfield Right? Family Ties and Civic Virtues [Електронний ресурс] / М. Ljunge // University Copenhagen and SITE. – Режим доступу: <http://users.unimi.it/brucchiluchino/X/familytiessep11.pdf>.
22. Лещенко С. Українська політика як декорації до серіалу «Династія» [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Укр. правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770/>.
23. Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/>.
24. Руденко С. Хто кому кум в українській політиці [Електронний ресурс] / С. Руденко. – Режим доступу: <http://from-ua.com/nocomments/dac136f8aa810.html>.
25. Седлецька Н. Кумівство. Кого привів Янукович [Електронний ресурс] / Н. Седлецька. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=06HeHWfUn-Q>.
26. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
27. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII (ред. від 07.01.2017). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
28. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII (ред. від 05.01.2017). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
29. Про суміщення посад та службу родичів в установах, підприємствах та організаціях усунушеного сектора [Електронний ресурс] : постанова Раднаркому УРСР від 04.06.1933 (ред. Ради Міністрів УРСР від 03.11.1980 № 593). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001699-33>.
30. Які найбільш корумповані сфери в Україні [Електронний ресурс] // Погляд. – 2 серп. 2016 р. – Режим доступу: <https://pogliad.ua/news/ukraine/yaki-naybilsh-korumpovani-sferi-v-ukrayini-307124>.
31. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування / М. Михальченко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 5 (49). – С. 83–94.
32. Лосев І. Свято несправджених надій: з провини власної політичної еліти Україна досі не стала ефективною державою / І. Лосев // Сучасність. – 2008. – № 8. – С. 28–34.
33. Лагутина И. Династии и непотизм в современной политике [Електронний ресурс] / Ирина Лагутина // Радио Свобода. – 7 нояб. 2007. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/a/420107.html>.
34. Який статус займають діти політиків у нашій країні [Електронний ресурс] // Суспільство. – 04.12.2016, Інформаційне агентство «Єдність». – Режим доступу: <http://www.ednist.info/news/52740>.

35. Олійник О. Актуальні проблеми кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / О. Олійник // Демократичне врядування. Науковий вісник. – 2014. – Вип. 14. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/olijnyk.pdf.
36. Зашев П. Мерітократія – європейська цінність, про яку забувають в Україні [Електронний ресурс] / Петер Зашев // Європейська правда. – 7 січ. 2015. – Режим доступу: https://translate.googleusercontent.com/translate_c?depth=1&hl=uk&prev=search&rurl=translate.google.com.ua&sl=ru&sp=nmt4&u=http://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2015/01/7/7029402/&usg=ALkJrhhdl_q6oMF9myu-MGGNo6Ur4bdo4g.
37. Корупція в освітній галузі: загрози стратегічному розвитку українського суспільства. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1154/>.
38. Погребняк О. О. Актуальні питання визначення поняття корупційних діянь та їх наслідків у кримінальному праві / О. О. Погребняк // Вісн. Кримінол. асоціації України. – 2014. – № 8. – С. 207–213.
39. Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій від 28.06.1993 №43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0076-93/card2#Card>.
40. Сафина Д. М. Влияние фаворитизма и nepoтизма на организационное и экономическое развитие [Електронний ресурс] / Д. М. Сафина // «Дискуссия». Полит. журн. науч. публикаций. – 2013. – № 10. – Режим доступу: <http://journal-discussion.ru/publication.php?id=949>.
41. Заступник генпрокурора: У прокуратурі панує корупція і кругова порука [Електронний ресурс] // Чернівці-інфо. ФАКТУ.св.ua. – Режим доступу: <http://www.fakty.cv.ua/zastupnyk-henprokurora-u-prokuraturi-panuje-koruptsiya-i-kruhova-poruka-video/>.
42. Пісарчук Д. Чим запам'ятається Ярема [Електронний ресурс] / Дмитро Пісарчук // depo.ua. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/ukr/politics/chem-zapomnitsya-yarema-10022015090000>.
43. Рівень довіри українців до Ради досяг критично низької позначки – опитування [Електронний ресурс] // УНІАН. – 20 квіт. 2016. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1325241-riven-doviri-ukrajintsiv-do-radi-dosyag-kritichno-nizkoji-poznachki-opituvannya.html>.
44. Энгвалл Й. Кыргызское государство – это и есть коррупция [Електронний ресурс] / Й. Энгвалл // Электронный справочник специалиста по Центральной Азии «ЦентрАзия». Интервью от 28.03.2013. – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1377659100>.
45. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.

46. Лісеєнко О. Динаміка політичного капіталу в Україні / О. Лісеєнко // Політ. менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 90–96.

ПРОБЛЕМА НЕПОТИЗМА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Сахань Е. Н.

Рассмотрена проблема непотизма в современном социально-политическом пространстве Украины. Доказывается тезис о том, что непотизм является одним из негативных проявлений и мощных источников коррупции. Автор пытается выяснить, каким образом кадровая политика непотизма влияет на все сферы общественной жизни, несет угрозу развития государства. Даны предложения по уменьшению разрушительного воздействия непотизма на общество и государство.

Ключевые слова: *непотизм, семейные кланы, коррупция, меритократия, анти-меритократия.*

PROBLEM OF NEPOTISM IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Sakhan O. M.

A problem of nepotism in the modern Ukrainian society is viewed as one of manifestations and powerful sources of corruption which shows itself as practice of placing one's relatives, acquaintances, friends or persons within a high-ranked individual's circle to certain offices without regard to their professional skills and training at other people's expense.

It has been underlined that a destructive result of the nepotism's personnel policies lies in the fact that unfavourable psychological climate is established among the staff, «unhealthy» organizational set-up is formed, basics of teamwork are ruined, and employees who enjoy no protection lose motivation to fulfill their duties properly; as social lifts are broken, young and talented specialists have no opportunities to be promoted, improve their financial and social status, and this causes migration of an able-to-work, highly-trained portion of the population abroad. The above factors decrease work efficiency of employees in certain teams and lead to deterioration of growth indexes and rates of an institution (establishment, organization, etc.) which ceases developing.

Attention is drawn to the fact that immorality and unlawfulness of nepotism manifests itself as ignoring interests of a community (society, state), especially at the state and local levels; as interests of merely a small group of people who are linked through family or mental relations; this causes conflicts between family clans in pursuit of domination over that certain area, and tension in the society. It has been emphasized, that Ukrainian officials justifying themselves by the fact that «tradition» of showing favouritism to relatives and

friends is rooted in our people's minds have made a wide use of practice of nepotism and have turned Ukraine to a «state of developed nepotism» for only twenty-five years. Manifestations of corruption with nepotism atop enhance as a number of officials increases, that's why the size of the officialdom which shall not be greater than that established by the European regulations must be controlled.

It has been concluded that in order to overcome the problem of nepotism in the Ukrainian society, these very personnel policies and similar discriminatory practices which are applied to recruitment in the state's various agencies must be abandoned, and officials must be punished severely for their wrongdoings starting with the top authorities and administration. For that end, bearing in mind experience of advanced states which made success in their struggle against corruptive phenomena, the society and authorities should focus their efforts on activation of anti-corruption bodies' work and enhancement of control over compliance with requirements of the Ukrainian legislation in force which sets limits on placement of immediate relatives to senior public offices and promotes prevention of corruption.

Establishment of anti-corruption mentality in citizens and strong intolerance of public opinion to any sorts and forms of corruption in all spheres of public life shall be facilitated through educational institutions and the mass media on the basis of world-recognized educational standards.

Key words: *nepotism, family clans, corruption, meritocracy, antymeritocracy.*

УДК 321.7+35.01:65.012.1:519

В. К. Лур'є

КОНЦЕПЦІЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті розглянуто концепцію електронної демократії та проаналізовано перспективи та перепони, що існують на шляху її втілення. Досліджено зв'язок між концепцією е-демократії та концепцією демократії. У статті зазначаються передумови впровадження е-демократії. Наведена класифікація електронної демократії, її особливості. У статті зазначені стадії розвитку інформаційно-комунікаційної взаємодії влади та населення. Також проаналізовано проблеми впровадження е-демократії.

Ключові слова: е-демократія, інформація, демократичне суспільство, Інтернет, інформаційно-комунікаційна взаємодія, електронні технології, комунікація.

Постановка проблеми. Розвиток комунікаційних технологій сприяв формуванню глобального інформаційного простору, до якого увійшли політичні, економічні, соціальні та культурні інститути. Засоби масових комунікацій відіграють значну роль у перебудові соціально-політичної дійсності і відповідно велике значення мають комунікативні можливості та ресурси органів державної влади, їх здатність до ефективної комунікації як цілеспрямованої взаємодії з електоратом. Суттю комунікаційних процесів є передача, розміщення, обіг політичної інформації. Характер політичної комунікації в суспільстві, рівень її розвитку визначається більшою мірою станом загальної та політичної культури. Як наголошує І. О. Поліщук, «серед ключових точок, що визначають природу того чи іншого політичного режиму, проблема культури взаємодії між політичною владою та народними масами посідає одне з чільних місць» [1, с. 205]. Важливими передумовами оптимального розвитку політичної комунікації є інтелектуальна свобода, демократична політична культура, свобода засобів масової інформації від владних структур. Щоправда, слід брати до уваги і той факт, що український виборець часто керується не раціональними посланнями, наприклад, ретельним аналізом різних варіантів вирішення соціальних проблем або коли віддається перевага економічному успіху, а скоріше емоціональними факторами [2, с. 89]. Стійкість глобального інформаційного суспільства ґрунтується на демократичних цінностях, що стимулюють розвиток людини, таких як вільний обмін знаннями і інформацією, взаємна толерантність і повага до інших людей. Серед новітніх форм політичної комунікації особливе місце посідає електронна демократія (е-демократія).

Аналіз останніх джерел і публікацій. Розгляд проблем електронної демократії засвідчено в роботах вітчизняних дослідників А. Семенченка, С. Дзюби, І. Жилиєва, С. Полумієнка, І. Рубана та ін. Зарубіжні дослідження представлено зокрема роботами Д. Кедді, К. Вергеса [3], Е. Брека, Ф. Нобла [4].

Актуальність статті полягає у потребі дослідження феномену е-демократії, її форм, а також перспектив та перепон, які існують на шляху її втілення. **Мета статті** – це аналіз основних рис зарубіжних концепцій е-демократії та спроба виокремити головні ознаки е-демократії в Україні на сучасному етапі.

Виклад основних положень. Термін «е-демократія», який уперше з'явився у США, не має однозначного тлумачення. У широкому сенсі він означає можливість залучення громадян до більш активної участі у справах суспільства за допомогою використання комп'ютерних, а також аналогічних їм засобам і мережам комунікацій. Поняття е-демократії пов'язується із заходами щодо розширення політичної участі громадян, щоб об'єднати їх один з одним, з їх представниками в уряді саме через нові інформаційні та комунікаційні технології. Цінністю демократії такого типу є інформація, а критерієм демократичності – доступ до відкритої, правдивої та об'єктивної інформації.

Концепція е-демократії пов'язана з концепцією демократії. У широкому сенсі слова мова йде про форму устрою та функціонування будь-якої організації, заснованої на принципах рівності прав її членів, прийнятті рішень більшістю, періодичністю виборів і підзвітності органів управління загальним зборам, конференції, з'їзду організації. У вузькому сенсі слова в сучасній політичній науці під демократією розуміється форма політичної самоорганізації суспільства, яка не тільки базується на визнанні народного суверенітету або волі більшості, а й забезпечує відповідальність державних органів управління, відкритість їх роботи, підзвітність суспільству, адекватну реакцію на зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі тощо.

Електронна демократія є однією з базових основ інформаційного суспільства. Такі її властивості, як інтерактивність, швидкість передачі інформації, утворення мережевих спільнот – можуть позитивно позначитися на розвитку та функціонуванні демократичної політичної системи [5, с. 164].

Можна виділити кілька передумов впровадження е-демократії. По-перше, невідповідність якості управління вимогам часу, до того ж по всій вертикалі. З огляду на це, саме для підвищення якості управління необхідно переходити на нові способи прийняття рішень. По-друге, підвищення рівня політичної участі. У більшості демократичних країн розвиток демократії та її основних інститутів спирається не тільки на владу, але й на громадянське суспільство. Саме для підвищення активності громадян у суспільно-політичному житті

країни необхідно впроваджувати нові механізми вироблення політики. По-третє, висунення пропозицій з боку громадян щодо реальних дій на рівні району, міста, області, оскільки слід мати на увазі, що е-демократія не обмежується лише голосуванням за допомогою Інтернету. Це спосіб прийняття суспільнозначущих рішень за участі тих людей, кого вони стосуються.

За класифікацією німецького дослідника М. Хагена, е-демократія знаходить вияв у таких формах: організація голосування через світову мережу, надання громадянам можливості обговорення рішень органів влади на форумах, у чатах, блогах, «демократія з відкритим кодом», «електронний уряд», «напівпряма електронна демократія» тощо [5, с. 162].

«Демократія з відкритим кодом» (open source democracy) дозволяє зареєстрованому на відповідному сайті користувачу вносити зміни до закону. Ця форма передбачає спільну законотворчість парламенту і громадян [6].

Зміст концепції «електронного уряду» (e-government) полягає в тому, що всі урядові установи в обов'язковому порядку відображають процес своєї діяльності в онлайн-режимі. Оприлюднюються урядові звіти, а також створюється публічний портал, звідки громадянин може отримати всю інформацію про діяльність його уряду, а також обговорити всі нагальні проблеми на форумі. «Напівпряма електронна демократія» (semi-direct-democracy) передбачає попереднє обговорення законопроектів у мережі Інтернет до їх ратифікації (або подання у парламент) [7]. Організація е-консультацій через дискусійні форуми проводиться з метою збору даних про те, чи підтримує населення позицію влади. Остання визначає питання для консультацій, формулює запитання та керує процесом, а громадян запрошують висловити свою точку зору із запропонованих питань [3, с. 49].

Ще однією формою е-демократії, яка активно використовується в США, є комп'ютерне лобіювання. Комп'ютерне лобіювання – це використання комп'ютерних мереж як інформаційного ресурсу для лобіювання; прямий інформаційний тиск через комп'ютерні мережі; використання комп'ютерних мереж для приватного спілкування з особами державної влади або органів місцевого самоуправління [8, с. 134].

З огляду на вищесказане, основними особливостями е-демократії є: публічність (звернення до органів влади та доступність результатів на запити широкому загалу); колективність (кожен може торкнутися будь-якого питання, висунувши його на розсуд громадськості, і формувати будь-які звернення в рамках цього питання); оцінка якості роботи органів влади населенням (результати на звернення автоматично доводяться до відома і громадяни можуть публічно їх оцінити. Такий зворотний зв'язок дозволяє отримати інформацію про те, наскільки населення задоволене результатом розгляду звернення).

Виділяють такі стадії розвитку інформаційно-комунікаційної взаємодії органів влади з населенням: 1) початковий прояв, що передбачає постійне перебування органів влади в онлайн-режимі; 2) розширена присутність – кількість сайтів органів влади постійно збільшується; 3) інтерактивна взаємодія, що забезпечує користувачам доступ до різного плану офіційних документів, дозволяє направляти звернення через електронну пошту; 4) проведення транзакцій, що надає можливість користувачам реально взаємодіяти з органами влади в онлайн-режимі [9].

Але, звичайно ж, існує низка проблем при впровадженні е-демократії. По-перше, це – правові проблеми: ідея регулювання кіберпростору є актуальною для пострадянського суспільства, де питання про правові основи Інтернету регулярно обговорюються. Зокрема, аналізуються: правові проблеми в Інтернеті; конфіденційність інформації та спілкування, права особистості; інформаційні війни, проблеми компромату і наклепу в Інтернеті; авторське право в Інтернеті; офіційна влада та Інтернет. Жодна влада на сьогодні не здатна цілком і повністю контролювати потік інформації, перекрити всі джерела та канали її ретрансляції. Наступним є вирішення політичних і моральних проблем. Соціальна спільність Інтернету є формою суспільного та політичного життя людей, яка має глобальний, наднаціональний характер. Разом з тим локальні спільноти мають національну специфіку, яка відображає політичну структуру країни. Тому одним із важливих аспектів проблеми є врахування соціально-політичних та культурно-історичних умов розвитку пострадянської держави, аналіз залежності між об'єктивними факторами політики пострадянських країн із доступу своїх громадян до інформації, яка розміщується у мережі та соціально-психологічними особливостями поведінки громадян. І нарешті – технічні (в умовах України). Необхідно пам'ятати, що у нашій державі, на жаль, рівень доступу громадян до сучасних технологій не є занадто високим.

Існують також і інші проблеми, пов'язані з ризиками електронної демократії. Зокрема, небезпека маніпулювання голосуванням та виборами через недостатній захист даних, небезпека поділу суспільства на тих, хто володіє інформацією, і тих, хто нею не володіє (цифровий розподіл), і, внаслідок цього, обмеження принципу демократії вибору. Світова практика свідчить про те, що жодна виборча кампанія не проходить без застосування «брудних» технологій, зокрема, маніпуляцій та фальсифікації результатів виборів. Тим актуальнішою стає проблема дослідження і розвитку таких виборчих технологій, які відповідають не лише правовим нормам, але і моральним і етичним, і сприяють вдосконаленню виборчого процесу в цілому. Під час виборчих кампаній спостерігається створення фальшивих Інтернет-сайтів з розміщенням на них фальсифікованої інформації. Так, зокрема, існуючі брудні вибор-

чі технології в Інтернеті, які досить часто межують з інформаційними війнами, деформують громадську думку напередодні виборів і суттєвим чином впливають на результати волевиявлення народу.

Висновки. Таким чином, е-демократія сприяє підвищенню прозорості діяльності органів влади завдяки використанню сучасних технологій, наданні громадянам доступу до інформації. Вона є інструментом підтримки політичної діяльності та забезпечення більшої прозорості та відповідальності політиків перед електоратом, своєрідною «школою» демократії і сприяє формуванню у громадян таких навичок, як компетентність і відповідальність, необхідних для забезпечення життєдіяльності демократії [10]. Е-демократія надає додаткові можливості для побудови та підтримки соціальної солідарності в суспільстві шляхом розвитку соціальних зв'язків [11]. Не викликає сумнівів, що активне впровадження механізмів електронної демократії як засобів впливу на управління та керівництво державою позитивно позначається на політичній участі населення. Використання новітніх технологій громадянами не тільки в особистих цілях, але і як суспільно-політичної участі на всіх рівнях публічного управління є новим рівнем активності громадян. Е-демократія – це інструмент підвищення якості управлінських рішень, що стосуються як кожного окремого учасника політичного процесу, так і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чигрінов В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : наук. монографія / В. І. Чигрінов, І. О. Поліщук. – Х. : ХІБМ, 2006. – 380 с.
2. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу (вітчизняний та іноземний досвід) / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – №4. – С. 87–96.
3. Кедді Д. Електронна демократія: сподівання та проблеми : [пер. з англ.] / Джоан Кедді, Крістіан Вергес [та ін.]. – К. : Центр адаптації держ. служби до стандартів Європ. Союзу, 2009. – 164 с.
4. Brack A. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation. [Електронний ресурс] / Andy Brack, Phil Noble. – Режим доступу: <http://web.umoncton.ca/umcm-sitesgr/cybergouvernement/Noble.pdf/>.
5. Мазурок Ю. О. Концепції електронної демократії в зарубіжній політичній думці / Ю. О. Мазурок // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2011. – №1 (75). – С. 160–164.
6. Мещеряков В. С. Електронна демократія [Електронний ресурс] / В. С. Мещеряков. – Режим доступу: <http://kds.org.ua/blog/electronnademocratiya>.

7. Трухманов В. Світовий досвід електронної демократії [Електронний ресурс] / В. Трухманов. – Режим доступу: <http://www.cisp.org.ua/cisp/news.nsf/c350cde975b6be73c225755d00495127/062aee0a4db29bc5c22575df0032f31b?OpenDocument>.
8. Ненашев Д. А. Лоббирование посредством сетей: новый инструмент политического влияния / Д. А. Ненашев // Полит. наука. – 2002. – № 1 – С. 126–136.
9. Ванеев О. Н. Электронная демократия (муниципальный уровень): к проблеме информационно-коммуникационного взаимодействия органов местного самоуправления с населением [Електронний ресурс] / О. Н. Ванеев. – Режим доступу: <http://teogia-practica.ru/-2-2011/yuridicheskie/vaneev.pdf>.
10. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
11. Развитие электронной демократии в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/01.htm>.

КОНЦЕПЦИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Лурье В. К.

В статье рассмотрена концепция электронной демократии и проанализированы перспективы и преграды на пути ее воплощения. Исследована связь между концепцией е-демократии и концепцией демократии. В статье указываются предпосылки внедрения е-демократии. Приведена классификация электронной демократии, ее особенности. В статье указаны стадии развития информационно-коммуникационного взаимодействия власти и населения. Также проанализированы проблемы внедрения е-демократии.

Ключевые слова: *е-демократия, информация, демократическое общество, Интернет, информационно-коммуникационное взаимодействие, электронные технологии, коммуникация.*

THE CONCEPT OF E-DEMOCRACY

Lurie V. K.

The article describes the concept of e-democracy and analyzes the prospects and obstacles to its realization. In the article stated that the development of communication technologies contributed to the formation of global information space, which includes political, economic, social and cultural institutions and as media plays a significant role in the restructuring of socio-political reality, the e-democracy is definitely the subject that should be analyzed. The relevance of the article is to study the phenomenon of e-democracy, its forms, as well as the prospects and constraints that exist on the way of its realization.

tion. In the text there are named different multiple prerequisites for e-democracy implementation. Among some of them are: the lack of qualified management decisions and as a result the necessity to adopt new ways of decision-making; increasing levels of political participation as nowadays a significant power relies not only on state authorities, but also on civil society (as a result, in order to increase the activity of citizens in social and political life of the country it is necessary to introduce new mechanisms of policy-making); the opportunity for the citizens to make real actions at different levels as e-democracy is not confined to voting via the Internet.

Also in the article there is a given classification of e-democracy (open-source democracy, e-government, semi-direct democracy, e-consultations, computer lobbying) and its features (publicity, collectivity, assessment by the population the quality of work of the authorities). The article indicates the stages of development of informational and communicational cooperation between the authorities and the population. Moreover, the problems of implementation of e-democracy are also analyzed. Among named are: legal regulation problems (while implementing e-democracy, the question of Internet control by authorities arises), necessity of political and moral problems solution (there is definitely the risk of «black» technologies usage), technical problems (unfortunately, not every citizen of our country has a possibility to find Internet access).

In the conclusion, it is stated that e-democracy promotes transparency of activities of public authorities through the usage of modern technologies and providing citizens access to information. It is said that e-democracy is a tool supporting the political activities and ensuring greater transparency and accountability of politicians to the electorate. Finally, it is stated that e-democracy is a tool to improve the quality of high-rank decisions relating to how each individual and society as a whole participate in the political process.

Key words: e-democracy, information democracy, Internet, information and communication, electronic technology, communication.

УДК 323.1:352.07

Т. С. Майко

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІСТАХ

У статті проаналізовано взаємодію органів самоорганізації населення з органами місцевого самоврядування. Розглянуто їх основні функції як суб'єктів політичного процесу в Україні. Простежено роль органів самоорганізації населення в залученні громадян до процесу прийняття управлінських рішень з питань розвитку міста і підвищення якості послуг, що надаються населенню. Відзначено сильні та слабкі сторони діяльності цих інституцій. Встановлено, що функціонування цих органів у територіальних громадах може бути досить ефективним для задоволення не тільки спільних інтересів тих осіб, що самоорганізувались, а може бути серйозною допомогою органам місцевого самоврядування у розв'язанні локальних проблем.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, органи самоорганізації населення, міська рада, питання місцевого значення, взаємодія.*

Постановка проблеми. Важливим маркером розвитку локальної демократії є ступінь взаємодії міської ради з територіальною громадою, органами самоорганізації населення та громадськими організаціями. Вони посідають особливе місце в системі місцевого самоврядування, оскільки є максимально наближеними до жителів міста, а тому добре обізнаними з їх повсякденними потребами й інтересами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна наука приділяє пильну увагу різним аспектам роботи органів місцевого самоврядування. Дослідженню питань функціонування органів самоорганізації населення як складової частини місцевого самоврядування присвячена досить велика кількість наукових праць. Зокрема, дану сферу досліджували С. Була, О. Калашнікова, К. Захаренко, Я. Ярош, В. Гладій, М. Лациба, В. Брудний, О. Орловський та ін., у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Сучасні тенденції діяльності органів самоорганізації населення в Україні простежуються за нормативно-правовими документами, постановами уряду та іншими законодавчими актами. Однак теоретичні і практичні питання розвитку органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування досліджено меншою мірою.

Метою статті є визначення ролі органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування в Україні. Зазначена мета потребує ви-

рішення двох проблемних завдань: визначення принципів і механізмів діяльності органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування; дослідження ролі органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування в Україні.

Вклад основного матеріалу. Важливим елементом локальної демократії є органи самоорганізації населення. Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються жителями, які проживають на законних підставах на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення окремих питань місцевого значення. Сюди можна віднести будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, районів у містах, сільські, селищні комітети. Їхня діяльність регулюється Законом України «Про органи самоорганізації населення».

Можна виділити такі функції органів самоорганізації населення: задоволення суспільного інтересу та потреб жителів; донесення до влади своїх проблем і потреб та намагання їх вирішення і задоволення; здійснення громадського контролю за діяльністю влади та інших постачальників різних послуг; допомога в об'єднанні громадян під час вирішення спільних проблем за місцем проживання.

Для місцевої влади органи самоорганізації населення потрібні для точного виявлення найактуальніших проблем населення, залучення додаткових ресурсів у вирішенні соціальних проблем, подолання недовіри населення до влади через ефект причетності до вирішення проблем, об'єднування зусиль в боротьбі громади з соціально-безвідповідальним бізнесом, захисту інтересів громади перед державною владою та політичною кон'юнктурою.

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про органи самоорганізації населення» обирати і бути обраними до органу самоорганізації населення в порядку, визначеному цим Законом, можуть жителі, які на законних підставах проживають на відповідній території [1].

Нормативно-правова база дозволяє органам самоорганізації населення здійснювати такі повноваження:

- представляти разом з депутатами інтереси жителів будинку, вулиці, мікрорайону, села, селища, міста у відповідній місцевій раді та її органах, місцевих органах виконавчої влади;
- сприяти додержанню та реалізації Конституції та законів України, актів Президента України та органів виконавчої влади, рішень місцевих рад і їх виконавчих органів, розпоряджень сільського, селищного, міського голови, голови районної ради у місті (у разі її створення), рішень, прийнятих місцевими референдумами;
- вносити пропозиції до проектів місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць та проектів місцевих бюджетів;

- організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, проведенні робіт з благоустрою, озеленення та утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, площ, парків, кладовищ, братських могил, обладнанні дитячих і спортивних майданчиків, кімнат дитячої творчості, клубів за інтересами тощо. З цією метою можуть створюватися тимчасові або постійні бригади, використовуватися інші форми залучення населення;
- організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, ліквідації наслідків стихійного лиха, будівництві і ремонті шляхів, тротуарів, комунальних мереж, об'єктів загального користування;
- здійснювати контроль за якістю надаваних громадянам, які проживають у жилих будинках на території діяльності органу самоорганізації населення, житлово-комунальних послуг та за якістю проведених у зазначених жилих будинках ремонтних робіт;
- надавати допомогу навчальним закладам, закладам та організаціям культури, фізичної культури і спорту у проведенні культурно-освітньої, спортивно-оздоровчої та виховної роботи серед населення, розвитку художньої творчості, фізичної культури і спорту; сприяти збереженню культурної спадщини, традицій народної культури, охороні пам'яток історії та культури, впровадженню в побут нових обрядів;
- організовувати допомогу громадянам похилого віку, інвалідам, сім'ям загиблих воїнів, партизанів та військовослужбовців, малозабезпеченим та багатодітним сім'ям, а також самотнім громадянам, дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, вносити пропозиції з цих питань до органів місцевого самоврядування;
- надавати необхідну допомогу органам пожежного нагляду в здійсненні протипожежних заходів, організовувати вивчення населенням правил пожежної безпеки, брати участь у здійсненні громадського контролю за додержанням вимог пожежної безпеки;
- сприяти відповідно до законодавства правоохоронним органам у забезпеченні ними охорони громадського порядку;
- розглядати звернення громадян, вести прийом громадян;
- вести облік громадян за віком, місцем роботи чи навчання, які мешкають у межах території діяльності органу самоорганізації населення;
- сприяти депутатам відповідних місцевих рад в організації їх зустрічей з виборцями, прийому громадян і проведенні іншої роботи у виборчих округах;
- інформувати громадян про діяльність органу самоорганізації населення, організовувати обговорення проектів його рішень з найважливіших питань [2].

Міська рада може додатково наділяти частиною своїх повноважень орган самоорганізації населення з одночасною передачею йому додаткових коштів, а також матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень, здійснює контроль за їх виконанням.

Українська Революція Гідності продемонструвала вражаючу схильність українців до самопожертви заради демократичних цінностей та потужний потенціал до самоорганізації. Частково цей потенціал реалізувався у волонтерських рухах, які продовжують мобілізувати небайдужих, тиснути на владу та генерувати зміни.

Як зазначає О. Калашнікова, влада та суспільство продовжують жити в паралельних вимірах. Реформи йдуть значно повільніше, ніж очікували ті, хто був на Майдані. Громадяни практично не залучаються до процесу прийняття рішень, особливо на місцевому рівні, про що свідчать останні соціологічні опитування. Продовжується рух по колу, коли потужні суспільні запити на зміни закінчуються черговими розчаруваннями та протестами. Тому важливо розвивати ефективні форми участі громадян у формуванні та реалізації державної політики на місцевому рівні [3].

Одним із перспективних форматів такої участі є органи самоорганізації населення, які стають ще більш актуальними у зв'язку із децентралізацією. Органи самоорганізації населення – це складова одночасно громадянського суспільства і системи місцевого самоврядування. Органи самоорганізації населення можуть отримувати фінансування з місцевого бюджету та використовувати свої ресурси на цілі й в межах, визначених законом, місцевою радою та рішенням загальних зборів членів територіальної громади за місцем проживання.

За даними ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», по всій Україні працюють більше 10 тисяч об'єднань, з яких майже півтори тисячі зареєстровані як юридичні особи, що в багатьох містах і селах вже відомі своїми досягненнями.

Ось кілька прикладів того, як деяким громадянам нашої країни, що мешкають майже в однакових з іншими умовах обмеженості фінансових ресурсів і несприятливого відношення влади, вдається покращувати умови життя завдяки своїй активній позиції та наполегливості. Орган самоорганізації населення мікрорайону «Русанівка» (м. Київ) був створений у 2007 р. на загальних зборах мешканців мікрорайону і складається з 13 осіб. За кожний напрям діяльності на громадських засадах відповідає уповноважений член об'єднання. Комітет працює за колегіальним принципом, що дозволяє його членам бути в курсі всіх справ його роботи і приймати виважені рішення. Завдяки роботі органу самоорганізації населення та за допомогою активних мешканців ра-

йону вдалося домогтися реконструкції Русанівського бульвару за бюджетні кошти; було пролобійовано прийняття Київською міською держадміністрацією Положення щодо здійснення органами самоорганізації населення столиці контролю за якістю проведення ремонтів у житлових будинках міста, переданих до сфери управління районних державних адміністрацій. У Положенні було закріплено вагомі контролюючі та ревізуючі повноваження. Зокрема, згідно із затвердженим Положенням балансоутримувачі житлових будинків та районних державних адміністрацій повинні завчасно погоджувати з органами самоорганізації населення проекти планів поточних та капітальних ремонтів у житлових будинках на території, в межах якої діє об'єднання. Об'єднання може вносити зміни до цих планів і здійснювати громадський контроль за виконанням робіт. На території діяльності органу самоорганізації населення ефективно працює інспекція з благоустрою. Під час подій на Майдані в мікрорайоні силами органу самоорганізації населення була створена Громадська варта, яка патрулює територію і по сьогоднішній день [4].

Іншим прикладом є діяльність «Ради самоорганізації населення Сихівського житлового масиву» м. Львова, що була створена в 1997 р. на загальних зборах мешканців. Головним здобутком об'єднання стало переведення у 2000 р. житлового масиву в окремий район м. Львова, адже до цього він територіально належав Галицькій районній адміністрації міста. За ініціативою об'єднання в новому районі відкрито дві нових музичних школи, центр туризму, спорту та екскурсій, школу мистецтв, дитячий центр творчості, бібліотеку для дітей та дорослих, плавальний басейн, була відновлена діяльність кінотеатру ім. О. Довженка, впорядковано дитячі спортивні майданчики, створено раду підприємців району, завершено будівництво транспортної розв'язки через залізничну колію Персенківки [3].

Координаційний комітет самоорганізації населення (м. Димитров, Донецька область). Перші органи самоорганізації населення у м. Димитровому були зареєстровані міською радою у 2005 р. На сьогодні вони покривають 100% території міста: створено сім квартальних комітетів та шість комітетів мікрорайонів, які об'єднані в Координаційний комітет самоорганізації населення. З початком військового конфлікту на Донбасі на базі Координаційного комітету самоорганізації населення було створено Соціальний центр допомоги вимушеним переселенцям. Він представляє собою громадську приймальню, де сім співробітників приймають переселенців і надають їм різноманітну інформацію, якої вони потребують. Центр допомагає знайти житло, оформити документи та отримати фінансову допомогу [3].

Варто зазначити, що оскільки самоорганізація населення є виключно самодіяльною ініціативою людей, вона може бути досить ефективною не тільки

для задоволення спільних інтересів тих осіб, що самоорганізувались, а може бути серйозною допомогою органам місцевого самоврядування.

Конституція України передбачає таку можливість застосування ініціативи самоорганізації людей за певними територіальними ознаками в інтересах як цієї групи людей, так і всієї громади. У ст. 140 зазначено, що «сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна» [5, с. 67].

Після ухвалення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6], а потім і Закону України «Про органи самоорганізації населення» [1], органи самоврядування населення стали створюватися у багатьох українських містах і сільрадах.

Аналізуючи особливості реалізації основних механізмів участі громадськості у роботі місцевої влади, В. Гладій зазначає, що, з одного боку, існує широке законодавче поле застосування процедур громадських слухань, громадських зборів, місцевих ініціатив, з другого – складність та неоднозначний характер застосування цих процедур, відсутність гарантій розгляду місцевими радами рішень, прийнятих за допомогою цих процедур. На думку дослідника, місцева влада має закритий характер та не готова до взаємодії з громадою. У той же час сама громада не готова радикально змінити підхід до системи взаємовідносин з місцевою владою [7, с. 14].

Вивчаючи особливості розвитку інститутів локальної демократії в сучасній Україні, варто відзначити сильні та слабкі сторони діяльності громадських інституцій. Українські дослідники К. Захаренко та Я. Ярош відзначають сильні сторони цих інституцій, а саме: розуміння і захист соціальних проблем; намагання відстоювати інтереси громадян з конкретних питань, які держава через різні причини не вирішує; застосування творчого підходу до виконання поставлених завдань; вміння працювати з донорами, в тому числі вітчизняними; володіння управлінськими технологіями надавання якісніших у порівнянні з державними інституціями послуг з використанням мінімальних витрат; добровільність членства в організації, що виключає примус [8, с. 279].

Дослідники відзначають і слабкі сторони інституцій громадянського суспільства у виконанні поставлених завдань. Сюди можна віднести і незначну чисельність та низький рівень фахової підготовки і відповідальності членів більшості організацій; незначна кількість авторитетних лідерів; намагання вирішувати статутні завдання лише через співпрацю з державними інституціями; відсутність системної та планової роботи; спрямування діяльності на вузький спектр суспільства; відсутність співпраці та координації засиль між інституціями громадянського суспільства; централізація управління з нерівномірним розподілом ресурсів за рахунок регіональних структур; досить

часто досвід зарубіжних громадських організацій недостатньо адаптований до наших умов [8, с. 279].

Висновки. В Україні спостерігається середній рівень готовності населення до належної самоорганізації та кооперації. Досить часто інститути локальної демократії займають «погоджувальну» роль при прийнятті вже готових рішень у відносинах з місцевою владою. Однак участь у громадських радах є важливим кроком у процесах посилення участі громадськості у прийнятті рішень. Подальше закріплення відкритих процедур та механізмів впливу громадськості на місцеву владу підвищить ефективність інститутів локальної демократії та посилить їх ресурсні можливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про органи самоорганізації населення [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2625-14>.
2. Була С. Як створити орган самоорганізації населення? [Електронний ресурс] / С. Була. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/organyi-samoorganizatsii/>.
3. Калашнікова О. Громади, настав час діяти! [Електронний ресурс] / О. Калашнікова. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/organyi-samoorganizatsii/>.
4. Офіційний сайт ОСН Русанівського району [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusanivka.org.ua>.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
6. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
7. Гладій В. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Гладій Василь Іванович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 20 с.
8. Захаренко К. Молодіжні організації України: особливості функціонування : монографія / К. Захаренко, Я. Ярош ; Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки (Луцьк). – Луцьк, 2013. – 308 с.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ОРГАНОВ САМООРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В ГОРОДАХ

Майко Т. С.

В статье проанализировано взаимодействие органов самоорганизации населения с органами местного самоуправления. Рассмотрены их основные функции как субъектов политического процесса в Украине. Прослежена роль органов само-

организации населения в привлечении граждан к процессу принятия управленческих решений по вопросам развития города и повышения качества предоставляемых услуг населению. Отмечены сильные и слабые стороны деятельности этих институтов. Установлено, что функционирование этих органов в территориальных общинах может быть достаточно эффективным для удовлетворения не только общих интересов тех лиц, которые самоорганизовались, а может быть серьезной помощью органам местного самоуправления в решении локальных проблем.

Ключевые слова: местное самоуправление, органы самоорганизации населения, городской совет, вопросы местного значения, взаимодействие.

FUNCTIONING OF POPULATION SELF-ORGANIZING BODIES IN TOWNS

Maiko T. S.

Problem setting. *An important marker of local democracy is the degree of interaction between the City Council with a territorial community, population self-organizing bodies and NGOs. They occupy a special place in the local self-government system, since they are as close as possible to the citizens, and therefore aware of their daily needs and interests.*

Resent research and publication. *S. Bula, A. Kalashnikov, K. Zakharenko, J. Jarosz, V. Hladiya, M. Latsyba, V. Brudny, O. Orlovsky and others' publications were devoted to the research on population self-organization as a part of local self-government.*

Paper objective. *The aim of the article is to determine the role of population self-organizing bodies in the system of local self-government in Ukraine. The objective problem requires solving two problems: to determine the principles and mechanisms of community organizations in the system of local self-government; to study the role of population self-organizing bodies in the system of local self-government in Ukraine.*

Paper main body. *The population self-organizing bodies are the representative bodies established by residents who reside legally on the territory of a village, town, city or their parts in order to solve specific local problems. Their functions and powers within legal framework are distinguished in the article.*

The value and role of population self-organizing bodies in the context of the reformation changes occurring after the Revolution of Dignity are traced. The role of population self-organizing bodies in engaging citizens for decision-making on city-oriented development and improving the quality of services provided for the population is studied. Strong and weak sides of these institutions activity are defined. It is established that the functioning of these bodies in community can be very effective to meet common interests of people who organize themselves and can become a major help for local self-government bodies in solving local problems.

Conclusions of the research. *The average level of population preparedness to self-organization and cooperation is observed. Institutions of local democracy often occupy*

«conciliation» role in making ready-made solutions in relations with local authorities. However, participation in public councils is an important step in strengthening public participation in decision-making. Further consolidation of public procedures and mechanisms of public influence on local authorities improves the efficiency of local democracy institutions.

Key words: *local self-government, population self-organizing bodies, City Council, local issues, interaction.*

УДК 323.21(438)(4-672ЄС)(093.2)«1989/2004»

Ю. В. Окуньовська

«ТРЕТІЙ СЕКТОР» ПОЛЬЩІ В ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ ЄС

Дана стаття розкриває сутність поняття загальноєвропейського «третього сектору» та громадського сектору Польщі. У дослідженні проаналізовано основні документи, які регламентують діяльність неурядових (громадських) організацій у Європейському Союзі. Вивчено процес інституалізації польського «третього сектору» від 1990 р. (було ініційовано переговорний процес з укладання Європейської Угоди) до 2004 р. (входження Польщі до Європейського Союзу)

Ключові слова: «третій сектор», ЄС, конвенція, трактат, інституалізація, фундаментальні принципи.

Постановка проблеми. Громадські організації у Європі відрізняються одна від одної своїми структурними особливостями, сферами діяльності та джерелами фінансування. Багато організацій займаються лише питаннями місцевого та локального рівнів, інші ж виходять за межі країни та отримують статус міжнародних організацій. Досить часто громадські організації у Європі згадуються під загальною назвою «третій сектор». Для того щоб вивчити місце «третього сектору» Польщі у правовому полі ЄС, потрібно дослідити спільні риси для всього громадського сектору ЄС. Неурядові організації Європейського Союзу мають низку притаманних рис, що включають в себе: постановку мети та завдань організацій, окреслення основних методів реалізації діяльності, чітку структуру функціонування організацій, співробітництво зі світовими організаціями, такими як: ЮНЕСКО та ВООЗ. Громадські організації у Європі мають довгу історію. До першорядних актів, які визначають статус організацій, належать «Міжнародний пакт про цивільні і політичні права» та «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» від 16 грудня 1966 р. Наступним важливим актом стало рішення 24 квітня 1986 р. Ради Європи про розробку Європейської Конвенції про визнання правосуб'єктності міжнародних громадських організацій. Держави, які приймали цю Конвенцію, мали визнавати права та обов'язки міжнародних громадських організацій у своїх країнах. У багатьох країнах – членах Європейського Союзу немає спеціальних законів про громадські організації чи подібні добровільні об'єднання осіб, зокрема, у Великій Британії, Греції, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Португалії та Швеції. Слід зауважити, що у шість-

надцяти з 27 країн – членів ЄС діяльність неурядових організацій взагалі не регулюється окремо і не має наслідків щодо статусу неурядових організацій. Щоправда, для цілей оподаткування міжнародна діяльність все-таки має певне значення, і закони Великої Британії, Нідерландів, Німеччини, Польщі та Фінляндії вимагають, щоб цілі міжнародної діяльності неурядової організації не суперечили національним законам [1, с. 6].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Розробленість теми в українській науковій літературі не має достатнього висвітлення. Даним питанням частково займалися такі історики та політологи: А. Беззубенко [2], В. Білецький [3], С. Федонюк [4], Л. Усаченко [5]. Також нами використовувалась праця Л. Козак [6], яка виступає як керівник проекту «Неурядові організації Європейського Союзу», та О. Віннікова [1], який представляє мережу розвитку європейського права. Що стосується польської історіографії, ми використовували праці С. Голіновської [7], Р. Козлічки [8], Г. Сасіновського [9], Р. Товальські [10].

Мета статті – дослідити місце «третього сектору» Польщі в офіційних документах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. В європейському контексті громадські організації виконують роль посередника при взаємодії Європейської комісії, Європейського парламенту, Економічним та соціальним комітетом, Комітетом з регіональних питань та з Радою Європи. Творення європейської політики за участю громадських організацій дозволяє виробити спільну політику у формуванні європейської громадської думки.

Вперше європейський «третій сектор» в офіційних документах Європейського Союзу з'явився у 90-х рр. ХХ ст. у «Зеленій книзі суспільної політики», датованій 1993 р., а згодом у «Білій книзі суспільної політики» – 1994 р. Першочергова суть громадських організацій за даними книгами полягала у суспільній діяльності та взаємодії між різними державами та ЄС. «Біла книга» оцінює важливість «третього сектору», роль якого визначає як «систему раннього попередження політичних дискусій» [10, s. 71]. Згідно з цією книгою ми дізнаємося, що організації можуть бути включені в процес управління за умови, що вони будуть «відповідальними, надійними і відкритими».

«Третій сектор» активно налагоджував діяльність з інституціями ЄС у сфері громадської та суспільної активності через місцеві та регіональні організації. Питання взаємодії згадувалося в: Установчому трактаті Європейської Спільноти у контексті суспільного діалогу (арк. 138–139), Європейському економічно-господарському комітеті (арк. 257) та у додатку до Маастрихтського трактату (№ 23 та 38). Саме у цьому додатку було вказано на суспільно корисну діяльність організацій [8]. Окремо слід виділити відноси-

ни неурядових організацій з Європейською комісією та Європейським парламентом. Ще Європейська комісія у 1997 р. видала так зване «Повідомлення» стосовно неурядових організацій у Європі, але згодом була змушена заморозити свою співпрацю з «третім сектором» до часу реформування діяльності Європейської комісії.

У європейському контексті громадські організації мають на меті особливу роль, яка полягає у налагодженні співпраці між Європейською комісією, Європейським парламентом, Економічним та соціальним комітетом, Комітетом регіональним, Радою Європи.

Важливе місце у вивченні взаємодії інституцій ЄС та неурядового сектору займає Європейський економічний і соціальний комітет. У другій половині 1990-х рр., з ростом значущості неурядового сектору Комітети ЄС більш активно беруть участь у справах сектору та сприяють розвитку громадянського суспільства. З власної ініціативи Європейської комісії почали видаватися роздуми про ставлення до сектору громадських організацій: «Думки про співпрацю благодійних асоціацій як економічних партнерів суспільства і допомогу в області соціального обміну» (грудень 1997), «Думка про громадські організації і фундації в Європі» (січень 1998), «Думки про роль і вклад громадських організацій у побудові громадянського суспільства в Європі» (вересень 1999). Дані документи підводили загальну думку про співпрацю неурядових секторів різних країн стосовно діяльності у межах Європейського Союзу [8].

Наступним кроком взаємодії громадських організацій і Економічним та соціальним комітетом стало видання першої Конвенції організацій громадянського суспільства у 1999 р. Дана конвенція ще називається «Дім для неурядових організацій». Варто зазначити, що даний документ був спрямований на демократизацію правового поля стосовно громадянського сектору у Європейському Союзі. Подальша доля даного документа розглядалась на Міжнародній конференції та закінчилась з підписанням Ніцького трактату у 2000 р. Даний трактат ініціював: проведення зустрічей з представниками громадських організацій двічі на рік, обговорення основних проблем і цілей діяльності, проведення дискусій стосовно взаємодії та співпраці [11].

Дипломатичні відносини між Польщею та Європейським Економічним Співтовариством були встановлені ще у вересні 1988 р., а 19 вересня 1989 р. між ними було підписано договір про торговельне та економічне співробітництво.

У Польщі євроінтеграційний курс розвитку країни починає свій відлік з літа 1990 р., коли було ініційовано переговорний процес з укладання Європейської Угоди. Новим етапом стало підписання в 16 грудня 1991 р. Європейської Угоди (або Угоди про асоціацію) між Польщею та ЄС, яка заклада-

ла основи членства Польщі в Європейському Союзі, започатковувала основи всебічної законодавчої уніфікації, економічних та суспільних перемін. Угода про асоціацію набула чинності 1 лютого 1994 р. [12].

Коли 7 лютого 1992 р. було підписано Маастрихтську угоду, що набула чинності 1 листопада 1993 р., країни – члени ЄС та країни-претенденти в черговий раз узаконили та розширили повноваження загальноєвропейського «третього сектору». Таким чином, Польща, як країна – претендент на вступ приєдналась до умов Маастрихтського договору [3]. Відповідно до Європейської угоди Польща взяла на себе зобов'язання наблизити своє законодавство до законодавства ЄС. З метою виконання вищезазначених завдань у Польщі 24 лютого 1994 р. було утворено Комісію експертів з гармонізації польського права з правом ЄС, яка розробила довгострокову програму адаптації польського законодавства до *acquis communautaire* [13]. Було визначено 23 пріоритетні сфери адаптації законодавства, які охоплювали більше сфер, ніж було передбачено в Європейській угоді. Згодом було розроблено плани внесення змін до чинного законодавства і, де необхідно, плани розроблення нових законів із відповідним обґрунтуванням у зазначених сферах, після чого склались відповідні звіти, деякі з яких стали основою для розробки законодавчих заходів з гармонізації.

Необхідно зазначити, що взагалі адаптація національного законодавства до *acquis communautaire* – це дуже динамічний процес, і цілком природно, що він не обмежувався визначенням конкретних сфер адаптації та певними актами законодавства ЄС, оскільки поняття *acquis communautaire* включає в себе не тільки власне нормативно-правові акти ЄС (регламенти, директиви, рішення, резолюції та ін.), а й загальні принципи права ЄС, рішення Європейського суду, спільні стратегії, спільні дії та спільні позиції в рамках спільної зовнішньої політики і політики безпеки та ін.

У 1996 р. сталась помітна подія у процесі взаємодії «третього сектору» Польщі та ЄС, було створено першу «Платформу Європейських Суспільних Неурядових Організацій», мета якої полягала у загальноєвропейській діяльності, що включала в себе локальні організації, які працювали на користь суспільства. Окрім «Платформи», діяли й інші міжнародні організації, які перебрали на себе роль суспільно корисних та вважалися провідними у Європейському Союзі, а саме: Amnesty International, Caritas, Greenpeace, Charities Aid Foundation [9, s. 37].

Наступним кроком для польського громадського сектору стало підписання Амстердамського договору 2 жовтня 1997 р. (набув чинності 1 травня 1999 р.), згідно з яким проголошувалося розширення Європейського Союзу на Схід.

Згідно з Амстердамським договором Польща розпочала активний процес переорієнтації на шлях європейської інтеграції. У 1997 р. було розроблено

Національну стратегію інтеграції Польщі, яка була основою широкої програми гармонізації законодавства і виконавчої діяльності, з підготовки Польщі до майбутнього членства в Європейському Союзі [16].

Загалом стратегія зумовлювалася також перебігом реалізації Європейського договору та станом підготовки Польщі до членства, висновком Єврокомісії щодо заявки Польщі на членство, а також документом «Партнерство для членства». Документ, який прийняла Рада Міністрів 23 червня 1998 р., містив напрями пристосувань і графік їх реалізації на 1998–2002 рр. Серед завдань були короткотермінові – ті, які були реалізовані в 1998 р. без додаткової підтримки програми PHARE, за допомогою міжнародних фінансових інституцій. Середньотермінові завдання було заплановано реалізувати до 2002 р. – із залученням кредитів міжнародних інституцій, програми PHARE, а з 2000 р. – зі спеціальних передвступних фондів ЄС. Завдання також можна класифікувати на ті, що стосувалися окремих секторів, та горизонтальні, орієнтовані на багато галузей [4, с. 101]. Серед інших інституцій, причетних до процесу гармонізації у Польщі, відзначимо Національну раду з європейської інтеграції та Комісію європейського права, яка функціонувала з липня 2000 р. до жовтня 2001 р.

Важливою складовою вивчення європейського, а зокрема і польського «третього сектору», є наявність загальноєвропейських документів, які не є міжнародними договорами, тобто не передбачають ратифікацію і подальше чітке виконання їх норм відповідними державами, проте відіграють роль у становленні громадських організацій. Перший – Фундаментальні принципи статусу неурядових організацій в Європі, прийняті учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 р., із Пояснювальним меморандумом до них [14]. Другий – Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам – членам щодо правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/Rec(2007)14 [15].

У 2004 р. Польща вступає в Європейський Союз. У діяльності неурядових організацій розпочався новий етап, який характеризувався наявністю партнерства, що було обов'язковою умовою для отримання коштів так званих структурних фондів. Наслідком цього стало, зокрема, запрошення представників неурядових організацій в Моніторинговий і Управляючий комітет.

Таким чином, дослідивши загальні риси європейського та польського «третього сектору» та проаналізувавши їх відображення у документах ЄС, ми зробили такі **висновки**: по-перше, «третій сектор» у Європейському Союзі має багаторічну та складну історію, що супроводжується надскладною інституалізацією та регламентацією в різних інституціях Європейського Союзу. По-друге, Польща із своїм громадським сектором на інтеграційному шляху пройшла всі законодавчі та установчі етапи. По-третє, починаючи від

літа 1990 р. та до травня 2004 р. польський громадський сектор працював на благо польського суспільства, узгоджуючи свою діяльність з інституціями Європейського Союзу. Найбільш важливим періодом для «третього сектору» Польщі виступає підписання Амстердамського договору та підписання національної стратегії інтеграції Польщі у 1997 р. Перспективним напрямом подальшого дослідження є вивчення діяльності громадських організацій Польщі з детальним описом сфер діяльності «третього сектору».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінніков О. Громадські організації у Європейському Союзі: як вони утворюються та діють? / О. Вінніков. – К., 2010. – 25 с.
2. Беззубенко А. Загальний контекст та становище польського третього сектору в 1989–2004 рр. / А. Беззубенко // Гілея : наук. вісн.: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 73. – С. 85–87.
3. Білецький В. С. «Третій сектор» як основа громадянського суспільства [Електронний ресурс] / В. С. Білецький // Віртуальна русь. – Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/biletskv/trsec.html>.
4. Федонюк С. Інституційна європеїзація в Польщі в процесі вступу до ЄС / С. Федонюк // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. – 2012. – Т. 1. – С. 99–103.
5. Усаченко Л. М. Зарубіжний досвід неурядових організацій: функціональні моделі [Електронний ресурс] / Л. М. Усаченко. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2010_1/txts/10ulmofm.pdf.
6. Козак С. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України / С. Козак. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 48 с.
7. Golinowska S. Polityka Społeczna a proces integracji Polski z Unia Europejska [Електронний ресурс] / Stanisława Golinowska // Nowa dylematy polityki społecznej. – № 65. – S. 1–32. – Режим доступу: <http://europa.edu.pl/portal/index/st rony?mainSP=articles&mainSRV=europa&methid=79964314&page=attachement&aid=374&latch=0>.
8. Koźlicka R. Pozycja organizacji pozarządowych w Unii Europejskiej [Електронний ресурс] / Renata Koźlicka. – Режим доступу: <http://www.ngo.pl/files/biblioteka.ngo.pl/public/ksiazki/Klon/dialogobywatelski1.pdf>.
9. Sasinowski H. Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji / H. Sasinowski // Ekonomia i Zarządzanie. – 2012. – Tom 4, Nr 1. – S. 30–46.
10. Dialog społeczny: najnowsze dyskusje i koncepcje / red. Rafał Towalski. – Warszawa : CPS «Dialog», 2007. – 118 s.
11. Traktat z Nicei zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską oraz niektóre związane z nimi akty prawne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14430&Itemid=425.

12. Traktat o Unii Europejskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oide.sejm.gov.pl/oide/images/files/dokumenty/traktaty/Traktat_z_Maastricht_PL_1.pdf.
13. Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland, of the other part // Official Journal (L). – 1993. – P. 0002–0180.
14. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі (Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи) Страсбург, 5 липня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994%20209>.
15. Рекомендация СМ/РЕС(2007)14 Комитета министров государств-членов. Принята Комитетом министров на 1006 заседании заместителей министров от 10 октября 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_937.
16. Narodowa strategia integracji: styczeń 1997 / Komitet Integracji I Europejskiej. – Warszawa : Kom. Integracji Europejskiej, 1997. – 72 s.

«ТРЕТИЙ СЕКТОР» ПОЛЬШИ В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ ЕС

Окуневская Ю. В.

Данная статья раскрывает сущность понятия общеевропейского «третьего сектора» и общественного сектора Польши. В исследовании проанализированы основные документы, регламентирующие деятельность неправительственных (общественных) организаций в Европейском Союзе. Изучен процесс институализации польского «третьего сектора» от 1990 г. (был инициирован переговорный процесс по заключению Европейского Соглашения) до 2004 г. (вхождение Польши в Европейский Союз).

Ключевые слова: *«третий сектор», ЕС, конвенция, трактат, институализация, фундаментальные принципы.*

POLAND'S «THIRD SECTOR» IN OFFICIAL EU DOCUMENTS

Okun'ovs'ka Y. V.

The given paper reveals entity concept of European «third sector» and public sector of Poland.

Basic documents that regulate the activity of UN nongovernmental (public) organizations are analyzed in this paper, in particular: the «Green book of Public Politics» (1993), the «White book of Public Politics» (1994), Constituent Treatise of European Community

in the context of public dialogue, documents of the European Economic and Social Committee, Appendix to the Treaty of Maastricht, numbers 23 and 38.

Cooperation of public organizations in adjusting of collaboration between the European Commission, European Parliament, Economic and Social Committee, Committee of the Regions, Council of Europe is studied.

The process of institutionalization of the Polish «third sector» to the norms of European Union from 1990, when the process of negotiations with the conclusion of European Treaty to 2004, the date of introducing Poland to the European Union was researched.

The author pays great attention to the important aspect of studying of European and in particular Polish «third sector» and also states the presence of general European but not international agreements, that do not need the ratification and further clear implementation of their norms by the corresponding states, however pay the important role in public organizations development: Fundamental principles of status of nongovernmental organizations in Europe, adopted by the participants of the multilateral meeting, organized by the Council of Europe on July, 5, 2002, with the Explanatory memorandum to them, the Recommendations of Ministers Committee of the Council of Europe to the state members about the legal status of nongovernmental organizations in Europe № CM/Rec (2007).

Interconnection between public organizations of Poland and Constituent Treaties of European Union on the basics of the Treaty of Maastricht, the Treaty of Amsterdam and the Treaty of Nice are studied in this paper.

The author pays attention to the important documents for Polish public organizations, especially acceptance of National strategy of integration of Poland and «Partnership for Membership». The strategy became the basics for the wide program of harmonization of legislation in executive branch of political power, for the background of Poland to future membership in European Union and adjusting of dialogue between all «third sector».

Key words: *the «third sector», UN, convention, treatise, institutionalization, fundamental principles.*

О. О. Поліщук

ЕВОЛЮЦІЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ КАМПАНІЯХ УКРАЇНИ

У даній роботі розглядається специфіка розвитку виборчих технологій у президентських і парламентських виборчих кампаніях України. Акцентується увага на тому, що в новітній час активізація застосування виборчих технологій в Україні пов'язана зі здобуттям незалежності у 1991 р. та становленням демократичного режиму. Ліквідація монополії комуністів на державну владу стала передумовою проведення конкурентних демократичних виборів. Здійснюється спроба виявлення етапів розвитку виборчих технологій за часів незалежності. Автор виділяє важливі фактори, які значною мірою визначили сутнісний зміст застосування виборчих технологій.

Ключові слова: Україна, виборчі технології, політичні вибори, державна незалежність, виборчі кампанії, демократична трансформація, «чорний PR».

Актуальність проблеми. Початком демократичних виборів в Україні слід вважати 1989–1990 рр. За такий маленький проміжок часу ще не сформувалися активістська політична культура, дієве громадянське суспільство, сталі традиції електоральної участі. Відсутність досвіду більшості учасників виборчого процесу у конкурентних виборах призвела до значної кількості помилок. У період, коли Україна знаходилася у складі СРСР, конкурентні вибори навіть теоретично не передбачалися. Громадяни на виборчих дільницях майже одностайно підтримували кандидата від комуністичної партії. Проголошення незалежності поставило виборця в складне становище, обумовлене необхідністю здійснення самостійного вибору. Враховуючи відсутність досвіду політичної активності (понад сімдесят років), це було вкрай важко для переважної більшості громадян. Наслідком цього стала непослідовність при здійсненні політичного вибору. На одних виборах електорат голосував за одну політичну силу, а на наступних – за ідеологічно протилежну. Отже, проблема становлення виборчих технологій в Україні і особливості електоральної участі є надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Першими дослідження виборчих технологій здійснили західні політологи. Пізніше дана проблематика набула активного вивчення серед представників російської та української політичної науки. Лідерство в дослідженні виборчих технологій належить американським політологам, серед яких: Р. Аграноф, Х. Ашер, Д. Батлер, Д. Каван, П. Ла-

зерсфельд, Б. Ньюман, Ф. Плессер, М. Скаммел, Д. Урінг та ін. Вони першими зробили акцент на професіоналізацію виборчих кампаній. Аналіз окремих аспектів виборчих технологій представлений у працях С. Боулера, Д. Маглебі, П. Мачіні, Е. Міцкевича, Р. Негрине, Д. Німмо, С. Папатанассопулуса, К. Патерсона, Дж. Свансона, Д. Фарела та ін. У працях українських та російських науковців ця проблематика характеризується фрагментарністю дослідження. Комплексного аналізу виборчих технологій не було здійснено. Серед досліджень, які висвітлюють різні аспекти даної проблеми, необхідно відзначити праці В. М. Бебика, Д. І. Видріна, К. С. Гаджієва, В. Д. Демченка, В. С. Дудченка, Л. Я. Дятченка, В. М. Іванова, С. Г. Кара-Мурзи, О. В. Колеснікова, Л. О. Кочубей, О. П. Кудінова, О. М. Максимова, Є. Б. Малкіна, В. Я. Матвієнка, С. Ф. Лісовського, В. І. Патрушева, О. В. Петрова, І. О. Поліщука, В. А. Полторака, О. І. Соловійова, Ю. П. Сурміна та ін.

Мета статті полягає в тому, щоби здійснити аналіз особливостей застосування виборчих технологій у президентських і парламентських кампаніях України, а також виявити тенденції розвитку виборчих технологій.

Виклад основних положень. Початок повномасштабної технологізації виборчих кампаній в Україні бере свій відлік з парламентських виборів 1998 р. У цей період розпочинають свою діяльність виборчі штаби, які активно застосовують різні виборчі технології. Також до цієї роботи активно долучаються політичні консультанти. У даному контексті українська дослідниця Л. Кочубей зазначає, що розвитку виборчих технологій сприяє насамперед демократичний характер політичної системи, оскільки тільки в ній з'являється реальна можливість вибору. Формування демократичної політичної системи передбачає загострення уваги на демократичній процедурі народного волевиявлення, сучасна демократія не може бути здійснена без виборчого процесу. Демократизація суспільства і формування інституту виборів сприяла формуванню в країні повноцінного інституту виборів [1, с. 155].

Стрімке розповсюдження виборчих технологій в Україні у другій половині 90-х рр. ХХ ст. детерміноване певними чинниками. В українському суспільстві почав формуватися політичний плюралізм. Свідченням цього є той факт, що раніше політичний спектр був представлений по осі «праві» (націоналістичні сили) проти «лівих» (комуністично-соціалістичних) сил. У другій половині 1990-х рр. значно зросла кількість політичних партій та виникла принципова відмінність між політичними силами. Іншим чинником став перехід до змішаної виборчої системи, що зумовило перенесення центру виборчих кампаній на національний рівень. Це створювало необхідність якісно нового рівня організації. Разом зі зростанням недовіри до політичних інститутів цей чинник визначив потребу інноваційних методів та засобів політичної боротьби. Також сприятливим для розвитку виборчих технологій

в Україні стало значне розширення медіасфери. Починаючи з 1998 р. до проведення виборчих кампаній активно залучаються засоби масової інформації. Перш за все використовується телебачення, що дозволяє збільшити рівень ефективності комунікації між політиками і виборцями.

З кожною наступною кампанією розвиток виборчих технологій набуває все більш інтенсивного характеру, що знаходить свій вияв у появі низки інновацій. Експерти Українського інституту політики відзначають, що парламентські вибори 1998 р. продукували появу таких новинок. Перша – проведення віртуальної виборчої кампанії Партією зелених з використанням відеороликів не на політичну тематику. Інша кампанія, яку здійснювала СДПУ(о), була заснована на використанні тематики футболу. В третьому випадку всі ресурси сконцентрованою були на конкретному регіоні держави: ПСПУ – Сумщина, СДПУ(о) – Закарпаття, «Громада» – Дніпропетровщина [2]. Звертає на себе увагу намагання політтехнологів у різний спосіб сегментувати свій партійний електорат для адресної роботи з ним.

Наступним етапом у розвитку виборчих технологій в Україні стала президентська кампанія 1999 р. Вона відзначилася посиленням впливу адмінресурсу на інформаційний простір. Це здійснювалося шляхом застосування важелів впливу по всій вертикалі виконавчої влади у поєднанні з маніпулятивними технологіями у засобах масової інформації. Аналіз цих виборів дає можливість констатувати той факт, що саме ефективне застосування виборчих технологій визначило їх результат. На початку кампанії рейтинг Л. Кучми за різними оцінками перебував у межах 8–10%, однак правильне позиціонування привело його до перемоги. Основними конкурентами були кандидати від «лівих» сил. Через найбільший рівень підтримки у південно-східному регіоні і АР Крим, штаб Л. Кучми обрав стратегію, яка була спрямована на залучення підтримки правоцентристсько налаштованого електорату, що сконцентрованою у західних і центральних областях України. Ускладнення цього завдання обумовлене необхідністю зміни існуючого іміджу. Головною причиною цього є те, що у 1994 р. Л. Кучма виграв вибори завдяки підтримці виборців Сходу України. Шляхом застосування технологій залякування через можливе повернення комуністів, суспільство було змушене обирати між «двох альтернатив». Виборці голосували не з причини симпатії до Л. Кучми, а через небажання перемоги комуністичного кандидата. У результаті, за твердженням А. Толпиго, Л. Кучма переміг за рахунок поєднання двох факторів: інтенсивної підтримки Заходу і нейтралітету решти регіонів [3, с. 133].

Ще однією оригінальною технологією президентської кампанії 1999 р. стала угода «канівської четвірки». Чотири кандидати в президенти: О. Мороз, О. Ткаченко, Є. Марчук та В. Олійник домовилися про взаємну підтримку.

Згідно з цією угодою три з чотирьох кандидатів мали відмовитися від участі у виборах на користь четвертого. Ідея була хорошою, але мала один вагомий недолік. Згадані кандидати мали підтримку різних електоральних сегментів: «ліві» О. Ткаченко і О. Мороз, «правий» Є. Марчук та ідейно-нейтральний В. Олійник. Це була спроба об'єднання протилежних ідеологій, а в результаті вона зазнала невдачі. Не останню роль відіграли особисті амбіції кандидатів. Можна зробити припущення, що якби угоду укладали кандидати одного ідеологічного напрямку, то внаслідок консолідації електорату перемогу міг отримати хтось інший.

На думку І. Поліщука, загалом виборча кампанія президента України 1999 р. реалізовувалася під неформальним гаслом: «Виборчі технології, а не ідеології!» [4, с. 254]. У період з 1997–1999 рр. відбулися найбільші партійні розколи, які здійснювалися через протистояння прихильників ідеологій та технологій. Особливістю виборчих кампаній також було застосування клонування кандидатів (на одному виборчому окрузі могло зареєструватися до семи «клонів» одного з кандидатів) [5, с. 364]. Перше випробування тоді пройшли маніпулятивні технології. Політична боротьба в Україні до 1999 р. здійснювалася за таким принципом: «різнобарвний антикомуністичний табір проти комуністів». Як наголошує І. Поліщук, головний меседж усіх виборчих кампаній в основному полягав у гаслі: «Не допустимо комуністичного реваншу! Утримаємо курс реформ!» [4, с. 254–255].

Специфічною особливістю парламентської кампанії 2002 р. була участь у ній великої кількості міжпартійних об'єднань-блоків. Раніше, під час парламентських виборів 1998 р., також використовувалася технологія блокування. Однак з восьми блоків лише один – Виборчий блок «За правду, за народ, за Україну!» (СПУ та СелПУ) зміг подолати 4% бар'єр. У 2002 р. кількість блоків значно збільшилася, а також вони стали пов'язуватися з іміджем їх лідера і називалися його іменем. Навколо іміджу лідера була побудована вся виборча кампанія. До парламенту потрапили: Виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко, Виборчий блок «За Єдину Україну!». Лише 0,8% голосів не вистачило, щоб подолати виборчий бар'єр, Блоку Наталії Вітренко. Головною особливістю виборів 2002 р. стала тенденція до персоніфікації української політики та переведення уваги виборців з політичних програм на політичні іміджі [6, с. 45]. Варто наголосити, що відтоді починається персоніфікація українського виборчого процесу, що є доволі сумнівною тенденцією для розвитку справжньої демократії, адже важко собі уявити «Блок Барака Обами» чи «Партію імені Ангели Меркель». Іменні політичні сили нівелюють ідеологічний чинник, що є вкрай небезпечним для становлення масових партій, які діють не від виборів до виборів, а на постійній основі.

Перебіг парламентської виборчої кампанії 2002 р. відзначився масштабним застосуванням «брудних» виборчих технологій. Найбільш розповсюдженою стала участь «двійників» кандидатів у депутати. Перша вдала спроба втілення цієї технології була реалізована на парламентських виборах 1998 р. Саме тоді у виборах взяла участь Прогресивна соціалістична партія України, яка була заснована в 1996 р. на протывагу СПУ. Ця партія пройшла до парламенту і ще довгий час зберігала підтримку частини електорату. Одним із показових прикладів маніпуляції назвами та ідеологіями була участь у виборах Комуністичної партії України і Комуністичної партії робітників і селян (КПРС). Незначну частину у 2% голосів вони все ж таки відірвали у традиційних комуністів. Однак найбільш показовим прикладом «клонування» стала спроба О. Ржавського зареєструвати виборчий блок «За Ющенка!», яка, проте, так і не була реалізована після втручання Верховного Суду України [6, с. 85–86].

Технологію «двійників» було широко використано в мажоритарних округах. Фахівці Українського незалежного центру політичних досліджень виділили 46 округів з використанням 119 кандидатів-двійників, які взяли участь у виборах [7]. На відміну від ефективного застосування «клонів», таких як ПСПУ, дана технологія продемонструвала результативність лише в окремих одномандатних округах.

Істотні зміни на виборах 2002 р. здійснювалися щодо використання адміністративного ресурсу. В ході цієї кампанії масово застосовувалися механізми владного впливу. Відмінність від попередньої кампанії полягала в тому, що адмінресурс спрацьовував лише на національному рівні, однак при цьому виявився неієвим на місцевому.

Парламентські вибори 2002 р. засвідчили формування харизматичного типу електоральної культури. Виборці стали більш стабільними у підтримці політичних сил, орієнтуючись в основному на лідерські якості кандидатів. Проте, незважаючи та такі зміни, українські виборці продовжують виступати об'єктом застосування маніпулятивних технологій. Цьому значною мірою сприяли такі фактори: слабкий рівень комунікації з електоратом у ході виборчої кампанії, недостатня активність громадськості відносно звітування народних представників. Слід згадати й застосування одного з різновидів «брудних» виборчих технологій – «чорного PR». Ця кампанія відзначилася значною кількістю таких технологій щодо конкурентів. Також були використані більш витончені й різнопланові практики. Деякі фахівці вважають, що поширення «брудних» технологій є закономірним етапом становлення електоральної культури в перехідних суспільствах [8, с. 42]. Така точка зору видається влучною з огляду на подолання подібних випробувань західними демократіями. Досить вдало цей етап характеризують А. Баронін та А. Кол-

паков, коли акцентують увагу на тому, що в Україні, як і на усьому пострадянському просторі, невміння суб'єктів виборчих кампаній користуватися «білим PR-ом» призвело до переоцінки ролі «чорного PR-у» [9, с. 8]. Таким чином «чорний PR» для деяких політичних сил став, так би мовити, універсальним засобом досягнення мети.

Причини затребуваності «брудних» виборчих технологій слід шукати в особливостях розвитку політичного ринку колишніх країн СРСР. Так, на думку С. Пшизової, у пострадянських країнах виник певний парадокс, коли політичний ринок формувався набагато швидше, ніж ринок товарів і послуг. Унаслідок цього ринок політичного консалтингу швидко наповнився не зовсім «чистими на руку» політтехнологами, які створили і тривалий час підтримували міф про власну високу професійність і всемогутність «брудних» технологій [10, с. 32]. Як на мене, на сьогодні сформувалася певна переоцінка ефективності брудних технологій, адже їхня результативність часто-густо виглядає сумнівною та іноді грає проти їх ініціаторів.

Визначною віхою в процесі еволюції виборчих технологій стали президентські вибори 2004 р. і події «Помаранчевої революції». Вони остаточно продемонстрували неефективність традиційних підходів до організації і ведення виборчих кампаній. Це в свою чергу спонукало політичну еліту до пошуку нових методів боротьби за голоси виборців. Саме ці вибори показали деструктивні наслідки зловживання «брудними» технологіями і здійснення маніпуляцій.

Передумовою кампанії 2004 р. стало розпалювання міжрегіональних суперечностей. Наприклад, кандидата в президенти В. Ющенко позиціонували як кандидата від Заходу, а В. Януковича – від Сходу України. Головними аргументами в протиставленні регіонів стали різні зовнішньополітичні орієнтації, а також мовні та культурно-історичні розбіжності. Новизною президентської кампанії був «розподіл України на три частини»: Західна Україна, Центр із Закарпатською і Чернівецькою областями та Схід і Південь України. Акцентування уваги на протиставленні між Сходом і Заходом дійшло до крайньої межі, що викликало значну ймовірність громадянського конфлікту або порушення територіальної цілісності Української держави. Позитивне вирішення цього протистояння було здійснене лише завдяки тому, що українські громадяни не піддалися на провокації.

Взагалі, президентські вибори 2004 р. стали значним випробуванням, тому що вперше негативний вплив від маніпуляцій з приводу відмінностей між регіонами досяг рівня ворожості в українському суспільстві. Об'єктивний характер міжрегіональних відмінностей знаходив свій прояв під час усіх виборчих кампаній. Разом з тим після жодної з них ці відмінності не розцінювалися як «розкол» України. Інспірований антагоністичний характер взаємо-

відносин між регіонами є результатом трансформації соціально-культурних відмінностей в ідейно-політичні, що відбулося після президентської виборчої кампанії 2004 р.

Масштаби застосування «чорного PR-у» досягли рівня інформаційної війни. Найбільш негативним у даному контексті є навішування «ярликів». Головна мета – залякати виборців можливими наслідками дій певних політичних сил після перемоги на виборах. Дискредитація через рекламу порушує норми закону, а отже, мала би бути заборонена державними органами. Пряма загроза від неї полягає в провокації і встановленні протистояння між громадянами, що може призвести до дестабілізації у державі.

Необхідно відзначити, що незважаючи на колір, політичний PR завжди базується на маніпуляції масовою свідомістю. Визначальним принципом класифікації PR є його дозволеність або забороненість законом. Характер політичного впливу не буває «брудним» або «чистим». Феномен «чорного PR» не є розробкою політичних консультантів, вони лише навчились здійснювати вплив на людську психіку. Виникнення «брудних» виборчих технологій співпадає з появою самого інституту виборів. Першою їх формою було розповсюдження компромату (негативної інформації про кандидата або партію) з сумнівних джерел. Виборча практика розвинених демократій має приклади застосування «брудних» технологій, проте широке розповсюдження їх характерне в нестабільних демократичних системах з тоталітарним минулим. До таких систем, на жаль, належить й Україна. Можна вважати широке розповсюдження брудних технологій певною «хворобою росту» нових демократій.

Новим типом політичних технологій в Україні, що значною мірою вплинули на результат виборів, стали «революційні» технології. Експерти активно дискутують з приводу того, чи слід вважати «Помаранчеву революцію» наслідком застосування політичних технологій, чи вона є масовим протестом громадянського суспільства [11, с. 613–614]. Ми вважаємо, що події листопада-грудня 2004 р. необхідно оцінювати як протест громадянського суспільства, скоординований застосуванням політичних технологій. Порівнюючи з революціями у Сербії (2000 р.) та Грузії (2003 р.), стає очевидним наявність технологічної складової у їх здійсненні. Однак не слід перебільшувати можливості цих технологій при зміні влади. Революційні події мають місце лише у випадку невідповідності очікувань громадян і соціально-економічного становища в державі, а також при втраті легітимності влади. Це – внутрішні фактори, викликані діями влади, і саме вони створюють передумови здійснення революційного сценарію. За відсутності таких передумов жодні технології не мобілізують людей до здійснення повалення існуючого режиму. Влучним прикладом видається Білорусь. У цій країні переважає більшість

населення підтримує політику президента, а тому будь-які «революційні провокації» не уявляються можливими.

Аналізуючи події листопада-грудня 2004 р. в Україні, необхідно відзначити, що вони стали етапним моментом демократичного транзиту України, тому що представили змістовно новий рівень розвитку громадянського суспільства. Український дослідник Ю. Шведа висував припущення відносно того, що саме «Помаранчева революція» внесла у порядок денний для України перехід від виборчої (електоральної) до демократії ліберальної [12, с. 16–17].

Особливості перебігу президентської кампанії 2004 р. і специфіка застосування виборчих технологій продемонструвала зміни у політичній культурі України, що вкрай важливо для здійснення демократичного транзиту. Можна припустити, що «Помаранчева революція» стала визначальним етапом демократичної трансформації українського соціуму. Стосовно застосування виборчих технологій під час президентських виборів 2004 р. необхідно відзначити, що ще до початку виборчої кампанії суспільство визнавало високу ймовірність застосування «брудних» виборчих технологій, у тому числі й у ЗМІ. І ці очікування виявилися виправданими у ході виборчої кампанії. З метою виявлення специфіки використання ЗМІ в «брудних» виборчих технологіях було залучено експертів. Головні поставлені завдання полягали в оцінці масштабів застосування «брудних» виборчих технологій окремими політичними силами, виявлення рівня використання окремих ЗМІ в «брудних» технологіях, визначення об'єктів маніпулятивних інформаційних атак.

Експерти виділили найбільш масштабні за використанням такі технології:

- поширення негативної і непідтвердженої інформації про кандидата в Президенти, а також його найближчого оточення (90,2% респондентів);
- оприлюднення неправдивої інформації щодо перебігу кампанії на користь одного з кандидатів (86,3%);
- застосування керівництвом або власниками ЗМІ політичної цензури (84%);
- використання у ЗМІ «прихованої» реклами (80%);
- вплив на ЗМІ опозиційних до влади державних органів для блокування їх участі у виборчій кампанії (70%);
- використання у ЗМІ сатири (карикатур, коміксів) з метою приниження честі й гідності певних кандидатів (64,7%);
- дискредитація окремих кандидатів шляхом використання негативної символіки, що викликає незадоволення окремих категорій виборців (64,7%);
- дискредитація кандидата шляхом проведення агітації з порушенням відповідних норм закону про вибори (64,7%);

– оприлюднення даних сумнівних соціологічних досліджень. Маніпуляція такими даними для популяризації або дискримінації окремих кандидатів (64%);

– створення спеціальних Інтернет-сайтів з метою розповсюдження чуток і компромату відносно певних кандидатів (58%);

– дискредитація соціологічних служб і аналітичних центрів, що представляють дані об'єктивних соціологічних досліджень [13, с. 163].

Таким чином, даний перелік виборчих технологій наглядно продемонстрував, що головна мета їх полягає у здійсненні спалюженого впливу на громадську думку. Також влада активно обмежувала доступ окремих кандидатів до ЗМІ.

Технологічна складова виборчої кампанії 2004 р. відображає два протилежні підходи до проведення виборчих кампаній. З одного боку – це «брудні» технології з маніпулятивною складовою, а з другого – інформативні PR-технології, які виявилися більш результативними. Даний факт підтверджує глибину демократичних трансформацій в українському суспільстві. Це свідчить про зміну характеру політичного (виборчого) ринку, виникнення нових вимог до політичного «товару».

Початок третього етапу розвитку виборчих технологій бере свій відлік з парламентських і місцевих виборів 2006 р., які відбувалися за новими умовами. Перша зміна стосується співвідношення політичних сил. Політичний ринок набув ознак цивілізованості і конкурентності. Друга особливість полягає у тому, що запровадження пропорційної виборчої системи значно підвищила роль політичних партій. Виникла необхідність у розробці нових підходів до організації і проведення виборчих кампаній. Третя зміна знаходить своє відображення у тому, що свобода у сфері інформаційного простору призвела до зростання ролі ЗМІ у виборчому процесі.

Інша важлива тенденція зумовила необхідність зміни підходів до комунікації з виборцями. Так, у період 1998–2004 рр. рівний доступ політичних сил до ЗМІ мав досить умовний характер, а вже після «Помаранчевої революції» мас-медіа стали важливим і доступним каналом політичної комунікації для всіх учасників виборчого процесу. Це призвело до стійкого зростання ролі політичної реклами. У порівнянні з попередніми кампаніями політична реклама стала більш професійною, проте вона у багатьох випадках залишається відірваною від повсякденної дійсності кандидатів, партій і виборчих об'єднань [14, с. 132].

Висновки. Узагальнюючи розгляд специфіки розвитку виборчих технологій в електоральному процесі України, необхідно зробити такі висновки. Доводиться визнати, що у тому чи іншому вигляді застосування «брудних» виборчих технологій має місце в усіх президентських і парламентських кам-

паніях України. Більшість суб'єктів виборчого процесу вважають допустимим порушення встановлених законом правил передвиборчої боротьби. Підтвердженням цього можуть бути як президентські, так і парламентські виборчі кампанії. Маніпулятивні технології, використання дезінформації з метою дискредитації суперників – далеко не повний перелік методів ведення передвиборчих кампаній. Основним підґрунтям для цього є недосконале законодавство, відсутність належного громадянського контролю за перебігом виборчого процесу. Враховуючи патерналістські і популістські настрої українських громадян, політичні актори влаштовують змагання «обіцянок». Це накладається на українську ментальність. Як зазначає Г. Куц, «у цілому, для українського менталітету характерні індивідуалізм, волелюбність, відторгнення авторитарного начала. Ці цінності певним чином корелюють з цінностями лібералізму. З іншої сторони, спостерігається також певна кореляція з принципами консерватизму» [15, с. 89]. Це дає можливість дезорієнтувати довірливих виборців, які навіть не можуть усвідомити, які обіцянки є реальні, а які – ні. Отже, технологізація виборчих кампаній переконливо демонструє свій значний вплив на волевиявлення виборців. Цей вплив може бути значно зменшений лише завдяки зростанню рівня політичної свідомості громадян. Тільки за таких обставин можливе якісне переформатування влади і подальший розвиток демократичної правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочубей Л. О. Виборчі технології: політологічний аналіз на прикладі виборів до парламенту сучасної України / Л. О. Кочубей. – К. : Юрид. думка, 2006. – 280 с.
2. Виборча кампанія-2002: специфіка та імовірні результати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tomenko.kiev.ua/cgi/redirect.cgi?url=pc10-2001-06.html>.
3. Толпыго А. Интерпретация президентских выборов 1999 года / А. Толпыго // Полис. – 1999. – № 6 – С. 129–134.
4. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : [монографія] / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
5. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 416 с.
6. Буркут І. Г. Виборчі технології: регіональний досвід / І. Г. Буркут, О. В. Колесников. – Чернівці : Видав. дім «Букрек», 2009. – 240 с.
7. Останні акорди виборчих перегонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=1&topic=&all stories=1>.

8. Малкин Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Рус. пано-рама, 2006. – 680 с.
9. Баронин А. С. Правила игры в игре без правил. Предвыборные технологии в Украине / А. С. Баронин, А. А. Колпаков. – Praha : Granda Publishing, 2006. – 188 с.
10. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С. Н. Пшизова // Полис. – 2000. – №2. – С. 30–44.
11. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. По-грібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
12. Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантінгтоном / Ю. Шведа // Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти : матеріали конф., Львів, 12 лют. 2005 р. / упоряд. А. Романюк, Л. Скочиляс. – Львів : ЦПД, 2005. – С. 13–22.
13. Моторнюк Т. М. Выборчи технологии США: специфика та универсальність / Т. М. Моторнюк // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. / Севастоп. нац. техн. ун-т ; ред. Є. В. Пашков. – Севастополь : Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту, 2010. – Вип. 112: Політологія. – С. 162–166.
14. Колесников О. В. Роль політичної реклами у виборчій кампанії 2006 року / О. В. Колесников, І. Г. Буркут // Буковин. журн. – 2006. – №3. – С. 118–134.
15. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів / Г. М. Куц // Сучасне суспільство: політичні науки : зб. наук. пр. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ФОП Петров В. В., 2014. – Вип. 1 (5). – С. 82–94.

ЭВОЛЮЦИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЭЛЕКТОРАЛЬНЫХ КАМПАНИЯХ В УКРАИНЕ

Полищук О. А.

В данной работе рассматривается специфика развития избирательных технологий в президентских и парламентских избирательных кампаниях Украины. Акцентируется внимание на том, что в новейшее время активизация применения избирательных технологий в Украине связана с обретением независимости в 1991 г. и становлением демократического режима. Ликвидация монополии коммунистов на государственную власть стала предпосылкой проведения конкурентных демократических выборов. Осуществляется попытка выявления этапов развития избирательных технологий во времена независимости. Автор выделяет важные факторы, которые в значительной степени определили суцностное содержание применения избирательных технологий.

Ключевые слова: *Украина, избирательные технологии, политические выборы, государственная независимость, избирательные кампании, демократическая трансформация, «черный PR».*

EVOLUTION OF ELECTORAL TECHNOLOGIES IN THE ELECTION CAMPAIGNS IN UKRAINE

Polishchuk O. O.

In this paper the specificity of electoral technologies in the presidential and parliamentary election campaigns in Ukraine. The attention to the fact that in recent times to activate the use of electoral technologies in Ukraine linked to independence in 1991. The elimination of the Communist monopoly on state power has become a prerequisite for democratic elections. Attempting to identify the stages of election technology since independence. There are the important factors that largely determined the content essential use of electoral technologies.

The beginning of democratic elections in Ukraine 1989–1990 should be considered. For such a small period of time has not yet formed a political activist culture, effective civil society, the tradition of electoral participation. The lack of experience of most of the election process in competitive elections has led to a significant number of errors. At a time when Ukraine was part of the USSR competitive elections even theoretically assumed. The citizens at the polls almost unanimously supported the candidate of the Communist Party. Declaration of Independence put voters in a difficult position, due to the need for self-selection. Given the lack of experience of political activity (more than seventy years) it was extremely difficult for most people. The result was inconsistency in making political choices. In some elections, voters vote for one political party, and the next – the ideological opposite. Thus, the problem of formation of electoral technologies in Ukraine and specifics of electoral participation is extremely important.

Getting technologizing full-scale election campaign in Ukraine is counting on its 1998 parliamentary elections. During this period, starting out election headquarters who actively use different voting technologies. Also in this work actively involved political advisers. In this context, the Ukrainian researcher L. Kochubey notes that the development of electoral technologies primarily promotes democratic character of the political system, as only in it there is a real choice. Formation of a democratic political system involves sharpening focus on democratic procedures of national expression, modern democracy can not be achieved without the electoral process. The democratization of society and the formation of the institute of elections in the country contributed to the formation of a full institution of elections.

The rapid spread of electoral technologies in Ukraine in the second half of the 90th XX century certain deterministic factors. Ukrainian society began to form political pluralism. Evidence of this is the fact that before the political spectrum were represented on the axis of «right» (nationalist forces) against the «left» (communist-socialist) forces.

Key words: *Ukraine, election technologies, elections, state independence, election campaigns, democratic transformation, «black PR».*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ»

(Харків, 27 квітня 2017 р.)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні учасники конференції!

Від щирого серця хотів би привітати всіх вас у стінах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого! Свої привітання та побажання конструктивної роботи вам передає ректор нашого вузу Герой України, академік НАН України Василь Якович Тацій.

Сьогодні ми зібралися в нашому начальному закладі на Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію «Політико-правова ментальність українського соціуму в контексті європейської інтеграції».

Поступальний розвиток будь-якої держави у великій мірі обумовлений тим, наскільки ефективно вона здатна визначити власну стратегічну мету, усвідомити та артикулювати національні інтереси та наскільки органічно поєднуються інтереси самої держави з інтересами її громадян. Важливим є фактор консолідації політичної еліти та громадян держави задля реалізації національної ідеї.

Політико-правова ментальність українського народу істотно впливає на рівень, стан, тенденції і перспективи розвитку нашої державної свідомості та політичної ситуації в Україні в цілому. Всебічне осмислення, вивчення та

розкриття особливостей української ментальності обумовлено нагальною потребою досягти відповідності державотворчих процесів та формату нашої держави особливостям ментальності, внутрішнім прагненням і потенційним можливостям українського народу. Особливого значення це набуває у зв'язку з проголошеним Україною європейського вибору як стратегічної мети нашого розвитку.

Модернізуючи через реформи українське суспільство, політична еліта має розуміти, на які політичні, економічні, соціальні та культурні ресурси вона може розраховувати. У зв'язку з цим треба наголосити, що виникає небезпека перевищити поріг максимально можливого обсягу нововведень, коли соціум через специфічність свого культурного поля виявляється неспроможним впровадити у свій світогляд інноваційні ідеї, адже вони викликають неприйняття у переважній більшості населення. Тому варто шукати баланс між інноваціями та ментальними константами нашого народу для забезпечення поступального розвитку Української держави. Поглиблене вивчення та осягнення основних характеристик української ментальності має сприяти осмисленню напрямів творення і розвитку модерного вітчизняного державотворчого процесу.

Політико-правовий менталітет формується в рамках політико-правових традицій, обумовлених різними звичаями, історичним минулим, способом життя. При оцінці політико-правового розвитку слід враховувати відмінності соціокультурних світів зі специфічними уявленнями про світобудову, людину, умови її буття і пов'язані з нею форми суспільного життя. Йдеться в першу чергу про відмінності української і європейської політико-правової ментальності. Нам треба враховувати особливості європейських політичних і правових традицій, реальності політичного і правового буття, для того, щоб як можна скоріше засвоїти все позитивне з європейського досвіду і акумулювати його у наш український менталітет, тим паче, що між українцями й європейцями, насправді, є багато спільного. А можливо, і внести певні зміни в наші уявлення і нашу практику осмислення політико-правової реальності. Європа накопичила величезний досвід подолання політичних криз і правових колізій, і цей досвід дуже важливий для нас у контексті «гібридної війни», яка йде у нас на Донбасі, для проведення тих реформ, які гальмують наше входження в європейську співдружність рівноправних народів. Європейці сформували певну ментальність, яка дозволяє їм долати труднощі, які виникали перед ними на певних відрізках історії, не завжди радісних і щасливих. Але європейське співтовариство народів виходило з цих колотнеч сильнішим і відкритим для добра й інновацій. Безумовно, поряд із загальноєвропейськими цінностями, які поділяють всі країни ЄС, зберігається і національна самобутність французів, німців, італійців, греків... Європа – це не плавильний

котел, де відбувається формування якогось «усередненого європейця», Європа – це вільний будинок різних народів, з різними традиціями, звичаями, особливостями світобачення. І саме завдяки цьому різноманіттю рівноправних культур вона настільки приваблива для всього світу, в тому числі і для українців.

Сподіваюся, що ваш значний науковий потенціал та висока кваліфікація дозволять вам зробити свій помітний внесок у розгляд проблеми розвитку політико-правової ментальності українства у контексті європейської інтеграції. Від усього серця зичу вам ефективної, цілеспрямованої роботи та нових наукових досягнень!

Проректор з наукової роботи
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України

А. П. Гетьман

В. П. Березинський, доктор політичних наук, доцент,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Політична сфера суспільства, що розглядається крізь призму самоорганізаційних процесів, постає як відкрита нелінійна система, спроможна адаптуватися до зміни зовнішніх умов шляхом перебудови своєї внутрішньої структури. При цьому внутрішня структура політичної сфери суспільства розглядається як набір опосередкованих системними взаємозв'язками компонентів, які складаються із сукупності елементів, що перебувають у всезагальному зв'язку взаємозумовленості [5, с. 525].

Самоорганізаційні процеси в політичній сфері являють собою когерентні, кооперативні ефекти різноспрямованих цінніснозабарвлених комунікативних взаємодій індивідуальних та колективних політичних суб'єктів персоніфікованої та інституційної природи, що володіють певними обсягами політичних владних повноважень. Неоднорідність суб'єктного складу політичної системи, багатовимірність та різнорівневість міжсуб'єктних взаємодій у політиці, поліваріантність детермінант політичного розвитку, інтерактивний характер політичного процесу, де когерентні ефекти політичних дій сягають далеко за їх межі й перетворюються на самостійні елементи політичного життя, – все це конститує внутрішнє середовище політичної сфери суспільства як поле

нелінійності, що потенційно містить у собі різні типи локалізації політичних процесів, а отже – різні типи політичних структур.

Кожний етнос, кожна спільнота, виходячи з умов свого проживання й відповідно до національних і соціокультурних особливостей мислення, кодує зміст по-своєму, з тим, щоб він був зрозумілий, пізнаваний, щоб його можна було передавати, тобто декодувати під час комунікації. Відповідно до синергетичних уявлень про політичну самоорганізацію вирішальну роль у цих процесах відіграє явище атрактора (англ. *attract* – притягати), яке можна визначити як такий майбутній стан системи, що змінюється, якого ще не знає сьогодення, але минуле вже там присутнє і розпоряджається ним. Це означає, що в різних часових рядах нелінійності окремі події минулого можуть випереджати сьогодення й підстерігати нас із майбутнього.

Атрактор є евентуальним майбутнім вектором наступних змін, який або мобілізує і структурує образ сприятливого майбутнього, або формує образ прийдешньої катастрофи, що прискорює процеси розпаду. Зрозуміти атрактор означає створити умови для прогнозування розвитку, моделювання поведінки й оптимального керування процесами системи. Бездумна, егоїстична або корумпована влада може пропонувати зі свого сьогодення будь-які вектори розвитку, але всі вони будуть формальні. Атрактор неминуче «призначить» свій сценарій розвитку. Імперії, держави, династії стрімко занепадали, коли простір епіфеноменів не транслював або транслював у соціуми негативні образи майбутнього.

Атрактор має архетипну природу. Як пише В. Одайник, «архетип – це організуючий принцип, що стоїть за психологічними феноменами» [4, с. 27]. Як продукти колективного несвідомого архетипи відтворюють найбільш глибинний рівень несвідомого, який виходить за межі індивідуальної психічної структури і їх слід відносити до системи світовідчуття, яке має переважно несвідомий характер. По суті, архетипний шар колективного несвідомого складає філогенетичний рівень політичного світосприйняття, зміст якого складають не самі архетипи, а архетипні уявлення, архетипні образи [3, с. 112].

Згідно з К.-Г. Юнгом архетип суттєво відрізняється від відповідно перероблених чи історично усталених форм, тобто архетипних уявлень. Архетипи як продукти колективного несвідомого вловлюються індивідуальною свідомістю шляхом віддзеркалення змісту архетипу в реальності, що передбачає перенесення апріорного знання в сферу свідомого та установалення його зв'язку з раціонально сформульованими ідеями. Архетипні уявлення є проєкціями архетипів на рівні індивідуальної свідомості. «Таке проєктування лежить у самих основ, і тому було потрібно декілька тисячоліть історії культури, щоб якимось відрізнити проєкцію від зовнішнього світу» [6, с. 99].

Як показав В. В. Кривошеїн, відповідні архетипні конструкції колективного несвідомого складають фрактальну матрицю політичного світосприйняття [3, с. 110]. При цьому термін «фрактал» (лат. *fractus* – подрібнений, дробовий) означає структуру, яка складається з часток, у якомусь сенсі подібних до певного цілого. Як зазначають О. Донченко та Ю. Романенко, «тривале витіснення якихось компонентів фракталу з його часток приводить до формування певних постійних або тимчасових характеристик цієї неповної структури, яка все одно прагнучиме до власної первинної повноти і повторюватиме одні й ті самі помилки саме тому, що прагнення за якихось причин нездійсненне» [2, с. 32–33]. По суті, фрактал – це топологічна структура уречевлених архетипів, сума як первинних міфологічних образів-архетипів, так і вторинних, набутих.

Структури фракталу являють собою свого роду генералізовані матриці сприймання, мислення і поведінки, які імпліцитно існують в індивідуальній і соціетальній психіці й актуалізуються в реальних життєвих виборах. Ці генералізовані матриці сприймання можна розглядати як «певні інформаційні структури індивідуальної психіки, які передаються з покоління в покоління як родова пам'ять, як імпринти, в яких зафіксовані різні аспекти життєсприйняття – вони обумовлюють на несвідомому рівні те, як ми відчуваємо і бачимо навколишню дійсність, вважаємо її єдиною й об'єктивною» [3, с. 110–111].

Між архетипами (архетипними уявленнями) й атракторами наявний чіткий зв'язок. Тут ідеться, в першу чергу, про такий різновид атрактальних структур, які називають «дивними атракторами» [1], які на протигагу циклам або точковим атракторам описують рух, що не стане періодичним (а значить, передбачуваним).

Політична самоорганізація, яка спонукається архетипними силами (які моделюються «дивними атракторами»), є до певної міри ірраціональним процесом, який не підпорядковується законам логіки, є непередбачуваним. Тобто ірраціональність – це іманентна властивість явищ політичної самоорганізації. Однак ірраціональність не означає повну некерованість, точніше, ірраціональність має на увазі неможливість повної керованості, неможливість передбачувано нав'язувати свою волю, маніпулювати людиною й суспільством. Розуміння ірраціональної суті політичної самоорганізації дозволяє «підштовхувати» його в певному напрямку, обумовленому дією «дивного атрактора».

Таким чином, розгортання політичної ситуації, особливо якщо мова йде про динамічні масові процеси, варто пояснювати дією архетипної моделі. У нелінійних динамічних системах, до яких відносяться політичні системи, архетипам відповідають «дивні (фрактальні) атрактори». Отже, моделювання

політичних процесів, у тому числі динаміки суспільної свідомості й електоральної поведінки, «суб'єктом» самоорганізації яких виступає архетип, оптимальне з використанням фрактальних об'єктів («дивних атракторів», фрактальних часових рядів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Березинський В. П. «Дивний аттрактор» як архетипна структура самоорганізації політичних систем / В. П. Березинський // Політол. вісн. – К. : ВАДЕКС, 2013. – Вип. 69. – С. 394–401.
2. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
3. Кривошеїн В. В. Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект / В. В. Кривошеїн. – Д. : ДНУ, 2004. – 146 с.
4. Одайник В. Психологія політики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга : пер. с англ. / В. Одайник. – М. : Ювента, 1996. – 382 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
6. Юнг К.-Г. Об архетипах коллективного бессознательного : пер. с англ. / К.-Г. Юнг // Юнг К.-Г. Архетип и символ. – М. : «Ренессанс» СП «ИВО Сид», 1991. – С. 95–128.

В. С. Бліхар, доктор філософських наук, професор,
Львівський державний університет внутрішніх справ

НАПРЯМ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ЦЕРКВИ

У відносинах між органами державної влади та громадянами майже завжди присутній елемент примусу, оскільки держава, в основному, прагне спокою та добробуту, що мають місце за відсутності конфліктів між індивідами. Проте в цьому контексті кожна людина прагне дещо іншого, а саме – діяльності та розмаїття. У цій перспективі можна сприйняти ідею про те, що державні заходи послаблюють енергію народу.

Не беручи до уваги відносну жорсткість у взаєминах із суспільством та державою, церква все ж таки впродовж двадцяти століть володіє незмінною цінністю – свободою. Слушно з цього приводу висловився Р. Шнакенбург, відзначаючи, що «різні свідчення... в Новому Завіті не дають нам можливос-

ті чітко визначити належне ставлення до тих чи інших державних утворень... навпаки – вони залишають нам свободу встановлення конкретних стосунків із державою, щоправда, за умови відповідальності перед Богом і перед покликом Євангелія» [7, с. 305]. Досліджуючи будь-який релігійний феномен, нерідко складається враження про притаманний йому надприродний вимір, а тому доцільно говорити саме про викривлене трактування ставлення релігії до земного устрою життєдіяльності людини. У трансцендентному вимірі релігія сприймається інтуїтивно. Відтак релігійність певною мірою відображає її трансцендентну сферу. Щодо впливу католицької церкви як релігійного інституту на захист природних прав людини, то треба брати до уваги те, що християнська релігія підтримує духовну ідентичність особистості. Однак інкримінування церкві відірваності людини від суспільного життя призводить до онтологічного висновку щодо помилковості, викривленості та непотрібності релігії як такої у суспільному житті. Водночас такий підхід суперечить фундаментальній істині про досконалість створеного Богом світу, тому що Бог і надалі, після створення світу, зацікавлений у подальшому його гармонійному розвитку відповідно до трансцендентної цілі та сенсу буття. У такому християнському дискурсі стає зрозумілою турбота церкви про земне буття усіх людей загалом. Діяльність церкви завжди спрямована на захист природних прав людської особистості як невід’ємних незалежно від релігійно-ідейних переконань. Папа Іван Павло II назвав найважливішими правами людини такі: «право на життя, складовими якого є право дитини на розвиток у лоні матері від хвилини зачаття; право жити у повній родині у сприятливій для вдосконалення дитячої особистості моральній атмосфері; право розвивати свій інтелект і свободу, пізнаючи і шукаючи істину; право брати участь у розумному використанні природних ресурсів і праці з метою заробляти на себе і свою родину; право вільно створювати сім’ю, мати і виховувати дітей... У певному сенсі релігійна свобода як право жити відповідно до правди, віри і благодатної гідності особи є джерелом і синтезом цих прав» [4, с. 82].

Більше того, усі невід’ємні права визначаються, виходячи не лише із трансцендентного виміру буття людської особистості, а й з її іманентного виміру [5, с. 260–265]. Така багатовимірність вимагає від церкви розуміння ролі особистості у суспільстві, у тому числі й державотворчому процесі, та розвитку людства загалом.

Якщо говорити про вплив органів державної влади на громадян, то обов’язковим чином, навіть беручи до уваги загальнолюдський вимір, слід враховувати свободу особистості. Філософська траєкторія дослідження терміна «свобода» можлива у своїй багатовимірності. Безумовно, припущення щодо відсутності прямого чи непрямого примусу є необхідним для первинної фіксації ситуацій морального вибору (для опису тих моментів, в яких особа,

коли здійснює вибір лінії поведінки, насправді керується виключно моральними міркуваннями). У цьому аспекті свобода трактується як незалежність від впливу конкретних зовнішніх факторів (завжди присутнім є сумнів щодо цього, чи й справді моральною була мотивація особи, дії якої формально співпадали з тією чи іншою моральною нормою, хоча ситуація їх здійснення містила зовнішні силові додержання, загрозу суспільного осуду тощо). Фактично, разом із цим сумнівом пов'язується, нерідко відзначене у філософії, моделювання ситуації цілковитої поведінкової незалежності людини. Зрештою, саме такі мисленнєві експерименти дозволяють чітко сформулювати запитання про здатність людини спиратися на моральні цінності як на абсолютні. Врешті, максимально наближеним до виправданого чи ідеального стану в цьому контексті буде наведений підхід В. фон Гумбольдта, за яким необхідно «продемонструвати людині всі можливі розв'язки проблеми, підготувавши її, таким чином, до самостійного вибору найдоцільнішого з-поміж них, або ж, що набагато краще, – дати їй змогу самостійно знайти розв'язок, детально розповівши про всі труднощі, які необхідно подолати» [1, с. 651].

Очевидно, що це був би ідеальний по відношенню до людської свободи підхід. Проте, з огляду на нерівномірність розвитку інтелектуальних та морально-етичних якостей людської особистості, такий підхід у відносинах «держава-особистість» застосувати в реальності малоімовірно. З огляду на це, можемо усвідомлювати соціальну потребу: для того, щоб владою розроблялися мудрі рішення, має формуватися штат професійних експертів, які згодом, за виваженого керівництва, слугуватимуть еталоном для всієї спільноти. Досить слушно з цього приводу висловився В. Парсонс, що «там, де присутня чітко централізована влада, там присутній і експерт – часом на виду, часом у тіні; у згоді із виправданням влади чи в роботі над її зміною... цей експерт однією ногою стоїть у знаннях, а іншою – у владі та готує таємниці до практичного використання» [3, с. 334]. З огляду на це, величезна відповідальність лежить на ідеологічних лідерах тих чи інших політичних систем, оскільки сама система працює як машина, що сліпо ведеться своїми керівниками та матеріалізує думки своїх керманичів тощо.

Співпраця між державою і церквою спрямована на реалізацію покликання людської особистості як на особистому, так і на соціальному рівнях. Як зазначається у Компендіумі Соціальної Доктрини Церкви, «організована структура що Церкви, що політичної спільноти – не самоціль; вони призначені служити людині, допомагаючи їй цілковито реалізувати свої права як громадянина і християнина та сумлінно здійснювати відповідні обов'язки» [2, с. 261].

Разом із певною «допоміжною» функцією церкви у керуванні суспільством самі органи державної влади повинні бути, у певному сенсі, обмеженими

абсолютно не церковними чинниками. Беручи до уваги те, що одним із головних завдань влади є захист природних прав людської особистості, з-поміж яких право на свободу залишається чи не найголовнішим, то одним із ключових завдань уряду є, без сумніву, захист свободи своїх громадян як від посягань ззовні, так і від внутрішніх небезпек з боку своїх співвітчизників. Саме тому влада морально зобов'язана дбати про дотримання правопорядку, сприяння та захист ринкової конкуренції, підтримку приватного сектору в усіх сферах суспільного життя [6, с. 117]. Отже, добре розвинений приватний сектор може служити своєрідним гарантом проти свавілля централізованої влади як в економічній сфері, так само і в суто ідеологічній, оскільки саме він може бути достатньою мірою ефективним захистом свободи слова, переконань, віросповідань тощо.

Підсумовуючи, відзначимо, що церква у цьому контексті намагається долучитися до формування особистості, спрямовуючи свою діяльність на пізнання основних правд віри, фундаментальних принципів християнського вчення, що допоможуть унормувати не лише особисте та суспільне життя, а й впливатимуть на державотворчий процес. Наявність іманентного та трансцендентного вимірів діяльності церкви відображає її спрямованість на духовне зростання особистості, пізнання вищих цінностей у гармонійному поєднанні з матеріальним добробутом суспільства і держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. фон. Позитивна і негативна держава / Вільгельм фон Гумбольдт // Лібералізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 649–651.
2. Папська Рада «Справедливість і мир». Компендіум соціальної доктрини Церкви. – К. : Кайрос, 2008. – 549 с.
3. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. – К. : Києво-Могилянська акад., 2006. – 549 с.
4. Сотий рік (Centesimus annus). Енцикліка Вселенського Архieppeя Івана Павла II до достойних братів у єпископському служінні священників і дияконів, членів релігійних спільнот, до всіх вірних християн і всіх людей доброї волі з нагоди сотої річниці енцикліки *Regum novarum*. – К. : Кайрос, 2001. – 102 с.
5. Соціальна філософія / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев ; Харьков : Издат. центр «Единорог», 2002. – 736 с.
6. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Тovaжнянського, О. Г. Романовського. – Х. : НТУ «ХП», 2010. – Вип. 26 (30). – С. 110–118.

7. Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту : пер. з нім. / Р. Шнакенбург. – К. : Дух і літера, 2005. – 340 с.

L. M. Gerasina, Doctor of Sociological Sciences, professor,
A. N. Drongal', student,
Yaroslav Mudryi National Law University

MARGINALITY AND PROBLEMS MENTALITY: ESSENCE AND WAYS OF OVERCOMING

Marginalization has been defined as a complex process of relegating specific groups of people to the lower or outer edge of society. Today in Ukraine the problem of marginalization is one of the major. Individual marginality characterized by incomplete entry of the individual in a group (societies) that does not accept it fully, and his exclusion from the group of origin. Mentality of individual and groups is deeply associate concepts and descriptions. It is an aggregate of options, willingness of individual to operate, think and feel outward things the special appearance.

The individual is «cultural hybrid» (H. Park) that separates life and traditions of two different groups. This concept appeared in American sociology in the 20th of XX century to describe the situation of immigrants do not fit the new social conditions. Marginality group resulting from changes in the social structure, formed of new functional groups in the economy and politics, displacing the older group matched destabilize their social position. A considerable role is here played by the mental features of separate members of group. Mentality of man contains the oppositions individual and general, natural and cultural, rational and emotional.

Modern Ukrainian society in the conditions of growth of economic, political, welfare problems, is noted by unpredictability, the unemployment growth, decline in quality of life of the unprotected segments of the population, to criminality; as a result we have growth of suicides, alcoholism, drug addiction and other manifestations of deviant behaviour of the person. Among the marginal groups of modern Ukrainian society is as follows: impoverished segments of the population, unemployed persons (including are spongers), «contr-elite» and criminal group of the societies, the single old and youth men, emigrants from foreignness, transmigrating from Donbas, etc.

At the same time the number of people who lose ethnic or national roots, including themselves grows cosmopolitans, liberals in the broadest sense of these concepts, «citizens of the world», many values and principles, that helps to resist spiritual erosion.

The main mental differences in modern Ukrainian society from western is that in our country became «derelicts» the majority, but not minority of the population. Isolation and low social activity, being poverty consequences, act also as its main sources. Alienation of people from the economic sphere, social isolation, is resulted in lack of mechanisms of influence of the public on decision-making process. The actual powerlessness and lawlessness, lack of effective mechanisms of realization of own social, economic and political interests, mental helplessness – became the real background of mass marginalization of the population in modern Ukrainian society.

It is possible (on Maslow) distinguishes four periods in the course of marginalization of the Ukrainian society.

The first period (1917 – the middle of the 80th years) is defined as *totalitarian*. Him is characterized by huge shifts in the economic sphere, caused large-scale changes of the social status of individuals, migration, an urbanization. However, the personality with «double moral» and by indefinite mentality of «soviet type» it was formed.

The second period (the middle of the 80th – the beginning of the 90th of the XX century) – *alteration* in all spheres of activity of society, especially essential they in a social and psychological areas. Destruction of old valued system and standards wasn't followed by formation of new ideals. The person it was mentally «disappointed», it meant the loss of reference points and criteria of world view. The process of «erosion of mentality» of people activated thus. Historical inertia of mentality of man shows deep reasons of lag (resistances) of consciousness from reforms and innovations.

The third period (from the end of 90th of the XX century) – he can properties high rates of polarization of the population on a background of the general impoverishment and super-enrichment of an insignificant layer; were characteristic at the actual absence of middle class and necessary conditions for its formation. It is a period of initial «*primary stock accumulation*».

The fourth period (the end of the 90th years to our the day) – is characterized by some *stabilization* of social and economic conditions, by *mental adaptation* of majority of the population to conditions of market economy and competition «game», relative crystallization (on groups, statuses and «roles») of social structure of society.

Summing up the result of the latest events it is possible to draw a conclusion: that today possibly began to designate new period – the fifth period begins. *World economic Crisis* which has *global character in Ukraine* reached the apogee; and positive tendencies of the social and economic development, social and psychological characteristics of an overwhelming part of the population

for the previous period purchased an unfavourable effect, which affected mentality of Ukrainians.

The greatest losses are sustained on middle class – element of social structure, which is a guarantor of stabilization of society. Sharp loss of the acquired status positions, first of all, in the economic, professional sphere, will undoubtedly lead to his marginalization. It causes deviant behavior, mental rejections at some people, and in a consequence worsens the general conditions of social development of society on the whole.

For the solution of a marginality in modern conditions, it is necessary to define the main directions of their overcoming:

At the *level of the state*: a) development of the strategic directions and bases, including creation of legal and economic conditions for normal development of business, individual work, private practice; b) problems of the state system of social support of groups and individuals, which marginal in natural, social and demographic aspects (unemployed persons, disabled people, persons of retirement age, children-orphans, invalids, etc.).

At the *local level* – the concrete conclusions and recommendations defining ways, the resources and methods of work with social and professional groups for various administrative levels, organizations and control links.

In Ukraine often the population are insufficiently protected. Therefore there is a need for increase in scientific development and validity of the state, municipal, industry programs on social protection of the population.

Having analysed recommendations of experts in the field of sociology, we exposed the most effective measures of a solution of the problem of marginalization. First of all, it is necessary to solve the main reason of falling of the population in «a social bottoms» – an unemployment problem. Therefore, is important such measures: vocational training and retraining of the persons who appeared the unemployed or those to whom unemployment threatens at the expense of the state; creation of new jobs, as a rule, in public sector of economy; ensuring geographical mobility of the population and labour with representation of subsidies and credits for vacancies; information support of the population about vacant positions in regions of the country, on professions, skill level, granting to everyone who looks for work of an opportunity to contact the enterprises where there are jobs; stimulation of development of business by granting subsidies and credits on profitable terms.

Studying of processes of marginalization, mentality and positions of marginal groups, first, in new conditions will allow to predict development of social structure of society; secondly, to find adequate measures for prevention of full disintegration of social structure which conceals in itself not only growth of public instability, but also other serious consequences.

But these problems unfortunately did not get enough attention yet in sew on sciences and more worsened every day. It is therefore necessary to study and constantly search the urgent decisions of this problem for maintainances mentality of ukrainians.

*В. В. Гулай, доктор політичних наук, професор,
Національний університет «Львівська політехніка»*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ МЕНТАЛЬНОЇ АМБІВАЛЕНТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ)

Як вихідне поняття можемо прийняти розуміння ментальності як соціо-психологічного феномену, який характеризує етнічні спільноти і окремих представників етносу і визначає специфіку сприйняття та інтерпретації певною етнічною групою оточуючого світу, а також способи і форми практичного відношення її до природного і соціального середовища. Ментальні характеристики продукуються лише і тільки етнічними спільнотами; будь-які інші соціальні об'єднання людей ментальних ознак не формують, хоча й впливають на форми і способи їх прояву [7, с. 16].

Ментальність соціуму, передовсім, розкривається через систему його смислоутворення, яка базується на існуючих у конкретній спільноті знаннях та віруваннях, а відтак, і характерних для представників конкретного суспільства переконаннях, прагненнях, соціо-психологічних еталонах, інтенціях та інших соціальних установках [2, с. 18].

Політика колишнього СРСР мала різний успіх у різних регіонах України, що призводило до посилення регіоналізації суспільства. Регіон більше впливав на погляди його мешканців, а регіональна влада стала сприйматися як частина з усіма ознаками цілого. Це призводило до ослаблення ідентифікації громадян з державою. З метою полегшення нав'язування владного порядку радянська влада нищила національні ознаки, що призводило до маргіналізації суспільства, а в сукупності – до сприйняття влади як насильства, недовіри до неї, уявлення про цілковиту марність будь-якої соціальної активності та очікування «месії» – рятівника країни [8, с. 8–9].

Політика якнайшвидшого усунення регіональних особливостей у суспільно-політичній і духовній сферах новоутворених західних областей УРСР, в тому числі, умовно кажучи, галицьких – Львівської (разом із Дрогобицькою), Івано-Франківської та Тернопільської, як слушно наголошує О. Докаш, супроводжувалася адмініструванням і репресіями. Несприйняття, протистояння визначали взаємовідносини традиційних та привнесених соціальних інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей [3, с. 303–304].

Регіоналізація продовжує й надалі впливати на національний характер і ментальність народу. Цей чинник позначається на способах і формах соціальної діяльності, економічної та політичної творчості, духовно-культурних, ритуальних, традиційних видів активності, формуючи в такий спосіб стійкі характеристики менталітету народу та його окремих частин [5, с. 619–621].

Однією із найпоширеніших спільних характеристики ментальності населення Галичини є його традиційність у своїх основних соціально-побутових, етнонаціональних та релігійно-конфесійних проявах. Політичні традиції мають низку специфічних ознак, до яких належать такі особливості політичних традицій, як їх безпосередній зв'язок з політичними інтересами, здійсненням владних повноважень. Іншими особливостями політичних традицій є їх значний суб'єктивізм, а відтак, велика вибірковість, багатовекторність, зумовлена складною структурою політичної системи, різноманітністю політичного життя [4, с. 5].

Реалізація політичних інтересів може вилитися у боротьбу політичних сил та соціальних суб'єктів. Політична боротьба є однією з можливих форм політичної взаємодії, яка є засобом розв'язання суперечностей політичних інтересів. Лише держава покликана врегульовувати політичну боротьбу та забезпечувати такі результати, які в найбільшій мірі узгоджуються з інтересами підтримки та розвитку наявної соціальної цілісності [6, с. 10–11].

Існування регіональних політичних особливостей у Галичині викликане роз'єднаністю частин України в минулому і носить ситуативний характер в умовах політичної нестабільності. Автономістські ідеї в краї базуються на емоційних факторах, їх відстоює вузький прошарок інтелігенції, який не виражає інтереси широких кіл громадськості [1, с. 786–787].

Звертаючись до новітнього громадсько-політичного досвіду «галицького автономізму» як спроби позиціонування чи радше конструювання подвійної ментальності українець/галичанин (Україна/Галичина), варто згадати діяльність низки громадських та політичних структур. Так, щодо «Європейської Галицької Асамблеї» (ЄГА) однозначно закріпилось реноме організації, тісно пов'язаної із «Українським вибором» В. Медведчука, яка фактично не проводить активної діяльності. На противагу їй «Українська Галицька Асамблея»

(УГА) досить активна не тільки в Інтернет-просторі, але й у практичній суспільно-політичній площині, нерідко виступаючи у партнерстві із Українською Галицькою партією (УГП) (за аналогією до діяльності громадської організації «Об'єднання “Самопоміч”» та політичної партії «Об'єднання “Самопоміч”»). Що ж до УГП, то її результат на місцевих виборах 2015 р. виявився більш, ніж скромним, а найбільшим успіхом стало формування фракції із 4 депутатів у Львівській міській раді (всього – 64 депутати). Одним із пріоритетних напрямів діяльності УГП продовжує залишатися розробка історичної політики. Досвід суспільно-політичної діяльності громадської організації «Українська Галицька Асамблея» та політичної партії «Українська Галицька партія» переконливо довів, що на сьогоднішньому етапі українського державотворення проблема галицького автономізму / галицького сепаратизму є цілком надуманою та має виразне маніпулятивно-пропагандистське навантаження у реалізації стратегії «гібридної війни» Російської Федерації проти України.

Одночасно хочемо наголосити, що таке ж спрямування має акцентуалізація проблеми політико-правової ідентифікації певної частини мешканців Галичини із сучасною Польською державою через отримання «карт поляка» та довготривалих дозволів на проживання. Вказане явище, на нашу думку, є не стільки виявом ментально-ідентифікаційної амбівалентності окремих мешканців Галичини із польським корінням, що в традиційно поліетнічному та поліконфесійному регіоні є цілком природним та очевидним, скільки має соціально-економічну основу як реакцію на політику правлячого політичного класу, котрому не вдалося реалізувати соціально-економічні прагнення галичан, які відіграли найактивнішу роль в українському державотворенні кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. На відміну від сусідніх Закарпатської та Чернівецької областей, де наявність десятків тисяч відповідно угорських та румунських паспортів за зовнішньої інспірації може стати реальною загрозою територіальній цілісності України, сценарій приєднання Галичини до Польщі, виходячи із тих чи інших форм політико-правової ідентифікації окремих її мешканців, є виключно проявом девіантної політичної уяви російських шовіністичних кіл та окремих польських ультраправих політичних середовищ, котрі перебувають під контролем таких одіозних постатей, як помічник президента Росії В. Путіна В. Сурков чи так званий «православний» олігарх К. Малофєєв.

Одночасно не можемо не вказати на те, що істотної шкоди реалізації європейського цивілізаційного вибору України завдають інформаційні кампанії на кшталт «смітцевої проблеми/історії/блокади» Львова. Впродовж останнього десятиріччя Львову вдалося адаптувати свою традиційну європейськість

до нових політико-культурних реалій та впевнено утвердитись як найбільш європоцентричне місто нашої країни не тільки в уявленнях численних закордонних туристів, але й серед тих чи інших груп інтересів в країнах, які підтримують Україну в неоголошеній «гібридній війні» з боку Росії. Цілком очевидні мотиви усунення міського голови Львова та лідера політичної партії «Об'єднання "Самопоміч"» А. Садового із, так би мовити, вищої ліги українського політикуму напередодні президентських виборів 2019 р. через спекуляцію на проблемі збору й глибокої переробки твердих побутових відходів, що є очевидною для більшості великих міст України, завдали виразного десонансного удару по актуальних проявах ментальності більшості львів'ян та прогнозовано призведуть до відповідної електоральної оцінки ініціаторів «сміттєзації» європейського іміджу Львова, що може стати предметом подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 884 с.
2. Бричко В. І. Соціополітичний ракурс української ментальності : монографія / В. І. Бричко. – К. : Вид-во «ПВП «Інтерсервіс», 2012. – 248 с.
3. Докаш О. Ю. Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології (1930–1950-ті роки) : монографія / О. Ю. Докаш. – Чернівці : Місто, 2016. – 384 с.
4. Кальцева С. І. Системний аналіз традицій у політичному процесі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Світлана Іванівна Кальцева ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2004. – 17 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
6. Радченко Л. М. Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Леся Миколаївна Радченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 16 с.
7. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українська ментальності: збіг і своєрідності. Філософсько-історичний аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Іван Сергійович Старовойт ; Ін-т філософії Нац. акад. наук України. – К., 1997. – 31 с.
8. Терент'єва О. Л. Ментальність як чинник розвитку державотворення в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління / Ольга Леонідівна Терент'єва ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2010. – 20 с.

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор,
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

КОРЕЛЯТИВНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУР У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕНТАЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ПІДГРУНТЯ

Політична та правова культури у сучасних суспільних процесах мають визначальне значення, оскільки детермінують траєкторію діяльності всіх суб'єктів суспільно-політичних відносин. У свою чергу обидва типи культур уособлюють певні цінності, які мають ментально-історичне підґрунтя. Вочевидь, особливості корелятивності політичної та правової культур визначаються не тільки сучасними суспільно-політичними процесами, а й ментальними константами, традиціями, архетиповими символами буття українського народу.

Корелятивність політичної й правової культур обумовлені низкою чинників: вищенаведені типи культур є складовими загальної культури особистості та суспільства, що передбачає їх взаємопроникнення; політична та правова культури певного народу формуються й розвиваються на єдиній ментально-історичній основі; політична та правова культури у демократичному суспільстві спрямовані на реалізацію схожих цінностей, а саме: свобода, відповідальність, громадянська активність, політико-правова рівність, захист прав та свобод людини, уявлення про які сформувалися під впливом історичних подій, історичної долі конкретного народу; змістовне наповнення політичної та правової культур напряму залежить від політичної системи держави, особливостей суспільного розвитку конкретної країни; політична та правова культури є ціннісним підґрунтям для розвитку громадянського суспільства й правової держави; від ступеня розвиненості політичної та правової культур у певному суспільстві залежить рівень громадянських якостей окремої людини, її ставлення до суспільно-політичних та правових процесів у державі [1, с. 112–130].

Враховуючи багатогранність взаємодії політичної та правової культур, ми зосередимо увагу на ментальній основі цього процесу. На думку О. Козлової, менталітет виступає специфічним полем вибору суб'єктом своєї лінії поведінки, життєдіяльності, виявленої в певних ціннісно-нормативних параметрах. Ментальний регулятор обумовлює прийняття цінностей і норм індивідом, суспільною групою, суспільством в цілому. Соціокультурний розвиток постійно удосконалює цю здатність людської свідомості й приводить до появи

різного роду психологічних, соціально-психологічних, повсякденних, ідеологічних, нарешті – наукових уявлень, на базі яких формуються ціннісно-нормативні ідеали. Як форма виявлення групової свідомості менталітет відіграє важливу роль у забезпеченні єдності та цілісності відповідної соціальної групи у зв'язку із закріпленими в ній цінностями, нормами поведінки.

На переконання фахівців, однією з фундаментальних рис українського менталітету є прагнення до свободи у різноманітних її формах. Відповідно вищеозначена цінність знайшла своє відображення у політичній та правовій культурах вітчизняного суспільства. Свобода як одна з базових цінностей демократичної політичної та правової культур передбачає вільний вибір людиною політичних поглядів, беззастережну реалізацію власних прав та свобод, законодавчі можливості щодо захисту політико-правових інтересів і переконань. У свою чергу, саме розуміння свободи певним суб'єктом суспільних відносин, її меж, форм, засобів реалізації напряду залежить від рівня розвитку його політичної та правової культур, ментально-історичної матриці суспільної свідомості.

Політична та правова культури у своїй взаємообумовленості дозволяють проявитися свободі людини, яка знаходить своє втілення у конкретних соціальних діях. На переконання Т. Крамара, свобода як можливість вибору повинна реалізуватися у вигляді конкретного раціонального вчинку, у вигляді завершеної форми у результаті численного підбору безлічі можливих варіантів. Але по-справжньому вільний вибір можливий лише у вільному незалежному суспільстві, де відсутній тиск зовнішніх обставин. Тобто коли вибір людини зумовлений не тиском необхідності, а її системою внутрішніх цінностей, особистісних переконань. Багатоаспектність вибору – це наявність різноманітності мотивів людської діяльності, кожний з яких може бути по-своєму виправданий. Вибір роблять не заради його самого, а для задоволення своїх інтересів. Щоб досягти задоволення своїх інтересів, потреби усвідомлюються чи пізнають і на цій основі суб'єкти визначають мету і розгортають діяльність. Остання поєднує два види необхідності: внутрішню (до неї належать потреби, інтереси тощо), і зовнішню, яку становлять речі та відносини, необхідні для задоволення потреб.

У контексті нашого дослідження, варто вести мову про політичну та правову свободу, які фактично забезпечують існування одна одної та відображають взаємообумовленість політичної та правової культур. Зокрема, класик політико-правової та філософської думки Ш. Л. Монтеск'є стверджував, що закони в державі відновлюють свободу і рівність, але останні неминуче набувають політичного характеру і перебувають у тісному зв'язку з правом. У природному стані люди народжуються рівними, але вони не можуть зберегти цієї рівності – суспільство забирає цю рівність у них, – і вони зно-

ву стають рівними тільки завдяки законам. Керуючись таким уявленням, Ш. Л. Монтеск'є визначав політичну свободу як право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни. Ш. Л. Монтеск'є не пов'язував політичну свободу з якоюсь певною політичною системою, зокрема з демократією, підкреслюючи, що політична свобода може бути тільки в державі, де всі відносини регулюються правом і де закони панують над волею правителів. У деспотії немає законів, а значить, немає і політичної свободи, там панує свавілля і рабство. Отже, мірою свободи за Ш. Л. Монтеск'є незмінно виступає право.

Історія розвитку нашого народу свідчить про постійну боротьбу українців за реалізацію права на вільне існування, утвердження власних культурних, політичних та правових цінностей [2, с. 125–148]. Вочевидь, існування політичної свободи у суспільстві неможливе без розвинутої правової свободи, оскільки саме у правових нормах визначаються прийнятні для держави та соціуму межі політичних прагнень і засобів їх реалізації суб'єктами суспільно-політичних відносин.

Правова свобода має два джерела: формальне (позитивне право, норми права) і змістовне (природне право). Правове регулювання полягає у трансформуванні природного права, тобто втілення природного права у закон. Процес такої трансформації – втілення природного права у закон (правову норму) і, навпаки, наповнення юридичної норми природно-правовими цінностями – розкривається за допомогою вчення детермінізму. Такий підхід дозволяє уявити природне і позитивне право як єдність внутрішніх взаємопов'язаних сторін. Кожна із цих сторін вбирає у собі свою протилежність: природне право вміщує як форму свого здійснення позитивне право, а останнє – сукупність об'єктивних властивостей і соціальних потреб як свою базу складову. Однак таке розуміння не виключає першопричини природно-правових норм.

На переконання С. Яремчук, природне право за своєю сутністю первинне і відіграє визначальну роль відносно позитивного права. За його допомогою здійснюється оцінка юридичних норм, виявляється їх відповідність праву як мірі свободи. Таким чином, природне право і право позитивне співіснують як необхідні та важливі умови буття права як цілісного суспільного феномену. Правова свобода виявляє себе як єдність протилежностей: природно-правових і позитивно-правових начал. У цьому і виявляється високий рівень інтеграції права і свободи.

Необхідно зазначити, що інтерпретація норм природного права, їх розуміння та втілення напряму залежать від ментально-історичних особливостей

генези конкретної нації. Зокрема, сутність свободи для українців полягає, перш за все, в індивідуальній свободі, можливостях реалізувати власний життєвий проект у не завжди сприятливих соціально-економічних та правових умовах (як свідчить історія українського народу). Саме тому така ментальна цінність українства як свобода безпосередньо корелюється з індивідуалізмом.

Аналізуючи сутнісні характеристики свободи як аксіологічної константи українського менталітету, та визначаючи її як підґрунтя взаємообумовленості політичної та правової культур неможливо залишити поза увагою таку цінність, як відповідальність. Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, із вибором цілей і способів, методів і стилів її досягнення. Свобода особистості у сучасному демократичному суспільстві означає життя за своїми принципами, самодостатність та відповідальність за цей вибір перед самим собою і за власну долю, за свій розвиток і самореалізацію, за вистражане вміння слухати власну совість. Отже, свобода і відповідальність взаємно зумовлюються: чим більше особистість прагне бути вільною, тим більшу відповідальність вона має покласти на себе, і водночас свобода, котра позбавлена відповідальності, переростає у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється на засіб пригнічення особистісного джерела у людині. Відповідальність неможлива без таких важливих психологічних рис-властивостей, як ініціативність, самостійність, упевненість, внутрішня свобода, що допомагають особистості самореалізуватися і стати повноцінним членом суспільства [3, с. 92–93]. Вищезначені психологічні властивості, на нашу думку, є змістовним наповненням українського менталітету, які забезпечують ціннісне підґрунтя корелятивності політичної та правової культур.

Таким чином, політична та правова культури українського соціуму взаємообумовлюють існування одна одної й базуються на спільному ментально-історичному підґрунті. Така спільність забезпечується, в першу чергу, реалізацією низки цінностей, зокрема таких, як свобода, відповідальність, справедливість, рівність, демократизм тощо. У сучасних умовах розвитку вітчизняного суспільства втілилась така важлива ментальна та політико-правова цінність, як свобода. Вона зреалізована у побудові незалежної Української держави, демократичному способі буття українства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.

2. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.

О. Н. Кириленко, доктор политических наук, профессор,
Ровенский государственный гуманитарный университет;

А. Н. Чубатенко,

Общественная организация «Всеукраинский общественный фонд ЗАВТРА»

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

Политическая ментальность как важный элемент политической культуры включает стереотипные установки в сфере политических ценностей и отношений, другими словами – определенный политический коллективный образ мыслей. Ментальность имеет и практическое воплощение в системе относительно устойчивых образцов политического поведения.

Соответственно этапам исторического развития общества и сферы политики в частности можно выделить три типа политической культуры – тоталитарную, авторитарную и демократическую. Данные формы политической культуры связаны с различными моделями функционирования политических институтов, взаимодействия их с неполитическим/гражданским обществом. В таком аспекте специфика национального политического развития демонстрировала и демонстрирует общие черты политических режимов и политической ментальности. Однако каждая страна имеет и уникальные, особенные характеристики политических феноменов и политической ментальности.

Необходимо отметить, что различия, неравенство в развитии национальных социальных систем и их политических институтов исторически проявляло себя в конфликтно-конкурентной модели международных отношений. В современных условиях данная модель и соответствующие концепции / доктрины внутренней и внешней политики стран мира продолжают воспроизводить принципы неравенства, противостояния и борьбы национальных интересов.

В XX–XXI в. национальные интересы стали недостаточным ресурсом для борьбы и контроля над планетарными ресурсами, поэтому страны начали объединяться в международные блоки. Две мировые войны являются прямым доказательством выхода планетарного сообщества на новый уровень развития конфликтно-конкурентной модели политического мышления элит и организации политического развития и стран, и мира в целом.

Гонка вооружений как результат конфликтной модели социально-политического развития привела к чрезмерно огромному разрушительному потенциалу мирового военно-промышленного комплекса. Это означает, что мировое сообщество стоит перед лицом катастрофических для планеты и земной цивилизации рисков самоуничтожения. Поэтому на современном этапе глобализации перед странами и институтами глобального управления, в частности ООН, стоят уникальные стратегические цели и задачи минимизировать такие риски путем эффективной системы международной безопасности и политики мира, основой чего должна стать смена парадигмы политического мышления, политической ментальности и политической культуры на уровне всех стран мира. Данная трансформация предполагает принципиальный поворот в политических ценностях, ментальности и практиках политики в сторону демилитаризации, гуманизации, демократизации и конструктивной глобальной интеграции. Такой переход не означает отказ от вооружений, а скорее переориентацию их на защиту от внешнепланетарных, космических угроз в рамках глобальных вооруженных сил.

Социологические исследования благодаря современным информационно-компьютерным технологиям позволяют выйти на новый, глобальный уровень изучения социальных явлений и процессов. Реально социология как наука переживает переход от национального до глобального уровня развития. В таком плане открываются возможности использования глобальных и глобально-кальных методологий и техник проведения исследований различных сфер жизнедеятельности, в частности – эффективности политических систем и политических институтов стран мира; состояния, общих характеристик и специфики политической культуры, политических ценностей, политической ментальности и политических практик и др. Это выводит на новый уровень методологию кросс-национального, компаративного анализа политических явлений и процессов в странах и мире, создает новые технологии информационно-аналитического обеспечения политики международных организаций и деятельности институтов глобального управления.

Результаты социологических исследований выступают необходимым, качественным и эффективным дополнением к статистической информации, которая является доминирующим источником для политического анализа и разработки политико-управленческих решений.

Глобальные социологические исследования политических ценностей, политической культуры и политической ментальности предполагают развитие международного научного сотрудничества, которое в свою очередь включает процессы субнациональной интеграции экспертов и научных организаций в области социально-политических исследований. Таким образом, глобальные политические исследования могут быть институционализированы в рамках национальных и международных ассоциаций политологов, политических социологов, психологов, технологов и других экспертов в области политического развития.

В таком аспекте авторы данных тезисов поддерживают идею и практику создания Всеукраинской ассоциации социально-политических исследований, которая должна стать активным субъектом глобальных политических исследований, деятельности Международной ассоциации политических наук, Международной социологической ассоциации, Международной ассоциации юридических наук и других международных научных структур.

В целом использование методов глобальных социологических исследований с целью поддержки процессов формирования и развития демократической политической культуры современных обществ, демократической трансформации политической ментальности в условиях глобальных изменений создает дополнительный и важный потенциал для практического воплощения принципов демократии во всех сферах жизнедеятельности людей и общества – от локального до глобального уровня.

О. М. Кіндратець, доктор політичних наук, професор,
Запорізький національний університет

ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕНТАЛІТЕТУ НАРОДУ В УМОВАХ ЗАГРОЗИ ЙОГО БЕЗПЕЦИ

Питання, яке виникає у тих, хто починає вивчати менталітет певного народу, – чи може він змінитися, чи це незмінна його характеристика. Щодо тривалості формування менталітету народу думки науковців співпадають – на його формування йдуть століття чи навіть тисячоліття, якщо народ давнішній. А щодо змін менталітету, то єдності в поглядах вчених немає. Одні вважають, що менталітет не змінюється, а на думку інших – зміни в менталітеті народу все ж відбуваються, хоча і повільно. Такі зміни називають по-різному: трансформацією менталітету, руйнуванням його цілісності, чи «нашаруваннями» в менталітеті й т. п.

Найчастіше менталітет визначають як особливе світосприйняття, характерне народу, яке сформоване під впливом значимих подій у його житті, природного середовища і ще багатьох різних факторів, які змушують пристосовувати, змінюватися, виживати. Отже, все те, що відносять до менталітету народу – цінності, пріоритети, стереотипи поведінки, емоційні реакції – є продуктом умов його існування.

Важливу роль у формуванні менталітету народу відіграють фактори ризику, загрози. Значна частина загроз – це загрози, що створюють інші держави, які проводять агресивну зовнішню політику. Дійсно, взаємодія з іншими народами може бути різною – це не тільки мирне співіснування, взаємовигідне співробітництво та партнерство, але і конфлікти, війни. Зовнішнє середовище (безпечне чи агресивне) впливає не тільки на формування менталітету, а ще і на його зміни. На думку І. А. Горбатенко, у кризових для суспільства ситуаціях може виникати небезпека для цілісності менталітету [1, с. 111].

На долю українського народу випало багато випробувань. Були змагання за незалежність і тривалий період залежності і поневолення. Однак те, що українці не розчинилися серед інших народів, вижили як етнос, зберегли свою культуру, є свідченням нездоланного прагнення до свободи, незалежності, самобутності.

Умови існування народів нині змінюються набагато скоріше, ніж це було навіть п'ятдесят років тому. Змінюються не тільки фізичні умови існування, але і ті, які впливають на когнітивні процеси, на свідомість людей. Світ став «тісним», перетворився на «світове село», з'явилися новітні засоби комунікації, відбулася значна уніфікація способу життя, матеріальної культури, міжнародна міграція набула небачених до цього масштабів, зросла кількість людей, країна проживання яких не є країною народження, кількість космополітів – «громадян світу». Переміщення народів, культур, поява універсальних практик, нові умови існування і виживання приводять до трансформації менталітету і є ще однією загрозою його цілісності. Українці теж живуть не ізольовано і всі ці процеси впливають і на наш народ. Частина українців, як і представників інших народів сучасного глобалізованого світу, втрачає відчуття належності до свого народу. Інші ж, живучи далеко за межами України, ідентифікують себе як українці, вирізняються з поміж інших своєю поведінкою, реакцією на певні події, стереотипами, тобто демонструють прикмети народу ментальні риси та формують уявлення про український народ за кордоном.

Варто дослідити, як в умовах нинішніх загроз – «культурної інтервенції», «гібридної війни» тощо, змінюється світосприйняття людей, їх поведінка [2]. Взагалі, загрози існуванню народу дають можливість краще зрозуміти особливості його менталітету. В такі періоди викристалізуються ті особливі

риси менталітету, які дозволили народу вижити попри всі небезпеки, втрати. Юрій Липа, характеризуючи українське суспільство, наголошував на тому, що для українця дуже важливими є родина, рід. Українець є завжди зв'язаний з групою. Характерними рисами українців Ю. Липа називав терплячість, відвагу, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах, а ще солідарність та своєрідний демократизм, почуття власної гідності. Потяг до справедливості він вважав «найважливішим рушійним наказом» українців [3]. Названі риси українців показують їх близькість, спорідненість з європейськими народами, а тому цілком природним є прагнення до євроінтеграції. Масові акції протесту в 2004 та 2013–2014 рр. і нинішня боротьба за незалежність продемонстрували багато з тих рис, які називав Ю. Липа. Реальні загрози безпеці народу виявляють основні риси його менталітету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбатенко І. А. Національний менталітет як чинник суспільно-політичного розвитку / І. А. Горбатенко // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 5. – С. 110–116.
2. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – №3 (50). – С. 113–127.
3. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія. Т. 1. Призначення України / Ю. Липа. – К. : МАУП, 2007. – 332 с.

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЯДРО ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Реалізація проголошеного в Україні курсу на формування правової держави і громадянського суспільства може бути досягнута, з одного боку, вдосконаленням законодавства и державного управління та, з другого боку, забезпеченням високого рівня правової культури українських громадян. Поняття правової культури – багатогранне, багатоаспектне. Тому для його філософсько-правового аналізу використовуються різноманітні теоретико-

методологічні підходи [1, с. 48–69]. Серед них: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, соціологічний, аксіологічний та ін.

Так, відповідно до суб'єктивного підходу під правовою культурою розуміється певний ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Його прибічниками, на нашу думку, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правова поведінка та ін.

У відповідності з діяльнісним підходом правова культура розглядається як правотворча діяльність. Вона розуміється як процес і результат творчості людини в галузі права. Цим саме з правової культури виключаються інші види юридичної діяльності, наприклад, правозастосовча діяльність або діяльність громадян з підвищення свого правосвітнього рівня тощо.

Антропологічне розуміння правової культури виходить із того, що культура включає в себе все, що створено людиною і характеризує історичність її буття в світі. Виходячи з цього широкого розуміння культури, в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком може бути розуміння правової культури як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права, і їх відбиття у свідомості й поведженні людей.

Виходячи з технологічного підходу, правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, які історично змінюються і які характеризують рівень правової діяльності, який був досягнутий суспільством. Акцент тут ставиться не на те, що робиться в правовій галузі, а на те, як це робиться.

Не принижуючи значення зазначених підходів до визначення правової культури, ми солідарні з тими вченими, котрі надають перевагу аксіологічному підходу в його розумінні. Даний підхід, який є найбільш розповсюдженим серед вчених, дозволяє поєднати її багатоманітні якості навколо поняття цінності [2, с. 181–182].

Правові цінності складають стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової культури, слугують головним фактором соціокультурної інтеграції. Найважливішу роль в їх формуванні відіграє правова ментальність українських громадян [3, с. 103–124]. Зміст правової ментальності відображає процес правокультурного розвитку, що проявляється як у характері мислення, так і в образі дії. Він по-своєму унікальний, специфічний і невіддільний від соціальної ментальності. Правова ментальність представлена трьома видами: по-перше, внутрішнім станом особистості, мінливими і симетричними елементами її психіки, по-друге, суб'єкт-суб'єктними і суб'єкт-об'єктними відносинами у сфері правової діяльності, по-третє, результатами даних правових

відносин і діяльності, тобто ментальним правовим середовищем, у якому реально живуть і діють люди і їх соціальні спільноти.

У структурі правової ментальності можна виділити чотири елементи, які розкривають його сутність і утворюють його цілісність. Перший компонент – когнітивний, що включає в себе правовий світогляд і правову свідомість, що обумовлюють правову поведінку особистості. Другий елемент – оцінний, що відображає, яким чином у свідомості особистості і суспільства в цілому опосередковуються правові цінності й якими можуть бути їх ціннісні орієнтації. Третім є комунікативний компонент правової ментальності. Він пов'язаний з правовими традиціями, які характерні для даного типу соціуму. Вони являють собою соціальний досвід, який акумулює правові цінності і передається від одного покоління до іншого в певних просторово-правових межах. Четверта складова – це сенситивний елемент, що характеризує емоції людини і відображає його правову психологію, яка охоплює собою сукупність ціннісних відносин, настроїв, бажань і переживань, характерних для особистості або в цілому для конкретного суспільства.

Сказане дозволяє говорити про те, що правова ментальність – це унікальне правове явище, яке охоплює стиль юридичного мислення і поведінки, юридичні знання і уявлення, характерні для конкретного індивіда і суспільства в цілому, і яке детерміновано індивідуальним і соціальним досвідом. Правова ментальність дає можливість правовій культурі зберегти свою власну ідентичність, не розчинитися у множинних стиканнях з іншими правовими культурами інших товариств. Загальнолюдські, загальноцивілізаційні, етнічні, корпоративні, групові та інші правові цінності складають «генетичний код» правової ментальності, який обумовлює особливості правової свідомості та правової поведінки різних націй, народностей, соціальних груп і окремих індивідів. Через ці цінності правова ментальність формує свій власний неповторний духовний світ, що дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність і аксіологічний зміст. Завдяки цьому ціннісний «генетичний код» правової ментальності виступає ядром правової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
2. Клімова Г. П. До питання про сутність правової культури / Г. П. Клімова // Вісн. нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3. – С. 180–182.

3. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

М. А. Козловець, доктор філософських наук, професор,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ VERSUS МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ

Роки незалежності принесли українському суспільству багато позитивних змін. Утім, не відбулося головного: утвердження новітньої державності, яка б відповідала вимогам часу. Побудову національної держави, як це мало місце в Європі в епоху модерну, ми нині в Україні не спостерігаємо. Не відбулося народження цивілізованих принципів функціонування держави, відповідальної взаємодії влади з народом. Українська держава перестала виконувати свої базові функції. Вона не в змозі належним чином контролювати кордони та міграційні потоки, фінансовий стан справ у суспільстві, якість продуктів харчування і медикаментів, не забезпечує ні обороноздатності, ні економічної незалежності, ні правосуддя, ні соціальної справедливості. Прояви дезорганізації, деструкції й ентропії спостерігаються в усіх владних інституціях. Осмислення, самоусвідомлення державництва українським народом не відбулося в усіх його прошарках і на всіх рівнях: філософсько-політичному, соціально-економічному, психологічному, правовому, ментальному, ідеологічному, інформаційному, конфесійному, оборонному. Для багатьох українців держава не є екзистенційною цінністю, а перетворилась у чисто інструментальну.

Чому ж за двадцять п'ять років незалежності Україна так і не стала ефективною, авторитетною державою, не змогла стати в рівень з іншими державами? Деякі науковці заявляють, що це хвороба росту національного організму, що українська нація надто молода, вона лише формується. Можна все звалити й на «воріженьків», які начебто не дають українцям розбудовувати власну успішну державу. У цьому є певна доля істини, однак перебільшувати значення зазначених чинників не слід. Має рацію В. Маляренко, який стверджує, що нам «бракує відповідних якостей народу та його так званої еліти, які не мають державницьких підходів та національної гідності» [1, с. 6].

Дійсно, якщо шукати причини нашої «недолі», то варто передусім вказати на ті риси національного характеру, які не дають нам успішно розбудову-

вати державність і, в міру можливостей, намагатися змінити їх. Кожна нація володіє притаманними тільки їй психокультурними властивостями, які невидимими силовими лініями єднають людей у спільноту. Крім таких зовнішніх відмінностей, як розріз очей або колір шкіри, навіть мовної відмінності, є щось значніше, що відображається на організації життя, формує культуру, економіку, політику, потреби соціального плану, особливості освіти й виховання, впливає на сприйняття інформації та реакцію на неї. Це невидимий внутрішній духовний світ, який проявляється у всіх сферах життєдіяльності людей, певний спосіб мислення, ментальність, «загальний дух народу» (Ш. Л. Монтеск'є).

У найзагальнішому розумінні ментальність – це певна сукупність цінностей, звичок, система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку. Як тип мислення, душевний склад, глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, ментальність містить свідоме й несвідоме. Груповий менталітет (за К.-Г. Юнгом, колективне несвідоме) – це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів і виринають з глибини психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються від покоління до покоління [2, с. 3–6]. Ментальність майже не піддається раціональному тлумаченню. Це не тільки загальноприйняті правила й звичаї, традиції, мова, світогляд, а щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється.

Національна ментальність виявляється у домінуючому настрої етнічної спільноти, характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах міжособистісних взаємовідносин, у конкретних фактах самоорганізації нації тощо. Ментальність української нації, її узагальнююча характеристика ґрунтується на базових архетипах народу, їхніх основних виявах у культурі, світоглядних засадах і рисах поведінки у звичних та екстремальних умовах.

Сучасні дослідники української ментальності подають її у різних узагальнюючих характеристиках. Так, О. Киричук уважає, що українській ментальності притаманні такі системотвірні ознаки: інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кордоцентричність, що виявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості; анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості;

перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення [3, с. 11].

I. Поліщук до базових взаємопов'язаних особливостей традиційного менталітету українства відносить екзистенційний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, аполітичність, анархічність [4, с. 86]. О. Нельга виділяє такі ментальні риси української нації, як гуманність, демократизм, козацький дух, селянськість, індивідуалізм, роз'єднаність, бездержавність [5]. Як бачимо, різні тлумачення української ментальності містять низку спільних ознак, які можна назвати її сутнісним ядром.

Менталітет народу формується під впливом низки чинників. Це генетика, тисячолітня селекція і природний відбір; пришельці й завойовники, перемоги і поразки; ландшафт і клімат; вплив підпорядкування і панування; чисельність і територія, економіка й військова могутність; харчування і політичний устрій, релігія та культурні традиції, звичаї, закони тощо. Сукупність цих умов та їх комбінацій формує і зберігає те, що є системотвірним інстинктом народу у всіх його нюансах [6, с. 384–387].

Зазначений системотвірний елемент в українців, на наш погляд, не найсильніший. Є народи, більш схильні до міцної державності та менш здатні до неї. Якщо, наприклад, вірмен, греків, англійців, французів, китайців та інших народів називають народами-творцями, то про українців надто важко знайти подібні твердження. Український народ довго залишався без державності, а тому й без належним чином артикульованих національних інтересів. Люди з меншою схильністю до державних народів як самобутні спільноти ні в чому не поступаються більш державним. Однак у рівній мірі з ефективністю і зручностями державності у них не виходить. А поодинці в чужу державність вписуються цілком.

До найбільш розвинених, заможних, стабільних країн сьогодні належать ті, спільним для яких є те, що вони, як правило, оточені морем і через їхні території не проходили різні завойовники. Це Австралія, Японія, Англія, Норвегія, Фінляндія, Канада, США та ін. Щодо України, то її територія з давніх часів була великою дорогою й велетенським казаном людських сплавів. Племена й народи, які заклали основи української нації, на всіх етапах свого розвитку не перешкождали проникненню «чужої крові» – своїм вважався кожний, хто погоджувався шанувати громаду, звичаї, брав участь у її військовому й економічному житті. І по-друге, тут живе народ рівнинного пейзажу, мрійливого характеру. Незважаючи на чисельні намагання різних завойовників його загарбати, в українців слабка агресивність. До того ж терпимості, толерантності, покірливості вчить і релігія. Українці можуть виступити на короткому відрізку часу, розуміючи при цьому, що воювати довго – це не

діло. І шляхетність веде до поразок. Чого не скажеш про нації напруженої енергетики, які живуть у менш сприятливих природних умовах (наприклад, у гористій місцевості).

На відміну, скажімо, від США, де формування менталітету типового американця відбувалося в складних, не дуже сприятливих природних умовах, що сприяло становленню не поета і філософа, а прагматика, винахідника, підприємця, природні особливості України екстримом не рясніють. Родючі землі, порівняно м'який клімат, віддаленість від епіцентрів можливих руйнівних землетрусів, повеней, цунамі тощо. Не потрібно нічого винаходити – знай ори, засівай, збирай урожай. Чим більше й інтенсивніше працюєш, тим вищий твій добробут. Звісно, розвитку особистої заповзятливості це не дуже сприяло. Слід пам'ятати, що життя – постійна боротьба, причому не лише окремих індивідів, соціальних груп, а й держав, народів. Одні народи в цьому змаганні уміють «тримати удар», інші – ні. Українці, на жаль, радше належать до других, ніж до перших.

У непростих умовах розвитку українського народу в складі різних державних утворень, починаючи з XVII ст. відбувається, за висловом І. Крип'якевича, «всмоктування інтелекту» з боку Речі Посполитої та Російської імперії й активне знищення залишків автономності в Україні. Натомість нав'язувалися ідеї «меншовартості» українського народу та культури. Формується орієнтація на «*vita minima*» («маленьке, потаємне, внутрішнє життя»), мета якого – перечекати. Це життя інтровертне, сконцентроване на розбудові внутрішніх переживань. А у зв'язку з тим, що основна маса українців залишалася селянською, виникають психологічні настанови на творення суспільної взаємодії на рівні сімейних, сусідських взаємин («толока») [7, с. 4]. Тоді як нації-держави постають насамперед як територіальні політичні спільноти, що формують головний тип політичних зв'язків і лояльності своїх членів. Решта зв'язків – сімейні, релігійні, класові тощо – є вторинними й підпорядкованими зв'язку громадянина зі своєю державою. Тому нинішній стан України в чомусь природний, бо багатовікову «стихію», козацьку «вольницю» та бездержавність не можна подолати за короткий час.

Значимо й таке: якщо інші народи мали свою державність століттями, навіть тисячоліттями, то перша уява про державність нашого народу відбулась лише в IX ст., коли був створений так званий Руський каганат – держава, яка з XVIII ст. стала називатися Київською Руссю. Вчені до цього часу не можуть визначитись, хто і в який спосіб створив цю державу. Одні це приписують норманам, другі – готам, треті – тюркським народам, четверті – хозарам. Але практично ніхто не наводить конкретних вірогідних даних, що сам народ визрів і зорганізувався. На попередніх етапах своєї історії українці через внутрішні конфлікти, чвари та інтриги так і не змогли вибороти незалежність.

Вона прийшла внаслідок процесів, які відбувалися не стільки в Україні, скільки поза її межами, хоча й за активної участі українців. Порівняно легко отримавши незалежну державу, українці не в змозі розумно нею розпорядитися. В Україні відсутні власні стандарти побудови держави, ними для неї є європейські. Але те, що добре для одного народу, не завжди добре для іншого, оскільки не враховується його специфіка й менталітет [1, с. 7–8].

Проголошення новітньої незалежності України певною мірою припинило дію негативних чинників на свідомість і поведінку українців. Але набуті в минулому риси ментальності й культури ще довго будуть продукувати відповідні суспільні відносини, ідеали та орієнтації. Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності повинна стати державна реалізація української нації як суверенної, соборної і демократичної України, такої, яка відповідає ментальності й способу життя нинішньої генерації українців. Переймаючи європейський досвід державного будівництва, Україна має зберегти власні державницькі традиції: республіканські ідеали, засади самоврядування, високу моральність, тісну взаємодію з українськими церквами, орієнтацію на співпрацю із Заходом. Успішне творення державно-політичного організму, самоутвердження української нації на новому витку світової цивілізації залежатиме від того, наскільки українська державницька ідея увійде у свідомість громадян України, яке місце посяде в системі їхніх цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маляренко В. Чому ми такі бідні? / В. Маляренко // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 5–9.
2. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
3. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості : тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 4 ч. – К. ; Луцьк, 1994. – Ч. I. – С. 7–11.
4. Поліщук І. О. Ментальність українців: політичний аспект / І. О. Поліщук // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 86–92.
5. Нельга О. В. Українство як етноментальний та духовний феномен / О. В. Нельга // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Людина і духовність». Аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників / [кер. авт. кол. А. І. Комарова]. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1996. – Т. 5. – С. 120–131.
6. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : ТНЕУ, вид-во «Економічна думка», 2010. – 456 с.

7. Вітенко Л. Українська специфіка. Яка система державного управління нам підходить і чому її досі немає? / Л. Вітенко // День. – 2007. – 21 черв. – С. 4.

В. В. Кривошеїн, доктор політичних наук, професор,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕНТАЛЬНІ РИЗИКИ В СТРУКТУРІ ПРОСТОРУ ВЛАДИ

Особливий вплив на динаміку ризиків у просторі влади надають ментальні структури суб'єктів політики. Ментальні ризики в різноманітних ризикогенних ситуаціях стають центрами перетину соціально-психологічних, соціокультурних, комунікативних чинників, які супроводжують владні відносини між індивідами.

Сучасні ментальні ризики пов'язані з глибинним рівнем індивідуальної та колективної свідомості й охоплюють напружені стани життєвого світу, викликані переоцінкою існуючої системи цінностей. Імпульсами ментальних ризиків стають соціальні настрої, викликані погіршенням довіли, негативними наслідками модернізації. Не досягаючи передбачуваного результату в своїх діях, соціальні суб'єкти наштовхуються на ментальний «вакуум», який породжений тим, що чинні стандарти поведінки, усталені традиції втрачають свою конструктивність і породжують хаос думок і дій. Ментальні ризики пов'язані з духовною кризою, руйнуванням стійких соціальних стереотипів. Висловлюючи стихійні форми недовіри до нестійких політичних, морально-правових структур порядку в суспільстві ризику¹, суб'єкти ментальних ризиків інстинктивно або свідомо тяжіють до політичних центрів стабільності, який декларує або реально гарантує новий цивілізаційний порядок.

Основою ментальних ризиків влади є комплекс суспільно-політичних архетипів. Основні особливості таких архетипів у контексті владної комунікації полягають у тому, що вони виступають, по-перше, умовами і контекстами інформаційних інтеракцій, по-друге, моделями інтеракційних процесів, що дають змогу впорядковувати існуючу суспільно-політичну комунікацію, по-третє, вони самі є і специфічними формами інформаційної взаємодії, які за певних обставин і процедур набувають характеристик достатньо масових символізованих ментальних структур [2, с. 75–76].

Вихідними соціально-психологічними феноменами акторів ментальних ризиків, які залучені в політичне життя і особливим чином виражають своє

---

¹ Різновид сучасного суспільства, теоретичне обґрунтування якого здійснено У. Беком.

ставлення до влади, виступають стани «Ми» – «Вони». Як правило, феномени «Ми» виникають під впливом зовнішнього ворожого оточення. Відрізняючись досить простими, подібними мотивами масової поведінки, установками, настроями по відношенню до влади, «Ми» виштовхує негативні почуття назовні, адресуючи їх містифікованим «Вони». Якщо «Ми» асоціюється з реальним простором у межах конкретної спільності, то «Вони» можуть бути скрізь – у найближчому і далекому оточенні, в сьогоденні і минулому.

Опозиція «Ми» – «Вони» має горизонтальний і вертикальний виміри. У першому випадку ми можемо говорити про геополітичні ризики, коли опозиція «Ми» – «Вони» трансформується в опозицію «Друг» – «Ворог», теоретичне обґрунтування якої здійснено в концепції «друг-ворог» Карла Шмітта. У концепції К. Шмітта поняття «ворог» є ключовим, оскільки саме воно найбільшою мірою пронизане перш за все політичним, публічним началом. Політичний ворог – це сукупність людей, яка веде боротьбу і яка протистоїть такій самій сукупності [7, с. 41]. Саме здатність народу (держави) самостійно визначати друга чи ворога К. Шмітт розглядав як сутність його політичної екзистенції. Якщо у народу «більше немає здатності або волі до цього розрізнення, він припиняє політично існувати. Якщо він дозволяє, щоб чужий приписував йому, хто є його ворог і проти кого йому можна боротися, а проти кого – ні, він більше вже не є політично вільним народом, він підкорений іншій політичній системі або ж включений до неї» [7, с. 52].

У другому випадку йдеться про ризики влади. У цьому аспекті вихідні соціально-психологічні феномени «Ми» – «Вони» стають надійним політичним ресурсом у періоди випробувань на міцність державного ладу. Вбираючи доступні й однотипні стандарти політичних дій, закладені системою, політична психологія людей, заснована на ментальності «Ми», стає надійним елементом стабілізації політичного порядку, що підтримується містичною вірою в його справедливість і непорушність.

Особливу роль опозиція «Ми» – «Вони» грає в пострадянському просторі. Для старших поколінних груп населення, менталітет яких сформувався в роки «розвинутого соціалізму», звичні символи «Ми» і «Вони» екстраполюються на психологічний простір влади сучасного пострадянського суспільства. Стереотип «Вони» переміщається на правлячу політичну еліту. Персоніфікацією «Вони» стають політичні лідери, з іменами яких свідомість старших поколінь асоціює прорахунки і невдачі в економічному розвитку пострадянського суспільства, зниження життєвого рівня, перевищення смертності над народжуваністю та інші негаразди. Насправді сприйняття ризиків у просторі влади з позицій біполярної опозиції «Ми» – «Вони» не охоплює всього різноманіття духовних феноменів простору влади, а становить лише один із «сюжетів» ментальних ризиків у взаємодії різних суб'єктів влади [6, с. 109–110].

По суті, ризики влади пов'язані з асиметрією між суспільними потребами, що швидко зростають, і можливостями практики ухвалення і трансляції рішень. На думку В. П. Горбатенка, аналіз ризиків влади має зосереджуватися на таких соціальних ситуаціях, як: зловживання владою (монополізація, насильство, корупція, тероризм); недостатність влади, коли влада не реалізує належним чином своїх можливостей (неприйняття рішень, відкладання ухвалення рішень, непослідовність діяльності); дефіцит влади (втрата функціональності, неефективність, розпад влади) та інфляція влади [1, с. 60].

Поряд з цим до ризиків влади відносять і втрату репутації – це наявний або потенційний ризик, який виникає через несприятливе сприйняття іміджу державної установи громадськістю. Цей тип ризику може вплинути на рівень довіри населення до влади. Основними причинами ризику репутації є недотримання органом влади законодавства, недоліки в організації системи внутрішнього контролю, недоліки кадрової політики, виникнення конфлікту інтересів із заінтересованими особами, недотримання суб'єктами влади принципів політичної етики.

У сучасній Україні ризики влади обтяжуються ризиками модернізації [5, с. 156–170], а також соціально-політичною нестабільністю та загрозою відтворення і модифікації тоталітаризму, які мають, в тому числі, і ментальну природу.

Так, до основних ризиків модернізації можна віднести: протистояння елементів традиції і сучасності; переважання культурно-історичних і соціально-політичних чинників над економічними; домінування персоніфікації у діяльності влади і політичних еліт; деструктивні дії, пов'язані з конкуренцією політичних партій, утвердження мультипартійної системи; надмірна централізація або неконтрольований характер відцентрових тенденцій. На думку В. П. Горбатенка, конфліктно-кризовий потенціал модернізації обумовлений такими подієвими рядами: «провали модернізації» (архаїзація, анархізація, криміналізація суспільства); «пастки модернізації» (популізм, технократизм, націоналізм та ін.); «часткова модернізація» (паралельне співіснування традиційності й раціональності, як протилежних способів одночасної поведінки людини й орієнтації суспільства); «форсована модернізація» (безпідставне, штучне прискорення реформаторських процесів без урахування готовності до цього суспільства та наявності вольових можливостей політико-владного забезпечення руху вперед) [1, с. 64–65].

Не менш катастрофічну загрозу взаєминам влади і пересічних громадян несе соціально-політична нестабільність, яка, в ментальному плані, пов'язана з кризою ідентичності. Як відзначає Л. Нагорна, криза ідентичності – «це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук варіантів, безкінечне “перетягування каната”

у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні. Це нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довілля. Це гостро різні версії “віртуального минулого” і, як наслідок, девальвація понять “патріотизм”, “національна гордість”. Це дезорієнтована молодь, яка не бачить гідних прикладів для наслідування і шукає розради в сумнівних заняттях і схильності до “ерзац-культури”. Це загальне падіння моралі, коли не соромно красти й зраджувати» [4, с. 48–49].

Подальше поглиблення кризи ідентичності, переведення її в ментальну площину може актуалізувати потребу повернення до тоталітаризму, яка в сучасних умовах репрезентується прагненням обмеження темпів переходу до капіталізму і збереження соціальних гарантій. Загроза тоталітаризму може стимулювати такі небезпечні тенденції розвитку України, як поглиблення соціального розшарування й нерівності й, відповідно, посилення вірогідності соціально-класових конфліктів; сповзання у прірву цивілізаційного розколу, що посилює вірогідність міжконфесійних, міжетнічних і міжкультурних конфліктів; втрата освітнього і науково-технічного потенціалу, репутації й авторитету на міжнародній арені [1, с. 61].

Варто пам’ятати, що тоталітаризм став відповіддю на зростаючу комплексність суспільного життя і тієї зростаючої кількості ризиків, до якої вона призводить. Як справедливо відзначає С. В. Кононенко, «політична діяльність, – оскільки вона стосується всього суспільства і спрямовується до втілення базових політичних цінностей безпеки, добробуту, справедливості в інтересах всіх, а не окремих суспільних груп, – постійно породжує ілюзію можливості тотального політичного контролю, ілюзію можливості усунення будь-яких соціальних ризиків» [3, с. 50–51]. Тобто прагнення до повернення тоталітаризму на ментальному рівні є не що інше, як втеча від зростаючої комплексності і, відповідно, зростаючої ризикованості суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбатенко В. П. Політичні ризики: від теорії до практики / В. П. Горбатенко // Сусп.-політ. процеси. – 2016. – Вип. 2. – С. 55–69.
2. Ковалевський В. О. Політичні ризики функціонування архетипів інформаційних інтеракцій / В. О. Ковалевський // Наук. зап. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 42. – С. 67–78.
3. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // Наук. зап. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 42. – С. 48–57.
4. Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики / Л. Нагорна // Політ. менеджмент. – 2007. – № 2 (23). – С. 47–54.

5. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
6. Устьянцев В. Б. Риски в пространстве власти: концепты и проекты / В. Б. Устьянцев // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 7. Философия. – 2011. – № 2 (14). – С. 106–112.
7. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1, № 1. – С. 41–54.

О. М. Кузь, доктор філософських наук, професор,
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ

Європа як соціокультурний феномен була створена, не в останню чергу, наполегливим бажанням, прагненням «ублюдків Вольтера» [1] до сакралізації розуму і раціоналізації соціальних відносин. Залишаючи читача наодинці з контекстуальною герменевтикою цієї тези, зазначимо, що завдяки «революції гідності» поняття ідентичності та толерантності стали найуживанішими (до того ж із безліччю конотацій – від брутальної огиди «Правого сектору» щодо гей-парадів до метафізичної насолоди від зіткнення з «Іншим» прибічників ЛГБТ ідеології) не тільки серед політологів, але і серед філософів, культурологів, не говорячи вже про надлишкове їх використання в публіцистиці та журналістиці.

Евристичним для опису постсучасної культури є слово «ніби»: усе «ніби» відбувається, ми є «ніби» тими-то й тими-то, «ніби» залучені до «ніби» стосунків. І дуже симптоматично, що саме «ніби» є наразі найпоширенішим словом-паразитом, красномовним проривом підсвідомого осягнення постсучасного стану. Причому це універсальний термін, розповсюджений в різних мовах. У постсучасності «бути» поступилося місцем «видаватися», поверхня замінила глибину. Люди перетворилися на *картинки*, існування замінило сутність і саме поступилося *ілюзії*. Постмодернізаційні процеси посилюються віртуалізацією культури. Звільнення людини від соціального примусу, помножене на позбавлення фізичної тілесності, довершило перетворення індивіда на зображення. У віртуальності зникає людське фізіологічне (біологічне) тіло та з'являється тіло віртуальне, яке людина наділяє довільними ознаками, нівелюючи природну передзаданість статі, раси, національності, зовнішності тощо.

Функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі, індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки. З'являється *homo virtualis* – Людина Віртуальна [2], яка є наслідком *відчуження людини від власної тілесності*. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову *топологію розколу*: межа прокладається вже не між індивідом і зовнішнім світом, а *всередині* особистості. Неподільне, але й незлиянне співіснування двох іпостасей – фізичної та духовної – в людській особі опиняється під питанням, що сприяє шизоїзації особистості. Темпоральна шизофренія (нездатність синхронізувати «реальний» і віртуальний час) може обернутися шизофренією клінічною – неспроможністю психіки сформувати й утримувати цілісний образ власного «Я».

Перетин вищезазначених тенденцій проблематизується як віртуалізація повсякденності, коли «реальне» повсякденне життя поза електронними пристроями вибудовується на кшталт віртуального, «ніби» немає жодних прив'язок до «натури». Хоча типологізація є наріжним соціальним прийомом, втім, суттєва ознака постсоціальності полягає в проліферації ролей – нескінченному множенні множинності соціальних репертуарів. Нині жмут соціальних ролей не складає індивіда, це мозаїка, за якою не проглядається цілісний образ, картинка, за якою не приховується сутність. Актори без амплуа, ролі без сюжету, іронія без авторитету традиції – доба яскравих вражень, що відкидає сутність. Деонтологізація світу призвела до *деантропологізації суспільства*, драматургія відкидає людину як сутнісну істоту, залишаючи тільки персонажі й образи. Зазначена деантропологізація проблематизується за допомогою концептів «ідентичності», «політики ідентичностей», «множинної ідентичності» [3, с. 289–292].

Зігмунт Бауман, аналізуючи властивості модерного і постмодерного суспільств, відзначає, що проблема ідентичності в епоху модерну полягала в тому, як побудувати ідентичність і зберегти її цілісність, а проблема ідентичності в епоху постмодерну – в тому, як уникнути фіксації і зберегти свободу вибору [4].

Сьогодні людина все більше відчуває потребу ідентифікації свого я, розпізнання своєї місії, знаходження засобів етнічної адаптації у глобалізованому співтоваристві. Прагнення зрозуміти і знайти себе є, за образним висловом німецько-американського філософа та історика Ганни Арендт, «тоталітарною спокусою» [5]. Людина в умовах культурної глобалізації усвідомлює і переживає приналежність одночасно до безлічі різних культурних спільнот: етносу, нації, регіону, цивілізації тощо. При цьому етнічне і національне підґрунтя в структурі культурної ідентичності особистості не нівелюється, але втрачає домінуюче положення і приймає «факультативний» характер.

Наприкінці 1960-х рр. наука стала не лише гостро усвідомлювати, що «людини взагалі» не існує, що вона контекстуально визначена своєю історією, релігією та мовою, статтю та сексуальною орієнтацією, культурою і суспільством, часом, у якому живе, і т. ін. Ідентичність стала розсипатися на безліч частковостей, і поняття «людини взагалі» виявилось сумнівним. А це означало, що зникло чи, в усякому разі, вкрай проблематизувалось поняття про нормальну ідентичність. Множинна ідентичність з психіатричного діагнозу (майже шизофренії) перетворилася на модний трансдисциплінарний бренд, що, втім, не заважає їй залишатися діагнозом – хворобою пізньої і остаточно вичерпаної модерності і переходу до чогось іншого. Західна людина відчула себе раптом доктором Джеклом і містером Хайдом, що звільнилися від провини і необхідності зрощення і примирення своїх «я», і взялась теоретизувати на цю благодатну тему.

Ідентичність, на відміну від простого ототожнення або навіть розпредметнення якихось культурних артефактів, неодмінно виходить на цілісну визначеність особистості і зачіпає (висловлює) її глибинні підстави, смислоттєві орієнтири і буттєві «першопринципи». У науковому сенсі концепція множинної ідентичності, сприйнята без колишніх негативних конотацій, стала результатом найпотужнішого впливу постмодернізму як послідовної деконструкції модерності та її міфів зсередини. Якщо говорити про «соціальну ідентифікацію», вплив всюдисущого постмодерністського вірусу ревізії модерності виявився в популярності конструктивістського підходу, біля витоків якого стояли Н. Лукман, П. Бергер, Е. Гоффман, які актуалізували ідентифікацію замість ідентичності як постійний інтерактивний процес. Найважливіший вплив на розгортання концепцій складної та множинної ідентифікації справила багатогранна і багаторівнева критика декартової логіки об'єкт-суб'єктності, відхід від есенціалізму в бік конструктивістських трактувань «я». За словами Іллі Ільїна, в підсумку сама особистість перетворилася на літературну умовність [6, с. 99–100]. Свідомість стала сприйматися як текст, структурований за законами мови і організований як художнє оповідання з усіма наслідками канонів літературної умовності. Але що є наслідком цього припущення? Те, що, як будь-який художній текст, явлена у свідомості, слові і поведінці «олітературена» ідентичність тоді не може претендувати на істину, на те, що вона в принципі здатна адекватно відобразити реальність індивідуальної свідомості.

З амбівалентністю традиції і літературністю в проблемі ідентичності тісно пов'язана історична пам'ять. Дехто вважає, що ідентичності без історії, історичної пам'яті взагалі не буває. Однак роль історії тут неоднозначна. Конструювання сучасної ідентичності за допомогою звернення до історії, відродження минулого, старого доброго часу до успіху не приводить, більше

того, воно контрпродуктивне в принципі. Зрозуміло, історія містить чимало героїчного, захоплюючого і повчального – того, що бажано знати і з чим би непогано «асоціюватися». Але ще більше в ній примордіальної ворожнечі, агресії, захоплення, крові та бруду. На жаль, історія людства до країв наповнена конфронтаційним духом, безжальним винищенням один одного, постійними війнами, що несуть з собою не тільки радість перемоги, а й гіркоту поразки – кровоточиві рани, фантомні болі. Ними досі живляться взаємні підозри, заобони, образи.

Постмодерна ідентичність – гранично розкута і короткотермінова – доходить до повної свободи примірювання і зміни ідентичнісних масок. Ідентичність виявляється проектом, що свідомо вибудовується і здійснюється, виконується (performed) [7]. Це творча реалізація певної сучасної необхідності або послідовності життя. За влучним спостереженням З. Баумана, «проблема, що мучить людей... складається не стільки в тому, як віднайти обрану ідентичність і змусити оточуючих визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність або позбудеться її спокусливих рис. Головною і найбільш нервуючою проблемою є не те, як знайти своє місце в жорстких рамках класу або страти і, віднайшовши його, зберегти і уникнути вигнання; людину дратує підозра, що кордони, які він так важко подолав, незабаром зруйнуються або зникнуть» [8, с. 185–186]. Вибір, вільний вибір перетворює ідентифікацію з реактивно-біхевіоральної, або «очікуваної», поведінки в особистісно забарвлений вчинок, що індивідуально відбувся.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сол Дж. Ублюдки Вольтера. Диктатура розуму на Западі / Джон Ролстон Сол ; пер. с англ. А. Н. Сайдашева. – М. : АСТ : Астрель, 2007. – 896 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? / Ульрих Бек ; пер. с нем. А. Григорьевой, В. Седельника ; общ. ред. и послесл. А. Филлипова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Бауман З. От паломника к туристу / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. О. А. Оберемко // Социолог. журн. – 1995. – №2. – С. 133–154.
5. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой и др. ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
6. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / Илья Петрович Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 256 с.

7. Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии / Славой Жижек ; пер. с англ. С Щукиной. – М. : Издат. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 528 с.
8. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

Г. М. Куц, доктор політичних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

АРХЕТИП СЕРЦЯ В ПОЛІТИКО-МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У політологічному дискурсі виділяють різні характеристики, притаманні українському менталітету [3; 8]. Для українців здавна була характерною така риса, як волелюбність, оскільки прагнення до свободи закладене в ментальності українського народу із сивої давнини [2, с. 18–19]. Також до ключових політико-ментальних характеристик можна віднести такі риси, як певне неприйняття влади, індивідуалізм, волелюбність, заповзятливість, недовіру до держави [4], неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності, демократизм тощо.

Значну роль для української ментальності відіграють чуттєвість, емоційність, сердечність, що, на думку багатьох дослідників, обумовлюється тісним зв'язком з природою, спогляданням її краси. Це обумовлює більш детальний розгляд архетипу «серця», зокрема, виявлення його ролі у формуванні політико-ментальних рис українського народу. Насамперед звернемося до уточнення поняття «архетип», зважаючи на певну концептуальну розмитість між поняттями архетипу та стереотипу у політико-прикладному дискурсі [1, с. 56]. Архетипи більш глибинні, вони пов'язуються з колективним несвідомим, формують ядро ідентичності, їх доволі важко змінювати (втім, їх небажано змінювати). Стереотипи більш поверхневі, вони сприймаються на емоційно-рівні, їх можна певним чином формувати та змінювати.

Зважаючи на певне домінантне положення архетипу серця в українському політико-ментальному полі, можна стверджувати, що Україна – осердя світу. Про це свідчить значна кількість цивілізаційних підказок, які сконцентровані в українському політико-культурному просторі: у філософському дискурсі (сердечно-філософські інтенції); у політичному дискурсі (сердечно-геополітичні інтенції); в освітньому дискурсі (сердечно-освітні інтенції); у релігійному дискурсі (сердечно-сакральні інтенції); в українському фоль-

клорі (сердечно-фольклорні інтенції); у святкуваннях (сердечно-Валентинівські інтенції) та ін.

Сердечно-філософські інтенції філософського дискурсу. Наш славетний Г. Сковорода відомий на весь світ завдяки створеній ним філософській теорії, яка має назву «кордоцентризм» (від лат. *cordis* – серце) або «філософія серця». Характерними ознаками українського кордоцентризму є укоріненість людини за допомогою серця в істинному бутті, цілісність людської реальності, перевага духовного досвіду над теоретичною логікою, пріоритет образного мислення, переважання чуттєвості [6, с. 112–114]. Цікаво, що саме в той час, коли Г. Сковорода створив концепцію кордоцентризму, у європейській філософії спостерігалася протилежна тенденція: перевага надавалася теоріям, які «оспівували» раціоналізм як базову установку людського існування.

Сердечно-геополітичні інтенції політичного дискурсу. Мова йде про концепцію Хартленду (від англ. *Heartland* – «серцевинна земля»), окремі ідеї якої до сих пір є основою багатьох зовнішньополітичних стратегій. Засновником теорії Хартленду в геополітиці був Х. Маккіндер, який обґрунтовував залежність геополітичної ситуації від фізико-географічних умов певної країни. У своїй праці «Демократичні ідеали і реальність» (1919) Х. Маккіндер здійснив концептуалізацію поняття Хартленду як своєрідної географічної вісі історії. Терміном «Хартленд» позначався особливий Євразійський регіон. Слід зазначити, що поняття Хартленду є штучно створеним конструктом для геополітичної концептуалізації політичних реалій. Саме тому кордони Хартленду не були чітко окреслені. Згодом, доопрацьовуючи власну концепцію, Х. Маккіндер зазначав, що «Хартленд – це північна і внутрішня частина Євро-Азії. Він простирається на південь від арктичного побережжя до серединних пустель, і широкий перешийок між Балтійським і Чорним морями утворює його західні межі» [5, с. 58].

Отже, у сучасному геополітичному дискурсі існують різні версії місця Хартленду на карті світу. Разом з тим територію України переважно відносять до «серця» землі. В окремих геополітичних концепціях лінія зіткнення Хартленду і Римленду проходить по українській території. Це пояснює надмірну увагу з боку всіх вагомих геополітичних гравців до України.

Слід розуміти, що битва за Хартленд вічна, чим пояснюється велика кількість війн, спрямованих на завоювання української території. Завойовників було багато, вони були різні (монголи, росіяни, шведи тощо). Чому так відбувається? Звернемось до Х. Маккіндера, який сформулював відому максиму: 1) хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом; 2) хто контролює Хартленд, той керує Світовим островом (тобто Євразією і Африкою); 3) хто контролює Світовий острів, той керує світом. Означені

принципи були закладені у Версальському договорі, згідно з яким формувалася захисна смуга з держав-буферів, що була покликана не допустити об'єднання Німеччини та Росії у надмогутню імперію. Отже, враховуючи географічне положення українських територій, чи не пора вже Україні почати контролювати Хартленд та заставити весь світ битися в унісон з українським «серцем»?..

Цікавою була позиція Х. Маккіндера щодо України. У січні 1920 р. він звернувся з меморандумом до прем'єр-міністра Великобританії Ллойда Джорджа, в якому «постулював побудову політичного блоку на території так званого Міжмор'я, куди входять Польща, Україна, Білорусь» [9]. Таким чином, концепція Хартленду тісно корелювала з ідеями концепції Балто-Чорноморського союзу, яка сьогодні – в умовах «гібридної» російсько-української війни – набула значної актуальності.

Сердечно-освітні інтенції освітнього дискурсу. Відомий український педагог В. О. Сухомлинський означував процес виховання дітей у молодшій віці (6–10 років) дефініцією «школа сердечності», наголошуючи на важливості прищеплення сердечної чуйності до людей, довілля [7, с. 160]. Творення краси та творення добра, співчуття та співпереживання щодо інших, людяність, моральність, гідність мають стати результатом виховання дітей у контексті концепції «школи сердечності».

Сердечно-сакральні інтенції релігійного дискурсу. Насамперед звернемося до релігійного мистецтва. Символ серця є одним із ключових елементів греко-католицьких українських ікон, оскільки він вписаний у зображеннях на іконах (Богоматері чи Ісуса). Слід також зазначити, що поняття серця наповнене потужним сакральним змістом і на біблійному, і на символічному рівнях.

Сердечно-фольклорні інтенції українського фольклору. Сутність архетипу серця в українському політико-ментальному просторі також розкривається через фольклор (пісні, казки, приказки тощо). У багатьох українських народних піснях метафора серця є однією з центральних. Наприклад: «Серце-чумаче, голубче, чом ти не робиш, як лучче?»; «Та кам'яне серце в тебе, соколе!»; «Вийди до мене, моє серденько» та ін.

Сердечно-Валентинівські інтенції сучасних святкувань. Святкування «сердечного» свята Дня Святого Валентина 14 лютого, яке, мабуть, найпопулярніше у сучасній молоді, насправді має безпосереднє відношення до України. Адже саме в Україні знаходяться мощі Святого Валентина у церкві Різдва Пресвятої Богородиці (м. Самбір на Львівщині). Ці мощі були передані в цей український храм у 1759 р., причому автентичність реліквії підтверджується документом Папи Римського.

Отже, архетип серця – ключовий для політико-ментального простору України. Здійснено розгляд архетипу серця в політико-ментальному полі української культури у різних взаємодоповнюючих контекстах: у філософському дискурсі («філософія серця» або кордоцентризм Г. Сковороди); у політичному дискурсі (геополітична концепція Хартленду Х. Маккіндера); в освітньому дискурсі («школа сердечності» В. Сухомлинського); у релігійному дискурсі (символ серця є одним із ключових елементів греко-католицьких українських ікон); в українському фольклорі; у святкуванні та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куц Г. М. Стереотипізація та міфологізація у виборчому процесі / Г. М. Куц // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки : зб. наук. пр. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ФОП Петров В. В., 2013. – Вип. 2 (4). – С. 54–67.
2. Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Г. М. Куц ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 36 с.
3. Куц Ю. О. Національна свідомість і самосвідомість у етнополітиці й державотворенні / Ю. О. Куц // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х. : УАДУ ХФ, 2000. – №2 (7). – С. 45–52.
4. Куц Ю. О. Природа та сутність державного управління [Електронний ресурс] / Ю. О. Куц // Теорія та практика державного управління та місцевого самоврядування : електр. зб. наук. пр. Херсон. НТУ. – 2013. – №12. – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/Kuc_s.pdf.
5. Маккіндер Х. Круглая земля и обретение мира : пер. с англ. / Хэлфорд Маккіндер // Космополис. – Зима 2006–2007. – №2 (16). – С. 56–69.
6. Социальная философия / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев ; Харьков : Издат. центр «Единорог», 2002. – 736 с.
7. Трифонова О. С. «Школа сердечності» у педагогічній концепції В. О. Сухомлинського / О. С. Трифонова // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Пед. науки. – 2014. – Вип. 1.46. – С. 155–160.
8. Чигринов В. І. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн / В. І. Чигринов, І. О. Поліщук. – Х. : ХІБМ, 2001. – 197 с.
9. Eberhardt P. Концепція Heartlandu Halforda Mackindera [Електронний ресурс] / Piotr Eberhardt. – Режим доступу: http://rcin.org.pl/Content/1849/Wa51_12800_r2011-t83-z2_Przeg-Geogr-Eberhardt.pdf.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ

Етногенез українського народу сучасні дослідники простежують приблизно від IX–X ст. Тому й початок формування світоглядної, а також і конкретно-правової ментальності українського народу визначають у межах доби Київської Русі. Не вдаючись у детальний історико-філософський аналіз цього феномену, зазначимо, що з часів Київської Русі сформувалися й існують до сьогодні такі риси української ментальності, як індивідуалізм, несприйняття деспотизму, екзистенційність світоглядних орієнтацій, кордоцентризм. Проте це зовсім не означає, що в українській ментальності відсутні інші, відмінні й навіть альтернативні щодо названих моментів й аспектів риси, хоча вони й існують як «доповнювальні ланки» в «індивідуалістично-екзистенційно-кордоцентричному» контексті, утворюючи з останнім неповторну й неподільну діалогічно-гармонійну цілісність ментальності.

Українська правова ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але, разом з тим, оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом. Аналіз літератури [1–7] дає підстави констатувати, що це пов'язано з низкою обставин, які визначають специфічні риси правової ментальності, її особливості та зміст.

По-перше, правова ментальність українського суспільства традиційно відрізнялася й відрізняється недбалим і негативним ставленням до права. Ця особливість сьогодні набула дещо інших форм, ніж раніше, що зумовлено радикальною перебудовою всієї української дійсності. Але в онтологічному аспекті це не змінило сутності правової ментальності, що сьогодні виявляється у бурхливому «розквіті» юридичного нігілізму, який глибоко вкоренився у свідомості людей. Прояв нігілізму стосовно соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності [8; 9]. Багатовікова історія нашої держави – очевидне тому підтвердження. Юридичні цінності в українському суспільстві не сприймали й не сприймають як необхідні для існування й до сьогодні. Навпаки, повсякчасне порушення правових приписів, приховане, а часом і відкрите нерозуміння (а здебільшого – небажання зрозуміти) фундаментальних цінностей правової реальності – усе це і багато іншого є в сутності української правової ментальності проявом жорсткого юридичного нігілізму, який умовно можна назвати «право-аксіологічним». Цей вид правового нігілізму є реальною загрозою для духовної культури суспільства. Право-аксіологічний нігілізм українського етносу суттєво галь-

мує розвиток правової культури, права, правопорядку, законності, що на фоні загальної соціальної, духовної, моральної, культурної кризи суспільства й держави лише ускладнює ситуацію в країні. Сьогодні вже є сенс говорити про опрацювання механізмів протидії колективістським, антиіндивідуалістичним тенденціям, які призводять до правового нігілізму.

По-друге, українській правовій ментальності притаманний етатизм (державу розглядають переважно як вищий результат і мету суспільного розвитку), про що свідчить уся історія України. Надмірна орієнтація на державну владу є характерною рисою сучасної ментальності, яка висвітлює її в ненайкращому світлі порівняно із західною свідомістю й ментальністю. В західній цивілізації особистість більше розраховує на власні сили й можливості, державу ж розглядають як юридичного «арбітра», який чітко й пунктуально охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з приписами права. В українському суспільстві індивід не володіє тим почуттям позитивної правової відповідальності та обов'язку, який характерний для громадян західноєвропейської демократії, що значно ускладнює загальноукраїнський правовий прогрес. Аналізуючи особливості етатистської психології в українській правовій ментальності, важливо також відзначити специфіку взаємовідносин особистості і держави в Україні. Формально ці відносини мають рівноправний, справедливий, взаємовигідний характер, однак фактично наша історія свідчить, що особистість завжди була безправною у відносинах із державною владою.

По-третє, сучасна українська правова ментальність перебуває у кризовому стані, у процесі пошуку нових право-аксіологічних настанов. Життя примушує провести певну «ревізію» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам і запитам сучасної соціальної практики (наприклад, вільна форма шлюбу, працевлаштування без юридичного оформлення тощо). Усе це ще більше посилило традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність. Непрості соціально-правові реалії сьогодення відбиваються і на стані юридичного духу суспільства. Сьогодні вітчизняна ментальність характеризується песимістичним настроєм, схильністю до соціальної паніки, відчаю й аномії, невірою в майбутнє. У цих умовах зміст існування та функціонування державної влади «розмивається», низька ефективність діяльності державних органів, особливо правоохоронних, далеко не покращує загального емоційного самопочуття суспільства, провокує недовіру до влади.

По-четверте, аксіологічна характеристика ментальності включає в себе як загальнолюдські, загальноцивілізаційні, гуманітарні цінності, так і цінності етнічні, групові, родові тощо. Із усієї поліфонії ментальних цінностей можна виділити етногенетичні, синергетичні, базисні, які обумовлюють специфіку

етнічної ментальності й дозволяють зберегти власну ідентичність. Вони складають генетичний код ментальності, який обумовлює особливості мислення, чуття, поведінки представників різних націй, народностей, соціальних груп. Саме завдяки цим цінностям ментальність формує власний неповторний духовний світ, який, у свою чергу, дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність й аксіологічний зміст. Тут надзвичайно актуалізується психологія української правової ментальності, її стереотипи, реакції.

По-п'яте, специфіка української ментальності виявляється також у взаємодії з юридичною культурою суспільства, у характерному способі сприйняття правових цінностей. Розумово-психологічні структури вітчизняної правової ментальності, з одного боку, пов'язані з правовою культурою суспільства, а з другого – неадекватно сприймають його цінності. На підставі цього можна говорити про досить цікавий феномен. Ментальність української правової системи не може бути (онтологічний аспект) поза простором правової культури, забезпечує цілісність останньої (інтегративна функція), однак у цей же час правова ментальність дистанціюється від правової культури, від її загальнолюдських цінностей. І це цілком зрозуміло, оскільки вони не є традиційними для української ментальності. На жаль, практика життєдіяльності сучасної української держави не тільки не сприяє покращенню стану правової свідомості й ментальності, але ще й прискорює ментальну «ерозію».

По-шосте, на цьому фоні чітко виявляється наївне, нічим не виправдане, ідеалізоване сприйняття значення права в суспільному житті. Таке явище у науковій літературі отримало назву «правового ідеалізму». Така ситуація є надзвичайно оригінальним феноменом. З одного боку, українці загалом не відчують стосовно до права й закону особливих позитивних емоцій і почуттів, настроїв і хвилювань. З другого боку, у суспільстві все ж існує віра у необмежені регулятивні можливості права. Для правового ідеалізму характерне переконання, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково викличе якісне покращення життя людей. Однак гасло «більше законів хороших і потрібних» є досить спірним і проблематичним, оскільки нормальна робота закону можлива лише за умови стабільності у суспільстві.

І, нарешті, політичні аспекти проблеми української правової ментальності. Аналіз наукової літератури, досвід двадцятип'ятирічної життєдіяльності українського суспільства під гаслами незалежності й самостійності дозволяють констатувати надмірну заполітизованість правової ментальності українців, що обтяжує її невластивими якостями. Українське суспільство занадто захоплюється політичними інтригами, сплесками народного невдоволення, щоб звертати увагу на відповідність соціально-політичних явищ правовим вимогам. Сучасній українській ментальності властива не тільки

політична демагогія і популізм, але й еkleктичність уявлень, ідей, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність економічних, політичних, правових та інших поглядів.

Таким чином, аналіз основних особливостей української правової ментальності дає підстави констатувати, що вона є непростим феноменом, який має як позитивні, так і негативні якості й особливості. Його не можна розглядати лише в «білих» або лише в «чорних» тонах, оскільки ще не опрацьовано концепцію ідеальної моделі суспільної ментальності. Саме тому кожна ментальність, зокрема й українська, є по-своєму своєрідною і неповторною, у чому і полягає її основна цінність.

З поняттям ментальності (менталітету) тісно пов'язане поняття правосвідомості українського народу [10, с. 103–124]. Однак аналіз свідчить, що рівень правової культури й правосвідомості громадян України ще надзвичайно низький [11]. Багато в чому це можна пояснити елементарним незнанням Конституції і законів України, низьким рівнем правової освіченості взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий М. И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины / М. И. Белецкий, А. К. Толпыго // Полис. – 1998. – №4. – С. 74–90.
2. Дзьобань О. П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Серія: Теорія культури і філософія науки. – 2002. – №553. – С. 62–67.
3. Заздравнов А. П. Динаміка менталітету в культурі сучасної України / А. П. Заздравнов // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 18–26.
4. Иванова Т. В. Ментальность, культура, искусство / Т. В. Иванова // Обществ. науки и современность. – 2002. – №6. – С. 168–177.
5. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
6. Моїсеєва Н. І. Особливості і характер ментальності українців / Н. І. Моїсеєва // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Х. : ХВУ, 1999. – Вип. IV. – С. 127–132.
7. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
8. Дзьобань О. П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : зб. наук. пр. – Х. : ХАІ, 2006. – №3. – С. 34–40.
9. Требін М. П. Правовий нігілізм як українська реальність / М. П. Требін // Четверта наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил

імені Івана Кожедуба, 16–17 квітня 2008 року : матеріали конф. – Х. : ХУ ПС, 2008. – С. 249–250.

10. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
11. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ, 2009. – № 844. – С. 59–62.

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ «М'ЯКОЇ СИЛИ» ТА МЕНТАЛЬНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

В сучасних міжнародних відносинах спостерігається практично безперервне інформаційне протиборство, яке здебільшого реалізується «м'яко», тобто у діяльності, спрямованій на створення і просування позитивного іміджу країни, її політики, економіки, культурних надбань, цінностей та традицій, системи освіти тощо. Поняття «м'яка сила» вперше використав Дж. Най, визначивши її як здатність держави досягти бажаних результатів у міжнародних справах шляхом переконання і залучення до процесу, а не нав'язування та примусу [1, р. 26]. Як правило, «м'яка сила» ґрунтується на особистому прикладі держави, якій вдалося досягти високого рівня добробуту свого населення. Інші держави визнають переваги її системи цінностей, її досвід, політичну культуру, віддають належне її відкритості світу, ефективній зовнішній політиці тощо.

Основою «м'якої сили» є привабливий імідж і репутація країни на міжнародній арені. Якщо виходити з того, що державний імідж є набором позитивних та/або негативних стереотипів про країну, які сформувалися у масовій свідомості на основі інформації з мас-медіа, подорожей до цієї країни, якості її продукції тощо, він є поєднанням реального і бажаного. Отже, імідж є базою для формування репутації держави на міжнародній арені [2, с. 295–296]. Побудова іміджу спрямована на виокремлення держави поміж інших і підкреслення існуючих переваг за допомогою знакових, символічних характеристик, враховуючи соціальні стереотипи й задіюючи широкий спектр людських почуттів. Формування ж репутації – це мистецтво створення потрібних контекстів дійсності за допомогою логічних, схематичних комуніка-

цій. Втім, незважаючи на раціональну природу цих феноменів, вплив емоційно-психологічної складової механізму їх створення є значним. Мова йде про ментальність.

Україна завжди була буфером між Сходом та Заходом. Тому в нас поєдналися діаметрально протилежні ментальності: західна з її практицизмом та матеріалізмом і східна, що ґрунтується на філософсько-споглядальному світогляді. Тому цілком природно виникає питання: «Чи маємо ми, сучасні українці, національний центр тяжіння – власну духовну традицію?» Однозначної відповіді немає.

Вже практично 100 років існує термін «лікування ментальності»: сам народ і соціум обирає, що з характерних ментальних рис залишити, а що відсікти в процесі свого активного розвитку. На жаль, ментальність українського народу з давніх часів була позбавлена природного культурно-національного розвитку без усіляких пригнічень. А в такому випадку неминучою є загроза ментальної хвороби – «атрофії національної психіки» – послаблення у представників етносу почуття єдності. «Амбіційність та індивідуалізм, який притаманний українцям, в політиці призводить до того, що боротьба за владу набуває гострий, конфліктний, іноді – трагічний характер. Вона не зупиняється з перемогою одного з політичних утворень: йому завжди протистоять опозиційні сили... Влада для пересічного українця – насильство, якому можна підкоритися лише через страх, а не добровільно. Коли вона слабшає, нерідко настає анархія, оскільки після смерті “батька” (влади) “сини України” намагаються не допустити один одного на звільнене місце». Дана цитата не є витягом із публіцистичної статті останніх років, вона належить видатному досліднику української ментальності Григорію Ващенку і датується 20-ми роками минулого століття [3]. Як бачимо, з того часу майже нічого не змінилося.

Але при всьому тому в українців є чимало ментальних рис, які здатні створити гідний імідж держави та сформувати її відповідну репутацію на міжнародній арені. Українці, безумовно, є працьовитими та винахідливими, можуть знайти нестандартне рішення навіть у найскладніших ситуаціях. Але, на жаль, від предків нам ментально передалось відчуття поневоленого і пригнобленого народу, який завжди шукав порятунку в сподіваннях на появу героя-чудотворця, котрий миттєво перетворить життя на краще. Якщо додати до цього відсутність загальнонаціональної ідеї, то можна зрозуміти проблеми, з якими стикнулася Україна у використанні «м'якої сили» в міжнародних відносинах.

Україна – не єдина держава, яка протягом історії відчула на собі втрати генофонду, але, незважаючи на це, багато з них зараз є розвинутими та заможними країнами. Так відбувається тому, що у державотворчих націй є

національні ідеї, які проросли глибоко в їх ментальність. При цьому навіть якщо зрізати верхівку – кращих представників нації, залишиться ментальна основа. Так, у Франції така ідея – невіддільність свободи особистості та свободи нації, у Німеччині – посилення та збереження економічної величі, в Росії – об'єднання слов'янських земель. А в чому національна ідея України? З великою прикрістю сьогодні ми можемо констатувати, що вона в нас відсутня попри всі політичні та політологічні дискусії навколо неї. Ніхто не буде поважати країну, яка забула своє минуле, не розуміє сучасне і не бачить майбутнього. І політики, які беруть на себе тягар державних лідерів, мають дати українцям приклад єднання та поваги до історії, а не спекулювати на історичних конфліктах. Саме тоді світовідчуття країни-провінції зміниться на відчуття країни-центру, держави з особливими геополітичними місією та потенціалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nye J. S. The Powers to Lead / J. S. Nye. – N. Y. : Oxford University Press, 2008. – 240 p.
2. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Т. 1 (Третє видання). – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – 191 с.

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ»

Останнім часом все частіше категорію «правова ментальність» розглядають як домінуючу політики, а політичну ментальність – як важливий фактор розвитку права. Актуалізуються дослідження різних сторін складного і різноманітного ментального чинника розвитку сучасної Української держави і громадянського суспільства. Тому на часі є теоретична проблема визначення синтезованого поняття «політико-правова ментальність».

Спочатку розглянемо інтерпретації самого поняття «ментальність». Важливо підкреслити, що поняття «ментальність» (від лат. *mens, mentis* – «розум, інтелект», «склад мислення») не має точного перекладу на українську мову. До опису ментальності можна підійти з позиції філософії, соціології, політо-

логії і психології. Авторські концепції у кожному напрямі гуманітарних наук пропонують свій опис цього поняття. У психологічному аспекті це поняття трактується як соціальне мислення (К. А. Абульханова-Славська), система норм поведінки (І. Дубов), колективні та соціальні уявлення (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль), ціннісні орієнтації та соціальні установки (Д. В. Оборіна), мотиви і переваги (В. А. Сонін). Можна погодитися з тим, що ментальність перетинається з колективним несвідомим, але не вичерпується ним, менталітет означає щось спільне, що лежить в основі свідомого і несвідомого, логічного і емоційного, тобто глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуття і емоцій. Ментальність, як зазначається багатьма вченими (А. Гуревич, Ю. Митків, М. Шевяков), є за своєю суттю не індивідуальною, а груповою характеристикою і відображає специфіку ставлення до світу тих чи інших груп.

Сучасні підходи до визначення поняття «ментальність» мають такі загальні положення: 1) ментальність – групова характеристика розумової діяльності певної групи людей; 2) поняття «ментальність» застосовується до певної етнічної спільності, закріплюється досвідом поколінь; 3) ментальність – перманентна частина соціальної інформації; 4) ментальність – ірраціональна категорія і включає в себе свідомі та несвідомі установки людей. Відповідно до викладеного можна припустити, що ментальні установки включають в себе емоційну і раціональну сферу, співвідношення між якими залежить від соціально-психологічних особливостей людей, що проживають у даному соціокультурному середовищі.

У контексті західної науки до поняття «ментальність» найбільш близькими є поняття, що належать до сфери раціонального, наприклад «мислення» та «розум». Раціоналізм, який домінує у західній культурі, впливає і на наукові дослідження, особливо в гуманітарних науках, відповідно, цілком закономірно, що в контексті західної науки ментальність співвідноситься насамперед з раціональним началом. Цікавим є той факт, що в Україні поняття «ментальність» і «менталітет» тлумачиться ближче до емоційної сфери, їх співвідносять з такими поняттями, як «світovidчуття», «образ», «погляд», «відчуття».

Сутність і структура політичної ментальності характеризується складністю і багатозначністю. На її формування впливають три групи факторів: 1) макрофактори: природні фактори (природне середовище проживання людини, расово-етнічна приналежність індивіда), економічні, політико-правові, соціально-культурні (сукупність елементів культурного досвіду індивіда або спільності – форми соціальної взаємодії, типи життєдіяльності, світоглядні моделі, системи релігійно-філософських уявлень тощо); 2) мікрофактори: родина, найближче оточення, навчальні заклади; 3) особистісні чинники:

емоційно-психологічні (несвідомі), що не піддаються осмисленню (неявні установки свідомості, автоматизми і навички свідомості тощо), раціональні (свідомі), що виражають досвід наукового осмислення дійсності.

Таким чином, на формування загальної ментальності індивіда впливають різноманітні фактори. На підставі зазначених ознак і характерних рис можна сформулювати коротку дефініцію поняття «правова ментальність». Правовою ментальністю є історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності. Правова ментальність гармонійно інтегрована в юридичну субсистему політичної системи суспільства, яку образно можна уявити у вигляді великої сфери, в яку входить ряд інших, менших за обсягом сфер. У середині знаходиться найменша сфера – правова ментальність, підрівнями якої є неусвідомлене (несвідоме, інтуїтивне, ірраціональне) та усвідомлене (свідоме, раціональне), яке формується у правовій системі. До політико-правової ментальності долучаються політично значимі аспекти правового мислення та розуміння, які знаходять вираз у політичній діяльності.

У найбільш загальній інтерпретації політико-правову ментальність слід розуміти як сукупність усіх факторів соціально-психологічного порядку, що діють у соціальній сфері і які зумовлюють виникнення явищ політичного і правового характеру. У більш конкретній інтерпретації політико-правовими агентами та факторами можуть бути явища духовного, інтелектуального, ідеологічного, національного, державного менталітету.

*М. П. Требін, доктор філософських наук, професор,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Правова ментальність європейців

Ментальність – поняття, яке важко зрозуміти. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Деякі вчені взагалі не вважають менталітет категоріальним поняттям (Р. Дарнтон) [1, р. 253–296], а медієвіст Ф. Граус підкреслював, що це лише абстракція, поняття, яке придумали історики, а не явище, відкрите ними в історичній дійсності [2, с. 79]. Ментальність – це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд; це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак вона включає й загальноприйняті правила та звичаї, і традиції, і мову, і світогляд. Для виявлення тих чи інших національних психологічних рис і поведінкових стереотипів

чітко розробленої наукової методології не існує [3]. Немає й стислого, зрозумілого визначення поняття «ментальність» – у чотиритомному Словнику російської мови навіть слова такого немає. У Великому енциклопедичному словнику менталітет тлумачиться як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику Ожегова ментальність окреслено як світосприйняття і «розумонастрій». У Сучасному словнику іншомовних слів це явище визначається як «склад розуму; світовідчуття, світосприйняття; психологія» [4, с. 371]. Тлумачний словник української мови визначає менталітет як «сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці» [5, с. 518]. У цілому, що таке ментальність, начебто зрозуміло. Це, як стверджує О. Стражний, «певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку» [6, с. 4].

За вивчення цієї нині модної теми взялися давно. Першим термін «менталітет» вживає видатний американський мислитель Ральф Волдо Емерсон у книзі «Риси англійського характеру» (1856). Філософ розкрив зміст поняття менталітету під час вивчення основного метафізичного значення душі як першоджерела цінностей та істин. На його думку, «природа повинна просвітити й піднести людину, зарядивши її етичною й естетичною духовністю... людина має сконцентрувати свої зусилля на читанні, розшифруванні й переживанні Божественного тайнопису природи» [7, р. 110]. У результаті поняття «менталітет» почали використовувати представники соціології та інших напрямів філософії, зокрема неокантіанства, феноменології, психоаналізу. Уперше ідея колективної ментальності зустрічається в книзі Алексіса-Анрі-Шарля Клереля де Токвіля «Демократія в Америці» (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички та омани, притаманні американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер. Поняття ментальності жваво обговорювали європейські мислителі ХХ ст. (М. Аглон, М. Блок, Ж. Ле Гофф, Ж. Лефевр, Л. Февр та ін.) [8]. Наприклад, історики групи «Анналів» розглядали менталітет як заряд духовного досвіду, що вершить історію. Люсьєн Февр вводить поняття «ментальний інструментарій». Для нього це «сукупність категорій сприйняття, концептуалізації, висловлення і дії, які структурують досвід – як індивідуальний, так і колективний». «Це явно емпірична, відкрита дефініція, але вона набагато ширше того, що сьогодні ми назвали б системою уявлень,

оскільки включає мову, афекти і навіть техніку. Сходячи від вивчення проявів культури до вивчення умов, що роблять ці прояви можливими, ми набуваємо здатність зрозуміти її єдність («структуру», – зазначає Февр у своїй книзі про Рабле в 1942 р.) і її особливості» [9, с. 53]. Жак Ле Гофф підкреслював, що поняття ментальності не позбавлене двозначності і розпливчастості. Але в цьому навіть вбачається його багатство і багатозначність. Ле Гофф запропонував таке визначення цього терміна: «Ментальність будь-якого історичного індивіда, яким би значущим він не був, є щось спільне, що цей індивід поділяє з іншими людьми свого часу» [10, р. 77]. Оскільки ментальність належить сфері «неявного, імпліцитного», «дифузного і розмитого» [11, с. 30], то її розкриття ускладнено.

Особливий внесок у розвиток уявлень про людську психіку зробив З. Фрейд. Він переконливо довів, що з двох сфер, вочевидь спільних і для ментальності – свідомої і підсвідомої, визначальною є підсвідома. Одні люди суворо додержуються своїх життєвих принципів, власної системи координат, але далеко не завжди можуть об'єктивно оцінити як себе, так і свою поведінку. Інші взагалі ні над чим таким не замислюються, поведуться інтуїтивно, керуються хтозна-чим і тому роблять багато кроків у «нікуди». Але ж можна рухатися не наосліп, усвідомлено, ввімкнути, так би мовити, ліхтарик. За Фрейдом, аби усвідомити якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, тобто втілити в словесну оболонку. Отож, ми й втілюватимемо в словесну оболонку щось малоусвідомлене – правовий європейський менталітет – і він, сподіваюся, стане для нас більш зрозумілим [12; 13].

Менталітет – це надбання кожної окремої людини. Коли він спільний для якоїсь групи, сформований професією, манерою життя або етносом, ми говоримо про менталітет юриста, торговця, поліцейського, уболівальника, француза, українця тощо. Цією групою може бути родина, покоління, мешканці цілого континенту або все населення планети. Менталітет може бути чоловічим або жіночим. Поняття групового менталітету (колективного підсвідомого) одержало визнання завдяки працям швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. За Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя людини, але для виникнення колективного підсвідомого одного життя замало. Колективне підсвідоме – це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів, що вириваються з глибини психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються з покоління в покоління. Юнг невтомно підкреслював стихійність, спонтанність архетипів, які виявляються незалежно від волі або свідомості, вистрибують де хочуть і коли хочуть. Юнг наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом до такої міри, що й уявити собі не може. Архетипів нескінченна безліч, вони виявляються завжди й скрізь. Але, вочевидь, вони розпізнаються в періоди криз – повною мірою,

як русла висохлих річок, наповнюються вируючим повноводним потоком під час війн, лихоліть, перебудов та революцій.

У цілому, підсумовуючи міркування про складність визначення концепту «ментальності», «менталітету», зазначимо, що в сучасній науковій літературі сформувалися три підходи до визначення поняття «менталітет». У першому менталітет розглядається як сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей. Другий підхід акцентує увагу, навпаки, на його колективно несвідомих компонентах. У межах третього підкреслюється, що менталітет – це сфера як свідомого, так і несвідомого. Свідомі елементи менталітету нерозривно пов'язані зі сферою несвідомого, яке може розглядатися виключно як колективне [14, с. 16]. У цілому можна погодитися з Петером Дінцельбахером з тим, що «ментальність – це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях» [15, с. 21].

Європа – поняття неоднорідне. Проте розділена на католиків і протестантів, мешканців Півдня і Півночі, аристократів і звичайних громадян, вона все-таки зберегла своє обличчя – між її жителями є певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, яке відбилосся у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх європейських країнах судді реально незалежні і керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарамми, а чітко визначеними законодавчими актами, де однозначно вказано, за яке порушення яке має бути покарання.

Базисні канони європейського права, по суті класичного римського, поза західним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного правового європейського менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає неминучий протест. За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах, Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей. Усе це досягнуто завдяки тому, що найхарактернішою рисою європейської ментальності є панування права (це поняття ще у 1885 р. увів у науковий обіг А. В. Дайсі). Сутність даного принципу, як зазначає Томас Генрі Бінгем, полягає у такому: «Усі особи і влада у державі, публічні або приватні, повинні підкорятися законам і діяти на основі цих законів, публічно прийнятих і таких, що публічно застосовуються у судах» [16, р. 69]. Він також обґрунтовує вісім правил, що розкривають сенс цього принципу: по-перше, право має бути доступним, по можливості зрозумілим, чітким і передбачуваним; по-друге, питання юридичного права і відповідальності звичайно повинні вирішувати-

ся завдяки праву, а не шляхом використання повноважень; чим ширше і абстрактніше викладено у тексті повноваження посадової особи чи судді, тим більший обсяг суб'єктивності і свавілля – антитези панування права. Тому дане правило вимагає того, аби повноваження було окреслене чіткими рамками, а його використання було розумно обґрунтоване; по-третє, закони країни повинні бути обов'язковими для кожного громадянина; по-четверте, право має забезпечувати адекватний захист фундаментальних прав людини; по-п'яте, для розв'язання цивільних суперечок, які самі сторони не здатні вирішити, повинні існувати термінові засоби без надлишкової ціни. Це правило підпорядковується принципу: кожний підкоряється праву і знаходиться під його захистом, для того, аби у будь-який час звернутися до суду та визначити свої права і обов'язки. Найголовніше у цьому правилі – забезпечення фундаментального права будь-коли звертатися до суду; по-шосте, міністри і держслужбовці всіх рівнів повинні використовувати покладені на них повноваження розумно, чесно, виключно для тих цілей, для яких вони призначені, і без зловживань; по-сьоме, процедури з вирішення справ, що забезпечуються державою, мають бути справедливими, тобто ті, хто ухвалюють рішення, повинні бути незалежними й об'єктивними, не відчувати на собі вплив з боку будь-якої третьої сторони; по-восьме, держава має виконувати обов'язки за міжнародним правом, джерелами якого можуть бути угоди, міжнародні звичаї та практики [16, р. 67–85].

Понад півтора століття минуло відтоді, коли характерною ознакою європейського життя була жорстокість. Простий люд гаяв час у бійках, розпусті, пияцтві, цькуванні собаками тварин і людей. Але доба жорстокості і терору була лише етапом у формуванні демократичного правового суспільства, яке сьогодні вільне від криміналу або сваволі влади. Ні чиновник, ні суддя, ні президент не мають в Європі жодного «морального авторитету»: їхня справа – виконувати ту роботу, на яку їх найняли платники податків. За великим рахунком, європейцю байдуже, хто є його президентом, – його життя практично не залежить від того, якого кольору партія прийшла до влади.

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Це і є найбільш значущий компонент «європейськості» [17]. Цивілізація присутня тільки там, де є повага до людини. Лише за таких умов можна нажити статки і не боятися їх втратити. Але в цієї медалі є й другий бік. Наприклад, Швеція та Швейцарія – найзаможніші країни світу. Однак чомусь саме в цих країнах із року в рік статистика фіксує найвищий рівень самогубств [6, с. 275]. Здавалося б, парадокс? Аж ніяк. Це – плата за самотність, яка є наслідком концентрації уваги виключно на своїх приватних інтересах, на своїй особистості [18, с. 400]. Як наголошує професор В. Воронкова, це є результатом атомізованого грома-

дянського суспільства, в якому кожен індивід підкреслює суверенність свого світобачення по відношенню до ідеологічних утворень, суспільної думки, по відношенню до політики» [19, с. 20–21]. В Європі кожна людина, як і в римському суспільстві, як і в епоху Середньовіччя, є структурою замкненою. Замкненою є не тільки особистість, а й кожна європейська родина, все європейське суспільство в цілому. «Мій дім – моя фортеця» – один із базисних архетипів Європи.

Правовий менталітет європейців базується на тих цінностях, які вони поділяють. За опитуванням європейців «Євробарометр», проведеного кілька років тому на замовлення Єврокомісії, на першому місці серед ідеалів для опитаних у 27 країнах ЄС виявилися права людини (37%), потім в списку мир (35%), демократія (34%), верховенство закону (22%), повага до інших культур (17%), солідарність (15%), повага до життя людини (14%), рівність (13%), особиста свобода (11%), толерантність (10%), самовираження (4%), релігія (3%), 5% респондентів не знали, що відповісти на питання [20]. Отже, правову ментальність європейців відрізняє, насамперед, повага до Закону, шанування прав і свобод людини, повага до життя людини, толерантність.

Якщо Україна визначила своєю стратегічною метою входження до Європейського Союзу, тоді і цінності Європи, її ментальність, її традиції, звичаї повинні враховуватися нашими громадянами, вивчатися і усвідомлюватися. І коли ми ведемо мову про правову ментальність українців, то вона цілком повинна будуватися відповідно до основних правових цінностей Європи. Якщо ми і далі будемо не поважати Закон, права і свободи людей, не діяти відповідно до правових норм, то і наша мета буде недосяжною, тому що рівень правової культури, точніше кажучи, ті види її деформації, що панують сьогодні в Україні, лишають нас можливості стати членом європейської спільноти [21]. Бо ніхто в Європі не буде миритися з тими, хто не поважає Закон, порушує правові норми, створює загрозу суспільній безпеці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Darnton R. The kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History / Robert Darnton. – New York : Norton, 1990. – ххі, 393 р.
2. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 1996. – 255 с.
3. Марков Б. В. Разум и сердце: История и теория менталитета / Б. В. Марков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 232 с.
4. Современный словарь иностранных слов : ок. 20 000 слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
6. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
7. Emerson R. W. Selected Essays / Ralph Waldo Emerson ; edited with an introduction by Larzer Ziff. – New York, N. Y. : Penguin Books, 1982. – 415 p.
8. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 192 с.
9. Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М. : Наука, 1993. – 207 с.
10. Le Goff J. Les mentalités: une Histoire ambiguë / Jacques Le Goff // Faire de l'histoire (sous la direction de J. Le Goff et Pierre Nora). – Т. III. Nouveaux objets. – Paris : Gallimard, 1974. – P. 76–94.
11. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М. : Наука, 1991. – С. 28–43.
12. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей : філос.-іст. аналіз / І. С. Старовойт ; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
13. Требін М. П. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі / М. П. Требін // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 2 (21). – С. 66–86.
14. Лубский Р. А. Политический менталитет: методологические проблемы изучения и российские реалии : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.10 / Роман Анатольевич Лубский. – Ростов н/Д, 1999. – 206 с.
15. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера ; пер. з нім. Володимир Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
16. Lord Bingham. The Rule of Law / Lord Bingham // Cambridge Law Journal. – 2007. – Vol. 66, No 1. – P. 67–85.
17. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / С. О. Верланов // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. ; С. О. Верланов. – Серія І. Дослідження та реферати. – Львів : Край, 2009. – Вип. 19. – 196 с.
18. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Б. С. Ерасов. – Изд. третье, доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
19. Воронкова В. Г. Исследование проблемы европейского менталитета / В. Г. Воронкова // Менталітет та протиріччя сучасного українського суспільства: політологічні, соціологічні, культурологічні аспекти : тези доповідей та виступів

- загальноукр. наук.-практ. конф. – Запоріжжя : РА «Гандем-У», 1994. – Ч. 3. – С. 20–21.
20. Европейские ценности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tolerance.in.ua/publikatsii/stati/item/135-evropejskie-tsennosti>.
21. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ, 2009. – № 844. – С. 59–62.

Л. В. Харченко, доктор політичних наук,
Національний університет біоресурсів та природокористування України

ПРОБЛЕМИ МІЖЕЛІТНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ МЕНТАЛЬНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Загроза зашкарублості усталених форм, особливо якщо ці форми набувають антидемократичного характеру, унеможлиблює перехід соціально-політичної системи загалом і її можливостей вписатися в європейську інтеграцію. Ключову роль у загрозах розвитку відіграють проблеми, що були притаманними українській політико-управлінській еліті фактично на всіх етапах розвитку української державності й які так само свого часу відігравали деструктивну роль у перебігу державницьких процесів.

Відсутність політичних конфліктів насамперед є ознакою тоталітарних суспільств. Із зникненням факторів, які обмежують різноманітні свободи, об'єктивно наростають суперечності. Плюралістичність сучасного соціуму визначається поширенням демократії в усі сфери людської життєдіяльності. Зростання демократизму в політичній царині нашої держави поставило перед українським суспільством нові вимоги під час формування конструктивного політичного діалогу. Конкуренція між елітами – тією, що при владі, і тією, що в опозиції, сьогодні не вирішується шляхом логічних доводів у захисті запропонованої системи політичного порядку. «Щоб розірвати тенета хибної претензії на всезагальність цих універсалістських принципів, які, проте, здобуваються лише вибірково і застосовуються лише контекстуально, – пише Ю. Габермас, – завжди необхідні були соціальні рухи і політична боротьба» [1, с. 26].

Сучасна політична система побудована на тезі про наявність конфліктності людського суспільства. Існує безпосередній зв'язок між якістю політико-управлінської еліти (рівнем її загальної і політичної культури) з якістю

і характером реформ, що вона здійснює у політичному і економічному просторі країни. Як показує досвід посткомуністичних країн, там, де правляча еліта демонструвала прихильність демократичним нормам і процедурам, готовність до пошуку компромісів і здійснення «пактів» з політичною опозицією, там вдалося досягнути позитивних результатів в економіці й сформувати досить стійкі демократії. І навпаки – там, де засвоєння цих норм і процедур не відбулося, а провідне угруповання режиму нав'язувало опонентам свої правила політичної гри, виникали квазідемократичні політичні режими [2, с. 157]. Показовим прикладом може слугувати чеський президент Вацлав Гавел, який взяв на себе місію морального лідера нації: ця місія перетворила його на свого роду ланку між державою, главою якої він став і громадянським суспільством, якому, безсумнівно належали його симпатії. Така позиція була досить позитивною для нації, сприяла її консолідації [3, с. 152].

Історично склалося, що одні суспільства більш консенсусні, ніж інші. Оцінювання ступеня консенсусності [4, с. 118] відбувається за трьома параметрами: системою правил і регулюючих механізмів розв'язання політичного конфлікту; природою конфлікту; методами його розв'язання. Цей алгоритм застосовуємо і щодо оцінювання консенсусності українського суспільства.

Отож, по-перше, про наявність у нашому суспільстві маргінальних груп і ступінь їх рішучості вдатися до насильства як до форми протесту можемо говорити вже не гіпотетично, як декілька років тому, а виходячи з ситуації справжньої війни на Сході нашої держави.

По-друге, для оцінювання природи суперечностей потрібно дати відповідь на питання «Наскільки широким є розрив між окремими групами у суспільстві (наприклад, між окремими регіонами країни з протилежним геополітичним та ідеологічним спрямуванням)?». Відповідь на таке питання яскраво зображують результати президентських і парламентських виборів останніх десяти років, а також військове протистояння у східних областях нашої країни, що дає підстави стверджувати, що рівень розколу суспільства за регіональним та ідеологічним принципами радикально поглиблюється, а жодного поступу до конвергенції не простежується.

По-третє, оцінкою методу розв'язання наявних суспільно-політичних конфліктів може стати показник створення коаліції, основаної на парламентських каналах представництва. Дестабілізація роботи українського парламенту упродовж останнього часу, спричинена перманентною відсутністю дієздатної більшості, постійним почерговим блокуванням роботи депутатів, низьким коефіцієнтом корисної дії в законотворчій і нормотворчій сферах, – дає підстави стверджувати, що можливість створення коаліції за демокра-

тичними принципами в українському парламенті надзвичайно низька. Стабільністю демократії є насамперед плюралізм і прозорість діяльності еліти, толерантність, терпимість, повага до іншої традиції, релігії, світогляду [5, с. 182], а не жорстка конфронтація – з одного боку, і не єдність за економічними інтересами – з другого.

Отже, про українське суспільство можна говорити як про суспільство з досить низьким потенціалом консенсусності. Підтвердженнь цьому є чимало в історії нашої держави¹. Одним із найвиразніших показників консолідації державницьких сил українського суспільства можна вважати референдум 1991 р., який відновив незалежність України. Парадигма ідентичності засновується на цілісності держави, як визначної ролі в модернізації і цілеспрямованій побудові нового суспільства. Цілісність дає можливість онтологічним елементам пристосуватися в формі політико-правових інституціональних механізмів до інтеграції в перебудовану політичну систему і передбачає засоби керування, пом'якшення і урегулювання конфлікту. Чинник розколу суспільства за географічними ознаками, за впливовістю партійних ідеологій, було актуалізовано за допомогою новітніх PR-технологій і свідомого впливу на громадську думку.

В українській дійсності, загостреній зростаючою трансформацією суспільно-політичної парадигми, розіграш ідеологічної «карти» може спричинити низку загрозливих моментів. І відсутність консолідації серед політичної еліти, і її нелегітимна наявність можуть викликати прецедент потрапляння у сферу політики випадкових факторів і мотивів, які не лише можуть деструктивно вплинути на загальне формування ціннісно-ідеологічної основи суспільства, але й викликати напруження в усіх сферах соціально-економічного життя країни. Не будь-який консенсус відповідає інтересам суспільства. Часто-густо трапляється, що декларована єдність є нічим іншим, як безпринципним товариством впливових кіл, домовленістю між представниками політичного класу, що діють, радше, врозріз з інтересами суспільства.

¹ Зокрема, у період з 1146 р. по 1246 р. Київ 47 разів переходив від одного князя до іншого. Наслідок – утворення удільних князівств, руйнування державності. Козацький період – боротьба за владу після смерті Богдана Хмельницького, наслідок – розкол країни на Лівобережну і Правобережну, руїна. Події початку минулого століття – суперечності між УНР і ЗУНР, розбрат у рядах політичної еліти, наслідок – втрата незалежності. Цей період вдало схарактеризував С. Петлюра: «...тоді, коли консолідація підупадала, а верх над нею брали інтереси партійні – групові, в такі періоди боротьби ми терпіли невдачі і один за одним тяжкі удари од наших ворогів. Це лихо буде переслідувати нас доти, доки наші партії не зрозуміють і серцем не відчують тяжкої науки нашої історії новітньої». Відомий політичний діяч Іван Кедрин писав: «Галицько-наддніпряньська распря проходила в атмосфері взаємної демагогії, в якій раз-у-раз падали слова “зрадник” і “зрада”: наддніпрянці таврували цими словами галичан за Зятківський договір УГА з Денікінім, в якому галичани “продали” Москві Україну, галичани наддніпрянців – за Варшавський договір 21 квітня 1920 р., в якому ніби Петлюра “зрадив” Галичину, “продавши” її Польщі».

Центральним дискурсом у боротьбі за владу між політичними силами є залучення ментальних архетипів, символів та риторики національної ідентичності [6, с. 115]. Боротьба за те, чії цінності найкраще уособлюють і захищають національну ідентичність – один із каменів спотикання не лише в нашому парламенті, але й – насамперед – в українському суспільстві. Про існування суб'єкта, здатного здійснити трансформацію соціополіса, можна говорити лише тоді, коли підпорядкована соціальна група випрацює і сформує собі власну органічну інтелігенцію або внутрішню еліту, яка запропонує їй нову політичну парадигму, і, коли вся ця група просякне необхідністю діяти у відповідності з цією парадигмою [7, с. 72]. Розрив між ментально-ідеологічною парадигмою Сходу і Заходу України, зумовлений історичними, геополітичними та релігійними концептами, насправді відчутний.

На сьогодні класична концепція демократії, що заснована на волі більшості громадян, на їх загальному інтересі, відходить у минуле. Напрямки перспектив на шляху до утворення політичної парадигми вже не зводяться до проходження етапів від статусу до правила, від взірця до моделі, від аномалії до кризи, натомість виникає потреба здійснення своєчасної реакції на виклики і загрози та негайної імплементації політичного рішення в умовах гострої нестабільності суспільно-політичного простору. Постіндустріальні суспільства прямують до формування нового типу демократії – моделі, яка дозволить віднайти спільну згоду, незважаючи на зростаючу фрагментарність, плюралістичність та релятивність інтересів і цінностей сучасної спільноти. Пошук компромісу слід вбачати у чомусь, що існує між партійними і релігійними розбіжностями.

Пошук політичного порядку з хаосу в нашій державі наштовхується на небезпеку домінування лише одного учасника політичної гри, що може призвести до гегемоніальної системи цінностей і правил у суспільстві. Зворотним наслідком поглиблення такої уніполярності може стати розкол усієї світоглядно-ціннісної парадигми, зокрема за ознакою «цивілізація (члени уніполярності) – варварство (решта держав світу, загнані на узбіччя історії)» [8, р. 41]. У такому роз'єднанні у світовій історії вбачаються ключові ознаки імперських систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М. : АО «КАМІ», Издат. центр АСADEMIA, 1995. – 245 с.
2. Піскарьова Н. І. Політична опозиція як інструмент демократії та суб'єкт сучасного українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Наталя Іванівна Піскарьова. – Одеса, 2008. – 203 с.

3. Шимов Я. В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант / Я. В. Шимов // Полит. исследования. – 2001. – № 3. – С. 149–159.
4. Потураєв М. Р. Консенсусний потенціал політичної комунікації в умовах ідеологічного плюралізму : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Микита Русланович Потураєв. – Дніпропетровськ, 2005. – 206 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требінна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
6. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави / М. П. Требін // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Товажнянського, О. Г. Романовського. – Вип. 26 (30). – Х. : НТУ «ХП», 2010. – С. 110–118.
7. Симоненко І. П. Формирование и смена политической парадигмы : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01; 23.00.04 / Иван Петрович Симоненко. – Одесса, 1996. – 207 с.
8. Lipset S. M. The Confidence Gap: Business, Labor, and Government in Public Mind / Seymour Martin Lipset and William Schneider. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1987. – xxiv, 460 p.

Л. М. Андрушко, кандидат мистецтвознавства, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ДЕРЖАВНА МИТНА ЕКСПЕРТИЗА ІКОНОСТАСУ ЯК КУЛЬТУРНОЇ ЦІННОСТІ

Кожне наступне покоління успадковує від попередніх певний рівень культури. Освоюючи його, воно використовує все найкраще, що було створене розумом і практичним досвідом майстрів минулого, що пройшло випробування часом. А успадкування культурних цінностей будь-якою державою є неоціненним подарунком для її духовної скарбниці. Саме тому охорона культурних цінностей є предметом великої уваги з боку міжнародного співтовариства. Сьогодні через систему міжнародних норм і принципів, через законодавство окремих держав здійснюється реалізація культурних прав людини, закріплених у Хартії прав людини, які зводяться до одного – зберегти на Землі культурну спадщину людства. Іконостаси, які становлять культурні цінності та переміщуються через митний кордон України, повинні обов'язково пройти експертизу та отримати свідоцтво на право вивезення/ввезення/транзиту [7].

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343 «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» визначено такі основні поняття, як культурні цінності, державна експертиза культурних цінностей, об'єкти експертизи, заявник, експерт, мистецтвознавець [9]. Експертиза культурних цінностей є важливою ланкою в системі обліку та контролю за збереженням пам'яток національної культури, їх переміщенням через митний кордон України, а також у сфері регулювання правовідносин розпорядництва, пов'язаних із ними майновими комплексами усіх форм власності [7]. Експертна діяльність активно сприяє науковому вивченню культурних цінностей – артефактів національної історії, матеріальних носіїв ідеалів народу, а також специфічного товару на світовому ринку [5]. Для прикладу, питання експертизи іконостасів є неоднозначним і дуже складним. Найбільшою проблемою є недостатня кількість літератури, а необхідний матеріал зосереджений лише в окремих публікаціях. Окремі питання дослідження культурних цінностей висвітлено й у мистецтвознавчій, і в спеціалізованій митній літературі [1; 2; 7].

Для того, щоб провести комплексну фахову експертну оцінку іконостасу та ікон, необхідно ознайомитися з творами іконопису різних періодів, оскільки кожний період має свої характерні особливості. Давні ікони малювалися темперою, тобто фарбовим розчином, зв'язуючою речовиною якою була емульсія з води та яєчного жовтка. З XVI ст. твори іконопису виконуються олійними фарбами. Ікони, написані темперою, володіють великою стійкістю кольорів, довго зберігаються. На давність ікони вказує фарбовий шар, який здебільшого завжди є пошкодженим. Ікони XVI ст. зазвичай намальовані на дерев'яних дошках таких порід дерев, як дуб, бук, липа, вишня, груша та ін. Кожна ікона обрамлена ризами, які закріплені цвяхами. Ризи виготовлялися з металу, тканин та дерева. Ризи вкривалися левкасом або позолотою та закривали переважно німби та поля ікони. Із зворотного боку ікони стягувалися спеціальними міцними клинками – дубовими або металевими шпугами. У добу Середньовіччя на дошках для ікон вирубувалися невеликі заглиблення, розміром менше одного сантиметра, які називалися ковчезками. Дно ковчеза залишалось шершавим, на нього наносився шар ґрунтівки. В іконах XVI–XVII ст. проміжки між кількома шарами левкасу вистеляли тонким полотном – паволокою, на яку наносився ще один або кілька шарів левкасу, залежно від фактури полотна [1, с. 39–64].

Тло та німби святих на іконах золочені, тобто вкриті шаром сусального золота. У творах більш пізнього часу сусальне золото замінене на штучне, яке має зеленкуватий відтінок. До XV ст. сусальне золото наносилось на рівно вигладжену поверхню левкасу, а починаючи з XVI ст. з'являються

орнаменти геометричних мотивів на тлі та на німбі. Зображення лику святого на іконі вказує на дату та місце її створення. Лики на давніх іконах зображались смаглявими, волосся – кучерявим, очі – великими, зіниці – широко розкритими, носи – тонкими та довгими. Після зникнення впливу Візантії на ікономалярство лики почали зображатися більш реалістичними.

У давніх творах іконопису існувала ієрархія зображення, тобто на передньому плані зображався святий, який був великих розмірів порівняно з іншими фігурами [6, с. 19–24]. Вся архітектура на давніх іконах зображалась на одному рівні. Після XV ст. пейзажі на іконах набули реалістичнішого зображення. Починаючи з XVI ст. щоки на ликах святих стали підрум'янюватись, вуста почали зображати яскраво червоними. До VIII ст. ікони не покривалися оліфою, а починаючи з XVI ст. – кожна ікона вкрита оліфою або лаком [8, с. 44–54].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. розрізняють такі види експертизи, як попередня, первинна, повторна, додаткова, контрольно-наукова і науково-технічна [3]. Попередня експертиза проводиться мистецтвознавцями для визнання об'єкта культурною цінністю або предметом культурного призначення серійного чи масового виробництва на підставі норм атрибуції та критеріїв його художньої, історичної, етнографічної та наукової значущості [9]. Первинна експертиза проводиться для підготовки обґрунтованого експертного висновку на об'єкт експертизи. Повторна експертиза проводиться у разі виявлення порушення вимог цього Порядку під час проведення первинної експертизи або за наявності обґрунтованих претензій заявника до експертного висновку первинної експертизи [9]. Додаткова експертиза проводиться у разі, коли виникли нові наукові підстави для характеристики об'єкта. Контрольна наукова і науково-технічна експертиза проводиться для перевірки висновків первинної експертизи за ініціативою суб'єктів експертизи, зацікавлених у спростуванні окремих положень, частин або загалом висновків раніше проведених експертиз [3].

Посадова особа Державної служби контролю або мистецтвознавець проводить попередню експертизу об'єкта, у разі потреби рекомендує інші види експертизи та визначає експерта [9]. В експертному висновку зазначається достовірність об'єкта, автор, назва та подається його атрибутивний опис, який складається за такими критеріями: час створення, причетність до історичних подій, культурних традицій народів і пам'яток історії, видатних особистостей, виробників, мануфактур і шкіл; рівень визнання автора, стан збереженості, знаки та позначки, комплектність, лінійні розміри, соціокультурна функція, рівень суспільного визнання, унікальність, рівень виконавської техніки та популярності, наукова значущість, оцінна вартість [3]. Експертний висновок повинен містити аргументовану рекомендацію щодо доцільності включення

об'єкта до Державного реєстру національного культурного надбання та можливості вивезення його з території України.

У разі прийняття Державною службою контролю рішення про можливість вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей, власнику культурних цінностей чи уповноваженій ним особі видається свідоцтво встановленого зразка на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей. Зразок свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей затверджується Кабінетом Міністрів України. Свідоцтво на право вивезення культурних цінностей є підставою для пропуску зазначених у ньому культурних цінностей за межі митної території України. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 12.09.1999 р. № 1068-XIV регулює порядок вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей в Україну і спрямований на охорону культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури [4].

Отже, проведення експертизи іконостасу – складна справа, бо процес ідентифікації творів мистецтва, на жаль, поки що не піддається чітко зафіксованому формальному опису, а часто має евристичний характер і залежить від професійного рівня та професійної інтуїції експерта [1, с. 3–9]. Хоча загальні правила оцінювання пам'яток культури передбачають виконання експертами таких видів робіт: ідентифікація; атрибуція; визначення прогнозовної вартості пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Додін Є. В. Особливості проведення експертизи з деяких видів митних справ / Є. В. Додін // Митна справа. – 2004. – № 3. – С. 3–9.
2. Дусик А. В. Правовий статус експерта у провадженнях по справах про порушення митних правил / А. В. Дусик // Митна справа. – 2002. – № 1. – С. 27–35.
3. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
4. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей [Електронний ресурс] : Закон України від 12.09.1999 № 1068-XIV. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>.
5. Про охорону культурної спадщини [Електронний ресурс] : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
6. Логвин Г. Український середньовічний живопис / Г. Логвин, Л. Мілляєва, В. Свенціцька. – К. : Мистецтво, 1976. – 337 с.
7. Митний кодекс України від 11.07.2002 № 9-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 38–39. – Ст. 288.

8. Овсійчук В. Українське малярство Х–ХVIII ст. Проблеми кольору / В. Овсійчук. – Львів : Каменяр, 1996. – 480 с.
9. Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення [Електронний ресурс] : постанова Каб. Міністрів України від 26.08.2003 №1343. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1343-2003-п>.

Н. А. Вінникова, кандидат політичних наук, доцент,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ РЕФЕРЕНДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД)

Дослідження участі громадян у виробленні політичних рішень є однією з пріоритетних тем політичної науки. В контексті потенційної перспективи винесення на референдум питання про вступ України до Північноатлантичного Альянсу ця проблематика набуває особливої актуальності. Використання механізмів безпосереднього залучення громадян до вироблення й ухвалення політичних рішень є центральною тезою сучасних теоретичних інтерпретацій демократичного урядування. Переваги прямої участі громадян у полікотворчих процесах є очевидними: окрім своєї визначальної функції – забезпечення прямого народного волевиявлення, плебісцитарні механізми ухвалення рішень сприяють активізації громадянської самосвідомості і можуть посилювати згуртованість суспільства перед необхідністю вирішення загальносуспільних проблем. Різноманітні форми громадянської партисипації у виробленні політичних рішень покликані забезпечувати інклюзивність у систему урядування і громадський контроль за владою.

Серед плебісцитарних механізмів ухвалення рішень референдуми є найпоширенішою формою прямої демократії через їхній законодавчий статус у багатьох країнах, а також масштаби їхнього впливу на перебіг подій. Наукова література пропонує чимало визначень референдумів і спроб їхньої диференціації від плебісцитів. У рамках політичної науки референдум здебільшого ототожнюється з плебісцитом як затвердження політичного рішення шляхом народного голосування, тобто як звернення до виборчого корпусу з метою ухвалення остаточного рішення з конституційних, законодавчих або внутрішньо- і зовнішньополітичних питань.

У спектрі нормативно-правової оцінки, зокрема міжнародного права, підкреслюється відмінність між референдумом і плебісцитом. Плебісцит трак-

тується як опитування населення з метою встановлення статусу певної території. Таке визначення плебісциту звужує контекст питань, що виносяться на публічне голосування, до територіальних. Хоча виходячи з етимології плебісциту від лат. «*scitum*» – рішення і «*plebs*» – простий народ, це поняття визначає не так змістовні, як процедурні характеристики ухвалення рішень, саме шляхом прямої партисипації громадян. Узагальнюючи вищезазначені дефініції, референдум можна визначити як інструмент безпосереднього здійснення громадянами законодавчої влади, покликаний забезпечувати їхнє право доносити власні погляди та враховувати плуральні інтереси у процесі прийняття рішень.

Водночас існує чимало прикладів, коли використання плебісцитарних механізмів ухвалення рішень мало досить амбівалентні наслідки. Нерідко референдні форми участі громадян у полікотворчих процесах лише створюють ілюзію власне такої участі, адже насправді їхні можливості щодо висловлювання свого бачення проблеми доволі обмежені: громадянам пропонують зробити свій вибір із альтернативних відповідей на заздалегідь сформульовані питання. Фактично здійснити легітимацію вже визначених опцій рішення. Сумніви щодо референдумів як ефективного інструменту прямої демократії виникають через недостатню обізнаність населення і розуміння питань, які виносять на голосування, а також ризик того, що воля більшості буде переважати за рахунок прав меншин. Навіть країни зі сталими демократичними традиціями і високим рівнем розвитку громадянської правосвідомості неубезпечені від деструктивних ефектів реалізації прямого народного волевиявлення: замість очікуваного блага для всіх воно створює ефекти розчарування, закладає кліважі в суспільстві, й навіть можливість громадянського протистояння. Результати найгучніших референдумів 2016 р., а саме: щодо виходу Британії з ЄС, консультативний референдум щодо ратифікації Угоди про Асоціацію між ЄС і Україною в Нідерландах і конституційної реформи в Італії, мали неоднозначну оцінку як з боку громадян, так і з боку експертного середовища, оскільки кожен з цих плебісцитів заклав ризики для стабільності політичних систем не тільки на державному, а й на міжнародному рівні управління.

Референдні практики можуть розколювати суспільства на майже рівні табори прихильників і опонентів питання, винесеного на публічне волевиявлення, як це відбулося 2016 р. на референдумі щодо виходу Великої Британії з ЄС, згідно з результатами якого 51,89% висловилися за те, щоб Британія вийшла з ЄС, а 48,11% – за те, щоб залишилася [1]. Показово, що протягом шести місяців після референдуму думки обох сторін майже не змінилися, про що свідчать соціологічні опитування: станом на грудень 2016 р. 47% опитаних підтвердили своє прагнення виходу з ЄС, висловлене на референдумі, у той

час як 45% хотіли б залишитися в Європейському Союзі [2]. Окрім непереконливої більшості щодо Брекзиту, проблема ускладнюється зовнішнім фактором, а саме нелояльною позицією європейських політичних еліт щодо умов Брекзиту, зокрема в частині подальшого налагодження взаємодії між Об'єднаним Королівством і Європейським Союзом. Ще одним кліважем серед наслідків Брекзиту виявилися наміри уряду Шотландії провести референдум щодо виходу зі складу Об'єданого Королівства. Зазначимо, що 62% шотландців, серед тих, хто проголосував, висловилися за збереження членства в Євросоюзі [1]. І хоча Брекзит ще перебуває на стадії свого оформлення, очевидним є факт, що референдум, будучи демократичним механізмом для всіх, замість об'єднання громадян навколо вирішення певної проблеми, підсилює наявні та виявив латентні лінії розколу в суспільстві, несучи загрози стабільності політичної системи аж до потенційної деконструкції державного устрою.

Референдні практики ухвалення рішень можуть бути маніпулятивними інструментами з метою забезпечення суто партикулярних інтересів окремих політиків або політичних сил, які прагнуть влади чи намагаються її утримати. Це відбувається, коли політичні діячі, не розраховуючи на підтримку законодавчої гілки влади або прагнучи підсилити власний політичний капітал, вдаються до плебісцитарних механізмів ухвалення рішень. Результати референдуму в такому випадку слугують важелем впливу на представницькі органи влади. Однак ініціюючи проведення референдуму, можна потрапити у пастку через невірну оцінку підтримки потенційно очікуваного результату і замість бажаної суспільної легітимізації запропонованого рішення можна втратити власну політичну позицію, публічно делегітимізувавши себе як політичний гравець. Наочним прикладом стало ініціювання Прем'єр-міністром Італії Матео Ренці референдуму щодо внесення змін до конституції країни, а саме зменшення впливу Сенату, вищої палати італійського парламенту, шляхом скорочення кількості сенаторів і обмеження їхніх повноважень, а також централізацію, яка мала на меті значне зменшення впливу регіонів на рішення у сферах інфраструктури, транспорту, охорони здоров'я тощо [3]. Хоча проект конституційної реформи було схвалено парламентом, Ренці вирішив заручитися підтримкою населення. Задля підсилення ефекту значущості референдуму, прагнучи повернути на свою сторону якомога більше схвальних голосів, він ризикнув політичною кар'єрою, оголосивши, що в разі відхилення його пропозицій піде у відставку. Ренці не вдалось переконати виборців у тому, що конституційна реформа суттєво покращить політичне середовище Італії. 4 грудня 2016 р. італійці відхилили конституційну реформу більшістю (59%) голосів із тих, хто взяв участь у референдумі [4]. Ініціювавши референдум, М. Ренці переоцінив рівень суспільної підтримки, і це

вартувало йому найвищої урядової посади. Якщо для Ренці цей референдум мав на меті легітимацію пропонованого проекту реформ, то для італійських радикальних політичних сил – «Руху 5 зірок» і «Ліги Півночі», цей плебісцит став зручною платформою для посилення власної популярності, приваблення електорату шляхом критики чинної влади. Дійсно, одна з небезпек, яка криється в практиках прямої демократії – це поширення популізму і радикалізація електоральних настроїв. Зокрема, в ЄС політичний дискурс євроскептицизму використовується як передвиборча технологія, на спекуляції якої популістські партії формують свій бренд, оптимізують електоральні показники і отримують можливість проходження в європейські, національні й місцеві представницькі органи влади.

Наведені приклади демонструють, що плебісцитарні механізми ухвалення рішень можуть мати досить амбівалентний ефект як для ініціаторів референдумів, так і для тих, хто бере в них участь. Нерідко референдуми використовуються як маніпулятивні інструменти для того, щоб отримати легітимацію заздалегідь ухваленого рішення, або для того, щоб перекласти відповідальність за необхідність ухвалення рішень зі складних чи сенситивних проблем суспільства на громадян. Навіть за сприятливих умов практики референдної демократії можуть обернутися пасткою, і замість очікуваного блага для всіх принести соціальну напруженість, ризики «тиранії більшості» й третирування тих, хто підтримав альтернативний варіант рішення, посилення доцентрових авторитарних тенденцій і поширення радикального популізму. Означені проблемні аспекти вимагають ретельного й комплексного аналізу обставинного контексту, за якого проводиться референдум. Важливо, що на відміну від рішень, ухвалюваних представницькими або виконавчими органами державного управління, які можуть бути скореговані або скасовані чинною чи прийдешньою владою, плебісцитарні рішення, як воля народу, не можуть бути ігноровані або просто відмінені.

ЛІТЕРАТУРА

1. EU referendum results. Electoral Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.electoralcommission.org.uk/find-information-by-subject/elections-and-referendums/upcoming-elections-and-referendums/eu-referendum/electorate-and-count-information>.
2. Curtice J. Where Stands Public Opinion on Brexit Six Months On? Posted on 23 December 2016 [Електронний ресурс] / J. Curtice. – Режим доступу: <http://whatukthinks.org/eu/where-stands-public-opinion-on-brexit-six-months-on/>.
3. La Riforma Costituzionale. Testo di legge costituzionale pubblicato sulla Gazzetta Ufficiale n°88 del 15 aprile 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://documenti.camera.it/leg17/dossier/pdf/ac0500n.pdf>.

4. Referendum [Scrutini] (In complesso) – Referendum costituzionale del 4 dicembre 2016 – Ministero dell’Interno [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elezioni.interno.it/referendum/scrutini/20161204/FX01000.htm>.

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МЕНТАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури. Поза її досягненнями поведінка і діяльність людини, соціальних спільнот утрачають спрямованість розвитку, сенс існування. Політика, як і будь-який інший вид людської діяльності, має свідомий характер. Визначаючись у кінцевому підсумку об’єктивними економічними й соціальними чинниками, вона водночас здійснюється під впливом свідомості та культури людей. В культурі дістають відображення способів людського буття, набутий досвід, традиції, цінності та механізм їх реалізації.

Політичні відносини визначаються не тільки активно існуючим співвідношенням сил, але й нагромадженими в ході історичного процесу уявленнями про світ, цінності, зразки поведінки, що передаються в межах культури. Політика – частина культури. У політичній діяльності виявляються певні цінності і певні стійкі зразки поведінки. Без вивчення і врахування суб’єктивного чинника політичного життя, впливу на останнє ментальності неможливо осягнути сутність політичних явищ і процесів, визначити тенденції й перспективи їх розвитку. Ментальність характеризує специфічні рівні індивідуальної й колективної свідомості, являючи собою характеристику специфічного типу мислення. Навички усвідомлення навколишнього, розумові схеми, комплекси образів культурально виявляються в ментальності. Вона формується на основі природних даних і соціально обумовлених компонентів (соціального досвіду, здорового глузду, інтересів, емоційної вразливості), розкриваючи уявлення людини про світ, проявляючи звички, пристрасті, колективні емоційні шаблони.

Найбільш вираженими ознаками української ментальності є: кардоцентричність (сентименталізм, емпатія, чуттєвість); анархічний індивідуалізм (прагнення до особистої свободи без належного стремління до державності); перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом.

Головні труднощі вивчення ментальності в тому, що дослідники мають на практиці справу з мисленням, нормами поведінки й почуттями, у той час

як ментальність перебуває глибше цих форм, а проявляється, тільки проєктуючись на екрани різних символічних практик, матеріалізується в мисленні, почуттях і діях. Ментальність відрізняється досить сталим характером, містить у собі ціннісні орієнтації (цінності усвідомлювані й такі, що формулюють життєві настанови), але не вичерпується ними, характеризуючи глибинні рівні колективного й індивідуального несвідомого. Вона виражає життєві й практичні настанови людей, стійкі образи світу, емоційні переваги, властиві співтовариству й культурній традиції.

Особливість розвитку суспільств перехідного типу (від однієї моделі розвитку до іншої) пов'язана зі змінами як об'єктивних умов, так і соціальних пріоритетів, цінностей та орієнтацій. Трансформування світоглядних орієнтацій тривалий час перебуває в стані амбівалентності (поєднання протилежних, суперечливих тенденцій), руйнування попередніх світоглядних стереотипів і формування нової або реконструкції існуючої системи цінностей. За цих умов значно ускладнюється орієнтація громадян у політичному житті суспільства, у визначенні індивідуальних позицій до тих чи інших суспільних процесів. Ми будемо демократичне суспільство, а демократія – це особлива культура ставлення до суспільного життя, яка ґрунтується на визнанні фундаментальної гідності людини. Відсутність демократичних передумов у нашій країні не могла не відбитися на ментальності українського народу. Тривале панування тоталітаризму деформувало уявлення про демократію. Необхідний довготривалий досвід успішної діяльності демократичних інститутів, щоб у національному характері утвердились такі риси демократії, як терпимість, готовність до співробітництва з людьми, що мають інші політичні та ідейні погляди, повага прав особи і меншин, усвідомлення громадянами принципу «держава для громадянина», дотримання закону усіма громадянами, незалежно від посади, статусу тощо.

Саме ментальність визначає політичну поведінку індивідів і соціальних спільностей, надаючи їй певного змісту і спрямування. Сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, підданське ставлення до будь-якого центру влади, етатизм, підпорядкованість церкви державі. Потрібно зазначити, що в українців переважають більш патерналістські настрої, тобто замість активної громадянської позиції перевага надається пошуку заступництва «зверху». До того ж, можна спостерігати поєднання протилежних цінностей і норм, тобто, з одного боку, – вимога демократичних свобод, а з другого – схвалення недемократичних методів вирішення суспільних проблем. Звучить підтримка ринкових відносин, а на противагу – вимога соціальної рівності. Спостерігається нездатність до адекватної оцінки власних національних ін-

тересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили.

Матеріальний добробут людини ніколи не був для нашого суспільства базовою цінністю. Нині ми спостерігаємо, як на тлі витискання суспільно-значущих мотивів та маргіналізації культурного простору формується якісно інша молодіжна культура, утворюється новий клас – клас підприємців, виникнення якого з самого початку пронизує фундаментальне протиріччя між власними інтересами та суспільно-значущими цінностями. На відміну від держав, які випробували «цивілізуючий вплив капіталу» раніше, мешканці України сторіччями орієнтувались здебільшого на норми общинного колективізму, що втілюють, насамперед, інтереси сім'ї, общини, стану, держави. З ранніх років людина відчувала не просто залежність, але й безумовну підпорядкованість груповим общинним інтересам. Засуджувалася і піддавалася остракізму орієнтація на власні інтереси. Причому в ХХ ст. такі традиції посилювались ще і дуже жорстоким тотальним контролем держави, що включав будь-яку активність громадянина України. Ось чому в більшості регіонів люди з великими труднощами сприймали ідеї ліберальної демократії, основані на неприродних для них цінностях: поняття ринку, політичної і економічної свободи, конкуренції, моральної автономії тощо. Українській ментальності й сьогодні властиві ідеї общинності, справедливості, патріотичності, не прагматичного, а орієнтованого на ідеальні цілі способу життя.

Стабільності суспільства, вірогідності прогнозів політичних процесів сприяє єдність ментальності українського народу, на яку впливають соціально-етнічні відмінності. Навряд чи сумнівно, що ментальність населення Криму, Слобожанщини, Придніпров'я і Галичини, насамперед, не співпадають якісно. Але вони просто різноманітні і зумовлені особливостями соціально-культурного і економічного розвитку регіонів. Відмінності відбиваються на сприйманні сучасних проблем суспільства, існують внаслідок соціальної різнорідності суспільства. Але вони можуть стати і джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя.

Важливу роль у політичному житті суспільства відіграють традиції. Саме їм властива унікальна якість, що забезпечує збереження безперервності історичного (а отже, політичного) процесу. Істотне й місце стереотипів. Вони формують почуття політичної ідентичності, виконують ідентифікаційно-інтегруючі, орієнтаційні, а іноді й дезінтегруючі функції. У сучасному політичному процесі протистоять дві тенденції: з одного боку, підвищується активність людей, їх участь у політиці; а з другого – поглиблюється відчуження громадян від політичних інститутів.

Українському суспільству сьогодні як ніколи потрібна загальна ідеологічна платформа, вибудована на фундаменті української ментальності, що розу-

міється як духовно-психологічний спосіб світосприймання й освоєння навколишньої дійсності. Інтегруючим елементом виступає політичний світогляд, що становить частину загального світогляду окремої людини, окремої групи або іншої соціальної спільності. Великий вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей роблять домінуюча в суспільстві система світоглядних позицій, ціннісно-нормативних настанов. Причому найбільший вплив на характер політичної культури, політичну участь, політичну поведінку роблять ті політичні цінності (демократичні, ліберальні, авторитарні й ін.), які належать до категорій, які устоялися, одержали певне емоційно-почуттєве фарбування, цінності, «пропущені» не тільки через свідомість, але й через «душу» людини. Втілюючи ціннісно-змістовну детермінацію політичної активності людини, ментальність характеризує її здатність розуміти специфіку своїх владнозначущих інтересів, діяти при досягненні цілей відповідно до правил політичної гри, а також творчо перебудовувати свою діяльність при зміні потреб і зовнішніх обставин. За умов суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української ментальності, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації). У сучасних умовах в Україні особливо актуальним бачиться збереження національної згоди. Основою її може виступати суспільний консенсус у відношенні прихильності до демократичного реформування. Необхідні одночасні перетворення в економічній, політичній і соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства.

Н. В. Гайворонюк, кандидат філософських наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ПРАВО НА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Стрімкі зміни, що нині відбуваються практично у кожній сфері суспільного та індивідуального буття, спонукають до перегляду та розуміння їх звиклих форм. Дискусії, що точаться у правознавстві, філософії права та політології щодо ролі, яку воно виконує сьогодні, щодо змісту та відображення у різних буттєвих іпостасях, є тому наочним підтвердженням. Якщо класичне розуміння права, що сформувалось у попередню добу, характеризувалось

як таке, що мало ознаки беззаперечної істини, то в умовах зміни духовної атмосфери та культурно-сміслових параметрів глобалізаційного світу все відбувається інакше. Право є однією із сторін буття, а тому, як і буття, воно піддається змінам, які є результатом інсинуацій часу, що розпочались у різних країнах ще у минулому столітті і продовжуються донині. Перманентні зміни, що відбуваються у світі, або так звані «плинні часи» ускладнюють розуміння права, його суспільне та індивідуальне призначення хоча б тому, що змінилась (і продовжує мінятися) сама людина, яка вільно ідентифікує себе в системі нових суспільних координат та вільно обирає свою індивідуальну, релігійну, національну тощо ідентичність. Робить вона це насамперед через призму права, адже найважливішим ідентифікатором для неї у ХХІ ст. стають права людини. Проблема ідентичності розкриває себе по-новому хоча б тому, що загальною основою ідентифікаційних процесів у їх широкому значенні є розуміння людиною своїх головних прав і свобод.

За таких умов актуальним є вихід на новий рівень праворозуміння, базований на визнанні плюралізму як вихідного принципу аналізу, який у праві розкривається через виявлення всіх його форм, наявних у суспільстві, з'ясуванні насущних проблем і визначенні оптимальних варіантів взаємодії людини з інститутами права, їх філософською концептуалізацією. В свою чергу множинність праворозуміння, що приходить на зміну уніфікованому тлумаченню права, неможлива без міждисциплінарних узгоджень, обговорення дискусійних питань, використання сучасних методик та методологій аналізу.

Сучасне право є правом з постійно мінливим змістом, тобто являє собою таке праворозуміння, в якому акцент робиться не на статику, а на динаміку права (механізм відтворення права) при збереженні його нормативності. По-друге, це право не відчужене від суб'єкта, воно є соціальним конструктом, правовою реальністю, яка створюється та реалізується людською активністю. По-третє, це право, в якому його об'єктивність (нормативність) знову-таки тісно поєднана з активністю суб'єкта. І нарешті, це право є діалогічним (поліфонічним), містить у собі протилежності, які й забезпечують його «перманентне становлення, яке ніколи не буде завершеним» [4, с. 82].

У будь-якому разі очевидно, що це право тісно пов'язане із людиною та її статусом у сучасному світі. Для розуміння цього моменту варто нагадати про антропологічний поворот у гуманітарній науці, який розпочався у 60-ті рр. ХХ ст. і відіграв вирішальну роль не лише у праворозумінні. Приблизно у цей же час психолог Е. Еріксон досліджував психічні механізми процесу ідентифікації індивідів, чим започаткував постановку проблематики ідентичності. Як у зарубіжній, так і в українській інтерпретації вона насамперед пов'язана

з людиною та її головними смисловими запитаннями, які виникають на ґрунті співставлення понять «тотожність» і «відмінність». Але у сучасному світі, який ще класифікують як постмодерний, ідентичність має свою специфіку і виражається через прийняття ідеї самоцінності кожного суб'єкта. Насамперед, вона починається з *права на ідентичність* у фундаментальному сенсі цього слова (можна провести аналогію з правами людини) – як свободи, свободи вибору своєї ідентичності. Іншими словами, це – «фундаментальне право на своєрідність», право на самотність, відмінність тощо.

Розуміння права на ідентичність започатковане відносно недавно у документах ООН стосовно розуміння її не лише як демократичної норми, а як акта вільного вибору, який здійснює індивід за наявності інших альтернатив. «Щоб стати повноцінними членами товариств, побудованих на різноманітті, і сприйняти загальнолюдські цінності терпимості і поваги до загальних прав людини, індивіди повинні вийти з жорстких рамок тієї чи іншої ідентичності». Крім того, «почуття самотності та приналежності до групи, що поділяє загальні цінності, має величезне значення для індивіда. Однак кожна людина може ототожнювати себе з багатьма різними групами» [2].

У сучасному світі ідентичність конституюється як процесуальне розрізнення, комунікація відмінностей – індивідуального і соціального [3, с. 289]. Варто погодитись із такою дуальністю, підміченою П. Гречком. Він зазначає, що у такій ідентичності індивідуальне тяжіє до екзистенції, або справжнього існування, а соціальне – до виразно мінімальної, але все ж гарантії того, що це справжнє існування збережеться, отримає інституційну підтримку, знайде безпечну інфраструктуру [1, с. 178]. Однією із підвалин такої «безпечної конструкції» для сучасної людини має стати право.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречко П. К. Идентичность – постмодернистская перспектива / П. К. Гречко // Вопросы социал. теории. – 2010. – Т. 4. – С. 171–190.
2. Доклад о развитии человека. Культурная свобода в современном многообразном мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2004-russian.pdf.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
4. Честнов І. Посткласична методологія права / І. Честнов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 78–84.

Б. Д. Голованов, кандидат философских наук, доцент,
Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»;

О. В. Фролова, кандидат философских наук, доцент,
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

МЕНТАЛЬНОСТЬ И ИДЕОЛОГИЯ: ПОИСКИ КОРРЕЛЯЦИИ

В украинском политикуме после распада СССР активизировались усилия по поиску ментального своеобразия украинской нации и *формированию национальной идентичности*. Внимание многих исследователей сосредоточилось на прояснении значения понятия «национальная идея» и построении национальной идеологии. На первых порах не обошлось без опасных упрощений, проявившихся в том, что ряд исследователей, взявших на себя роль новых «идеологов», предложили создать новую ментальность путем симметричной замены – заменить коммунистическую идею на национальную с сохранением старых идеологических структур. Но эта затея с неизбежностью должна была потерпеть крах, так как в качестве идейнообразующих факторов использовали принципиально различные основания. Структуры, поддерживающие идею, «заточены» под нее. Нельзя систему, созданную с определенной целью, использовать для достижения других целей. Кроме перечисленных моментов, упрощается само понимание ментальности. Предлагаемый подход учитывает только видимый пласт социальных проявлений, а глубинная сущностная характеристика ментальности оказывается недоосмысленной. Весь комплекс методологических просчетов и привел к тому, что второй президент Украины Л. Кучма резюмировал в известном высказывании: «Національна ідея не спрацювала» («Национальная идея не сработала»). Она не сработала не потому, что была плоха (здесь неприменимы категории «хорошо», «плохо», здесь работает другой подход – либо идея есть, либо ее нет, а она, несомненно, есть), а потому, что ее попытались всунуть в прокрустово ложе старых представлений и принципов.

Вместе со сменой социально-политических установок меняются методологические ориентации общественнознания. Не *классовый* подход становится определяющим в анализе явлений общественной жизни, а *этнонациональный*. Национальная идея трактуется как квинтэссенция коренных интересов, общих для всех классов и социальных слоев, образующих нацию. Принципиальное отличие национальной идеологии от классовой усматривается в том, что первая ориентирована на укрепление социального мира, тогда как вторая

выражает стратегию социального конфликта и классовой борьбы. Господство определенной классовой идеологии становится итогом, конечным результатом политической победы одного из двух противоборствующих классов (буржуазии или пролетариата), тогда как упрочивание позиций национальной идеологии становится возможным в результате достижения социального компромисса. Социальный компромисс невозможен без жертв, оба класса жертвуют частью своих интересов во имя сохранения единого государства и нации.

Поскольку термин «идеология» в постсоветской Украине ассоциировался с советским марксизмом и методологией классового анализа, то при смене политических ориентаций остро встал вопрос о пересмотре в социально-философских исследованиях старых мыслительных стереотипов. Господствовавшая в советской науке марксистская парадигма не способствовала изучению особенностей происхождения и развития наций. Как справедливо отмечает П. Йолон: «Проблемы особенного самобытного и неповторимого в жизни народов если и изучались, то вытеснялись на периферию гуманитарного знания» [1, с. 373].

Методологический поворот в сторону исследования этногенеза и нациестроительства побудил, с одной стороны, дистанцироваться от термина идеология как нагруженного наследием советского марксизма, с другой стороны, активизировал поиски категории, способной достойно занять освободившееся место. Результатом поиска для украинских философов стало обращение к понятию «ментальность» и попытка с его помощью структурировать научные представления о духовном пространстве современного украинского общества [2; 3]. Как полагает руководитель исследовательского проекта М. Попович, исторически категория «ментальность» близка украинской философской мысли, которая не раз обращалась к изучению национального характера и социокультурных оснований этногенеза. Такой ракурс социальных исследований роднит украинскую философскую мысль со школой социокультурных исследований «Анналы», которая сформировалась во Франции в 20-е гг. прошлого столетия.

Детальное изучение ментальности европейских народов в начале XX в. затронуло не только Францию и страны Западной Европы. Аналогичное смещение философской мысли наблюдалось и в Российской империи. Интерес проявился к целому комплексу проблем, связанных с изучением ментальности и психологии народов. Как вклад в развитие этого направления можно рассматривать не только работы киевского профессора Ивана Лучицкого, но и труды выдающегося философа Николая Бердяева. Уяснению ментальности различных социальных слоев и народов посвящены такие его произведения, как «Русская идея», «Истоки и смысл русского коммунизма», «Духовный

кризис интеллигенции», «Судьба России. Опыт психологии войны и национальности». Характеристики ментальности европейских народов, данные в этих работах, до сих пор поражают своей точностью и глубиной.

В 90-е гг. XX ст. мы наблюдаем новый всплеск интереса к ментальности как характеристике человеческого духа. Следует отметить то обстоятельство, что к концу прошлого века категория идеологии настолько полно впитала специфику исторической эпохи, что возникали серьезные трудности с улавливанием тех изменений, которые происходили на более общем уровне категориального строя человеческого мышления. Понятия, которыми оперирует концепция идеологии, стали настолько предметно-конкретными и исторически узнаваемыми, что воспринимаются новыми поколениями как категории иной ментальности, отличной от современной.

На постсоветском пространстве наибольшая заслуга в актуализации понятия ментальности, на наш взгляд, принадлежит А. Гуревичу, а также его сотрудникам и ученикам [4–7]. Как отмечает сам А. Гуревич: «Перемещение интереса с идеологических конструктов на мировидение обусловлено пониманием того, что за теориями и учениями кроется иной план реальности, укорененный в сознании людей, при этом укорененный столь глубоко и прочно, что одна идеология сменяет другую, а потаенный слой образов и представлений может оставаться неизменным или изменяться лишь отчасти, сохраняя свои основные параметры» [8, с. 29].

В концепции, предложенной украинскими философами, ментальность рассматривается как способ мировосприятия и миропонимания, который отличает один этнос от другого, одну цивилизацию от другой, культуру одной социальной общности от культуры другой социальной общности. В связи с нашим исследованием постсоветской идеологической ситуации необходимо отметить следующие особенности, вытекающие из такой трактовки понятия «ментальность». Во-первых, ментальность лишает идеологию статуса универсальной категории и вытесняет ее в сферу сугубо политическую. Во-вторых, меняется субъектное основание мировосприятия и миропонимания, оно из партийно-классового трансформируется в этнонациональное и цивилизационное. Ментальность, по мысли одного из авторов «Теории ментальности» П. Йолона, «продуцируется в процессе жизнедеятельности этноса...» [1, с. 376], она «...вместе с материальными факторами интегрирует народ, нацию в единое целое, составляет основу национальной идентичности и идентификации личности, соединяет один народ, нацию с другими и отличает его от них, делает его неповторимо самобытным» [1, с. 384].

Существенное различие категорий «ментальность» и «идеология» заключается в том, что первая возвращает в процесс социально-философского исследования категорию души, от которой вторая дистанцировалась с момента

своего рождения. По своему этимологическому происхождению термин «ментальность» восходит к выражению «склад души». Она характеризует не только рациональные и сознательные слои человеческой психики, но пытаются уловить их связь с иррациональным и бессознательным. Естественно, что возвращение интереса к душе происходит не в том виде, в котором она была достоянием метафизики и теологии. Ментальность характеризует духовную жизнь личности через совокупность ее интересубъективных связей, а духовную жизнь нации она схватывает через особенности социальных организаций и общественных институтов. Как полагает М. Попович, особое внимание в уяснении психологического измерения ментальности следует уделить концепции Э. Фромма, описывающей патологические девиации личности. В эпоху социальных трансформаций поведение таких личностей становится социальной нормой и определяет ментальность больших социальных групп.

Наконец, непосредственно сопоставляя категории идеологии и ментальности, авторы «теории ментальности» переходят к трактовке идеологии как исторически ограниченного типа ментальности, характерного для уходящей эпохи. Эта эпоха отличалась высокими темпами общественных преобразований и перманентным состоянием нестабильности. Идеология в эпоху социально-экономических трансформаций выполняет роль интегрирующего фактора, она нацелена на ментальную консолидацию больших социальных групп и достижение высокой эффективности коллективных действий. Другая отличительная черта идеологии как особого типа ментальности заключается в том, что она эффективно действует на низшие слои общества, которые, получив свободу, начинают активно культивировать псевдоэлитарность, но, по сути дела, защищают и консервируют свою неразвитость и групповой эгоизм. Одновременно происходит политическая акцентуация коллективных стереотипов мышления. Последние превращаются в жестко контролируемые образцы поведения, которые загоняют индивидуализацию и духовное развитие личности в отчужденные и бесчеловечные формы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Йолон П. Ф. Обрис ментальності та її суб'єкта / П. Ф. Йолон // Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 372–403.
2. Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – 403 с.
3. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз / І. С. Старовойт ; Тернопіл. акад. нар. госп-ва. – Тернопіль : СМНВП «Діалог», 1995. – 184 с.

4. История ментальностей и историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 255 с.
5. Ментальность россиян (специфика сознания больших групп населения России) / под ред. И. Г. Дубова. – М. : Имидж – Контакт, 1997. – 478 с.
6. Мостовая И. В. Архетипы и ориентиры российской ментальности / И. В. Мостовая, А. П. Скорик // Полит. исследования. – 1995. – №4. – С. 69–76.
7. Российская ментальность (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 25–53.
8. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. – М. : Индрик, 1993. – 319 с.

І. В. Жеребятнікова, кандидат соціологічних наук, доцент,
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

УПРАВЛІННЯ ПОЛІТИЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ У ТРАНЗИТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Вивчення конфліктів є одним із провідних напрямів політичної науки, оскільки трансформаційні процеси, що відбуваються в соціально-економічній, політичній й духовно-ментальній системах сучасного українського соціуму, значно підвищують вірогідність непередбачуваних подій, політичної і соціальної нестабільності. Конфліктні протистояння в політичній сфері виявляються в намаганнях суб'єктів політики реалізувати свої цілі та інтереси в системі владних відносин, протікають у латентних та прихованих формах, носять локальний та загальний характер. Але дуже часто конфлікти набувають небезпечного розмаху, виходять з-під контролю як державних, так і громадських організацій; з'являється реальна загроза національній безпеці країни і суспільство опиняється на межі катастрофи. До того ж, у процесі політичних переламів виявляються й специфічні внутрішні протиріччя, що додатково впливають на розвиток усіх та перебіг значної частини політичних процесів.

Виходячи з цього, особливої актуальності сьогодні набуває завдання наращування теоретичного та практичного потенціалу дослідження проблеми конфлікту у всіх її основних аспектах – пізнання сутності та причин, управління конфліктом, розробка шляхів і засобів їх запобігання, регулювання і вирішення тощо. Українське суспільство потребує нагальних засобів, які б запобігали надмірному загостренню суперечностей та гарантували б надійний та ефективний контроль за врегулюванням конфліктних ситуацій.

У найзагальнішому вигляді політичний конфлікт – «зіткнення протилежних суспільних сил, обумовлене різноспрямованими політичними цілями й інтересами» [1, с. 359]. Поняття політичного конфлікту визначає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування. Політичний конфлікт є одним із різновидів соціального конфлікту, специфіка якого зумовлюється особливостями розвитку політичної дійсності. Звідси впливає трактування політичного конфлікту не тільки як інституціоналізованого, практично-політичного протиборства, але як і теоретичного та символічного (культурного та духовно-ментального) зіткнення в соціальному просторі за можливість впливати на його модифікації і трансформації [2, с. 18]. Отже, політичний конфлікт взаємозв'язаний з економічними, культурними та духовно-ментальними явищами, бо політична боротьба завжди відображає стан соціальних суперечностей та суспільної напруги.

Слід відмітити, що визнання конфлікту закономірним явищем та певною мірою рушійною силою розвитку, значно розширює проблему управління ним. При розгляді питань управління конфліктом у центрі уваги багатьох науковців знаходяться переважно процеси прийняття рішень у конкретній конфліктній ситуації і розробки принципів поведінки, спрямованих на мирне закінчення конфлікту. Йдеться про раціональні форми вирішення конфлікту, в тому числі методи пов'язання інтересів і цілей конфліктуючих сторін. На відміну від регулювання, управління конфліктом передбачає діяльність на мезорівні, яка пов'язана із конкретним конфліктом.

На думку українських вчених О. Картунова та О. Мураховської, управління конфліктом – це мистецтво і процес цілеспрямованого, обумовленого об'єктивними закономірностями впливу на його динаміку з метою: а) вдосконалення і розвитку політичної системи чи окремих її складових або б) її підриву й руйнування. Запропоноване визначення здається досить коректним, оскільки воно враховує і відображає два суттєвих аспекти. Перший – політичні конфлікти виконують як конструктивні, так і деструктивні функції. Другий – як самі конфліктуючі сторони, так і суб'єкти політичного управління можуть цілеспрямовано впливати на розвиток конфлікту, ґрунтуючись на власних інтересах [3, с. 103–104].

Під управлінням конфліктом розуміється врегулювання, розв'язання і навіть придушення останнього в інтересах суспільства в цілому або його окремих суб'єктів. Раціональне управління надає об'єктивному конфліктному процесу форми, що будуть здатні забезпечити мінімізацію невідворотних політичних, економічних, соціальних, моральних втрат, і навпаки, максимізувати такого ж роду надбання. Саме в цьому суть управління конфліктом

[4, с. 2]. Управління конфліктом може здійснюватися як «зсередини» – одним, декількома або всіма його учасниками, так і «ззовні» – миротворцями, підбурювачами або посередниками. В ролі управляючих політичним конфліктом можуть виступати різні соціальні суб'єкти – від окремих індивідів до міжнародних організацій. З цієї точки зору, управління конфліктом включає в себе його закінчення не як імператив, необхідну категоричну вимогу, а лише як одне із завдань, поставлених перед собою його учасниками. Це завдання може ставитися внаслідок росту ризику, що пов'язаний із досягненням цілей, поставлених учасниками конфліктної взаємодії або у зв'язку з їх успішною реалізацією.

Можна визначити основні дії з управління конфліктом:

1. Першою дією з управління конфліктом слід вважати його інституціоналізацію. При інституціоналізованому (що протікає в межах установлених меж і правил) конфлікті останній стає досить передбачуваним. Неінституціоналізований конфлікт характеризується відсутністю будь-яких принципів або правил і частіше за все являє собою стихійний процес і непередбачуваний вибух незадоволення.

2. Наступним етапом управління конфліктом є його легітимізація. Чим сильніша підтримка, тим ефективніше суб'єкт може управляти конфліктом і тим вища його здібність у випадку необхідності прийняти примусові міри для виконання поставлених цілей.

3. Ще одна стадія управління конфліктом – структурування конфліктуючих груп, що дає змогу вимірювати їх силовий потенціал. Це в свою чергу дозволяє встановити неформальну ієрархію впливу в суспільстві, що об'єктивно стримує ескалацію конфлікту.

4. Останній етап – редукація, тобто послідовне послаблення конфлікту за рахунок переведення на інший рівень. Один із найпростіших варіантів: друг – союзник – партнер – співробітник – суперник – противник. Дані шкали необхідні для розуміння реалістичності завдань редукації та для визначення перспективи конфліктної взаємодії [3, с. 108–109].

Для управління конфліктами політичний суб'єкт враховує загальні характеристики, які впливають на формування і перебіг конфлікту. До них належать: а) ступінь відкритості політичної системи; б) рівень політичної згуртованості конфліктуючих груп; в) характер втягнення широких соціальних верств у спірні взаємовідносини; г) емоційна насиченість політичної поведінки груп і громадян та їх здатність до самообмеження своїх владних домагань тощо.

У відношенні до конфліктів у політичній сфері передбачається досить широкий діапазон дій з контролю за розвитком та управлінням ним. Серед існуючих варіантів підходів до проблеми найбільшим впливом користуються інженерний, гуманітарний і власне управлінський підхід. Згідно з інженерним

підходом конфлікт – це ситуація, управління якою вимагає свідомої добудови організаційних структур у діяльності конкретних суб'єктів у сфері їх мислення. Прибічники гуманітарного підходу спираються на активне зближення сторін – учасників конфліктів із залученням посередників, на основі проведення всесторонніх консультацій та експертиз. З точки зору управлінського підходу вирішення проблеми розглядається в постановці перед конфліктуючими сторонами таких специфічних завдань, які зближали б їх позиції, дозволяючи при цьому досягати власних цілей [4, с. 5].

Існуючі сьогодні моделі, способи і методи управління конфліктними ситуаціями мають досить чітко виражені національно-ментальні та державні особливості. Вважається, що державні відзнаки в технологіях врегулювання сучасних конфліктів пов'язані з типом політичної системи держави, залученій у конфлікт, яка диктує певну тактику політичного реагування на конфліктну ситуацію. Національні відмінності пов'язані, в першу чергу, із заснованим на менталітеті політичним світоглядом націй і етнічних груп, що складають населення країни, з прийнятими і вкоріненими в рамках етнічних груп правилами соціально-політичної поведінки, з національними соціально-культурними традиціями врегулювання конфліктів, закріпленими в глибинних психологічних архетипах, з історичним досвідом взаємодії (у тому числі – конфліктної) з іншими етнічними спільнотами.

Критеріями ефективності управління політичними конфліктами вважаються: надійність їх прогнозування, запобігання ескалації, утримання в цивілізованих рамках та конструктивне розв'язання. До критеріїв успіху можна віднести: задоволення учасників конфлікту досягнутими домовленостями, створення сприятливих умов для розвитку їх взаємовигідного спілкування, а в кінцевому підсумку – політичну вигоду суспільства, зокрема збереження політичної стабільності та зміцнення національної безпеки. Лише конфлікти, над якими відбувається управління, здатні виконувати для держави і суспільства певну позитивну роль, незважаючи на ті можливі матеріальні, політичні, соціальні чи моральні збитки, які вони зазвичай несуть із собою.

Таким чином, дослідження управління політичним конфліктом є необхідна і складна проблема, яка повинна постійно знаходитися у вивченні та удосконаленні, з метою реалізації на практиці, а саме: переведення політичних конфліктів у конструктивне русло, а також базуватися на принципах толерантних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.

2. Кочубей Л. О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. О. Кочубей // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 41 (підсерія «Курасівські читання»). – С. 16–25.
3. Картунов О. І спокій тільки сниться! / О. Картунов, О. Маруховська // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 102–111.
4. Ростецька С. І. Теоретичні підходи до поняття та змісту управління політичним конфліктом [Електроний ресурс] / С. І. Ростецька, М. О. Єремчук. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/politologiya/30-politika/1502>.

І. М. Ковальська-Павелко, кандидат історичних наук, доцент,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР

Сьогодні українське суспільство переживає складний і болючий процес пошуку національної ідентичності, формування національної свідомості. І в цих процесах ключову роль відіграє історична пам'ять – адже завдяки усвідомленню й переживанню спільного минулого, перемог і поразок, продукуванню спільних героїв, місць пам'яті тощо молоді люди (в рамках первинної соціалізації), більш дорослі громадяни (в рамках вторинної соціалізації) відтворюють власний історичний досвід, тим самим нація має змогу усвідомлювати свою духовну сутність, феноменологію [2, с. 171–202]. І саме історична пам'ять є тим механізмом, за допомогою якого стає можливим пошук сучасниками своєї ідентичності – історична пам'ять, так би мовити, скеровує сучасне і майбутнє, чинить вплив на сьогодення. Саме історична пам'ять, як справедливо стверджує О. Трегуб, «є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та потрібні шляхи розвитку. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю» [5, с. 25].

У науковому дискурсі концептуалізація пам'яті вперше була здійснена французьким соціологом Морісом Гальбваксом, який ініціює поняття «колективна пам'ять», визначаючи її як соціальний феномен, необхідний для функціонування і виживання суспільства, те спільне, що конститує суспільство та є запорукою його ідентичності. Він вважає, що пам'ять завжди і всюди соціально зумовлена і маркована, навіть на індивідуальному рівні сприй-

няття й формування її образів. На думку М. Гальббакса, «складний процес взаємодії спогаду й повторення як основи функціонування пам'яті зумовлює виникнення узагальнених ідеальних образів, на основі яких формуються концептуальні схеми або “соціальні рамки”, у яких розміщуються індивідуальні спогади. Кожна соціальна група створює пам'ять про своє минуле, що, в свою чергу, формує і відображає ідентичність цієї групи стосовно інших груп» [7, с. 12].

Інший французький учений П'єр Нора, використовуючи методологію М. Гальббакса, уводить у науковий обіг поняття «місця (простір) пам'яті». На його думку, колективна пам'ять концентрується і репрезентується у так званих «місцях» (просторах) пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а і своєрідними точками зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Тут комеморизація – це спосіб, за допомогою якого укріплюється і передається пам'ять про минуле. Головна функція цих «місць» полягає у збереженні групової пам'яті. Як місця пам'яті виступають люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурую. Ці місця мають символічне значення, яке може змінюватись під впливом численних індивідуальних чи групових стратегій. П. Нора вважає, що створення й усвідомлення особистістю «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності. Досліджуючи зміну цих місць, можна простежити зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи. Ці зміни можуть відбуватися як через забуття й витискування певного «місця» із пам'яті, так і шляхом реанімації забутого символу, події, ідеї або, коли з часом ці місця, залишаючись збереженими у людській свідомості, набувають зовсім іншого змістового навантаження [1, с. 38].

Німецький історик Йорн Рюзен визначає, що історична пам'ять – це спосіб збереження і трансляції минулого. Вона, з одного боку, є ментальною спроможністю суб'єкта зберігати спогади про пережитий досвід, який є основою формування історичної свідомості, а з другого – це результат певних сенсотворчих операцій при продукуванні спогадів, що утворюються в процесі формування історичної свідомості внаслідок осмислення історичного досвіду [3, с. 50]. Й. Рюзен виділяє декілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) й особистісний. Відповідно до цих рівнів розрізняють колективну, групову та індивідуальну форми історичної пам'яті [3, с. 51].

Й. Рюзен підкреслює, що недостатньо виводити значення минулого як історії для теперішнього й майбутнього лише з роботи сучасності над досвідом минулого. Потрібно домагатися, щоб «минуле, яке як звичка сучасного триває в ньому, було значущим, за ним потрібно визнати, так би мовити, право на самотність, яким користується теперішність і саме там, де воно

критично ставиться до минулих подій і, возвеличуючись над умовністю, через минувшину прямує в розпростерте майбутнє» [4, с. 14].

На нашу думку, до розкриття змісту концепту «історична пам'ять» цілком правомірно можуть бути застосовані постулати теорії ментальних просторів Ж. Фоконьє, яка розроблена наприкінці 1970-х рр. і пропонує набір когнітивно-лінгвістичного евристичного інструментарію для вивчення динамічного процесу конструювання суб'єктних значень у реальних дискурсивних ситуаціях. Суть цієї теорії полягає в тому, що мова не є формальною репрезентацією концептуальної структури, а використовується мовцями як інструмент у різноманітних процесах дискурсного конструювання, до яких належить і позиціонування. Ментальні простори – це динамічні когнітивні утворення, закладені у свідомості людини у вигляді готових структур, які в ході породження дискурсу виникають щоразу заново [8]. Вони тим самим замінюють певні реальні світи і ситуації, віддзеркалюючи розуміння людиною гіпотетичних або вигаданих (контрфактивних) ситуацій і допомагають глибше зануритись у прояви дискурсу.

Ментальні простори відображають здатність людини не лише створювати власну модель світу, наслідуючи інформацію з реального світу, або з іншої моделі, а конструювати і себе, свою ідентичність як невід'ємну частину цього світу. Людина за власним вибором реалізовує ці можливості у конкретних мисленнєво-мовленнєвих актах. Ментальні простори структуруються різними ментальними схемами, фреймами, вилученими в процесі обробки тексту, та зіставляються з певними областями реального чи уявного світу. Незважаючи на те, що ментальні простори ґрунтуються на фонових знаннях, вони існують у свідомості людини не у вигляді готових структур, а виникають під час розгортання дискурсу [9, р. 276–278].

Під час інтеракції з іншими суб'єктами людина формує свої позиції щодо певних історичних подій. Виділяють три аспекти конструювання позицій у середовищі історичної пам'яті – епістемічний, афективний та інтеракційний. Епістемічний аспект полягає у здатності комунікантів адекватно розшифрувати отримані повідомлення та транслювати свої думки без істотних смислових втрат. Афективний компонент відображає емоційне та оцінне ставлення суб'єкта до тієї чи іншої комунікативної ситуації та інших суб'єктів. Інтеракційний аспект демонструє ефективність комунікації [6, с. 138].

Ментальні простори за своєю суттю мають когнітивну природу і не можуть набувати онтологічного статусу поза людською свідомістю. Вони навряд чи можуть бути використані при описі стосунків між мовними символами і об'єктами реальної дійсності. Побудова ментальних просторів суб'єктами комунікативної ситуації історичної пам'яті – це до певної міри когнітивне моделювання, суть якого полягає у конструюванні можливої, імовірної, гіпо-

тетичної, або навіть контрфактивної реальності. Продукуючи моделі історичної пам'яті, «люди осмислюють речі не лише згідно з контекстом, а і з тим, що вони індивідуально привносять до ситуації» [10, р. 53]. Отже, при вивченні епістемічного компоненту позиції суб'єкта комунікативної ситуації історичної пам'яті доцільно піддати аналізу характер інтерпретації ним «заповненого контекстом оточення в умовах реальної життєвої ситуації» [10, р. 228], знайти відповіді на питання «Звідки береться цей контекст?» і «Чому у різних людей, учасників однієї і тієї ж ситуації, він буває різним?».

Таким чином, у змістовому аспекті ментальні простори виявляються моделями історичних ситуацій (реальних або уявних – гіпотетичних) у тому вигляді, як вони концептуалізуються людиною. Тим самим суб'єкт комунікативної ситуації історичної пам'яті вимушений концептуалізувати сценарій, учасником якого він є, а отже, він «примірює» на себе свої можливі дії у цьому сценарії, уявляючи різні альтернативні результати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 37–51.
2. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
3. Рюзен Й. Кризис, травма и идентичность : пер. с нем. / Й. Рюзен // «Цепь времен»: Проблемы исторического сознания : [антология] / под общ. ред. Л. Репиной. – М. : Ин-т всеобщ. истории РАН, 2005. – С. 38–62.
4. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Л. : Літопис, 2010. – 358 с.
5. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // Магістеріум. Політ. студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25–29.
6. Ущина В. А. Позиціонування англословних суб'єктів у ситуації ризику як конструювання ментальних просторів / В. А. Ущина // Нова філологія. – 2014. – Вип. 67. – С. 134–138.
7. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 12–35.
8. Fauconnier J. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language / J. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 190 p.
9. Fauconnier J. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities / J. Fauconnier, M. Turner. – N. Y. : Basic Books, 2002. – 440 p.
10. Oatley K. Perceptions and Representations: The Theoretical Bases of Brain Research / K. Oatley. – L. : Methuen ; N. Y. : Free Press, 1978. – 262 p.

В. Ю. Лесняк, кандидат політичних наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет

ПОЛІТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ЙОГО ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Розвиток українського соціуму у процесі демократичного транзиту доводить, що при аналізі й прогнозуванні загальнонаціонального розвитку потрібно залучати різноманітні теорії й методи з багатьох суспільствознавчих наук, адже осмислення динаміки розвитку громадянського суспільства в Україні торкається цілого ряду теорій та концепцій на стику політології, соціології, психології, права тощо. Наприклад, американський політолог А. Пшеворський, надаючи важливого значення правильно обраній стратегії і тактиці демократичного транзиту, розглядає трансформаційні процеси через моделі «теорії ігор» з прогнозуючим співвідношенням політичного суперництва і пошуку компромісу. У динаміці співвідношення сил він відзначає два етапи перехідного періоду – лібералізацію і демократизацію. Зокрема, другий період він поділяє на «вихід з авторитарного режиму» та «створення демократичного режиму» [5, р. 67].

Досліджуючи взаємозв'язок демократизації, демократичного транзиту, консолідації демократії, демократичної політичної культури та відповідного типу політичної ментальності, слід мати на увазі, що остання формується під впливом багатовікових культурно-історичних та геополітичних чинників. Проте суспільні трансформації у ході демократичного транзиту також здійснюють значний вплив на укорінення нових практик та форм демократичної політичної культури.

Передбачаючи практичне спрямування, ментальність виявляється в домінуючих життєвих настроях, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів взаємодії держави та суспільства; у формах взаємовідносин між людьми та спільнотами; у ставленні до політики і моралі; у національному характері; в різних компонентах політико-правової культури. Тобто політична ментальність є своєрідною сукупністю уявлень про політичну реальність, симбіозом ціннісних усвідомлених та неусвідомлених політичних орієнтацій, ментальних настанов, пов'язаних із політичним досвідом кожної окремої суспільної групи.

У багатьох авторитарних режимах формується культ державної влади чи окремого правителя, на основі якого виникає загальнонародна єдність та бажання підсилити правові норми новими, або ж усталеними історично, уяв-

леннями про соціальну справедливість, порядок, загальний добробут тощо [3]. Проте в умовах лібералізації недемократичного режиму відбуваються процеси делегітимізації режиму, що супроводжуються переоцінкою існуючих ціннісних правил та установок. В умовах стрімкого поширення іншого альтернативного бачення політичної реальності посилюється критика режиму, зростає популярність опозиційних лідерів, дисидентів, політичних в'язнів режиму. Тому на ґрунті соціокультурних трансформацій зростає запит суспільства на отримання достовірної інформації про сутність існуючого режиму, виникає потреба у доступі до правдивої інформації про його минуле, теперішнє та майбутнє, що супроводжується процесом появи альтернативних «пост-правд», «пост-пам'ятей», котрі збагачують суспільний дискурс та забезпечують відповідні «прориви» у ставленні до існуючої політичної реальності та функціонування суспільних, правових і політичних інститутів.

Згідно з транзитологічною парадигмою «лібералізація», розпочинаючись з кризи легітимності авторитарного режиму та наростання суперечностей у правлячій еліті, супроводжується ослабленням політичної цензури, розширенням свободи слова, примирливим ставленням до опозиційних настроїв та неконтрольованих державою структур. У результаті лібералізації, яка може поєднувати як політичні, так і суспільні зміни, слабшає вплив владних інститутів на суспільне життя, однак процес прийняття політичних рішень у державі залишається авторитарним. На основі пожвавлення громадянського суспільства з'являються передумови для подальшої демократизації режиму. На етапі «демократизації» відбуваються інституційні перетворення політичної системи – з'являються політичні партії та виборчі демократичні процедури. Оновлення політичної еліти вихідцями з демократичної опозиції зумовлює необхідність пошуку правлячою елітою загальносуспільного компромісу і визначення нових правил політичної гри. Саме тому на стадії демократизації відбувається демонтаж старого політичного режиму та усвідомлений вибір політичною елітою демократичних процедур, що пов'язано з мисленневою та компетентною складовою, а також ментальними особливостями цих еліт та суспільства в цілому. Адже низька громадянська активність, суспільний конформізм щодо авторитарних дій влади стають на заваді побудові демократичного соціуму. Тому й демократичний транзит може мати незавершений вигляд перманентного перехідного періоду з невідомим кінцевим результатом.

На заваді такій невиразній перспективі довготривалого демократичного транзиту стає практика стабілізації та закріплення вироблених демократичних процедур на рівні суспільства загалом, коли досягається легітимізація демократичного режиму, відбувається загальне реформування соціуму, забезпечується суспільна згода щодо більшості політичних рішень. У таких умовах

змінюється й практика політичного діалогу між політичними елітами, між владою та суспільством в цілому.

Згідно з «елітарною теорією» переходу до демократії, положення якої відображені в колективній монографії Дж. Хіглі і Р. Гюнтера, демократизація подається як спрямований рух до ідеального демократичного режиму, що характеризується відкритими виборами з відносно низьким бар'єром участі, політичною конкуренцією і широким захистом громадянських прав. У даній концепції переходу виділяються дві основні моделі переходу: «пакт» і «конвергенція» еліт. «Пактом» еліт називається такий варіант переходу, коли еліти усвідомлено домовляються про компроміс щодо спірних питань. Особливостями «пакту» таким чином виступають секретність, замкнутість та компромісність його утворення. Модель «конвергенції» полягає у залученні нової еліти до формування влади за рахунок мобілізації мас. Про завершення «конвергенції» свідчить електоральна перемога дисидентської чи периферійної еліти часів функціонування режиму. «Конвергенція» еліт веде до консолідації демократичного режиму [1, с. 111–112]. У багатьох перехідних суспільствах саме політика пакту, консенсусу з подальшим залученням нових демократичних еліт до владних структур є основною запорукою консолідації демократичних цінностей.

Наприклад, іспанська дорога до демократії в світовій літературі трактується як класичний приклад саморозриву, самозламу відносин із авторитарним минулим, коли перехід до демократії проводився старими франкістськими, але реформаторськими елітами за активної участі опозиційних політичних сил [4, с. 60]. Компромісна і договірна поведінка як постопозиційних, так і постфранкістських еліт, була основою формування консенсусної моделі демократичного транзиту. Так, в умовах переходу в Іспанії реалізовувалась модель так званого «пакту забуття», коли погляди політичної еліти спрямовувалися не на пошук винних, а на майбутній розвиток країни зі свідомим замовчуванням тих питань, які могли б розділити суспільство, сприяти посиленню напруженості та конфліктності в умовах демократичного транзиту. Після смерті Франко історична пам'ять, сконструйована режимом, могла стати загрозливим дезінтегруючим чинником поділу іспанського суспільства на дві системи культурних традицій, що зумовлювало потребу у впровадженні компромісного «пакту забуття». Забута пам'ять сприяла внутрішньополітичній стабілізації та концентрації на реформуванні політичної системи у напрямку її демократизації, була чинником проведення суспільного діалогу і ухвалення узгоджених політичних рішень. Відхід від авторитаризму в Іспанії у такий спосіб відбувся «без різкого розриву з історією, написаною з погляду переможців» [2, с. 66].

У той же час характерною рисою, скажімо, польського переходу є «полюбовна демократизація», тобто також мирна трансформація політичного режиму, без проявів радикалізму, що передбачала перехід влади від старої до опозиційної еліти, згідно з легальними нормами. Порозуміння «Круглого столу», досягнуті 1989 р., дозволили організувати відносно вільні вибори і сформувати парламент з певним представництвом опозиції. На етапі співпраці двох центрів впливу (Т. Мазовецького – від опозиції та В. Ярузельського – від влади) були здійснені реформи, які створили фундамент польської демократії. У такий спосіб у Польщі на початку транзиту реалізовувалась договірна форма переходу та започаткувався злам старих політичних структур без ознак конфронтації.

Таким чином, договірна, пактова, консенсусна модель демократичного транзиту має надзвичайний потенціал у процесі консолідації перехідного соціуму, оскільки дозволяє шляхом діалогу та взаємної довіри між широким колом проурядових та опозиційних сил забезпечити поступову модифікацію усталених у суспільстві ментальних практик щодо ретроспективного та перспективного бачення розвитку демократичного процесу та політичної діяльності загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронов І. О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І. О. Воронов. – К. : Генеза, 2006. – 232 с.
2. Мартинес-Малер О. Іспанія в боротьбі зі своєю минувиною: болісні й суперечливі траєкторії пам'яті / О. Мартинес-Малер // Європа та її болісні минувини / авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймаєр у співпраці з П. Боннарм ; пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 66–76.
3. Требін М. П. Онтологія авторитаризму: філософсько-правовий аспект / М. П. Требін // Філософія і сучасність : наук.-теорет. і практ. журн. / за ред. С. М. Пазиніча. – Х. : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2009. – Вип. №3. – С. 93–106.
4. Dobek-Ostrowska B. Hiszpania i Polska: elity polityczne w okresie przejścia do demokracji. Analiza porównawcza / B. Dobek-Ostrowska. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 167 s.
5. Przeworski A. Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America / A. Przeworski. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 209 p.

М. М. Олексюк, кандидат філософських наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНИХ ОСНОВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ)

Сформована в ході тривалих історичних процесів європейська цивілізація в сучасних умовах представляє собою відображення тих характеристик, які фіксують особливості та своєрідним чином поєднують ті ментальні стани, що властиві тим етнонаціональним спільнотам, котрі населяють європейський континент. Багатоманітність, що проявляється на релігійно-конфесійному, політико-правовому, світоглядному рівні, доповнюється виробленням спільних ознак, котрі в першу чергу виявляються у прагненні до збереження екзистенційного потенціалу, котрий сформував своєрідну європейську спільноту на засадах пріоритету людської цінності.

Саме ця закріплена у ментальності турбота про людину, пошанування її прав та гідності – все це стало надбанням європейської цивілізації та забезпечило її поступальний рух на шляху до максимального задоволення потреб людини та суспільства. Ці характеристики зумовлюють і певні концептуальні висновки, котрі стають надбанням європейської філософсько-правової думки, передусім ті, що стосуються проблем відповідальності та покарання.

Сучасні європейські філософи права приділяють чимало уваги питанням відповідальності. Так, наприклад, один із провідних британських спеціалістів з даних питань Гаррет Вільямс стверджує, що для людини відповідальність існує як у формі здібності, так і добродійності, причому виявляє критерії, за якими особа набуває добродійної відповідальності, акцентуючи увагу на її здатності виявляти ініціативність, здійснювати свої особисті рішення, усвідомлювати свої дії та помилки, відповідати на численні нормативні вимоги, що формуються соціумом [3, р. 459, 469].

Європейські ментальні підходи до вирішення важливих соціально-правових проблем демонстрував наприкінці ХХ ст. французький філософ П. Рікер. Стверджуючи, що у традиційному вияві юридичне поняття відповідальності акцентує увагу виключно на питанні ролі суб'єкта правової дії, він аналізував сучасні йому підходи до цього поняття, які призводять до втрати даної точки зору. «Відщеплення прослідковується у будь-якому сенсі під прикриттям випадкових асиміляцій, що підтримує полісемія дієслова відповідати: не тільки відповідати за... Але також відповідати на... (запитання, виклик, наказ

тощо)... У плані суто юридичному, окрім згаданих вище тлумачень, зокрема відповідальності за дії іншої особи або дії із захисту чогось, – при тлумаченні досліджень, що виходять за рамки визначення – юридичне поняття відповідальності потерпає від суперництва концептів, що з'явилися пізніше, ніж концепт, який ми розглядаємо», – зазначає він у роботі «Концепт відповідальності. Есе семантичного аналізу» [1, с. 43].

Паралельно із аналізом становлення правового поняття відповідальності П. Рікер розглядав і процес еволюції такого явища, яким є моральна відповідальність, традиційна версія якої стосується в першу чергу предметів та осіб, у відношенні до яких вона і визнається. Філософ стверджував, що «у минулому моральна ідея відповідальності збігалася з ідеєю юридичною і була орієнтована на те, що ми найвищою мірою відповідальні за те, що скоїли. Згодом орієнтація її рішуче змінилася на відкритішу до пошуку, де б ідея превентивності, тобто запобіжна ідея, могла б поєднуватися з ідеєю відшкодування уже заподіяних збитків» [1, с. 43].

Проблеми сутнісної сторони покарання як процесуальної складової права у другій половині ХХ ст. також піднімались П. Рікером. Його світоглядна позиція у післявоєнній Європі характеризувалась чітким моральним спрямуванням, витоки якого можуть знаходитись у суб'єктивному пережитті тих трагічних для людства часів періоду Другої світової війни, коли питання злочину та покарання ставали надзвичайно актуальними. Саме тоді очевидно формувалась його позиція стосовно того, що покарання не можна розглядати як сліпу помсту, встановлення так званої «віндикативної» (читай – відплатної) справедливості. П. Рікер відкидає традиції тих давніх часів, коли покарання вчинялось за принципом «око за око» чи «зуб за зуб», формулюючи свою власну концепцію, яка своєрідно увібрала всі суто філософські традиції, методи та прийоми тлумачення, що були властиві цьому видатному представникові західноєвропейської філософської думки другої половини ХХ ст. «Слово справедливість не повинно фігурувати в жодному визначенні відомщення, за винятком архаїчного і сакрального сенсу почасти індикативної справедливості, з якою треба рахуватись в останній інстанції, – зазначав він. – Тепер же ми маємо справу з елементарною формою даної емоційної помсти, яка призводить до зведення кари до категорій самого злочину» [1, с. 191].

Оригінальну філософсько-правову позицію стосовно питання ролі покарання у рамках сучасної ліберально-демократичної спільноти займає відомий британський вчений – філософ, правознавець та пенолог Е. Дафф, який особливе значення надає застосуванню ідеї «заслуги» (desert). Він звертав увагу на потребу фіксації у розглядуваній теорії зв'язків між злочином у минулому та нинішнім покаранням. Такі причинно-наслідкові стосунки даних правових реалій зводились до виявлення взаємовідносин «вини» та «страждання»,

особливе значення у яких саме відіграє теза про «заслугу» як таку, що поєднує почуття вини та страждання, а державу уповноважує на практиці накладати на винних у злочинах заслужене ними страждання [2, р. 21].

Серед комунікативних заходів, що забезпечують трансляцію суті покарання як важливого соціального феномену до суб'єктів правовідносин, пріоритет Е. Даффом визначається як за кримінальним правом, встановленим ліберальною державою, так і за відповідним цьому процесом кримінального судочинства. При цьому він підкреслює, що таким чином «до морально свідомих громадян звертаються нормативною мовою суспільних цінностей» [2, р. 80], а отже, можна говорити, що у такому випадку ми повинні мати справу із фактором наявних у суспільстві принципів, що базуються на пріоритетності пануючих у ньому ціннісних орієнтацій. Якщо мова йде про ліберально-демократичні спільноти, які розглядаються вченим у його дослідженні, то можна зробити висновок, що до таких цінностей автор відносить у першу чергу пріоритетність людської екзистенції та її права на свободу. На нашу думку, саме це і кореспондується з вибором у дослідженні питання покарання як центрального, адже сам феномен даного суспільного явища може слугувати хорошим прикладом у справі захисту ліберальних цінностей та засудження будь-якого прояву тоталітаризму, заснованого на жорстокості покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пікер П. Право і справедливість : пер. з фр. / П. Пікер. – К. : Дух і Літера, 2002. – 216 с.
2. Duff R. A. Punishment, Communication, and Community / R. A. Duff. – N. Y. : Oxford University Press. 2001. – 245 p.
3. Williams G. Responsibility as a Virtue / Garrath Williams // Ethical Theory and Moral Practice. – 2008. – No 11. – P. 455–470.

С. Ф. Орлов, кандидат філософських наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У країні капіталістичного устрою із зборами коштами, оскільки існує економічна свобода, не має таких сильних проблем. Як правило, значну частину коштів дають на агітацію невелика кількість багатих людей, які почува-

ють себе економічно незалежними. У цьому випадку, тим, хто зацікавлений у пропагуванні тих чи інших ідей, потрібно лише переконати тих, хто має кошти, щоб вони вкладали їх у цю справу. Правда, у цьому випадку існує ще один бік справи. Адже готовність жертвувати свої кошти на певні ідеологічні речі може виходити не лише з мотивів ідеологічних, але і з чисто комерційних. І тут існує певного роду небезпека – комерціалізації всього, що може приводити до певного роду знецінення ідейної складової ідеологічного вчення, і редукування останнього лише до комерційного виміру – наскільки вкладання грошей у проект принесе комерційну вигоду тому, хто ці кошти туди вкладає.

Отож, з одного боку – суспільство, у якому є певна економічна незалежність, і є можливість зібрати потрібну суму коштів, проте існує небезпека комерціалізації всього – навіть того, що з аксіологічної перспективи не мало би підлягати такій комерціалізації. З другого боку – маємо справу з суспільством, де економічна свобода є найбільш сильно залежною від ідеологічного рівня, що стає майже неможливим пропагувати ідеї, які суперечать офіційній ідеологічній лінії. Справді, у тоталітарному соціалістичному суспільстві дуже важко зібрати відповідні кошти для пропагування таких ідей, більше того – якщо б кошти все ж і знайшлися, то такому «гіпотетичному прихильникові капіталізму доведеться умовити державну паперову фабрику продати йому папір, державну типографію – надрукувати брошури, державне поштове відділення – розіслати їх людям, державне відомство – надати йому зал для виступів тощо» [1, с. 47].

Важливість існування виміру свободи не обмежується лише гносеологічним виміром. Існування чи неіснування свободи зачіпає не лише пізнавальну сферу, але й також сфери, які є віддаленими від світу ідей, і які мають прямий стосунок до матеріального виміру екзистенції чи то людської особистості зокрема чи соціуму назагал. Тут мається на увазі той факт, що при існуванні свободи, особливо в економічній сфері – кожний член суспільства зокрема та суспільство назагал, будуть мати кращі навіть матеріальні ресурси, ніж у випадку, коли б такої свободи не існувало. Свобода, яка проявляється в економічному вимірі вільною конкуренцією, приводить до постійного вдосконалення як продуктів виробництва, так і якості послуг. Крім того – постійно знаходяться шляхи зменшення кінцевої ціни такого продукту, що у свою чергу робить такий продукт доступним для все більшої кількості членів суспільства.

Якщо розглядати таке суспільство вільних в економічному вимірі громадян, то воно складатиметься із сукупності різноманітних самостійних приватних господарств, кожне з яких «використовує свої наявні ресурси для виробництва товарів і послуг, які воно обмінює на товари і послуги, виробле-

ні іншими господарствами, роблячи це в умовах, взаємоприйнятних для обох учасників угоди... воно одержує можливість задовольнити свої потреби непрямым чином, виробляючи товари і послуги для інших, а не безпосередньо для свого власного користування. Спонукальним мотивом для прийняття такого опосередкованого варіанту є, зрозуміло, збільшення сукупного продукту, викликане розподілом праці та спеціалізацією функцій» [1, с. 39].

Окрім усвідомлення існування загальних аксіологічних принципів, які мали надзвичайно велике значення при формуванні міжнародних стандартів державотворення, дуже важливим для формування власне національної державної політики є розуміння механізму практичної реалізації міжнародних стандартів державотворення. У цій перспективі виглядає цікавим дослідження реальних прикладів досвіду публічної служби та кадрової політики професійного чиновництва у тих країнах, які практичним застосуванням міжнародних стандартів державотворення показали його ефективність у вимірі розбудови своєї національної держави. Так, дослідження досвіду публічної служби та кадрової політики у Франції [2] заслуговує на те, щоб зупинитись на ньому детальніше.

Аналізуючи дане дослідження, ми можемо відмітити той факт, що чиновницька структура є чітко ієрархізована [3, с. 126–127]. Причому чиновники поділяються в залежності від функцій, які вони виконують. Отож, є чотири категорії, які, у свою чергу, поділяються на ранги, і ще далі – на рівні. Стосовно процентного складу тієї чи іншої категорії та її функціонального значення, то вони полягають у такому – найвищою категорією є D, яку утворюють чиновники, які відповідають за генерацію управлінських рішень та виконання інших функцій, пов'язаних із керівною роботою. Кількість чиновників цієї категорії становить 20% від загальної кількості чиновників. Вимоги до цієї групи стосовно освіти є найвищими – від усіх них вимагається диплом про вищу освіту. Далі йде категорія C, представники якої займаються спеціалізованим виконанням адміністративних функцій, і її частка становить близько 30%. Наступною категорією в чиновницькій структурі є категорія B, яку утворюють чиновники, які задіяні у реалізації виконавчих функцій. Сюди входять особи, які мають здобуту спеціальну освіту, що підтверджується дипломом бакалавра, або іншим рівноцінним документом. Звичайно до цієї категорії входять адміністративні секретарі, вчителі, інспектори та ін. У процентному відношенні ця категорія є найчисельнішою – займає частку 40%. Остання категорія, яка є найменш чисельною, і такою, чисельність якої постійно зменшується, – є категорія технічних працівників. Стосовно освіти двох останніх категорій, то від їх представників вимагається лише середня освіта.

Наступне, що потрібно виділити стосовно ієрархічної чиновницької структури у Франції, є сам процес вибору чиновників, де велике значення належить конкурсу. Причому самі конкурси є трьох видів – внутрішній, зовнішній та змішаний. Отож, внутрішній конкурс направлений на просування по службі для тих осіб, які вже є у чиновницькій структурі та мають певний стаж. Зовнішній конкурс має відношення до тих, хто лише має намір поступити на службу. За результатами конкурсу складається список кандидатів, рейтинг з якого враховується при призначенні на посаду. Також потрібно відмітити сам механізм набуття статусу чиновника, адже майбутній чиновник проходить випробувальний термін, який становить 0,5–2 роки, і лише після успішного проходження цього терміну він нарешті отримує статус чиновника [2, с. 205].

При спробі запозичення ефективних елементів для використання їх в українській перспективі, потрібно бути свідомим, можна сказати, найголовнішою небезпекою, яка тут може чатувати. Мова йде про небезпеку корупції, адже при наявності останньої весь процес вибору чиновників втрачає свій сенс, оскільки посади будуть діставатись не справді здібним, але тим, хто має кошти, щоб оплатити ту чи іншу посаду, щоб потім повернути собі ці кошти, вже працюючи у чиновницькій структурі, беручи участь в інших корупційних схемах.

Моделі існування інституційних механізмів, які довели свою ефективність у європейській перспективі одночасно відповідали як потребам місцевих спільнот, так і загальнодержавним пріоритетам конкретних країн, є сенс застосовувати і в національному контексті конкретно взятої країни. Серед таких інституційних механізмів можна виділити: 1) агентства регіонального розвитку, які не є політично заангажованими, в економічному вимірі є нейтральними, оскільки не передбачають отримання прибутку і в основному виконують консультативну функцію; 2) інститути, головна функція яких полягає у забезпеченні соціального діалогу у суспільстві, а також дотримання соціально-партнерських процедур комунікаційного виміру професійних спілок чи федерацій роботодавців. Власне учасники, які беруть участь у такому виді інституційного механізму, мають повноваження, які базуються на принципі взаємної згоди, вони беруть участь у прийнятті важливих рішень, які стосуються різноманітних питань сфери соціальної політики; 3) різноманітні фонди, які можна назвати головними механізмами практичної реалізації регіональної політики. Головна їхня функція полягає в управлінні програмами, яке проявляється в затвердженні таких програм, а також у розподілі фінансів. До таких структурних фондів належать Європейський соціальний фонд, Європейський фонд регіонального розвитку, Фінансовий фонд, Фонд гуртування тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрідман М. Капіталізм і свобода : пер. з англ. / М. Фрідман. – К. : Дух і Літера, 2010. – 320 с.
2. Нечухрана Ю. Г. Досвід публічної служби та кадрової політики у Франції / Ю. Г. Нечухрана // Державне управління в Україні: історія державотворення, виклики та перспективи : матеріали II Міжнар. наук. конф. аспірантів та докторантів з держ. управління (м. Одеса, 3 черв. 2011 р.). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 203–206.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Останнім часом все більшої актуальності набуває дослідження феномену правового менталітету. Однак ця категорія, яку досить часто розглядають як складову правової культури, є дотичною до категорії «правосвідомість». У зв'язку з цим існує потреба у з'ясуванні статусу правового менталітету та його співвідношення з поняттям правосвідомості.

Правовий менталітет є невід'ємною складовою усіх суспільних процесів. Його вплив можна виявити в правових, політичних, релігійних та інших соціальних явищах. У науковій літературі правовий менталітет визначають як специфічні, найбільш типові і стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільноти системи світоглядних уявлень, оцінок та реакцій на об'єкти державно-правової дійсності, що склалися історично. До структури правового менталітету належать правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, правові установки, які розташовані на двох рівнях – свідомому (усвідомленому) та несвідомому (неусвідомленому). При цьому елементи, які знаходяться на свідомому рівні, – більш рухливі, більш схильні до змін під впливом пізнання та досвіду, в той час як елементи, що знаходяться на несвідомому рівні, – більш стійкі під впливом підсвідомого первинного життєвого досвіду і суспільних установок.

Правосвідомість традиційно розглядається як форма суспільної свідомості, яка відбиває правову дійсність у вигляді юридичних знань, правових уявлень та правових почуттів, оцінок, що виражають відношення до права і практики його застосування, а також сприяють регулюванню поведінки в юридично значущих ситуаціях. Окрім того, правосвідомість – це не тільки відбиття у свідомості суспільства, соціальної групи, особистості правових відносин, установок, але й засіб впливу на правову систему держави, оскільки правосвідомість – це й думки та ідеї про правові зміни.

Зміст правових поглядів дозволяє виділити такі структурні елементи правосвідомості: інформаційний або когнітивний (поінформованість про правові норми, знання законодавства); оціночний або аксіологічний (відношення до норм права, законодавства, зацікавленість суб'єкта правосвідомості у додержанні норм права); регулятивний (установка на поведінку, що регулюється правом, схильність, готовність виконувати або, навпаки, порушувати приписи правових норм).

Говорячи про співвідношення понять правового менталітету та правової свідомості, слід відзначити, що у наукових джерелах існує декілька підходів щодо цього. Так, іноді явище правової ментальності розглядають як напрям теорії правосвідомості. Інші вчені відзначають, що правовий менталітет виступає стрижневим терміном у теорії правосвідомості. Ще одна група науковців, визнаючи фундаментальність категорії «правовий менталітет» для теорії правосвідомості, все ж вбачає в його статусі певну автономність та самобутність.

Безумовно, між правовим менталітетом та правосвідомістю існує органічна єдність, яка проявляється в їх тісній взаємодії і в тому, що правовий менталітет дає основу для формування та прояву правосвідомості, в той час як правосвідомість є засобом для функціонування правового менталітету.

У той же час існує і ряд моментів, які характеризують правовий менталітет як термін, що відрізняється від правосвідомості. По-перше, правова ментальність виступає як глибинний пласт свідомості, відбиваючи, окрім усвідомленого, й неусвідомлений правовий рівень. По-друге, для правового менталітету характерним є консерватизм та стабільність. Натомість правосвідомість передбачає не тільки певну постійність (яка залежить від якісного стану правової ментальності), але й раціональну та емоційну мінливість. По-третє, правовий менталітет, на відміну від правової свідомості, не включає спеціалізовані знання теоретичного характеру, утворюючись у сфері повсякденного досвіду.

Ю. И. Потоцкая, кандидат философских наук, доцент,
Харьковский национальный экономический университет
имени Семена Кузнеця

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ДЕМОКРАТИИ

Демократия является достижением истории западного мира и его важнейшей ценностью. И хотя среди классиков философской мысли немало критиков народовластия, в настоящее время в западной культуре слово «демократия» «порой отождествляется со всеми мыслимыми добродетелями, включая свободу, прогресс, эффективность и т. д.» [1, с. 9]. В данных тезисах поставлена цель рассмотреть социокультурные аспекты демократии. В философской литературе демократия нередко изучалась именно как духовно-культурное явление (Ф. Ницше, Н. А. Бердяев, К. Поппер и др.). Среди современных исследований, проливающих свет на ее духовное содержание, преобладают историко-философские, можно назвать работы Т. В. Кудрявцевой [1], Э. Б. Куприянычевой [2], Д. Б. Петруханова [3], М. П. Требина [4] и др. Демократия означает особую форму организации властных отношений – власть всех, многих, большинства, в отличие от власти одного (автократия) или немногих (аристократия, олигархия). Существенным признаком демократии также является статус граждан, обеспечивающий их права и свободы [5, с. 21]. Если автократия и аристократия признают право голоса за лучшими и стремятся опираться на истину или верховное мнение, то демократия учитывает голос каждого гражданина.

Догматизм и вера в достижение абсолютной истины в высшей степени чужды духу демократии. В ее основе лежит релятивизм, согласно которому знание обладает лишь относительной истинностью, установление которой не может положить конец дальнейшей дискуссии. Н. А. Бердяев утверждал, что демократия скептически и представляет собой крайнюю форму релятивизма [6]. Характерная для нее терпимость возможна только в силу индифферентности, неспособности разграничить истинное и ложное, доброе и злое [6]. Действительно, демократическая власть толерантна по отношению к любой вере и мнениям, если их высказывания и реализация не входят в явное противоречие с соблюдением прав и свобод граждан.

В то время как понятие истины теряет значимость в демократическом дискурсе, понятие «мнение», напротив, становится центральным. Предполагается, что каждый имеет свое суждение по тому или иному вопросу и обладает правом его высказать, независимо от степени его авторитетности, обоснованности, моральности и т. д. Гуманистический характер демократии

заключається в отстаивании естественных прав человека, вере в его индивидуальность и неограниченную свободу выбора. Несмотря на то, что выбор может быть навязанным, частное мнение – стереотипным, сформированным под влиянием извне, каждый отданный голос арифметически равен любому другому.

Демократия терпима к человеку и не требует от него многого. В этом она реалистична, в отличие от тоталитарных систем, создающих строгие рамки и стандарты. Демократический общественный климат более комфортен не потому, что индивиду позволено реально участвовать во власти и влиять на развитие государства (это как раз наиболее иллюзорный момент), а потому, что он не обязан жестко подавлять в себе чувства и инстинкты (например, собственнические). В таком обществе не нужно быть ни интеллектуалом, ни героем, чтобы прийти к власти или принимать в ней участие. Демократия опирается на человека массы.

Большинство, чьей воле подчиняется индивид, является ситуативным. Человек выступает здесь не как часть по отношению к целому, а как отдельная автономная единица, которая может быть вместе с другими, а может дистанцироваться от них. В демократии заложена неопределенность и, как следствие, значительные риски. Результаты народного волеизъявления могут привести к изменениям как позитивного, так и негативного характера, однако сами по себе перемены, возможность периодического обновления общественной жизни обладают значительной ценностью.

Здоровое отношение к природе человека составляет реалистическую сторону демократии. В то же время существует точка зрения, согласно которой демократический дискурс выстраивается вокруг мифов и утопических представлений. Само народовластие можно признать неким идеалом, который невозможно реализовать в полной мере. К. Поппер писал: «... в действительности народ нигде не правит. Управляют правительства (и, к несчастью, также бюрократы... которых трудно, почти даже невозможно, заставить отвечать за свои действия) [7]. Ф. К. Шмиттер, говоря о внутренних проблемах современной демократии, отмечал, что «граждане “приучаются” к пониманию бессмысленности голосовать, примыкать к ассоциациям или движениям или даже участвовать в общественной деятельности, ибо различные действия отдельных лиц обычно мало либо совсем не влияют на результат» [8].

Центральное место в демократическом этосе занимают категории свободы и справедливости, которые обеспечиваются правовым равенством. Там же, где речь заходит о справедливости и равенстве, всегда можно усмотреть признаки утопических упований, в данном случае на обеспечение гражданам одинаковых стартовых возможностей. Западная демократия пришла на смену

сословным монархиям, где подданные наделялись правами и обязанностями в соответствии с происхождением. В демократическом же обществе всем предоставлен равный правовой статус. Раскрывая суть «американской мечты», Дж. Адамс писал: «Это мечта о земле, в которой жизнь должна быть лучше и богаче и полнее для каждого, с возможностями для каждого в зависимости от его способностей или достижений» [9, р. 48]. Идеалом становится человек, «сделавший себя сам». Между тем, соблюдения прав недостаточно, чтобы гарантировать равный старт для развития индивидов, принадлежащих к разным имущественным слоям, поэтому в послевоенные годы западные демократии пошли по пути развития социально-политического сектора, когда государство предоставляет гарантии и льготы различным группам населения, препятствует росту экономической несправедливости и углублению имущественной дифференциации. Ф. Шмиттер и Т. Карл справедливо указывали на иллюзию, согласно которой, «достигнув демократии, общество решит все свои политические, социальные, экономические, административные и культурные проблемы» [10], в то время как демократия отнюдь не панацея от всех бед.

Еще одним утопическим аспектом демократической теории на современном этапе является положение о неизбежности тотального доминирования демократии в мире. Демократическое мессианство, присущее, в частности, политике США, строится на том, что человечество должно покончить с тиранией и повсеместно утвердить права личности, свободу и справедливость. Ф. Фукуяма, говоря о триумфе западной либеральной демократии в конце XX в. и не найдя для нее «жизнеспособных альтернатив», объявил о «конце истории» [11, с. 134]. Однако даже если альтернатив не наблюдалось, это не значило, что они не появятся в дальнейшем, к тому же демократическая система может заключать угрозы внутри себя, модифицироваться, быть имитационной. Наконец, в условиях глобализации вызывает сомнение соответствие международных организаций демократическим стандартам, поскольку они снижают возможность граждан национальных держав определять свою судьбу [12].

Итак, заключенный в демократии гносеологический релятивизм позволяет признавать ценность частных мнений и поддерживать общественную дискуссию, в которой конвенциональные решения являются ситуативными и временными. Понятие истины как таковое утрачивает свое значение. Духу демократии соответствует ренессансное понимание человека. Терпимое отношение к человеческой природе составляет ее реалистическую сторону. В то же время демократический дискурс содержит утопические и мессианские интенции, основанные на вере в свободу и справедливость как высшие универсальные ценности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кудрявцева Т. В. Греческие философы о демократии: Pro et Contra / Т. В. Кудрявцева // Философия и общество. – 2008. – № 1. – С. 112–127.
2. Куприянычева Э. Б. Признаки демократии: историко-философский анализ [Электронный ресурс] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Э. Б. Куприянычева. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/istoria-filosofii/priznaki-demokratii-istoriko-filosofskij-analiz.html>.
3. Петруханов Д. Б. Свобода и демократия как культурно-исторические феномены: концепция Г. П. Федотова [Электронный ресурс] / Д. Б. Петруханов. – Режим доступа: <http://publikacia.net/archive/2016/5/3/4>.
4. Требин М. П. Демократия и Вооруженные Силы : учеб. пособие / М. П. Требин. – Харьков : ХВУ, 1997. – 184 с.
5. Баталов Э. Я. Проблема демократии в американской политической мысли XX века (из истории политической философии современности) / Э. Я. Баталов. – М. : Прогресс-Традиция, 2010. – 375 с.
6. Бердяев Н. А. Демократия, социализм и теократия [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/berdyayev/demokratiya.html>.
7. Поппер К. Демократия и народоправие [Электронный ресурс] / К. Поппер. – Режим доступа: <http://www.polit.susu.ac.ru/articles/popper.shtml>.
8. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Электронный ресурс] / Ф. К. Шмиттер – Режим доступа: <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>.
9. Adams J. T. The Epic of America / J. T. Adams. – Boston : Little, Brown, and Co., 1931. – 433 p.
10. Schmitter P. C. What democracy is ... and is not [Электронный ресурс] / P. C. Schmitter, T. L. Karl. – Режим доступа: <http://www.ned.org/docs/Philippe-C-Schmitter-and-Terry-Lynn-Karl-What-Democracy-is-and-Is-Not.pdf>.
11. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
12. Даль Р. Смещающиеся границы демократических правлений [Электронный ресурс] / Р. Даль. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/sm_gran.php.

О. Ю. Поцюрко, кандидат філософських наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

МОВА ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕНТИФІКАТОР В РОЗУМІННІ В. ВИННИЧЕНКА

Вирішення питання співіснування в Україні поряд з державною (українською) мовою, мов національних меншин (зокрема російської) сьогодні є вкрай важливим, оскільки і «Революція гідності», і чимало подій, які відбуваються сьогодні в нашій державі, так чи інакше пов'язані з проблемою мовної спекуляції. Вочевидь, для її вирішення раз-у-раз виникає потреба пошуку витоків даної проблеми (звернення до доробку деяких дослідників минулих століть, котрі її розглядали).

Проблему самостійності та оригінальності української мови намагався вирішити один із найвидатніших мислителів української діаспори – В. Винниченко. О. Петрів, досліджуючи творчість В. Винниченка в контексті європейської соціальної філософії, з'ясувала: «Винниченко здійснював національні пошуки в основному навколо проблеми мови як сутнісної ознаки нації, проблеми національної зради, відчуження індивіда від своєї спільноти та відродження нації» [4, с. 13]. Відтак, осмислюючи проблему національного визволення, висвітлену в «Щоденнику» В. Винниченка, дослідниця О. Матвеева виокремлює ряд її аспектів. «По-перше, він актуалізував проблему національної зради: “[українська] шляхта, українське дворянство, згубила Україну, продавши національні права за свої класові інтереси... шляхта продажня; вона йде туди, де більше матиме впливу, грошей, гордості, задоволення різної амбіції”. По-друге, таке відчуження особистості від національного колективу трактується письменником як порушення закону буття: “великий, невмирущий закон “бути цінним для колективу” лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини. Змогли здійснити ці закони – це змогли мати щастя”. Третім вектором є доповнення В. Винниченком власної концепції практичними формулами-настановами – “право на самовизначення”, “право розвитку”, “право на власну мову”» [3, с. 163–164]. Мова мислиться В. Винниченком як ідентифікаційний код кожної нації, без неї «нема нації» [2, с. 324]. Процес відродження нації є головною метою для автора «Щоденника», навколо нього сфокусовано спектр ключових конструктів, таких як актуалізація «національної ідеї»: «Наша нація може відродитися тільки тоді, коли буде привернено інтереси селян до національної ідеї, коли

відродження держави буде робитися в їхніх інтересах» [2, с. 369]; пробудження «національної та соціальної свідомості»: «ще довгий і трудний буде шлях революції й відродження нації. Ще будуть різні періоди різних влад, за яких буде викреслюватись і соціальна та національна свідомість, твердість і загартованість наших мас» [2, с. 481].

Наступним твором, в якому В. Винниченко обстоював самостійність та право на існування української мови, був «Одвертий лист до М. Горького». До написання цього листа Винниченка спонукала інформація про несподівані (чи аж так несподівані?) шовіністичні «вибрики» Горького. Від членів родини М. С. Грушевського Винниченко почув розповідь про незгоду О. М. Пешкова дати дозвіл на переклад його творів українською мовою. 31 травня 1928 р. Володимир Кирилович занотував у щоденнику: «Побачення з Грушевськими... Підтвердження про шовіністично-імперіялістичні позиції Горького в українському питанні. Єфремов від Академії наук звернувся до Горького за дозволом перекласти його твори на українську мову. Горький відповів, що він вважає українську мову за “искусственный язык” і не хоче підтримувати його. Тому дозволу не дає на переклад. Таким чином лист його до руських письменників, де він, Горький, називав українську мову “наречієм” – підтверджується. Отже, можна писати йому “привітання”», – підсумував Винниченко [1]. Не поділяючи та критично реагуючи на позицію М. Горького, В. Винниченко аналізує його лист до руських письменників. «В тому листі Ви (Громадянин Горькій) жалілися руським колегам, що знаходяться дурні та злочинні люди, які в’явили собі, ніби українське “наречіє” є справжня мова і на цій підставі переслідують руську мову, руську культуру та руських людей на Україні» [1]. Звичайно зміст листа видався В. Винниченку наївним, кумедним та образливим для самого Горького, тому мислитель не одразу надав значення. Проте найбільше В. Винниченка обурило не те, що М. Горькій вважав українську мову за «наречіє». Природньо, він собі міг вважати чи забажати будь-що. І не з страху за українську мову В. Винниченко написав до М. Горького оцього одвертого листа, а з цікавості до того громадського явища, котре він назвав «наречієм».

Оскільки саме це слово розкривало цілий політично-національний світогляд. «В йому ціла історія взаємовідносин двох слав’янських народів. В йому багато страждання, насильства, зла, громадянин Горькій. Початок історії цього слова припадає до історії всієї імперіялістично-колоніальної політики руського царизму на Україні» [1]. Виокремлюючи та критикуючи поряд з «наречієм» ще слово «Малоросія», мислитель вважає що саме вони послужили певною димовою завісою, за якою Москва, Санкт-Петербург впродовж кількох століть чинили злочини стосовно українського народу.

Здійснюючи історичну ретроспективу, дослідник згадує про те, що ще в 1876 р. один із сатрапів царського уряду, міністр Валуєв, сформулював таку позицію: «Никакого українського язика не было, нет и быть не может». Остання далі переродилася в закон, що не дозволяв видання на українській мові будь-яких літературних праць. Так що етнографи мусили записувати народні українські пісні латинською або французькою мовою.

Кепкуючи над позицією М. Горького, В. Винниченко стверджує, що «вороги Великої Російської імперії (головним чином – німці), заздрячи її могутності та славі, почали підкопуватися під неї, щоб розвалити її. З цією метою вони вхопилися за українське “наречіє”, почали роздмухувати його і з нічого, можна сказати, створили цілий український рух. Взяли німці мапу Росії, єдиної та неделімої, відділили на ній, скільки їм заманулося, губерній і почали насаджувати там штучну мову, штучну історію, штучну культуру, штучну державність» [1]. І тут же ж додає: «і глум який: пам’ятаєте, як сама Російська Академія Наук ще до війни, після пильного вивчення питання, визнала, що українська мова не є “наречіє” руської мови, а таки дійсна самостійна слов’янська мова і український народ є дійсно самостійний слов’янський народ. Академія Наук, громадянине Горькій! Фахівці та знавці, та до того ще не вороги, а щирі руські люде!» [1]. Врешті-решт дійшло до того, що на початку ХХ ст. на земній планеті було більше сорока мільйонів людей, що вважали своєю рідною мовою українську. В самому тільки Союзі Радянських Республік було біля 27 мільйонів носіїв української мови. Станом на 1917 р. з 18 тисяч шкіл на Україні – 16 тисяч проводили навчання українською мовою.

По сьогоднішній день ми бачимо іноді, що на Україні деякі зрусифіковані елементи, особливо вихідці зі старої радянської системи управління, ні за що не хочуть вивчати українську мову. Вони вбачають у систематичному проведенні українізації вияв чогось такого, що підриває честь і славу «Росії». Як підкреслює В. Винниченко: «Вони до цього часу в душі дивляться на Україну як на “Малоросію”, що повинна постачати вареники та “малоросійське сало”, танцювати гопака і т. ін. для користи справжніх руських, “Росії” і т. ін.» [1]. Властиво, така барська психологія, антипролетарська, великодержавна ідеологія просочується і до нижчих верств суспільства по сьогоднішній день.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Одвертий лист до М. Горького [Електронний ресурс] / Володимир Винниченко. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/vynnych2.htm>.
2. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – КІУС : Едмонтон, 1980. – Т. 1. – 483 с.

3. Матвєєва О. Концепція «всебічного визволення» в «щоденнику» Володимира Винниченка / О. Матвєєва // Наук. зап. [Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка]. Сер.: Філол. науки. – 2010. – Вип. 92. – С. 160–168.
4. Петрів О. В. Екзистенціальні ідеї Володимира Винниченка у контексті європейської соціальної філософії : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. В. Петрів. – К., 2006. – 17 с.

Б. І. Приймак, кандидат філософських наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

КОНЦЕПЦІЯ ВИКЛИКІВ ЕЛІТАМ

Події, що відбуваються в Україні останнім часом, привернули до себе увагу не лише значної частини вітчизняного суспільства, але й світової спільноти, котра із занепокоєнням стежить за ситуацією, що виникла у результаті боротьби нашої нації за своє європейське майбутнє. Ці події є наслідком складних та неоднозначних процесів творення незалежної Української держави протягом останніх десятиліть. Значна увага приділена й до сучасної політичної еліти, яка мала б очолити націю у цій боротьбі та вивести країну з кризи [6].

Саме до політичної еліти у сучасного суспільства накопичилося багато питань щодо даних нею обіцянок та її діяльності чи бездіяльності у скрутний для країни час. Доцільно виділити наукові доробки вітчизняного науковця С. Вовканича, де, розглядаючи різні погляди на функції політичної еліти, він показує політичну практику, яка свідчить, що процес розподілу та реалізації влади не вважає рівноправної участі у ньому всіх громадян держави. Реальна політична влада зосереджена в руках меншості – еліти, що формує мету розвитку суспільства і що приймає важливі політичні рішення [1, с. 30–34]. Також думка В. Липинського, згідно з якою, основна роль еліти полягає в організації суспільства та його провіді, творенні цінностей та організації життя [5, с. 14]. На думку іншого видатного українця Д. Донцова, саме провідна верства, а не народ, здатна формувати та впроваджувати в життя ідею, і мобілізувати народ для боротьби за неї [3, с. 285–290]. Якщо узагальнити різні точки зору, то можна констатувати, що еліта – соціальна спільнота, представлена людьми, що мають високе становище в суспільстві, мають престиж, владу, багатство, активні в політичній і інших сферах діяльності. Критерієм визначення суті еліти є здатність і можливість елітарного суб'єкта приймати і реалізовувати загальнозначущі політичні рішення.

На чолі будь-якої нормальної держави повинна стояти еліта, яка розуміє, що свідомість визначає буття, а не навпаки, як запевняли нас комуністи. І завдання еліти – чітко формулювати основні для розвитку держави речі – національну ідею, моральні цінності, перспективу руху. І ці ідеї та ідеали еліта повинна нав'язувати суспільству.

Залежність динаміки розвитку суспільства від ефективності політичних рішень, які приймає еліта, то для цього необхідно проводити ретельний відбір громадян для виконання владно-управлінських функцій. У західних країнах політика давно перетворилася на професію, тому процесу елітотворення приділяється серйозна увага. Однак на сьогоднішній день, на превеликий жаль, навіть поверховий аналіз діяльності основних українських політичних еліт дає підстави стверджувати, що ані сама кризова ситуація, ані її наслідки нічому не навчили наших політиків. Принаймні ніяких видимих змін у поведінці еліт і їх лідерів не відбувається. Діяльність політичних структур, як і самої влади, має виключно реактивний характер (тобто влада і політичні сили лише реагують на безпосередню загрозу, а частіше – в пожежному порядку намагаються ліквідувати її наслідки), практично відсутня праця на випередження і абсолютно не спостерігається планування діяльності на перспективу.

Пояснити такий стан справ у державі можливо двома причинами. По-перше, основні українські політичні утворення збудовані за принципом фінансово-економічного холдингу, головним завданням якого є отримання максимального прибутку будь-якою ціною і незважаючи на наслідки. Архітектура такого утворення нагадує айсберг, нагорі якого знаходиться видима частина – підконтрольні ЗМІ і утворені бізнесом політичні партії, які обслуговують інтереси останнього. Стосовно держави, такого роду політико-олігархічні утворення мають виключно паразитуючий характер, де держава виступає в ролі обмінного пункту, в якому гроші конвертуються у владу, щоби через якийсь час вернутись ще з більшими грошима. По-друге, слід наголосити, що українська влада так і не змінила своєї тоталітарної комуністичної суті: вона і далі не виконує своєї основної священної функції: не захищає інтересів свого громадянина – його життя, безпеку, бізнес, свободу і гідність. Українська держава, як і в комуністичні часи, існує виключно для захисту інтересів нової номенклатури, функціонує як паразитуюче на суспільному тілі утворення, про що свідчать останні прийняті Верховною Радою закони і постанови уряду.

В Україні набув такий вид економічної діяльності, як нахабний безкарний грабунок власного народу, суб'єкти «господарювання», усвідомлюючи незаконність і тимчасовість своєї діяльності, діють відповідно до цих обставин: прибутки не реінвестують в українську економіку, а вивозяться і не вклада-

ються у виробництво, також отримання зовнішніх кредитів, їх використання у виробництві та створення робочих місць не є ефективним, а величезний інтелектуальний потенціал нової фінансово-економічної еліти України працює не на розквіт і добро держави, а на її занепад. Ми спостерігаємо, що державою править моментократія (термін Є. Головахи), яка живе сьогоднішнім днем і не має наміру залишатися в Україні після наведення в ній бодай елементарного порядку. А тому для наших «нових українців» і для створених ними структур – на думки про майбутнє України немає часу, а стратегічне планування ще більш пуста трата грошей [2]. Таким чином, відсутність волі політичних еліт, зацікавленості у створенні довготермінового плану побудови держави призвела до того, що стратегічне планування і прогнозування здійснюється поза межами нашої держави. Україна з суб'єкта міжнародного права перетворюється на його об'єкт, а політичні партії – у найкращому випадку є об'єктом зовнішніх маніпуляцій, а в найгіршому – інструментом для реалізації стратегічних цілей іноземних держав.

Безумовно, в Україні існують спеціалізовані наукові структури, укомплектовані першокласними фахівцями, які професійно займаються політичним і економічним аналізом та стратегічним плануванням. Наявність цих спеціалізованих аналітичних структур, які обслуговують РНБО, СБУ, є невелика кількість, які живуть на закордонні гранти і видають «на гора» справді якісну продукцію. Однак вплив цих структур на формування внутрішньої і зовнішньої політики держави незаслужено малий, а вироблений науковий продукт недоступний широкій громадськості і політичним партіям, як правило, не використовується владою, таким чином, мертвий. Як результат – маємо таку картину: діючий режим не зацікавлений у створенні широкої мережі незалежних аналітичних центрів, оскільки більше всього боїться правди про свою діяльність і її наслідків. У результаті, відсутність довготермінового стратегічного плану побудови Української держави в головах політичної еліти, незалежності, українське суспільство так і не спромоглося створити ефективної державної машини (парламент, президент, виконавча і судова влада) особливо з громадянськими організаціями (політичні партії, громадські організації, незалежні ЗМІ і церква), головним завданням якої була б побудова Держави для всіх, а не лише для обраних. Гіркий парадокс сучасної української дійсності полягає в тому, що жоден з вищеперелічених інститутів так і не став центром кристалізації проукраїнських сил і гарантом нашої свободи і незалежності.

Важливо, що на сучасному етапі розвитку політичної еліти в нашій країні багато що залежить від підвищення якості еліти, через процедуру відбору, яка на думку М. Михальченка полягає у доборі та вихованні еліти [4, с. 27]. У науковому просторі існує плюралізм різних думок щодо ролі політичної

еліти, проте сьогодні наша держава зіштовхнулася з загрозами різної складності, а саме, це окупація частини території, політична та економічна кризи, значна інфляція, розхитування регіонів, сепаратистські рухи, терористичні акти тощо. В цій ситуації, яка склалася, сучасна вітчизняна еліта не надто готова для швидкого подолання криз та усунення загроз, розробки та реалізації проекту розвитку держави й суспільства. Необхідно підвищувати також рівень національної культури та політичної свідомості громадян. Державі, партіям, політичним рухам, свідомим громадянам необхідно активніше вести справу до впровадження в життя української національної ідеї, формування української політичної нації.

Україні, українському народові необхідна чітка державна ідеологія, в якій має бути визначена система економічних, політичних, правових та духовних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації котрих мають бути представлені перспективи розвитку суспільства та норми функціонування суспільства в сьогоднішні. Ідея національної єдності і центрризму в політиці має базуватися на безумовному визнанні пріоритету національних інтересів, зокрема у сфері економічного життя, в підтримці національного товаровиробника, захисті українських товарів на міжнародних ринках тощо. Моральні засади ідеології центрризму вимагають здійснювати економічну політику, економічну діяльність на високих моральних засадах чесності, відкритості, законності та взаємної поваги. Необхідно рішуче покінути з такими явищами, як казнокрадство, корупція, тіньова економіка тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовканич С. Плюралізм еліт і універсалізм елітарності / Степан Вовканич // Схід. – 1996. – №4. – С. 30–34.
2. Головаха Є. На європейському шляху ми можемо зберегти свою цілісність і сформувати загальноукраїнську ідентичність [Електронний ресурс] / Є. Головаха. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/filosofiya-mandrivnika>.
3. Донцов Д. Націоналізм [Електронний ресурс] / Д. Донцов. – Лондон : Укр. видав. спілка ; Торонто : Ліга визволення України, 1966. – 363 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1603/file.pdf>.
4. Михальченко М. Українська еліта як специфічний феномен : [зб. наук. ст.] / М. І. Михальченко // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Т. 2. – С. 17–30.
5. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / Марія Пірен // Універсум. – 2000. – №3–4. – С. 11–16.
6. Требін М. П. Політична культура владної еліти України / М. П. Требін // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт» : матеріали міжнар. наук.-

теорет. конф. (XXIII Харк. політол. читання). – Х. : ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України, 2010. – С. 3–5.

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ

В умовах соціально-політичних, економічних та духовно-культурних трансформацій, тобто перетворень та змін, що відбуваються з різною інтенсивністю та мають відповідні наслідки для сучасного українського суспільства, змінюється і ментальність соціуму, тобто система інтелектуальних і моральних орієнтацій, в яких виявляється «душа народу», загальноvizначні цінності, суспільна психологія, особливості світобачення, культурні устремління та соціальна організація.

Процес перетворення структурних елементів ментальності українства, що здійснюється під впливом трансформаційних чинників, залишає незмінним базові елементи культурного коду українського народу, тобто те «спільне, що лежить в основі його свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, як глибинне джерело мислення, сприйняття та реакцій на події, ідеологію та віру, почуття та емоції» [1, с. 68]. Потенційна стійкість до руйнування наявних ментальних характеристик українського соціуму протягом певного історичного періоду зумовлює рівень розвитку його ментального імунітету, який, з одного боку, стає кордоном на шляху негативних трансформаційних впливів на ментальність, а з другого – ментальним ресурсом, що використовується в інтересах суспільного розвитку.

Так, після повалення «розвитого соціалізму», розпаду Радянського Союзу, створення незалежної демократичної української держави, зміни ідеологічних орієнтирів та значних перетворень в економічному секторі, відбулося повільне відречення від колишнього «психологічного оснащення», що пов'язане з подоланням синдрому пострадянськості та корекцією моделей поведінки громадян нашої країни. Поступово ментальність українського соціуму звільняється від таких рис «радянськості», як «пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю; комплекс меншовартості – відчуття власної неспроможності через

некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність і хамство; патерналізм – очікування від влади розв’язання власних проблем; безпорадність, сподівання на розв’язання проблем ззовні, на чийсь гуманітарну допомогу, примирення з негативними явищами, терплячість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ» [2, с. 335] та ін.

У результаті трансформаційного впливу на ментальність українського соціуму та досить швидкого розкладу радянського менталітету, носієм якого був майже увесь народ України, який ніколи не міг миритися з тиранією, національним гнітом та приниженням власної гідності, прагнув до волі та справедливості, суспільство зіткнулося з небезпечністю деструктивних наслідків такого впливу. Так, серед частини молоді, яка була народжена в незалежній Україні, після розпаду СРСР спостерігалась реставрація радянських цінностей і установок. Крім того, «процес так званої примусової адаптації людей не стільки до нових умов, скільки до тривалого періоду реформувань» [3, с. 84], який продовжується вже чверть століття, та інші наслідки трансформації спричинили ментальну неусталеність, плинність, невизначеність – почасти плідну, почасти кризову і стресову [4, с. 38] та різні психологічні перешкоди, зокрема, соціальну інертність, викривлене розуміння соціальної справедливості, деформованість уявлень про форми захисту від економічних труднощів, соціальну заздрість, звичку безвідповідальності й ін. [5, с. 45], здатність пристосовуватись до існуючих порядків. Усе це призвело до складнощів у наближенні ментальності української нації до ментальності європейських народів, з такими її характеристиками, як налаштування на досягнення особистого успіху, високого соціального становища чесними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої праці та цілеспрямованості, свободолобство, раціональний тип мислення, виваженість, заощадливість та бережливість тощо.

Проте вивільнення творчого потенціалу, громадянської активності і самореалізації українства, яке здатне не лише орієнтуватись у нових умовах і досягати повної реалізації власних здібностей та можливостей, але й здійснювати цілеспрямоване перетворення навколишньої дійсності на користь усього суспільства, сприяли вкоріненню демократичних традицій і розвитку інститутів громадянського суспільства, вироблення й осягнення перспективних стратегій соціального розвитку, державотворення, утвердження правової держави, яка прямує до Європи. Деякі системоутворюючі складові ментальності українського народу (наприклад, індивідуалізм, емоційність, духовність, інтровертність, релігійність, волелюбність, егалітаризм, кордоцентризм тощо), який, долаючи прояви тоталітарного політичного режиму, шукав, закріплював і демонстрував свою особливість, унікальність, щоб відстояти право на

існування і самостійність, отримали нове змістовне заповнення. «Їхня зміна детермінувала й певну еволюцію ментальних властивостей» [3, с. 81], зростаючий рівень ментального імунітету українства.

Замість цілковитої байдужості до дій владних установ, бюрократизації та корумпованості суспільства, відсутності реального забезпечення громадянських прав, політичної індиферентності і пасивності широких верств населення, спричинених багаторічним відчуженням громадян від влади та відсутністю можливості контролювати її, прийшло розуміння власної відповідальності за своє особисте життя і майбутнє рідної країни, необхідності перенесення цінностей та моральних імперативів європейської ментальності у ґрунт ментальності сучасного українського соціуму.

Консолідувавшись, народ України повстав у «Революцію гідності» проти згубних соціальних практик злочинного режиму Януковича, за очищення та оновлення влади, за європейський вектор розвитку держави з надією на позитивний результат трансформаційних процесів у країні. Найкращі риси української ментальності проявилися у тому, що люди навчилися співчувати і допомагати одне одному, подолали байдужість, спрямували свої зусилля на підтримку фронту, відновлення української армії, формування нових інститутів громадянського суспільства. Отже, ментальність українського соціуму в умовах трансформаційних процесів у суспільстві зазнала значного впливу, що сприяло зміні політико-ідеологічних уподобань громадян, переосмисленню політико-правових та моральних цінностей, консолідації української політичної нації, формуванню загальноукраїнської ідентичності, яка набуває рис громадянської ідентичності, зростанню активності українського соціуму та забезпеченню поступального розвитку української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) / Ю. В. Котляр // *Наук. пр. Миколаїв. держ. гуманіт. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.»*. Сер.: *Істор. науки*. – 2008. – Т. 88, Вип. 75. – С. 67–70.
2. *Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка*. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
3. Колесников М. П. Сучасна українська ментальність: сутність та особливості / М. П. Колесников, О. М. Сахань // *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія : щокварт. наук.-практ. журн.* – № 3'2005. – Х. : НТУ «ХПИ», 2005. – С. 80–95.

4. Побочий І. А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан / І. А. Побочий // Политические реалии и перспективы Украины. Вісник СевДТУ. – Вип. 91. – Політологія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 37–40.
5. Бондаренко О. В. Економічна ментальність як фактор побудови модерного українського суспільства / О. В. Бондаренко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 36–48.

Г. М. Сіромська, кандидат історичних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У ТРАКТУВАННІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Постать Дмитра Чижевського (1894–1977) належить до когорти непересічних представників української філософії, а його ідеї досі залишаються актуальними, потребуючи поглибленого вивчення. Обґрунтовуючи поняття «національної філософії», мислитель одним із перших виокремив феномен української ментальності і розглядав його як одну із найскладніших проблем, що зумовлює життєвий уклад [5, с. 18]. Зокрема, за Д. Чижевським, такі риси, як інтроверсивність (зосередження на власному внутрішньому світі), кордоцентричність (виражена у чутливості, любові до природи, обрядовості і фольклорі) і свободолюбність, складають сутність української ментальності – спосіб мислення і налаштованості до навколишнього світу.

Особливу увагу Д. Чижевський акцентував на зв'язку колективної психології зі способами світорозуміння нації, хоч і не вважав психологічний чинник визначальним у трактуванні особливостей української ментальності. Причина у тому, що філософ трактував колективну психіку (колективний характер) наслідком «об'єктизованого духу» – культури. На подібні інтерпретації натрапляємо в літературознавчих дослідженнях Д. Чижевського. Зокрема, у статті «До характерології слов'ян» мислитель наголошував, що «полярні протилежності містять у собі щось спільне і внаслідок цього сукупно характеризують націю» [6, с. 9]. Національний світогляд, за Д. Чижевським, це – поєднання певних надісторичних та історичних елементів. Важливо наголосити, що він не є непорушною структурою, адже піддається впливам інших (у філософа «чужих») культур, а також підлягає еволюції через зміни всередині, що у підсумку накладає свій відбиток на «психіку народну» [3, с. 16].

Разом з тим філософ звертав увагу на те, що не можна цілковито ототожнювати народний характер і світогляд, бо кожна нація має різні психологічні типи людей, соціальні, регіональні, релігійні та інші відмінності, які урізноманітнюють національне обличчя народу [3, с. 16].

Українська філософська традиція в еміграції, де тривалий час працював Д. Чижевський, вклала у поняття «ментальність» розуміння «народної вдачі». Так, на думку Никифора Григорієва, вона (ментальність. – Г. С.) «є тим спільним, що є у всіх народів, що їх об'єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства є тим, чим народи відрізняються один від другого» [2, с. 18]. За Д. Чижевським, аналіз національного типу народу можна здійснювати трьома способами: 1) досліджуючи народну творчість; 2) вивчаючи найяскравіші історичні епохи в житті народу; 3) аналізуючи життя й творчість видатних представників цього народу [4, с. 90–92] (у того ж Д. Чижевського є низка розвідок про визначних українських письменників і поетів).

Завдяки першому дослідницькому шляху можна було, на переконання філософа, зробити висновки про те, що психологічному складові українського народу притаманні такі риси: «емоціоналізм, сентиментальність, чутливість і ліризм», що виявляються в «естетизмі українського народного життя й обрядовості»; «індивідуалізм та стремління до свободи»; «неспокій: рухливість, більш емоційна ніж зовнішня» [1, с. 276]. За Д. Чижевським, ці риси не лише виявлялися упродовж української історії, але певним чином визначили цю історію. Мислитель звертав увагу, що постійним тлом української історії була природа, а категорія «степу», зокрема, виступала підґрунтям характеру національної психології. Зокрема, психічний неспокій і рухливість відобразилися в обґрунтуванні ідеалу миру і злагоди між людьми і людей з Богом, прагненні внутрішньої гармонії (творчість Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича і П. Куліша).

Відштовхуючись від вивчення національного характеру через найяскравіші епохи в історії народу, Д. Чижевський виділяв усього два періоди – княжу добу, головним культурним здобутком якої стало утвердження християнства, та добу бароко. Саме в них сповна відбився національний характер української філософії.

І, нарешті, третій шлях аналізу національного типу народу був, напевне, найбільш характерним для творчості Д. Чижевського. Він вважав, що національні риси українського характеру якнайповніше відобразилися у творах видатних представників української культури. Якщо конкретніше, то «емоціоналізм» відображений у «філософії серця» Г. Сковороди, П. Юркевича та П. Куліша; «індивідуалізм» – в «ухилі до самотності», що був характерний для того ж Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Максимовича; «плюралістичний ети-

ці», яка обґрунтовувала право кожного індивіда на власний етичний шлях (Г. Сковорода, М. Гоголь) [4, с. 111].

Отже, на думку Д. Чижевського, українська національна ментальність формувалася під впливом історичних обставин та усталених психологічних рис українства, до яких належать виражена емоційність, сентиментальність, чутливість, ліризм, естетичність народного життя, індивідуалізм, прагнення до свободи, душевний неспокій, релігійність, любов до природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій / В. Горський. – К. : Наук. думка, 1996. – 285 с.
2. Григорійв Н. Українська національна вдача / Н. Григорійв. – Вінніпег : Укр. Видав. Спілка в Канаді, 1941. – 61 с.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Орій, 1992. – 230 с.
4. Чижевський Д. Філософія на Україні. Спроба історіографії питання / Д. Чижевський. – 2-ге вид. – Прага, 1929. – Ч. I. – 114 с.
5. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. Т. 4. Гегель у Росії. Гегель і французька революція. Гегель і Ніцше / Д. Чижевський. – К. : Смолоскип, 2005. – 376 с.
6. Чижевський Д. На теми філософії історії / Д. Чижевський // Спудей. – Прага, 1925. – № 2–3. – С. 4–11.

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

НОВІТНІЙ МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ментальний простір є середовищем формування та функціонування системи ідей, ідеалів, цінностей, стереотипів людей і, відповідно, нації та держави, а будь-які його трансформації безпосередньо пов'язані із буттям і перспективним поступом країни. У широкому сенсі ментальний простір залежить від спрямованості і механізмів розвитку суспільства, а його стан детерміновано вмістом таких концептів: «менталітет», «ментальність» і «ідентичність». У даному контексті поняття «менталітет» і «ментальність» постають як нетотожні: перше поняття є більш загальним і розуміється як базова характеристика великої спільноти (народу, нації), її тип мислення, який ґрунтується на системі цінностей, як своєрідний стан та спрямованість групової свідомос-

ті та підсвідомі начала, що відображають уявлення цієї спільноти про навколишній світ та зумовлюють поведінкові реакції; друге – як сукупність розумових навичок і духовних настанов, властивих окремій людині або невеликій групі. В ментальності індивідуальне і суспільне органічно зливаються і стають нерозривним, тому менталітет народу постає ментальністю його окремих представників. У ментальному просторі саме менталітет є константною базою для визначення суспільством й особистістю лінії поведінки, ціннісних орієнтирів, ціннісно-нормативних настанов.

Традиційно вважається, що пріоритет у дослідженні менталітету належить французьким вченим, таким як Л. Февр, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі та ін., які відзначали його гнучкість і мінливість, характеризували менталітет як сферу «потаємних розумових структур», яка складно і опосередковано пов'язана з матеріальним життям суспільства. Ідеї французьких дослідників знайшли продовження в працях німецьких вчених, зокрема Ф. Грауса, Г. Теленбаха, які особливо відмічали стабільний і стійкий характер менталітету. До питань специфічних рис менталітету українського народу, визначення його коріння зверталися в своїх роботах В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Єфименко, М. Костомаров, О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, І. Огієнко, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, В. Янів та ін. Останні десятиліття розробку проблеми продовжували А. Бичко, І. Бичко, Р. Додонов, С. Кримський, В. Малахов, О. Забужко, А. Ручка, А. Нельга, Ю. Римаренко, В. Храмова, В. Шинкарук та інші вчені. Більшість із них вважають, що духовний світ українців можна умовно охарактеризувати трьома групами рис – духовність, індивідуалізм, емоційність.

Структура національного менталітету включає в себе дуже багато рівнів і компонентів, однак, на наш погляд, атрибутивне значення мають такі: «архетиповий» компонент менталітету – система архетипів і компонентів колективного несвідомого; когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смісловий компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм; емоційний компонент – оцінки, емоції, почуття; поведінковий компонент – мотиви і стереотипи поведінки. Відзначено, що кожен із цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і феномен національного менталітету володіє стійкими і нестійкими структурними станами. Все це разом утворює так званий «ментальний простір» (термін «ментальний простір» був введений Ж. Фоканье в 90-ті рр. ХХ ст.) – область функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності.

Ментальний простір має декілька базових центрів (точок), на основі яких відбувається ідентифікація членів соціуму, а також циркулює ментальність

особистості. Потужні зовнішні впливи/зміни (економічні, політичні, гомогенність національного середовища тощо) або поява кризового (хиткого) менталітету зумовлюють трансформацію ментального простору суспільства, що виявляється у розвитку нових ментальних структур і оновлення змісту існуючих. Зміни ментального простору відбуваються згідно з тенденціями розвитку суспільства. Ментальний простір сучасного українського суспільства трансформується під впливом таких факторів: по-перше, ускладнення структури суспільства. Економічні перетворення кінця ХХ – початку ХХІ ст. зумовили посилення соціальної диференціації і поляризацію населення за критерієм рівня добробуту; по-друге, в процесі демократизації українського суспільства поширюється можливість вибору, багато в чому пов'язана з формуванням нового набору потреб і цінностей. Формуються нові ментальності різних соціальних груп, що відрізняються змістом. Слід зазначити, що ментальність особистісна (групова) досить динамічна, оскільки її компоненти представлені на зовнішньому (психосоціальному) рівні, більш сприйнятливому до зовнішніх впливів, на відміну від глибинного (психогенетичного) рівня; по-третє, глобалізація розширила інформаційний простір і сформувала новий тип мислення людей, змінила просторові межі і доступність інших культур, що сформувало специфічне світосприйняття і світобачення.

Функціонування ментальних конструктів приводять до формування ідентичностей – процесу самоідентифікації індивіда/групи протягом життя на базі наявних ментальних структур. На думку С. Гантінгтона, ідентичності утворюють певну ієрархію. Серед численних видів соціокультурної ідентичності слід виділити найбільш значущі в контексті сучасності – національну і соціальну ідентичності. Основними принципами формування ідентичності є аскриптивний, культурний, територіальний, політичний, економічний, соціальний та ін. Існує дві основні концепції формування національної ідентичності: етнічно-расова, в основі якої лежить аскриптивне джерело, і культурна, яка спирається на культурне джерело. Їх можна позначити як альтернативні, хоча, в той же час, вони є компліментарними.

Суперечливість національної складової соціокультурної ідентичності зумовлена сьогодні й тим, що фундаментом самоідентифікації людини може бути не походження, а свідомо визнана на рівні особистості близькість до певних національних ментальних і ціннісних настанов. Менталітет українського народу має історично зумовлену регіональну забарвленість: він у просторовому розумінні розкладається на регіональні менталітети і на менталітети соціальних груп. У сучасній Україні саме субкультурні форми менталітету є визначальними у поведінкових виявах, тому що особистість

у повсякденному житті ідентифікує себе, перш за все, як члена певної соціальної структури, потім – як представника регіону і тільки після цього – як представника українського народу.

На вітчизняному ґрунті проблема соціокультурної ідентичності обумовлена культурною глобалізацією, однак поряд з цим існують і внутрішні специфічні обставини: поліетнічність та полікультурність українського суспільства, його соціальна розшарованість, яка спричинює роз'єднаність щодо цивілізаційної та культурно-історичної орієнтації України в світі. С. Гантінгтон зазначає, що глобалізація призвела до необхідності «перевизначення» людиною своєї ідентичності. Глобальний світ прибрав кордони, знівелював межі національної і соціальної ідентичності, зумовив тенденцію поширення універсальних цінностей, життєвих настанов, ідеалів, духовних і матеріальних потреб – що стало підставою для утворення транснаціональної ідентичності, яка торкнулася й України, стала альтернативою і причиною кризи національної ідентичності. Суб'єктом транснаціональної ідентичності є людина, яка проживає в іншій країні, в умовах чужої культури й іншого менталітету, проте не перериває зв'язку з Батьківщиною і є носієм її національного менталітету. Водночас необхідність соціалізації зумовлює процес інтеріоризації норм, цінностей, настанов, що перманентно трансформує ментальність індивіда. Так відбувається формування синтезованої ментальності, що й стає основою транснаціональної ідентичності.

Новітній ментальний простір українського суспільства є результатом синтезу власних історико-культурних процесів та впливів-нашарувань глобального світу. Сьогодні українське суспільство змушене демонструвати й утверджувати свою ментальну специфічність, втім реальність активно впливає на ментальність окремих людей, робить її хиткою та неусталеною, а особистісна кризова, стресова невизначеність ускладнює процес національної ідентифікації.

За умов стабільного розвитку соціальної системи ментальний простір може зберігати відносну усталеність, втім, у разі кризи суспільства ментальні структури також потрапляють у зону бифуркації. В умовах сучасного українського суспільства, через ускладненість геополітичної ситуації, внаслідок різного роду деструктивних політичних подій, тривалої ситуації «розмитості» ціннісних орієнтирів, акцент зміщується на домінування соціальної ідентичності. Соціальна ідентичність є важливою для окремого індивіда і вона формується на рівні інтегрованості індивіда в соціальну групу – так, наприклад, зростає значимість родинних та інших міжособистісних форм спілкування. Таким чином, сьогодні в українському суспільстві наявною є флюктуююча національна ідентичність, що актуалізує проблему традиційних, перевірених

часом, духовних цінностей: добро, свобода, сенс життя, справедливість, совість, взаємоповага, людська гідність, людяність, сімейні цінності і т. п. Теоретична і практична значимість проблеми трансформації ментального простору вимагає подальших спеціальних досліджень, що дозволить більш ґрунтовно осмислити духовні проблеми сучасного українського суспільства.

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА ШЛЯХУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сьогодні вже немає ніякого сумніву в євроінтеграційному напрямку розвитку нашої країни. Держава виконала всі вимоги Європейського Союзу і 6 квітня 2017 р. Європарламент проголосував за надання безвізового режиму для українців, який є своєрідним маяком визнання досягнень нашої держави. Але, хоча держава і виконала всі формальні умови, чи готовий пересічний українець на рівні свого правового менталітету сприймати європейські правові цінності та виклики? Нехай сьогодні діє лише Європейська асоціація, а не повне членство, так чи немає ментальних перешкод для українців увійти до Євросоюзу?

В основі формування правового менталітету українського народу лежить ідея боротьби за власну державність, яка, з другого боку, показує, що основні риси менталітету формувались за тривалої відсутності національних державно-правових інститутів. На тлі такої ситуації можна проаналізувати основні риси правового менталітету, формування яких почалося ще за часів Київської Русі.

М. Рязанов виділяє ряд ознак менталітету слов'ян, які тим чи іншим способом показують відсутність поваги до правових інститутів чи їхню непотрібність: чуттєвість та емоційність мотивації; кмітливність, тобто виконання певної роботи навіть за відсутності необхідних ресурсів; витривалість; відсутність підприємницької жили; соціальна заздрість; непунктуальність; неслідування технологічній дисципліні [4, с. 86–88]. С. Максимов та Н. Сатохіна виділяють такі риси правового менталітету українців: емоціоналізм (перевага емоційно-почуттєвого елемента над раціональним, що приводить до переваги моральної мотивації); індивідуалізм і прагнення до свободи, що

приводить до визнання більшої цінності суб'єктивних прав, безпосередньо не пов'язаних з державою; неспокій і рухливість, як синтез перших двох ознак, що приводить до проблеми визначення соціального ідеалу [5, с. 78–79]. Можна побачити певну схожість наведених рис, що підтверджує єдність і об'єктивність українських науковців.

Усі ці риси приводять до формування у правових поглядах українців нігілізму. На думку автора, основна причина його появи – історична. Наш народ до набуття незалежності у 1991 р. постійно знаходився під владою різних країн – Польща, Австро-Угорщина, Російська імперія, Радянський Союз – законодавство яких «не розглядало» українців як окремих народ. Ю. Калиновський виділяє такі різновиди сучасного нігілізму: легістський, який включає в себе непоінформованість громадян про зміст законів, негативне ставлення до офіційно встановлених правил поведінки, невміння жити за ними з одночасним поширенням навичок протиправних дій та власне правовий нігілізм – відсутність у масовій свідомості уявлень, що нормативне регулювання поведінки повинно здійснюватися виходячи з визнання волі і формальної рівності усіх людей, неприйняття цих принципів як цінності, невміння і небажання будувати своє життя на їх основі [2, с. 256–257].

Сучасний Європейський Союз – союз країн законослухняних громадян. Домінантами правової культури європейців, на думку В. П. Малахова, виступають раціоналізм і політичність [3, с. 405–408]. Раціоналізм означає віру у безкінечні можливості, які дозволяють людському духу знати, структурувати та справлятися з дійсністю в об'єктивній манері. Європейський раціоналізм привів до відмови від традиційної моделі розвитку; він був покладений в основу цивілізаційних процесів, бездуховності та механістичного соціального буття людини. Європейська політичність як домінанта духовності характеризується таким: орієнтацією на соціально-економічні різниці між людьми і народами, пріоритетом соціальних ознак людини, сконцентрованих в ідеї громадянськості; пріоритетом феноменів свободи, відповідальності, соціальної залежності; гіпертрофією відносин панування та підкорення.

Системоутворюючу роль у західноєвропейській правовій культурі відіграють ідеї свободи, громадянського суспільства, закону та природних прав людини. Ідея свободи є безпосереднім виразом політичності західного суспільства. Західна людина – істота політична. Саме в системі європейської правової культури ідея свободи постає, перш за все, як ідея політичної свободи. Саме ця форма свободи є дійсною умовою прав людини і права в цілому. Проявом свободи у її політизованому аспекті є ідея громадянського суспільства. Вона визначає межі свавілля держави, політичної влади; орієнтує на службове призначення держави, а іноді вторинність держави відносно суспільства. Західноєвропейська правова культура в усіх формах спирається

на ідею закону. Тільки у європейців думка про закон, як нормативний акт, нерозривно пов'язана з ідеєю свободи. Закон розглядається як такий, що встановлений відповідно до природи громадського життя і людини, як такий, що є умовою рівності людей у правовому аспекті, умовою правової рівності. Вихідна риса національної інтерпретації поняття «закон» – це його формальна невизначеність. В українській ментальності «закону» протиставлене не тільки «беззаконня» як щось негативне, а й щось позитивне, що є важливішим за закон. Поза сферою закону існує сфера добра, совісті і справедливості [1, с. 682–683]. Системоутворюючою у західноєвропейській правовій культурі виступає й ідея природних прав людини. Тут мається на увазі розумність, очевидність, неоскарженість права, їхня невід'ємність. В ідеї природних прав людини закріплено принцип підтвердження та забезпечення мінімального соціального простору людини, необхідного для її самореалізації.

Виходячи з наведеного, можна побачити певні протилежності основ правової ментальності громадян країн Євросоюзу та громадян України. Раціоналізм Європи не співпадає з емоційністю та чутливістю українців, ідея закону європейця не корелюється з правовим і легістським нігілізмом українця, що показує на наявність певної проблемної ситуації. Може, тому Європа з побоюванням і великою затримкою надає Україні безвізовий режим?

Наведену проблемну ситуацію неможливо вирішити шляхом прийняття чергової низки законів чи підзаконних нормативних актів. Закони не завжди впливають на правосвідомість громадян. Тим більше, неможливо повністю накласти європейську правову культуру на українське суспільство. Один із варіантів її вирішення: необхідно дати можливість українцям побачити, що вся система європейських правових цінностей, на якій ґрунтується правовий менталітет європейця, направлена на створення умов гідного, стабільного та забезпеченого життя. Коли українець сам переконається в потребі сприйняти європейські правові цінності, великої різниці між ним та європейцем вже не буде.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов та ін. ; Нац. акад. прав. наук. України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2017. – 1128 с.
2. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Майдан, 2012. – 346 с.
3. Малахов В. П. Філософія права : учеб. пособие / В. П. Малахов. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 448 с.

4. Рязанов М. Ю. Культурно-исторические особенности правового менталитета славян / М. Ю. Рязанов // Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. конф. проф.-виклад. та аспірантського складу (Одеса, 20–21 трав. 2011 р.). – Т. 1. – С. 86–88.
5. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.

М. Б. Ценко, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МОРАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Будь-яка зміна соціально-економічних форм життя спричиняє трансформації у суспільній свідомості, в духовному житті суспільства. Суспільна свідомість змінюється повільніше базових, матеріальних основ. Характер, якість, спрямованість таких змін обумовлена змістом і динамікою економічних перетворень. Моральне «обличчя» українського суспільства сьогодні є яскравим свідченням того, як складно країна економічно перебудовується, як важко відбувається пошук шляхів подальшого розвитку держави. Суспільна свідомість зазнала суттєвих ударів і змістовних змін, які можна оцінювати як кризові для всіх складних форм суспільного життя, зокрема для моралі.

Моральна криза в українському суспільстві є продовженням і наслідком довготривалого політичного, економічного, правового, соціального експерименту щодо модернізації країни в контексті сучасних європейських вимог і тенденцій. У процесі цих перебудов суспільство стикається з кризами у різних сферах життя, які так чи інакше торкаються базових інтересів людей. Для сучасного українця кризовий стан – це не тільки стан його фінансової спроможності і матеріальних можливостей, а й стан його свідомості. В ситуації ринкової економіки, що становиться, соціальних, правових, освітніх та інших реформ, які ще не мають достатніх позитивних результатів, наслідків революцій, воєнної конфронтації, економічної нестабільності, корумпованості, зростання рівня злочинності, соціальної і правової незахищеності, значної соціальної маргіналізації тощо кардинально змінилося ставлення людини до сталих моральних орієнтирів життя.

Люди, пристосовуючись до життя в межових негативних обставинах, стають усе більш відокремленими один від одного, закритими. Залишаючись на самоті зі своїми проблемами, вони вимушені обирати такі форми дії, які є егоїстичними за своїм характером. Життя людини позбавляється перспекти-

ви, надії на позитивне майбутнє. Важливим стає день сьогоднішній з його потребами і задоволеннями. Людина концентрується на вирішенні нагальних потреб життєзабезпечення. Визначальними рисами сучасної людини стали превалювання емоційно-почуттєвого над розумовим, інфантильність, моральна байдужість до інших, до їх почуттів, потреб, нездатність до порозуміння, співчуття, взаємної допомоги, цинізм, жорстокість тощо.

Загальні моральні вимоги і норми утрачають не тільки свою актуальність, а й смислове змістовне навантаження. Основна моральна заповідь, яка передбачає поважне, прихильне ставлення і дію щодо інших людей, – позбавилося сьогодні своєї ціннісної суті – загальнолюдської орієнтації. У ставленні до іншого тепер переважає егоїстичне і прагматичне: якщо варіант дії і результат влаштовує її виконавця, то це найбільш прийнятний спосіб. Як це позначиться на іншому суб'єкті взаємодії – це справа того суб'єкта.

Трансформувалися й інші моральні заповіді й норми. Українці живуть у настільки криміналізованому середовищі, що чергова інформація про вбивства, суїциди, знущання тощо вже не бентежить душі. Навпаки, люди звикли до таких новин, із задоволенням стають учасниками телевізійних шоу, в яких детально «смакуються» подробиці різних злочинів. Тим самим культивуються найнижчі природні потреби й люди душевно черствішають, знижується межа жалю, співпереживання.

Зрада, обман, безвідповідальність на різних рівнях суспільного життя, починаючи з верхніх ешелонів влади, закінчуючи міжособистісними стосунками, стали буденним явищем. Вірність, відданість, порядність частіше викликають зневажливу посмішку і нерозуміння. Нормальним, навіть справою честі вважається мати коханку (коханця), звичайною справою є зраджувати друга, ошукувати компаньйона у бізнесі, не дотримуватися слова, не враховувати інтереси близьких, дітей, обманювати колег і друзів, красти, вбивати заради легкої здобичі. Отже, моральні норми: бути чесним, вірним, надійним, відповідальним, – також змінили свої полюси.

Поняття совісті майже зникло з лексики українців. Це складне утворення моральної свідомості, яке означає здатність особистості усвідомлювати свій суспільний обов'язок, вимагати від себе його виконання та оцінювати результати цього виконання. У такому визначенні поняття совісті сьогодні відоме переважно фахівцям. Для пересічної людини дія за совістю стала взагалі суперечити здоровому глузду, адже діяти за совістю – це діяти проти власних прагматичних інтересів. Людина майже втратила здатність жертвувати своїми потребами заради інших, а, разом із тим, і морально вчиняти за власним вольовим примусом.

Вищі моральні цінності – честь і гідність – нівелюються в контексті приватних потреб і задоволень, якщо не відповідають власній зацікавленості

в результаті. Поняття честь і гідність фігурують в юридичних законах, проте часто вузько розуміються, не розрізняються і формально виконуються.

Аналізуючи типову поведінку людей, слова, вчинки, які обираються, виявляється масова нездатність людей до морального вибору. Свобода вибору в сучасному варіанті не передбачає наявності особистих сталих моральних настанов, які визначають вибір. Вчинок частіше обумовлений конкретним приватним розрахунком чи користю, для чого придатні будь-які засоби без усвідомлення моральної відповідальності.

Сучасна історія моральності українського суспільства наповнена безліччю фактів нелюдських вчинків, жорстокої боротьби між людьми, насильства, пригноблення, корупції, брутальності тощо, яких ще не знала країна. І це скоріше є історією аморальності, в якій навіть окремі приклади власне моральних вчинків (благодійність, усиновлення, волонтерство) не завжди виявляються альтруїстичними.

Такі моральні трансформації, безумовно, не викликають оптимістичних настроїв, планів. За оцінками соціологів, філософів, соціальних експертів на цей період у сучасного суспільства немає достатніх підстав сподіватися на швидкий вихід з моральної кризи. Та ситуація, в якій знаходиться країна останні десятиліття, виявилася певним соціальним потрясінням, що спричинило руйнацію сталих моральних засад і викликало трансформації моральних ціннісних орієнтирів. Науковці, що аналізують стан моралі в нашому суспільстві, характеризують його як такий, що загрожує національній безпеці країни.

Проте не можна погодитись із тими прогнозами, в яких стверджується про тотальну моральну деградацію суспільства, руйнування моралі як такої. Адже існують об'єктивні передумови і суб'єктивні чинники функціонування моралі.

По-перше, слід зважати на об'єктивний характер існування моралі. Суспільна форма життя вимагає від людини дотримання численних суспільних норм. Життєдіяльність, взаємодія, спілкування, як способи існування людини, відбуваються через виконання таких норм. Мораль серед усієї сукупності норм є стрижневим системоутворюючим елементом. Вона створює умови для збереження колективних форм життя, цілісності суспільних відносин. Основним призначенням моралі є регуляція і стабілізація різноманітних відносин у суспільстві з гуманістичних позицій. Її норми і цінності мають відносно сталий характер, що саме і забезпечує гармонійне співіснування індивідів та функціонування суспільства. Руйнування або знищення моралі може свідчити тільки про зникнення самого суспільства.

Отже, мораль є ознакою суспільства і, разом із тим, його підґрунтям. З другого боку, мораль може змістовно змінюватися відповідно до конкретно-історичних умов розвитку суспільства. Чи можна ті моральні трансформації, які зараз відбуваються, назвати початком нових змін? Найімовірніше,

відповідь негативна. Проте критична моральна ситуація, яка визуалізувалася, – це сигнал (подальша моральна деградація загрожуватиме суспільству в цілому) і поштовх до змін у розумінні моралі і виробленні нових моральних орієнтирів.

Здебільшого за своєю суттю люди прагнуть добра, допомоги, співчуття собі та іншим. Проте зовнішня ситуація ставить їх в умови, коли вимагається прагнути користі та турбуватися про себе. Моральні настанови минулого виявляються неефективними, нераціональними. Але таких, які б задовольняли потребу дня – не вироблено. Для багатьох фізичне і психологічне навантаження перебільшує можливості духовного напруження. А здійснюватися в моралі – це велике напруження, яке вимагає, з одного боку, знань і волі кожної конкретної особистості, з другого – задовільних соціальних, ідеологічних, економічних умов існування, тобто волі, дій держави і суспільства.

Українська спільнота має величезний моральний потенціал, духовну силу й витримку, адже, незважаючи на надзвичайно складні умови існування, спроможна ще зберігати людське обличчя, хоча б на рівні найближчих людських стосунків. Традиційні моральні цінності існують завдяки старшому поколінню українців, які зберігають моральну пам'ять загальнолюдських цінностей. Чимало родин стурбовані моральним складом своїх дітей. Створити мораль не можна штучно і швидко. Це процес довготривалий і передбачає творчість усього суспільства. Відновлення морального «здоров'я» народу можливе через створення таких умов, як соціально-економічна стабілізація в країні, створення державного контролю за суспільною моральністю, відновлення фундаментальної етичної освіти та системи морального виховання.

М. В. Яцюк, кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ У ДОБУ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ МІЖ ГЕТЬМАНАТОМ І ДИРЕКТОРІЄЮ 1918 р.

Цього року виповнюється 100-річчя початку Української революції 1917–1920 рр. Українська революція як суспільно-політичний, державотворчий і націотворчий феномен потребує подальшого уважного і неупередженого вивчення. На наш погляд, корисним буде розгляд цього українського явища

ще і з точки зору трансформації політичного менталітету передусім української політичної верхівки цієї доби. В межах запропонованих тез автор поставив за мету окреслити головні трансформаційні зміни політичного менталітету провідників Директорії УНР. Ці зміни безпосередньо впливали на вибір політичних пріоритетів, тактичних і стратегічних рішень.

У добу Української революції 1917–1920 рр. політична верхівка українського суспільства яскраво і наочно проявила ті глибинні риси політичного менталітету, який століттями формувався і накопичувався в першу чергу в її свідомості, а по-друге, у свідомості українського загалу. У даному контексті під «українським загалом» слід розуміти мешканців як підросійської, так і підавстрійської України. Українська революція 1917–1920 рр. стала каталізатором фундаментальних зрушень у царині політичного менталітету українців. Той національний тип світовідчуття українців революційного часу, ґрунтуючись на певних етнічних образах і символах, зумовлював сталі стереотипи поведінки, оцінку певних тогочасних подій, а також визначав героїв і ворогів Української революції.

Жорстока боротьба за владу в середині України, перша і друга українсько-більшовицькі війни, білогвардійщина, польська агресія, присутність в українських землях німецько-австрійських і антантівських військ, без сумніву, впливали і позначались на особливостях і характерних рисах українського політичного менталітету. Наберемось сміливості стверджувати, що провідними, магістральними проявами особливостей і характерних рис українського політичного менталітету цієї доби були державотворення і отаманщина. Ці взаємовиключаючі, протилежні ментальні феномени склали трагічний розлом української свідомості. Він був об'єктивно вмонтований в українську дійсність багатовіковою відсутністю в українців власної державності, а натомість присутністю в їх землях чужої, ворожої щодо суто українського ідеалу політичної, економічної і духовно-культурної компонент повсякденності.

Така універсалія, як соціально-політична діяльність, є типовою для усіх народів. Вона вбирає у себе цілий комплекс явищ метафізичного і практичного змісту. Проте є очевидним, що у кожній національній спільноті він формується специфічними, притаманними тільки їй способами і шляхами. Історичний досвід Української революції 1917–1920 рр. виразно демонструє саме український тип політичної ментальності. Ознака політичного «пограниччя», як його розуміють відомі українські дослідники Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Пріцак та ін., завжди була присутня в українській свідомості і впливала на особливості політичного менталітету українського народу. Саме суспільно-політичні, а не природно-ландшафтні умови життя

стали для українців домінантними. До цієї обставини тісно прив'язаний національний характер або менталітет нашого народу. У тому числі через такі обставини деякі українські історики і політологи відносять український менталітет до неklasичного тобто несталого, швидкозмінного.

Поваливши за допомогою німців Центральну Раду, П. Скоропадський прийшов до влади в Україні у критичний для неї момент. Подальше заострення протиріч між соціалістичною Центральною Радою та німецьким окупаційним командуванням в Україні загрожувало останній втратою державності. Аналіз та оцінка природи походження політичних пріоритетів, тактичних та стратегічних прагнень Центральної Ради і гетьмана доводять, що, на відміну від широкого демократизму Центральної Ради, гетьманат П. Скоропадського був нічим іншим, як різновидом диктатури з авторитарною владою самого гетьмана. Оговтавшись після нищівної поразки, просоціалістичні кола України заходилися формувати організовану опозицію гетьманату. Першою такою спробою об'єднання розпорошених опозиційних політичних українських партій стало утворення 21 травня 1918 р. Українського Національно-державного Союзу (УНДС). Постає ще один опозиційний гетьманат блок – Всеукраїнський Союз Земств (ВСЗ) на чолі з С. Петлюрою. Організаційно ВСЗ оформився ще у квітні 1918 р. Триває також і процес узгодження позицій, дискусій, пошуку взаємних компромісів. Результатом такої копіткої роботи стає нове об'єднання на більш широкій основі, ніж в УНДС. Наприкінці липня – початку серпня виник Український Національний Союз (УНС), до якого увійшли УПСФ, УПСР (центральна фракція), УСДРП, самостійники-соціалісти. Поза УНС залишились ліві есери та хлібороби-демократи. Таким чином, можна побачити суттєві трансформаційні зрушення у політичній доцільності колись непримиренних політичних опонентів у їх спільному бажанні повалити режим гетьмана П. Скоропадського.

З дозволу гетьмана тоді досить відкрито і безперешкодно діяли різноманітні російські групи, які не визнавали існування української державності. Гетьманщина, по суті, стимулювала діяльність великодержавних, проросійських організацій в Україні. Сподіваючись на перемогу Антанти, яка ставала дедалі все реальнішою, вони прагнули зробити Україну базою для повалення більшовиків і відбудови колишньої імперської Росії. Хоч вони діяли на українській землі з дозволу П. Скоропадського, проте вороже ставились до Української Держави, використовували всяку нагоду для виступів проти гетьмана. Надавши притулок антиукраїнським силам, П. Скоропадський припустився фатальної політичної помилки. Від гетьманату відвернулись навіть ті консервативні українські антисоціалістичні кола, які спочатку були готові йому допомогти. Така політична ситуація і відповідне їй розуміння у провідників

впливових українських політичних сил було влітку-восени 1918 р. Однак уже за рік відбулись карколомні зміни політичного менталітету колишніх критиків поваленого гетьмана П. Скоропадського. Спостерігаємо той феномен, що політичні і військові кола УНР і ЗО УНР на середину 1919 р. мали різні військово-політичні пріоритети, обумовлені значною мірою відмінними один від одного політичними менталітетами. Директорія, враховуючи неможливість знайти порозуміння з А. Денікіним, який обстоював ідею імперської Росії і заперечував право українців на власну державу, вважала за можливе шукати порозуміння з Польщею, оскільки інші європейські країни не хотіли йти на союзницькі відносини з другою УНР. Керівництво ж ЗО УНР і командування УГА взагалі не вбачали за можливе увійти у будь-які союзницькі зносини з поляками, що після тривалої українсько-польської війни окупували Західну Україну. УГА відгукнулася на офіційні звернення А. Денікіна до її командування увійти з ним у союзницькі стосунки, за що УГА мала отримати підтримку з боку «білих» у боротьбі проти Польщі. Отже, якщо для керівництва УНР головними ворогами на той час були російські більшовики і російські «білі», а вірогідним союзником – Польща, то для ватажків ЗО УНР і УГА навпаки – ворогом були поляки, а союзником виступав апологет Російської імперії – А. Денікін.

Цікаво, що відповідні політичні ментальні особливості українських політичних сил доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. обумовлювали й ті природні риси протилежних політичних режимів українського спрямування. Аналіз і оцінка природи походження політичних пріоритетів, тактичних та стратегічних прагнень Центральної Ради і гетьмана доводять, що, на відміну від широкого демократизму Центральної Ради, гетьманат П. Скоропадського був нічим іншим, як різновидом диктатури з авторитарною владою самого гетьмана. Спрямовуючи нищівну критику проти політики П. Скоропадського і його уряду, винних у багатьох злигоднях та інших політичних та економічних прорахунках, що мали своє місце в період окупації німцями України, вожді Директорії замовчували те, що така доля була підготовлена державі Берестейським миром, укладеним від імені України її попереднім соціалістичним урядом. До того ж, слід зазначити, що пронимецька орієнтація УНР була ідеологічно обґрунтована ще Головою Центральної Ради М. Грушевським в його книзі «На порозі нової України». Українська Держава П. Скоропадського пожинала те, що було теоретично «засіяне» у свідомості українського політичного класу ще ватажками Центральної Ради. М. Грушевський і П. Скоропадський були абсолютно однакові. Різниця була лише в тому, що М. Грушевський «розглядався по сусідах», шукаючи «революційну демократію», тобто російські лівосоціалістичні кола, а П. Ско-

ропадський шукав російські монархічні кола. Різниця була чисто соціальна. З точки зору національно-державних інтересів України П. Скоропадський стояв на тому ж рівні, що й М. Грушевський: тобто «нижче ватерлінії» українського самостійництва.

На момент спалаху в Україні національно-визвольної революції 1917–1920 рр. українські соціалісти, так само як і західноєвропейські, вірили, що соціалізм привнесе демократію у сферу економіки. Встановивши громадянські свободи на зразок буржуазних демократій, українські соціалісти за підтримки «працюючої» більшості хотіли забезпечити решту бідних і знедолених матеріальними благами шляхом суспільної власності на засоби виробництва. Соціалісти висловлювались за рішучу боротьбу з експлуататорами, вважали цілком реальною протидію з їхнього боку у формі так званої «класової боротьби», проте вірили, що серйозних соціальних конфліктів можна уникнути. Біда і трагедія українських соціалістів містились у них же самих. Чи не всі спроби розпочати державотворчі процеси в Україні як за часів Центральної Ради, так і Директорії були з самого початку приречені на провал. Ці спроби розбивались об ідеологічну скелю розуміння ними соціалізму не як побудови держави, а як створення соціалістичного суспільства за допомогою держави, навіть на шкоду державотворенню. Держава слугувала лише засобом руйнування старих соціально-політичних та економічних порядків. На відміну від своїх попередників з Центральної Ради, ватажки Директорії вже усвідомлювали необхідність будування власної незалежної УНР, однак це усвідомлення мало примарні шанси на успішне здійснення через низку обставин, і не в останню чергу – через вищезгадані.

А. М. Ячний, кандидат соціологічних наук, доцент,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

МАНПУЛЯТИВНЕ СПРЯМУВАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сучасне українське суспільство переживає складні часи радикальних змін щодо розбудови системи соціальних відносин на новому якісному рівні. Результативність таких змін залежить від об'єднання зусиль суб'єктів соціальної взаємодії. Суспільство крокує шляхом формування системи ціннісних національних ознак. На цій підставі виникає гостра необхідність, передусім

наукового, визначення критеріїв соціальної консолідації в сучасній Україні. Одним із напрямів такої консолідації проголошуються ознаки національної ідентичності, концентрується увага на духовних підвалинах українського суспільства, виявлення його ментальності.

За оцінкою певних авторів, загальноукраїнського менталітету як сталого явища в сучасній соціальній реальності ще не існує [1, с. 47–48; 2, с. 120–121]. Але «гарячі голови» закликають до згуртування українців на ґрунті загальних рис менталітету українського народу. При цьому, зневажаючи наявні розбіжності регіональної ментальності, що обумовлені об'єктивними історичними та соціально-політичними умовами існування українців. Саме тому, на шляху консолідації виникають суттєві суперечності, ігнорування яких веде до виникнення певних проблем у соціально-політичній діяльності.

Наявність у науковій літературі розбіжностей визначення ментальності залежить від позицій дослідника. Так, визначення національного менталітету передбачає виокремлення українського, російського, грузинського тощо менталітету. Регіонального – скандинавського, латиноамериканського, західноукраїнського, східноукраїнського і т. ін. У випадку коли дослідники визначають ознаки менталітету групи, класу – виокремлюється інтелігентський, маргінальний, буржуазний, пролетарський [3, с. 174–175]. Певні автори зосереджують свою увагу на вивченні національних особливостей народів [4–7].

Різноманіття підходів та відповідних визначень явища ментальності, на нашу думку, поєднуються у певних деталях. А саме: 1) ментальність – узагальнене уявлення щодо певних елементів соціальної реальності [8, с. 31]; 2) система образів і уявлень, що пов'язана з матеріальним життям суспільства; 3) ментальність обумовлюється соціальним середовищем [9, с. 112]; 4) ментальність визначає думки і поведінку, ціннісні орієнтації індивідів [10, с. 67]; 5) менталітет – це сукупність настанов, яка не завжди і не повністю усвідомлюється людиною [11, с. 38].

Як складне системне соціокультурне явище, менталітет містить сукупність різноманітних компонентів. У найширшому розумінні до структури менталітету, як складного соціокультурного феномену, відносять ідентичність, соціальні уявлення про минуле й майбутнє певної спільноти, а також цінності, звички, традиції, професійну діяльність тощо. Особливості менталітету можливо емпірично зафіксувати через визначення: ставлення індивіда до культури народу, звичаїв, традицій; знання і уявлення про своє природне і соціальне оточення; систему засобів оцінювання явищ і процесів, що відбуваються.

Науковці стверджують, що формування менталітету відбувається завдяки механізмам інтеріоризації (засвоєння) колективних норм і цінностей, під час

формування соціально-психологічних феноменів: ідентичність, стереотипи, традиції, ставлення до навколишнього світу. Виникає уявлення, що формування менталітету відбувається «еволюційно», тобто у процесі соціалізації в умовах певної спільноти. Але в умовах сучасного українського суспільства можна спостерігати наявність цілеспрямованого впливу на процес формування «нової», «сучасної» ментальності населення. Залишаючи поза увагою оцінюючі судження та дотримуючись принципів політично-нейтрального наукового аналізу, необхідно зауважити, що під гаслами «декомунізації» впроваджуються радикальні інтервенції суб'єктів політичної діяльності в уявлення населення, що передбачає трансформації його ментальності. У 2016 р. назви міст та вулиць повернуті до історичних назв задля створення культурної української ідентичності. На жаль, суб'єкти реформ здійснюють маніпуляції під певним ідеологічним кутом, що обумовило появу вулиць з іменами політичних постатей, що суперечливо сприймаються у суспільстві представниками різних регіонів. Активно формуються уявлення крізь певний тезаурус, що створює і висвітлює ганебне ставлення до явищ, які мають радянський відбиток. Так, створені штампи: «в радянські часи все українське нищилося», «українці були у пригнобленому стані» тощо. Офіційні свята, що святкувалися на державному рівні, або відміняються (Перше травня – «День солідарності трудящих»), або набувають новий зміст (Дев'яте травня – «День Перемоги у Великій Вітчизняній війні» на «День примирення та скорботи»). Лунають заклики щодо відміни свята 8-го березня. Впроваджуються «нові» привітання: «Слава Україні!», «Героям слава!», що світлі за формою, але за історичним змістом мають сумнівне минуле. Подібні заходи мають за мету створення феномену певної звички, як у старшого покоління, так і у молоді. Сьогодні можна спостерігати, що у свідомості українців вже сформувався «європейський стиль», як ознака якості товарів та життя. Широко вживаються поняття «європейський одяг», «євроремонт», «євротехніка», «єврозабори». Наявні зміни виявляються у тому, що показником «європейськості» закладів та установ (наприклад, магазинів, кафе тощо) виступає його назва англійською мовою. Так, на проспекті Д. Яворницького, центральній вулиці м. Дніпра, назви закладів українською поступаються назвам англійською майже вдвічі. Сучасна українська мова засмічується іноземними словами («флешмоб», «фреш», «дайджест», «трафік» тощо) Прояви української самобутності набувають ознаки атракціону, акції. Так, «День вишиванки», «День сала» і подібні заходи покликані нагадати, що ми все ж таки українці. Спостерігається розчинення української ментальності й створення «нової сучасної» національної ментальності, при цьому викликає певний сумнів чи дійсно вона національна?

Таким чином, у сучасному українському суспільстві спостерігається цілеспрямований вплив суб'єктів соціального управління на формування менталітету населення, що часто-густо не пов'язаний з культурною традицією українського народу. Подібний вплив має всі ознаки маніпуляції, оскільки мета впливу відома і зрозуміла лише суб'єктам маніпуляції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Букреєва І. Регіональні чинники менталітету в контексті системної трансформації українського суспільства (на прикладі Мелітополя) / І. Букреєва // Соціолог. студії. – 2015. – № 1(6). – С. 45–51.
2. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Укр. соціум. – 2014. – № 3(50). – С. 113–127.
3. Политология : энцикл. словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
4. Гетало Т. Є. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Тетяна Євгенівна Гетало ; Харк. держ. економ. ун-т. – Х., 1999. – 159 с.
5. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. А. Додонов. – Запорожье : р/а «Тандем-У», 1999. – 264 с.
6. Попов М. В. Співвідношення духовності, менталітету та світогляду / М. В. Попов // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості : тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Ч. I. – Розд. I. – К. ; Луцьк, 1994. – С. 139.
7. Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – 3-те наук. вид. – Тернопіль : НДІ МЕВО, 2014. – 168 с.
8. Лісеєнко О. В. Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.06 / Олена Василівна Лісеєнко ; Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 17 с.
9. Маленко А. Є. До питання про ментальність як предмет психологічних досліджень / А. Є. Маленко // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості : тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Ч. I. Розд. I. – К. ; Луцьк, 1994. – С. 111–114.
10. Чепань М.-Л. А. Ментальна психологія: шляхи осягнення вершинних сутностей / М.-Л. А. Чепань // Особистість і народ: погляд історичної психології : тези доповідей і повідомлень Всеукр. наук. конф., (25–27 трав. 1994 р.). – К., 1994. – С. 65–72.
11. Побочий І. А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан / І. А. Побочий // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 37–41.

М. І. Ярунів, старший викладач,
Львівський державний університет внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Нині формування та розвиток громадянського суспільства напряду пов'язують із появою поняття «громадянин» як окремої одиниці суспільства, наділеної самосвідомістю та правовою культурою, котрий усвідомлено бере на себе відповідальність за свої дії, наділяється сукупністю невідчужуваних прав та свобод. У громадянському суспільстві особа, котра володіє свободою – це її внутрішній імператив, що виражається в історичному, філософському, правовому рівнях розвитку самого ж суспільства. Якщо припустити обмеження свободи особи та жорстко впливати на її свідому поведінку, правову культуру, все це може стати інструментом у соціально-правових системах і в майбутньому завдати шкоди як самому індивіду, так і суспільству.

З розвитком громадянського суспільства людина завжди стикалася з безліччю перешкод та проблем на шляху до побудови соціальної, демократичної, сучасної держави, основними із яких були такі поняття, як «свобода» та «відповідальність». Розглядаючи свободу як філософську категорію, то це своєрідний стан духу, котрий відображає природну, соціальну потребу людини як істоти в задоволенні своїх потреб, волі, свідомого визначення робити так, а не інакше. Разом з тим сама свобода людини не здатна в повній мірі показати все багатство, яке міститься у внутрішньому світі її можливостей.

Нині професія юриста виступає певним видом соціальної діяльності, відрізняється від інших своїми специфічними властивостями, котрі полягають у захисті прав та свобод, відстоюванні законних інтересів людини та громадянина в суспільстві. До основних професійних обов'язків юриста можна віднести: захист та охорона основних прав і свобод людини та громадянина, боротьба з незаконними діями фізичних чи юридичних осіб, якісні і кваліфіковане розв'язання різноманітних юридичних проблем, котрі служать в інтересах цілого суспільства. Сьогодні в особі юриста можна розглядіти кваліфікованого спеціаліста із високою правосвідомістю та правовою культурою, розумінням відповідальності перед людьми та законом. З цього приводу В. С. Нерсисянц зазначає, що: «Правова культура – це досягнутий рівень розвитку в правовій організації життя людей» [1, с. 272]. Автор наголошує, що правова культура є відображенням складової частини культури окремого

суспільства. Цю ж думку поділяє Ю. Ю. Калиновський: «Правова культура – це система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики» [2, с. 11].

Відтак правова культура суспільства напряду залежить від загального рівня розвитку правової культури та правової свідомості юриста та від того, наскільки усвідомлюється цінність прав та свобод людини, цінність правової процедури при вирішенні суперечок, шляхів пошуку компромісів [3, с. 308]. Тому слід наголосити, що рівень розвитку будь-якої правової культури суспільства відображає загальні умови розвитку правової свідомості, котра проявляється через реалізацію правової діяльності, правовій поведінці тощо. З цього приводу Н. Н. Вопленко пише, що: «правова свідомість відображає реальні знання про право, оцінки діючого права та думки, ідеї про бажані зміни в праві і це не тільки результат відображення об'єкта, але й також можливість впливу на сам об'єкт, включаючи всю правову систему держави» [4, с. 6]. Правова культура юриста взаємодіє з загальною культурою народу та є її відображенням. Її формування тісно пов'язане з моральною, політичною та етичною культурами, адже їх пов'язує єдина мета – створення морально-правового суспільства [5]. В основі такого суспільства має бути людина, яка може регулювати та поєднувати між собою соціальні, економічні, політичні та культурні процеси.

Професіоналізм юриста в першу чергу має базуватись на високому рівні справедливості, відповідальності, усвідомленням того, що від його діяльності залежить доля людини її свобода чи несвобода. Все це підкріплюється морально-правовими обов'язками, котрі потрібно повсякчас покращувати, здобувати все нові знання. Сьогодні в державі наявні всі умови для того, щоб юрист як фахівець у галузі права міг повністю проявити себе покращити рівень своїх умінь. «Правова культура включає в себе державну (політичну, публічно-владну) культуру, яка по суті своїй є державно-правова культура, оскільки сама держава є правовою формою організації публічно-політичної влади» [1, с. 272–273].

Та попри все, кожна професія має свою певну сферу діяльності та свої особливості правової культури. Причому рівень професійної правової культури у різних гілках юриспруденції різний, хоча жодна з галузей права не обходиться без застосування морально-етичних та політико-правових якостей правової культури. Правова культура є дуже важливою в професійній діяльності юриста і зокрема у функціонуванні державного апарату. Багато засад гуманістичних цінностей тісно пов'язані з правовою культурою та її діяльністю. Та правову культуру юрист не повинен використовувати як засіб маніпулювання правовими нормами та законами. Адже це може негативно

впливати на розвиток демократичних та гуманістичних засад. Правова культура повинна відображати позитивну сторону юриста та його діяльності відносно людини та держави.

На думку В. С. Нерсисянца, «людина з точки зору правової природи повинна посідати чільне місце у суспільстві. Має усвідомлення якраз тієї обставини, що в абстракціях права за зовнішньою умовністю йдеться про основне в житті індивіда та всього соціуму – про свободу, справедливість, рівність, що правові умовності – це насправді абсолютно необхідні умови гідного людині життя всіх і кожного» [6, с. 42]. Потрібно сказати, що вагоме значення моральної зрілості людини та її внутрішньої моральної зрілості і підготовленості для життя по праву. Попри те, що правова культура юриста базується на позитивному праві, її джерелом є природні закони та вимоги суспільного життя. Кожен юрист може самостійно обрати джерело правової культури, яке буде суттєво впливати на рівень, якість та ступінь правової культури. Розглядаючи правову культуру юриста у побудові громадянського суспільства, стає зрозумілим, що вона виконує основну роль у формуванні цілісної, незалежної нації. Саме людина, як соціальний індивід, виступає суб'єктом громадського процесу, та пронизує крізь себе усі феномени, як духовної, релігійної матеріальної культури цивілізації.

Отже, правова культура є важливою не тільки для юриста, а і для суспільства в цілому. Під час розвитку правової культури розвивається і держава. Провідним у ній є дух правової культури, джерела якого становлять духовні норми суспільства. Задля розвитку та зміцнення правової культури юрист повинен відповідати своїй професії і зміцнювати свій авторитет і авторитет працівників юридичної професії в суспільстві. Правова культура сьогодення ще повинна удосконалюватись та зміцнюватись. Адже як було вищезазначено, для прогресивного розвитку держави потрібен морально-правовий розвиток суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА – ИНФРА. М, 1999. – 552 с.
2. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
3. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юрист, 2003. – 592 с.
4. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.

5. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
6. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2003. – 647 с.

А. О. Кузьменко, студентка,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ВІДМІННІСТЬ ВІД МЕНТАЛІТЕТУ ІНШИХ КРАЇН

Під впливом багатьох факторів не одне сторіччя розвивається українська ментальність. Розвиток ментальності залежить не тільки від історії наших предків, культури нашого народу та етнічних чинників, а й сучасного впливу політичних реалій життя. Зараз Україна обрала для себе європейський напрям розвитку та інтеграцію до культурного та соціального кола Європи, тому дуже важливо пристосуватися до ментальності європейського народу, які, на мою думку, мають споріднені риси.

На формування нашої української ментальності найбільш вплинуло геополітичне розташування України. Наша країна дуже вигідно розташована з політичної точки зору. Таким чином, не можна говорити про чисте існування українського менталітету, без впливу на нього західних чи східних сусідів. Звісно, на розвиток ментальності українців, що живуть на заході нашої країни, більше впливала ментальність і світогляд країн Європи, а ось жителі сходу мають більше риси пострадянського менталітету. Можливо, саме тому сучасний українець, як і представники європейських країн, високо поцінує досягнення науки та техніки, але водночас для нього важливо, щоб вони використовувалися задля гуманістичних цілей. Сучасні українці є універсальними людьми, завдяки впливу багатьох культур і менталітетів на них. Вони легко опановують кілька суміжних професій, у скрутних ситуаціях уміють швидко знайти нестандартне рішення. Ми навчилися пристосовуватися до різних ситуацій і умов життя.

Не можна також заперечувати, що ментальність багато в чому залежить від рівня життя. На сучасних прикладах ми стикаємося з такими проблемами. Українці відносять себе до західного типу менталітету, але розрізненість у рівні життя суттєво впливає на миролюбність і адекватне ставлення до сусідів. Наразі ми маємо таку ситуацію: ментально українці поділяються на два геополітичні табори – це пострадянський та проєвропейський.

І такий поділ держави не є нормальним та перспективним для подальшого розвитку країни. На мою думку, лише сталий стабільний рівень життя в країні зможе полегшити цю ситуацію. Спорідненість та відмінність проєвропейського та пострадянського менталітетів є частиною сучасного українського менталітету.

Якщо детальніше дослідити риси менталітету інших пострадянських країн, зокрема Росії, то населенню цієї країни притаманна громадсько-родова свідомість. На менталітет російського народу великий вплив мали складні природно-кліматичні та геополітичні умови, вижити в яких можна було тільки спільними зусиллями, тому росіяни більшою мірою нація колективістів. У російському менталітеті простежуються риси прагнення втілити свої ідеї будь-якими засобами, в тому числі й насильницькими. Українське світосприйняття протилежне російському. Ця відмінність була доведена ще у ХХ ст. у роботі Т. Масарика. «Малоруси (термін “Малорус” використовується для етнографічного і мовного означення людності, що заселяла Україну, Східну Галичину, Буковину і Угорську Русь) відрізняються від Великоросів не лише діалектом, але господарством, кліматом і багацтвом. Малорус має інший характер, ніж Великорос, унаслідок цілого свого світогляду, як це добре з’ясував Гоголь. Для Малороса великоросійська мова є зовсім штучною», – вважав Т. Масарик.

Українська нація є осілою нацією, що є досить рідкісний феномен у світі. Він почав формуватися з часів, коли наші предки почали займатися сільським господарством, з часів Трипілля. Українська земля та її чорнозем, який є унікальним, дозволяв нашим предкам себе прогодувати і нікуди особливо не мігрувати. Крім того, в структуру цієї землі вливалися і скіфи, і сармати, і греки, і північні народи, і угорці пройшли через нас. Дуже багато народів та націй проживало та продовжують жити на території нашої країни.

На одній маленькій території зараз мирно проживають громадяни більше ніж 100 національностей. У Росії ситуація кардинально інша. Історично ця країна не має такої кількості родючої землі. Пращури сучасного російського населення змушені були мігрувати, завойовувати, бути більш агресивними, для того щоб забезпечити собі хоча б мінімальні умови для проживання. У порівнянні з цим, українцям не потрібно нікого завойовувати, прояву агресії немає у нас в крові. Якщо українця ніхто не чіпає, він ні на кого не нападає. На жаль, деякі риси ментальної роз’єднаності двох сусідніх країн породжують ворожнечу у сучасному житті. Наразі в Україні більшість людей говорить російською, але це не показник нормального ставлення до країни-сусіда. У нас більшість російськомовних людей ненавидять росіян і Росію. Саме такий приклад існує і в сучасній Європі: в Ірландії англійськомовні люди, які не знають ірландської мови, ненавидять англійців.

Сьогодні основним напрямком розвитку України є європейський напрямок. З кожним днем наша країна все більше інтегрується у європейський простір, тому ми маємо бути підготовлені, що можливо найближчим часом до нашого типу ментальності почнуть інтегруватися європейські риси ментальності, можливо навіть ті, які зовсім не притаманні для нас. Але позитивним є те, що у нашій країні та країн Європи є дуже багато спільних рис менталітету. Об'єднуючою рисою для української та європейської ментальностей є працелюбність. Любов до праці у європейців сприймається як необхідна умова для успіху і прослідковується протягом усього життя. Що стосується українців, то найбільшу працелюбність і результативність вони демонструють за наявності гарної мотивації. При її наявності українці стають працелюбніші у декілька разів. Іншою рисою є шанування своїх культурних традицій, мови та поваги до прав людини. Однак повагу до людини та її прав ми почали виховувати не так давно, європейці у цьому напрямку прогресивніші за нас. Ще одна об'єднуюча риса – це повага до релігії. Українці є дуже релігійною та терпимою нацією. Ми з повагою відносимося до представників інших релігій. Все ж таки ми маємо велику кількість спільних рис з європейською ментальністю, тому сміливо можемо вважати себе частиною європейської сім'ї.

В. К. Лур'є, студентка,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Національна ідентичність як певні інтегровані, узагальнені й об'єднані самосвідомості індивідів – одне з ключових питань у формуванні сучасної української політичної нації. Нація, як група людей, яка мала спільне минуле, в теперішньому часі формується ідеями, що спрямовані в «спільне майбутнє». Проте визначення напрямку руху потребує врахування об'єктивно та суб'єктивно зумовлених обставин сучасних світових тенденцій, важливим елементом яких є поняття «сприйняття себе в оточуючому світі». Передусім це питання набуває своєї актуальності в ході євроінтеграційних процесів і об'єктивних впливів європейської ідентичності. Відповідно виникає необхідність зіставлення та типологізації української національної ідентичності

з можливостями та перспективами співіснування європейської ідентичності в Україні.

Спочатку потрібно дослідити, що собою являє європейська ідентичність. Європейський Союз поступово оформлюється після завершення Другої світової війни на межі двох концептуальних дискусій щодо інтеграції – наднаціональної та міждержавної. Рушійними чинниками, які змушують колишніх конкурентів співпрацювати – зміна геополітичних реалій. Як результат, сьогодні ЄС – утворення, рівень інтегрованості якої зростає. І хоча сьогодні ЄС має вирішити ряд суттєвих питань, передусім пов'язаних з виходом Великої Британії з ЄС та економічною кризою, він усе ж залишається найамбітнішим в історії проектом, який відіграє дуже важливу роль у світовій політиці. Проте досі чітко не визначена політико-правовий статут ЄС, і, відповідно, для європейців дискурс визначення ідентичності досі залишається наріжним.

Зазвичай виокремлюють три варіанти формування європейської ідентичності: перший – національна ідентичність (через історичні міфи, єдність суспільно-політичних принципів та навіть євросимволізм); все це спрямовано для підкреслення спільної соціокультурної ідентичності. Друга стратегія – це впровадження наднаціональної системи права з обов'язковим визнанням його пріоритетності національними правовими системами. Європейська правова система забезпечує громадянам європейських країн не лише основні права і свободи, а й специфічні (на трудову міграцію, вільне пересування капіталів і послуг, соціальне забезпечення). Третя модель – запровадження нової форми громадянства – європейської, що існує поряд із національним громадянством і створює можливості захищати та реалізовувати свої права, звертаючись не лише до національного парламенту чи суду, а й до європейських структур. При цьому додатковий характер європейського громадянства, який доповнює інститут національного, органічно вписується в єдину нині існуючу систему побудови ЄС.

Елементами європейської ідентичності вважають спільне історичне й культурне коріння, економічні та соціальні цілі, демократичні ідеали. Відповідно виникає питання: як тільки європейські громадяни відчують політичний вплив ЄС на своє життя, то чи автоматично з'являється зв'язок між національною та європейською ідентичністю? Деякі вчені заперечують таку можливість, оскільки наголошують на тому, що тип прив'язаності між ЄС та його громадянами має інший характер за своєю суттю. Євросоюз не є національною державою, а новим видом політичного утворення, і відповідно виникає «неемоційний» тип зв'язку, а як засвідчує досвід, саме емоційні зв'язки формують національну ідентичність. У літературі також можна зустріти думку, що якщо ряд переваг та вигод європейці можуть суто механічно отримати від інтегро-

ваних структур, то емоційні зв'язки можуть виникнути, вочевидь, лише під тиском нових загроз. С. Гантінгтон у своїй праці «Війна цивілізацій» зазначав, що коли виникнуть реальні критичні загрози європейськості як такої, то можливість її ліквідувати буде пов'язана лише з інтегрованими інституціями. У результаті має з'явитись нове почуття належності до єдиного цілого, яке б створило перевагу над належністю до окремої держави.

В Україні ситуація з умовами формування, чинниками, структурою та типологією національної ідентичності є відмінною від тієї, що властива європейським суспільствам. Адже через складну історію проблема ідентичності української нації є значно глибшою. На жаль, у нашому суспільстві панує стереотипне сприйняття щодо різних регіональних типів національної самосвідомості, яке полягає в тому, що найбільш суттєвою вбачається проблема діаметрально протилежного бачення минулого регіональними підгрупами української нації, невиправданого апелювання політиків до контраверсійних історичних свідомостей, й відповідно виникнення різних поглядів на перспективи розвитку України як держави і нації. На жаль, до проголошення Україною незалежності наша країна не мала досвіду суспільної практики буття в жодній з форм української національної державності. Фактично початок процесу формування саме української національної свідомості припадає для більшості населення цих регіонів тільки на сучасний період.

З проголошенням української державності розпочинається новий етап формування української нації та національної ідентичності як державної нації. У зв'язку з цим перед суспільством постало питання визначити національну ідею як теоретичну основу консолідації національної спільноти.

Сьогодні в Україні національна ідентичність спирається на два типи патріотизму: на етнічній та громадянській основі. При цьому варто зазначити, що якщо множинність етнічних самосвідомостей не несе загрози національному суспільству (за умови забезпечення рівних прав та можливостей їхньої самореалізації), державі загалом, то множинність національних свідомостей може постати як реальна загроза національній спільноті, що може проявитися у відцентровості, можливості зовнішніх впливів, дезінтеграції суспільства, слабкій позиції у світовій політиці, внутрішній нестабільності та обмеженими можливостями свого розвитку.

Питання ж співвідношення української та європейської ідентичностей полягає у тому, що українське суспільство ще не пододало внутрішніх протиріч, отже, потребує, насамперед, внутрішньої інтеграції. Забезпечити це можливо за сприяння політичної еліти, держави, а актуалізувати сам процес творення – за допомогою загроз, у процесі подолання яких народиться спільна, «об'єднана» історія. Хоча в історії європейської інтеграції і є приклади «модернізації», коли декілька націй, з різних міркувань доцільності, були

прийнятті до ЄС, перспектива оминуті процес подолання насамперед внутрішніх протиріч вважається досить незначною, адже тоді буде порушено логічний історичний процес.

З огляду на стан сучасних подій перспектива повної євроінтеграції залишає актуальними три теоретичних варіанти розвитку ідентичності в Україні: перший – європейський (прийняття основних засад та демократичних цінностей ЄС), другий – етноцентричний (ізоляціоністський), третій (найменш вірогідний, але можливий) – неорадянський (антиукраїнський за суттю, москвоцентричний). Кожен із варіантів як має можливості бути реалізованим, так і несе певні суттєві загрози для наявної ситуації.

Таким чином, перспективи набуття українським суспільством рис європейської ідентичності носять як об'єктивний характер (через запровадження суспільних практик і цінностей, властивих європейцям, долучення до європейського освітнього, соціокультурного та економічного простору), так і суб'єктивний (тільки-но розпочатий процес формування національної ідентичності і відповідно поки ще неінтегральний стан національної самоідентичності). На жаль, чинні суб'єктивні характеристики ідентичності заважають українській політичній нації зайняти рівноправне місце серед європейської спільноти, тому аби не зберегти підпорядкованість та вторинність, мають бути здійснені значні зусилля для формування власної сталої національної свідомості.

НАШІ АВТОРИ

БОРИСЮК <i>Роксолана Романівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка</i>
ВЛАДЛЕНОВА <i>Гліана Вікторівна</i>	<i>Національний технічний університет «ХПІ», професор кафедри філософії</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри соціології та політології</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри філософії</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри філософії</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри теорії держави і права</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри філософії</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри філософії</i>
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри соціології та політології</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри філософії</i>
КОЗЛОВЕЦЬ <i>Микола Адамович</i>	<i>Житомирський державний університет імені Івана Франка, професор кафедри філософії</i>
КУЦЕПАЛ <i>Світлана Вікторівна</i>	<i>Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін</i>
ЛУР'Є <i>Вікторія Костянтинівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка</i>
МАЙКО <i>Тетяна Степанівна</i>	<i>Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, здобувач кафедри політології та державного управління</i>
МАЛИНОВСЬКИЙ <i>Валентин Ярославович</i>	<i>Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, професор кафедри політології та державного управління</i>

МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри філософії</i>
ОКУНЬОВСЬКА <i>Юлія Вікторівна</i>	<i>Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця), аспірант кафедри політології та державного управління історичного факультету</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор кафедри соціології та політології</i>
ПОЛІЩУК <i>Олег Олександрович</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант кафедри політології, соціології та культурології</i>
РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	<i>Харківська державна академія культури, професор кафедри філософії та політології</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри соціології та політології</i>
СЛОБОДЯН <i>Олег Феліксевич</i>	<i>Державна прикордонна служба України, помічник Голови Державної прикордонної служби України, прес-секретар</i>
СМОЛЯНЮК <i>Володимир Федорович</i>	<i>Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, завідувач кафедри політології та національної безпеки</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри соціології та політології</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>БОРИСЮК Роксолана Романівна</i>	172	<i>ЛУР'Є Вікторія Костянтинівна</i>	210
<i>ВЛАДЛЕНОВА Гліана Вікторівна</i>	7	<i>МАЙКО Тетяна Степанівна</i>	217
<i>ГЕРАСІНА Людмила Миколаївна</i>	16	<i>МАЛИНОВСЬКИЙ Валентин Ярославич</i>	95
<i>ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович</i>	29	<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	42
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	29, 42	<i>ОКУНЬОВСЬКА Юлія Вікторівна</i>	226
<i>ЗІНЧЕНКО Олена Володимирівна</i>	55	<i>ПОЛЩУК Ігор Олександрович</i>	105
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович</i>	262	<i>ПОЛЩУК Олег Олександрович</i>	234
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович</i>	163	<i>РОМАНЮК Олександр Іванович</i>	114
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	65	<i>САХАНЬ Олена Миколаївна</i>	189
<i>КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна</i>	172	<i>СЛОБОДЯН Олег Феліксович</i>	124
<i>КОЗЛОВЕЦЬ Микола Адамович</i>	74	<i>СМОЛЯНЮК Володимир Федорович</i>	124
<i>КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна</i>	88	<i>ТРЕБІН Михайло Петрович</i>	138

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (CD);
- *анотацію* російською (до 10 рядків) та англійською (0,5 сторінки) мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 26.06.2017.
Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 31,93. Обл.-вид. арк. 25,3. Вид. № 1689.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

**Видавництво «Право»
Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

пропонує до Вашої уваги нове видання

«Велика українська юридична енциклопедія» у 20-ти томах

Енциклопедія підготовлена академіками та членами-кореспондентами Національної академії правових наук України, науковими співробітниками її установ, вченими Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, провідними науковцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, інших юридичних наукових установ та юридичних університетів і факультетів з усієї України.

Перший том «Історія держави і права України» є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні інститути права, які характеризують багатотомову історію українського державотворення.

Другий том «Філософія права» містить основні поняття і проблеми філософії права як світоглядно-методологічної основи правознавства, а також історію головних філософсько-правових ідей із давнини до наших часів, містить відомості про видатних вітчизняних та зарубіжних філософів права.

**Ціна 1-го тому – 390 грн, 2-го тому – 470 грн,
подарункового видання – 500 та 600 грн відповідно.
З питань придбання звертатися до видавництва «Право»
за тел.: (057) 716-45-63; (050) 409-08-69; (057) 716-45-53
E-mail: sales@pravo-izdat.com.ua
www.pravo-izdat.com.ua**